„Az gazdagítja a tudományt, ki az igazságokat szaporítja”

Ünnepi tanulmányok Szabadfalvi József 65. születésnapjára

Szerkesztette:
Boda-Balogh Éva – Ficsor Krisztina – P. Szabó Béla

„Az gazdagítja a tudományt, ki az igazságokat szaporítja”
Ünnepi tanulmányok Szabadfalvi József 65. születésnapjára

„Az gazdagítja a tudományt, ki az igazságokat szaporítja”

Ünnepi tanulmányok Szabadfalvi József 65. születésnapjára

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2026

Szerkesztette
Boda-Balogh Éva – Ficsor Krisztina – P. Szabó Béla

© Debreceni Egyetemi Kiadó–Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978-963-615-469-1 (print)
ISBN 978-963-615-470-7 (pdf)

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Borítótervezés: M. Szabó Monika
Műszaki szerkesztés: Nagy László
Készült a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdájában, 2026-ban

Tartalomjegyzék

Dékáni köszöntő 7

Köszöntés gyanánt: Szabadfalvi József 65 éves 11

Oeuvre – Eszmetörténeti reflexiók és kapcsolódások 19

Attila Badó: József Szabó – A Polymath Legal Scholar 21
Ficsor Krisztina:
Jogbölcselet és büntetőjog Somló Bódog jogelméleti munkásságában 39
Frivaldszky János: Moór Gyula erőszakközpontú jogszemlélete
az igazságtételi háborút legitimálja a „pacifizmussal" szemben
– Moór Gyula gondolatai a háborúról és az örök békéről 1928–1929-ben 55
H. Szilágyi István: Gondolatok Szabadfalvi József
a jogállam eszméjének hazai történetéről írt művéről 75
Szabó István: A deklaratív törvényhozás 87
Szabó Miklós: Lehetett volna... Flórián Károly entrée-ja 101
Tóth J. Zoltán: Bibó István élete, pályája és munkássága
– Szabadfalvi József Bibó-képe fényében 109

Perspectives – Jogelméleti irányok 123

Fekete Balázs: A Legrand-szemüveg
– Új lencsék a jogösszehasonlítás és a jogtudomány kritikájához 125
Jakab András: Mi maradt mára a Tiszta Jogtanból az osztrák alkotmányjogban? .. 139
Szigeti Péter: Létezik-e hagyománya a szintetikus jogelméletnek,
és miféle – Magyarországon? 161

In praxi – A jog széles világa 173

Sólyom Péter: Történelem és hivatástudat
– A német alkotmánybíráskodás kezdeteihez 175
Tóth Gábor Attila: A civil jogvédelem kezdetei Magyarországon
– A TASZ előtti évek 191

Law in action – A jogalkalmazás szociológiai elemzése 211

Bencze Mátyás: A nép nevében? Populista bírói érvelési stílus
és az indokolási formalizmus 213
Boda-Balogh Éva – Győrfi Tamás: Mozaikok a magyar Alkotmánybíróság
jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatához
– Empirikus elemzés (2005–2023) 225

Geschichtliches – Évszázadok mélyéről 251

Balogh Judit: Jogállam tévúton
– A szocialista törvényesség mint a „jogállam pozitív alternatívája" 253
Földi András: A modern felelősségfogalom gyökerei a római császári
rendeletek nyelvezetében, kitekintéssel a Nov. Theod. 6 fokozottan
antiszociális stílusú kitételeire 269
Hamza Gábor: A római jog művelői a Magyar Tudományos Akadémián
az alapítástól 1946-ig 287
Stipta István: A 19. századi magyar jogi gondolkodás elméleti alapjai
– jogtörténeti nézőpontból 305
P. Szabó Béla: Egy 18. századi polihisztor jogász énje
– Ifjabb Köleséri Sámuel (1661/63–1732), a jogász 319
Takács Péter: Egy közjogi hungarikum: a „Szent Korona szuverenitása" 341

Dékáni köszöntő

Tisztelt Ünnepelt, Kedves Professzor Úr!
Tisztelt Szerzők és Olvasók!

A 2026/2027-es tanév különleges és kiemelkedő jelentőségű a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának életében. Harminc esztendeje, 1996-ban, több évtizedes kényszerszünetet követően indult újra Debrecenben a jogászképzés. Az azóta eltelt időszak mára önálló, gazdag és sokszínű intézményi korszakot jelent, amelynek eredményeire méltán lehetünk büszkék.

A jubileum ugyanakkor nem csupán egy évforduló. A debreceni jogászképzés újraindítása olyan közös teljesítmény volt, amelynek eredményeit és hagyományait az intézmény oktatói, kutatói, munkatársai és hallgatói együttesen formálták. Éppen ezért a jubileumi tanév arra is lehetőséget ad, hogy a Kar meghatározó személyiségei előtt tiszteleg jünk, és számba vegyük mindazt a szellemi és emberi teljesítményt, amelynek köszönhetően a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara mára a hazai jogászképzés és jogtudomány meghatározó műhelyévé vált.

Az ünnep fényét tovább emeli, hogy több professzorunk is ebben az időszakban tölti be 65. életévét. Egy tudományos közösség életében az ilyen alkalmak lehetőséget adnak arra, hogy megálljunk egy pillanatra, és felismerjük: egy-egy professzori életpálya szorosan összefonódik az intézmény történetével. Azok, akik évtizedeken keresztül kutattak, oktattak, neveltek generációkat, tudományos műhelyeket építettek, illetve részt vállaltak a Kar vezetésében és alakításában, maguk is alakítóivá váltak a Kar történetének.

Az intézményi és az egyéni életpályák évfordulói így egymást erősítve világítanak rá arra, hogy egy egyetem és egy kar létezése valójában elsősorban azoknak az embereknek a története, akik tudományos munkájukkal, oktatói elhivatottságukkal és közösségük iránti felelősségvállalásukkal nap mint nap építik azt.

Szabadfalvi József professzor személye és életműve különösen szorosan kapcsolódik Karunk elmúlt három évtizedének történetéhez. Tudósként, oktatóként, tanszékvezetőként, két dékáni cikluson át a Kar dékánjaként, valamint a Marton Géza Állam- és

Jogtudományi Doktori Iskola vezetőjeként egyaránt jelentős szerepet vállalt a debreceni jogászképzés tudományos és intézményi arculatának formálásában.

Több cikluson keresztül töltötte be a tanszékvezetői tisztséget, és meghatározó szerepet vállalt a Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék megalapításában, tudományos műhellyé formálásában, amelynek vezetését jelenleg is ellátja. Ez a tevékenység jól példázza azt a tudományszervező és intézményépítő munkát, amely professzor úr pályájának egyik meghatározó sajátossága. Egy tanszék és egy tudományos műhely felépítése ugyanis nem pusztán szervezeti feladat: egyúttal szellemi iránytű, közösségteremtés és a következő tudósgenerációk számára biztosított szakmai háttér megteremtése is.

Az ünnepelt életpályája ezért egyszerre tudósi, oktatói, intézményvezetői és iskolateremtő. Tudományos pályájának rangját és elismertségét jól mutatja, hogy a Magyar Tudományos Akadémia doktora, 2025-től pedig az MTA levelező tagja. E tudományos elismerések egy olyan pályaív meghatározó állomásait jelentik, amelyben a tudomány művelése, az egyetem szolgálata és a következő tudósgenerációk nevelése szorosan összetartozik.

Mindezt pedig egy olyan személyiség hordozza, akit kiegyensúlyozottság, mérséklet és nagyfokú önfegyelem jellemez. Talán éppen ez az egyik legszebb összhang Szabadfalvi József professzori és emberi habitusában: a tudományos igényesség mellett az értékrend, a vezetői felelősségtudat mellett a türelem, a szakmai vitákban pedig a különböző álláspontok iránti figyelem és a szakmai érvek elsődlegességének tisztelete.

Az egyetem természeténél fogva a különböző vélemények, tudományos álláspontok és személyes meggyőződések találkozásának helye. Professzor úr vezetői habitusát a mértéktartás és belső fegyelem tette hitelessé.

Egy tudományos életmű előtt tisztelegni mindig felemelő érzés. Különösen igaz ez professzor úr esetében, akinek szakmai pályája nem csupán önmagában teljes és értékteremtő, hanem a tudományos közösség gondolkodására, fejlődésére és hagyományaira is maradandó hatást gyakorolt.

Az ünnepi tudományos kötet egyszerre tisztelgés egy kiemelkedő tudósi pálya előtt, és kifejezése annak a szakmai megbecsülésnek, amelyet kollégái, tanítványai és barátai iránta éreznek. Valódi értékét mindenekelőtt azok a tanulmányok adják, amelyekkel a szerzők az ünnepelt életművéhez kapcsolódó szakmai kérdéseket továbbgondolják.

A kötet szerzői között megtaláljuk a magyar jogtudomány jeles képviselőit, valamint azokat a kollégákat és tanítványokat is, akik személyes és szakmai kapcsolat révén kötődnek az ünnepelthez.

A tanulmányok tematikai sokszínűsége egyúttal azt is érzékelteti, milyen széles körben hatott Szabadfalvi József tudományos munkássága. A jogelmélet, a jogbölcselet és a jogtörténeti gondolkodás különböző kérdései mellett a kötet írásai tágabb tudományos

horizontot is megnyitnak, és azt bizonyítják, hogy az ünnepelt által képviselt szellemi hagyomány ma is eleven, inspiráló tudományos örökség.

Külön értéke a kötetnek, hogy a tanulmányokban a tiszteletadás nem válik puszta visszatekintéssé. Az írások a jelen és a jövő tudományos kérdései felé is utat nyitnak. Ez talán a legszebb formája annak, ahogyan egy tudományos közösség egy professzort köszönthet: nem csupán számba veszi mindazt, amit tőle kapott, hanem továbbviszi, és új összefüggésekben gondolja tovább azt a szellemi örökséget, amelyet munkásságával létrehozott és gazdagított.

A kötet a tudományos közösség több generációjának megszólalását is magában foglalja. A pályatársak, kollégák és tanítványok írásai egyaránt azt fejezik ki, hogy egy professzori életmű igazi jelentősége nem csupán a publikációkban, a tudományos fokozatokban és az elismerésekben mérhető, hanem abban is, hogy milyen hatást gyakorol a körülötte kialakuló közösségre, és milyen gondolatokat, kutatásokat és tudományos pályákat inspirál.

A 65. születésnap ezért nem egy lezárult életpálya határpontja, hanem egy jelentős életpálya fontos állomása. A mögöttünk álló évtizedek eredményei olyan szellemi tőkét jelentenek, amelyre a következő nemzedékek is építhetnek. Egy professzor igazi öröksége ugyanis nem kizárólag az, amit megírt, hanem az is, amit tanítványaiban, kollégáiban és az általa formált tudományos közösségben tovább élővé tett.

Ebben az értelemben Szabadfalvi József professzor életműve különösen szorosan kapcsolódik a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának történetéhez. A Kar harmincéves újkori története és az ünnepelt életútja ezen a ponton találkozik egymással: az intézmény fejlődése és egy meghatározó professzori pálya kölcsönösen alakították egymást.

A jubileumi tanév ezért egyszerre ad alkalmat arra, hogy a debreceni jogászképzés újraindulásának harmincadik évfordulójára emlékezzünk, és azokat a professzorokat ünnepeljük, akik az elmúlt három évtizedben munkájukkal alakították Karunk arculatát és szellemiségét. A múlt és a jelen ilyen találkozása egyúttal a jövő iránti felelősségünkre is emlékeztet. A következő évtizedekben nekünk kell továbbépítenünk azt az intézményt, amelynek alapjait elődeink és kollégáink közösen teremtették meg.

Dékánként és az egyetemi közösség nevében külön öröm és megtiszteltetés számomra, hogy e jeles és a Kar történetében is különleges évfordulókat hozó tanévben köszönthetem Szabadfalvi József professzor urat, és megköszönhetem mindazt a tudományos, oktatói, vezetői és közösségépítő munkát, amellyel intézményünket és a magyar jogtudományt gazdagította.

Kívánom, hogy az elkövetkező évek is a szakmai elhivatottság, a tudományos alkotás öröme és a tanítványokkal, kollégákkal folytatott inspiráló párbeszéd jegyében

teljenek! Kívánok hozzá jó egészséget, töretlen alkotókedvet, újabb tudományos felismeréseket és mindenekelőtt sok örömet a család, a barátok, a kollégák és a tanítványok körében.

Ezzel a jókívánsággal ajánlom az olvasó figyelmébe a 65. születésnap alkalmából készült kötetet, amely egyaránt tiszteleg egy kiváló professzori életpálya előtt, és méltó módon kapcsolódik a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának e különleges tanévéhez.

Debrecen, 2026 augusztusában

Szikora Veronika
a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja

Köszöntés gyanánt: Szabadfalvi József 65 éves

Szabadfalvi József, az Ünnepelt élete két hazai nagyváros vonzásában telt. Debrecenben született, tanulmányait Miskolcon végezte, oktatói és tudományos munkája hosszú ideig a korábbi nagy iparvároshoz kötötte. A kötődés mindmáig tart, hiszen lakóhelyéül ezt a várost választotta, de a sors úgy hozta, hogy életének második szakaszában ismét visszatért a cívis városba a debreceni jogi kar egyik alapítójaként.

Az előbb Debrecenben, majd Miskolcon kijárt általános és középiskolák befejeztével széles körű irodalmi és történelmi, sőt természettudományos ismereteket szerezve felvételizett joghallgatónak. Kis híja volt, hogy egy harmadik nagyváros is részt követeljen az életútból, hiszen a Szegeden letett kiváló eredményű felvételije alapján a Tisza partján is folytathatta volna tanulmányait, s meglehet, akkor ott futotta volna be tudományos pályáját. De a történelem fintora – sokak szerencséjére – úgy hozta, hogy a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem akkor induló Állam- és Jogtudományi Intézetében (később karán) kezdte meg, és fejezte be kiváló eredménnyel egyetemi tanulmányait. A miskolci első jogászévfolyam tagjaként olyan sajátos élményekkel, életre szóló tapasztalatokkal gazdagodott, amelyek mindmáig meghatározók számára.

Miskolcon végigjárta a hallgatói és később az oktatói ranglétrát. Volt demonstrátor Szabó Miklós és Takács Péter szakmai irányítása mellett, ugyanakkor, kihasználva a korabeli intézeti struktúrát, jelentős érdeklődést mutatott a történeti stúdiumok iránt is. Már hallgatóként is kipróbálta magát oktatóként a felvételi előkészítő bizottság munkájában. Az akkori, távlatosan gondolkodó jogi kari vezetők nagy hangsúlyt fektettek a végzett hallgatók oktatóként való megnyerésére, így az Ünnepelt számára is kinyílt a kapu egy sikeres oktatói és tudományos pálya előtt. Korabeli tanárai nem is gondolták talán, hogy a jövő akadémikusa számára teremtették meg a kibontakozás lehetőségét.

A tudósi életút akkoriban szokásos állomásait kivételes szorgalommal, nagy szakmai erudícióval felvértezve futotta be a tanársegédségtől (1986) a professzori kinevezésig (2000). Az előírt tudományos lépcsőfokokat teljesítve (PhD-fokozat 1993;

habilitáció 2000) oktatói munkája mellett jelentős feladatokat látott el a miskolci jogi karon. Fontos kari (posztgraduális igazgató, dékánhelyettes) és egyetemi tisztségeket töltött be, különösen kiemelkedett a szakmai folyóiratok *(Publicationes Universitatis Miskolciensis: Sectio Juridica et Politica)*, könyvsorozatok *(Prudentia iuris)* gondozása körül végzett felelősségteljes munkája. Az országos tudományos és szakmai közélet képviselői felfigyeltek tevékenységére. Munkájában mindig utánozhatatlan precizitás jellemezte, mindig a feladatok minél effektívebb megoldására törekedett. S ez mindmáig így van.

Fokozatosan a tudományos közélet egyre inkább megkerülhetetlen tekintélyévé vált, számtalan fokozatszerzési és habilitációs, MTA doktora cím megszerzésére irányuló eljárás állandó résztvevője mindmáig. A '90-es években indult rendkívül sikeres pályázati tevékenysége, amelynek eredménye monográfiáiban és tanulmányaiban tükröződik vissza.

Az ünnepelt 1996-ban visszatért szülőhelyére, Debrecenbe. Harminc évvel ezelőtt korábbi professzorától, Ruszoly József intézetigazgatótól felkérést kapott, hogy a jogelméleti tárgyak oktatását szervezze meg, gondoskodjék az oktatói utánpótlás kineveléséről, és segítse kollégái oktatói és tudományos tevékenységét. Ezen feladatoknak nagy empátiával és bölcsességgel tesz eleget mind a mai napig. A kor furcsa előírásainak megfelelően 2002-ben másodszor is egyetemi tanárrá nevezték ki, ezúttal Debrecenbe. 2004-től irányítja – kisebb megszakítással – a Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék munkáját. 2005-től főállású oktatóként teljes oktatói és tudományos tevékenységét a debreceni jogi karnak szenteli, s dicsőséget szerez – nem kis áldozatokat vállalva, már csak miskolci kötődése miatt is – a debreceni jogi karnak és az egyetemnek.

A kar minden tevékenysége magán hordozza a kézjegyét. Hétéves dékánsága a kar nyugodt fejlődésének időszaka volt, ami lehetővé tette, hogy a debreceni jogi oktatás méltó helyet vívjon ki magának hazánkban. Az itteni doktori képzés kezdetétől (2006) annak meghatározó alakja, 2017-től a doktori iskola vezetője. Vezetése alatt közel százan szereztek PhD-fokozatot a doktori iskolában, több akkreditációs folyamat zárult sikeresen. Mindenre odafigyelő, felelősségteljes munkája nélkül ez nem valósulhatott volna meg.

Monográfiákkal és fajsúlyos – hazai és külföldi közlőhelyeken megjelent – tanulmányokkal, sikeres pályázatokkal fémjelzett tudományos pályafutásán fontos állomás volt, hogy 2016 februárjában megvédett disszertációja alapján, azon év márciusában megítélték számára az MTA doktora címet. Ez a lépcsőfok azonban nem jelentette a végállomást. Sőt, az Ünnepelt inkább tovább fokozta munkatempóját. Egyre sűrűsödő országos feladatai (MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság, MTA Doktori Tanács Ügyrendi Bizottsága) mellett újabb könyvek és tanulmányok kerültek ki a keze alól, ami

nem kerülte el az Akadémia jogász tagjainak figyelmét. Vékás Lajos, Hamza Gábor és Földi András mint a jogelméleti gondolkodás történetének nemzetközileg ismert kutatóját ajánlották a tudós testület levelező tagjának. Az ajánlás alapján az Akadémia 199., 2025 májusában tartott közgyűlésén Ünnepeltet az MTA levelező tagjának választotta. Egy konzekvensen megtervezett és végigvitt tudományos pálya érte el ezzel átmeneti csúcspontját.

Ugyanakkor egyértelmű, hogy ezek a sikerek nem lettek volna elérhetők olyan belső értékek nélkül, amelyek példát adhatnak mindazoknak, akik végig, vagy csak részben bekapcsolódva követték ezen az úton. Az Ünnepelt állhatatosan kitart céljai mellett, következetesen kiáll azon értékek mellett, amelyeket a szülői házban, a támogató családi környezetben és élete egyes állomásain megtapasztalt. Megbízhatósága, segítőkészsége, igazságkereső hozzáállása sokak számára biztos pont.

Fontos kiemelni, hogy az Ünnepelt folyamatosan nagy figyelmet fordított és fordít a jövő nemzedékek tudományos és oktatói munkára ösztönzésére. Dékánként a debreceni jogi kar fejlődése egyik sarokkövének tartotta a tudományos munkát, a kollégák tudományos közösségben való részvételét, és szakmai előrelépésüket számos módon motiválta és támogatta. A doktori iskola vezetőjeként sok tehetséges fiatal kutatói és oktatói pályán való elindulását ösztönözte és támogatta. A doktori tanulmányok során felmerülő kérdések, pályázatok, ösztöndíjak útvesztőiben hozzá forduló fiatalok előtt az ajtaja – szó szerint is – mindig nyitva áll. A hivatalos ügyek intézésén túl a közös ebédek és kávézások alkalmával is megosztja tapasztalatait a fiatalabb generáció tagjaival, bölcs tanácsokkal ellátva őket az akadémiai szférában való boldogulásról. Nemcsak az aktuális tudnivalókkal naprakész, hanem a „legendás" történetek kifogyhatatlan tárháza is.

Mindezek fényében nagy, de felelősségteljes öröm a Szerkesztők és a tudós közösség számára, hogy egy ünnepi kötettel köszönthetjük Szabadfalvi Józsefet.

A kötet címét adó idézet Pikler Gyulától származik, a *Budapesti Szemle* 1890-ben publikált számában jelent meg az *Angol és német közgazdaságtan* című tanulmánya. Pikler ebben az írásában felteszi a kérdést, hogy *„hol van hát a mérték, melyeket azoknak hallgatag okvetetlenűl alkalmazniok kell, a kik tudományos érdemeket hasonlítanak össze?".* Pikler válasza az, hogy a tudományosságnak egyetlenegy mércéje van, mégpedig az igazság. Azok a kutatások gazdagítják a tudományt és érik el a tudományosság mércéjét, amelyek az igazságot tárják fel előttünk.

Szabadfalvi József a magyar jogbölcseleti gondolkodás eszmetörténeti kutatásának és feltárásának szentelte munkásságát. Pikler idézett állítása méltán megállja a helyét, ha az Ünnepelt tudományos tevékenységére tekintünk. Kutatási eredményei részletes térképet tárnak az olvasó elé a magyar jogtudomány sajátos eredményeiről, a nemzetközi

jogtudomány eredményeinek magyar jogi gondolkodást érintő hatásairól, valamint a jogi kultúra és szemlélet jellegzetes magyar vonásairól.

Az Ünnepelt pályájának már kezdeti időszakát meghatározta a magyar jogelméleti gondolkodás mélységei iránti érdeklődés, ez a tudományos kíváncsiság a mai napig alapvető szerepet játszik kutatásaiban, a közelmúltban megjelent írásaiban, monográfiáiban. E szerteágazó és mélyreható munkásság ismerete elengedhetetlen a jogtudomány azon művelői számára, akik a magyar jogi gondolkodás sajátosságait – mint nemzetünk kultúrkincsének értékes darabjait – megérteni kívánják. Az ünnepelt munkássága ugyanis rámutat, hogy a jogi gondolkodás – akkor is, ha az a nemzetközi irányvonalak hatására formálódik – magán hordozza annak a kultúrának a jegyeit, amelyben kialakult.

Magyarországon a jogelméleti gondolkodás gyökerei a középkorig nyúlnak vissza, az Ünnepelt az elmúlt évtizedek alatt hatalmas kutatási anyag feldolgozásával világította meg hazánk jogtudományának rendkívül gazdag tárházát, valamint azt, hogy milyen kihívásokkal kellett szembenézniük az egyes korszakokban a magyar jogtudomány képviselőinek. A tárgyalt jogfilozófiai kérdések és vizsgálatuk elsősorban az európai jogfilozófiai hagyományokba illeszkedtek, az európai jogfilozófiai irányvonalak – igaz, gyakran megkésve – gyakoroltak hatást országunk jogtudósainak gondolkodására. Ennek köszönhetően jogtudósaink nemzetközi elismertségre is büszkék lehettek. A 20. század közepétől, ahogy Szabadfalvi József írja *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története* című könyvében, a rendszerváltás előtti időszakban a magyar jogtudomány a szocialista jogtudomány „csapdájába esett", a rendszerváltás után csatlakozhatott újra a nemzetközi irányvonalakra, így a rendszerváltás tette lehetővé, hogy a jogtudomány művelésében megjelenhetett számos filozófiai vagy módszertani irányzat perspektívája, mint például az angol analitikai jogi iskola, a kritikai jogelméletek, nyelvfilozófiai, szociológiai irányzatok és még sorolhatnánk.

Kiemelten fontos része az Ünnepelt munkásságának a magyar jogi nyelv kialakulásának és fejlődésének kutatása, amely téma az ünnepelt 2025 októberében előadott akadémiai székfoglaló beszédének is az alapját képezte. A magyar jogtudomány és jogbölcselet művelésének ugyanis elsődleges feltétele természetesen a megfelelő nyelvi és fogalmi készlet rendelkezésre állása. E kutatás rámutat a magyar jogi nyelvezet hosszú fejlődési folyamatának korszakaira, és arra, hogyan alakult ki a latin nyelv használata után, illetve azzal párhuzamosan az anyanyelvünkön művelt jogtudomány terminológiája.

Szabadfalvi József kutatásainak eredményeként átfogó képet kapunk a magyar jogelméleti gondolkodás történeti fejlődéséről a *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia" megteremtésére a 20. század első felében* című könyvében is, amelyben betekintést nyerhetünk a középkortól kezdve a 20. század végéig terjedő időszakban a magyar jogelméleti

gondolkodás nagy alakjainak a jogelméleti gondolkodást meghatározó eszmefuttatásaiba. Így látható, hogyan váltotta fel a természetjogi elmélet befolyását a jogpozitivizmus előtérbe kerülése, majd a neokantiánus filozófia „színpadra lépése" a magyar jogi gondolkodásban. Elkerülhetetlen ebben a kontextusban többek között Pauler Tivadar, Pulszky Ágost, majd Pikler Gyula, Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna, Bibó István munkásságának elemzésén keresztül a jogelméleti kérdésfeltevések változásának nyomon követése. Az Ünnepelt felismerte, hogy mindezen változások elemzése és figyelemmel kísérése elengedhetetlen annak megértéséhez, hogy a társadalmi, politikai, gazdasági változások milyen mértékben és módon hatnak a jogról alkotott felfogásunkra, és az is, hogy miképpen hat a jog és annak fejlődése a társadalmi viszonyainkra. A jog természetével kapcsolatos felfogások (például a természetjog és jogpozitivizmus) közötti dilemmák jelentőségének szomorú példája a második világháború előzményeinek és következményeinek tanulsága, amelyek mutatják, hogy a jog természetével kapcsolatos elkötelezett álláspontjainknak következménye lehet a társadalmi, politikai és gazdasági valóságra.

Megkerülhetetlen elem Szabadfalvi József életművében az a kutatás, amely a jogállamiság eszméjének 20. század közepéig megjelenő felfogásait térképezi fel a magyar jogtudományban, amelyet *„A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény" – Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig* című könyvében fejtett ki. Ahogy arra a jelen kötetben szereplő egyik tanulmány rámutat, a jogállamiság érvényesülését a világ országaiban vizsgáló *World Justice Project* felmérése szerint 2025-ben világszerte hanyatlás figyelhető meg a kormányzatok jogállami működését illetően. Magyarország ebben az évben a jogállami kritériumok (többek között például a kormányzati hatalom korlátainak hatékonysága, a korrupció visszaszorítása, az alapjogok tisztelete) érvényesülése tekintetében 143 országból a 79. helyre került. A jogállam eszméje rendkívül vitatott fogalomként jelenik meg a kortárs jogelméleti diskurzusban, érvényesülésének azonban hatalmas gyakorlati jelentősége van az államok intézményes gyakorlatában. Nem lehet eléggé hangsúlyozni tehát, hogy mennyire fontos a jogállam eszméjének gyökereit kutatni és ezen eszmetörténeti kutatásra alapozva a mai kor számára releváns mondanivalót megfogalmazni.

Szabadfalvi József munkásságának egyik legfontosabb tanulsága, hogy a jelenkorban felmerülő tudományos kérdések megértése és megoldása nem lehetséges anélkül, hogy mély ismeretekkel rendelkeznénk a múlt örökségeiről. E gondolatokat a *Múltunk öröksége – Elmélettörténeti perspektívák* című könyvében fogalmazza meg az Ünnepelt. A társadalmak életét és viszonyait meghatározó, alapvető morális és jogi kérdések a 21. században sem változtak meg, csupán az ugyanezen kérdéseket felvető problémák „formái" alakultak át. A mesterséges intelligencia fejlődése, a klímaválsággal

kapcsolatos katasztrófák és hasonló jelenségek újra és újra ugyanazon kérdéseket vetik fel a jog és moralitás összefüggéseivel, a jog érvényességével, normativitásával és helyességével kapcsolatban, mint eddig. A magyar jogtudomány eszmetörténetének feltárásával az Ünnepelt rendkívül gazdag irodalmi alapot teremtett, amelyből kiindulva a jogelmélettel foglalkozó kutató megismerheti azon kérdéseket, amelyek az elmúlt századok magyar jogfilozófusait foglalkoztatták. Mindez pedig rámutat, hogy a jelen problémái nem különböznek a múltunkat meghatározó kérdésektől a jogtudományban sem.

E kötet célja elsősorban arra irányult, hogy Szerzői Szabadfalvi József munkásságára csatlakozva tanulmányaikban a magyar jogtudomány és jogbölcselet kutatási eredményeit elemezzék, megtisztelve ezzel az Ünnepelt több évtizedes eszmetörténeti és jogelméleti tevékenységét. E célnak megfelelően az olvasó a kötet első felében találkozhat Szabó József, Somló Bódog, Moór Gyula, Flórián Károly és Bibó István munkásságából kiemelt jogelméleti problémák elemzésével, illetve Szabadfalvi József a jogállam eszméjéről írt kötetére reflektáló írással. A második részben elsősorban a jogelmélet kérdései jelennek meg, mint például Pierre Legrand felfogása a jogösszehasonlítás és jogtudomány összefüggéseiről, Hans Kelsen hatása az osztrák alkotmányjogban és a szintetikus jogelmélet problémájának megjelenése a magyar jogbölcseleti gondolkodásban. A harmadik blokk bizonyos intézmények (alkotmánybíróság, civil jogvédelem) fejlődésének vagy működésének sajátosságait mutatja be történeti kontextusban. Az egyik tanulmány a német alkotmánybíróság fejlődésének történeti szempontú megvilágítását végzi el, a másik a Társaság a Szabadságjogokért civil szervezet létrejötte előtti időszakra vonatkozóan ismerteti a civil jogvédelem szerveződéseit. A negyedik rész a jogalkalmazás jogszociológiai szempontok alapján történő vizsgálatának eredményeiről ad számot. Ebben a körben az olvasó megismerheti a bírói populizmus megjelenési formáit és azok elméleti sajátosságait, vagy a jogállamiság eszméjének az Alkotmánybíróság gyakorlatában megjelenő értelmezését. Az utolsó rész tanulmányai jogtörténeti nézőpontokon keresztül kapcsolódnak az ünnepelt munkásságához. A különböző idősíkok között mozgó tanulmányok arra világítanak rá, hogy a látszólag távoli jogtörténeti témák vizsgálata során is olyan szempontok lelhetők fel, amelyek kapcsolódnak az Ünnepelt munkásságához vagy életmomentumaihoz. Legyen szó a jogállamiság eszméjének szocialista jogelméletben megjelenő alternatívája jogtörténeti szempontú vizsgálatáról, vagy a Szent Korona szuverenitásának jogtörténeti és jogelméleti perspektívából történő elemzéséről, a debreceni doktori iskolának nevet adó Marton Géza kutatásaira is alapozó dogmatikai kérdés megvilágításáról. A magyar jogelméleti gondolkodás jogtörténeti szemszögből releváns jegyeinek összefoglaló felvillantása mellett az olvasó áttekintést kaphat, alapításától 1946-ig, a Magyar Tudományos Akadémia jeles római jogász professzorainak munkásságáról.

Jelen kötettel Tudóst, Professzort, Kollégát, Pályatársat és Személyiséget ünneplünk. A Szerkesztők megköszönik a Szerzőknek, hogy felkérésünknek első szóra eleget tettek, és gazdagították a kötetet, valamint a kötet megjelenését támogató Debreceni Jogi Karért Alapítványnak, hogy lehetővé tették a megjelenést.

Valamennyi debreceni és miskolci jelenlegi és volt munkatárs, országon belüli és kívüli tudóstárs, barát és tisztelő nevében azt kívánjuk e kötettel, hogy az ÜNNEPELT további eredményes kutatásokkal gazdagítsa a magyar eszmetörténeti irodalom színes palettáját, és bölcsességével, tanácsaival segítse a feltörekvő fiatal kutatók jövőjének építését.

Debrecenben, 2026 októberében

a Szerkesztők

Oeuvre
– Eszmetörténeti reflexiók és kapcsolódások

Attila Badó[*]

József Szabó – A Polymath Legal Scholar

József Szabadfalvi is one of the leading figures in contemporary Hungarian legal philosophy, whose academic work is marked by both historical awareness and theoretical depth. His achievements extend beyond individual scholarly contributions: they encompass the creation of an academic school, the conscious preservation and renewal of intellectual traditions, and a form of scientific organisation that has firmly embedded Hungarian legal philosophy in international scholarly discourse.

His research focuses on the history of Hungarian state and legal theory, with a particular emphasis on 19th- and 20th-century legal philosophy trends,[1] concepts of the rule of law,[2] and the development of Hungarian legal (theory) language and conceptual structures.[3] However, his historical reconstruction is never merely philological work: it unfolds in an interpretative, theoretical and comparative approach that views Hungarian legal philosophy as an integral part of the international discourse on legal theory.

One of the most significant manifestations of this approach is his treatment and reinterpretation of the Szeged school of legal philosophy. In József Szabadfalvi's work, the Szeged school appears not merely as a historical chapter, but as an independent intellectual tradition, which is one of the most important sources of the modernisation of Hungarian legal theory. His analyses make it clear that the Szeged school is not a secondary reception, but an original, autonomous theoretical achievement that combined continental legal philosophy traditions with elements of Anglo-Saxon thinking in a unique way.

In this context, he also emphasises the role of József Szabó, whom he interprets as a school-founding thinker. József Szabó does not appear in his work in his administrative

* Badó Attila, egyetemi tanár, SZTE ÁJTK. E-mail: attila@badoat.hu

1 Szabadfalvi József: A jogfilozófus Szabó József. In: Révész Béla (szerk.): *„Most megint Európában vagyunk…" – Szabó József emlékkönyv*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014, 53–63, [hereinafter: Szabadfalvi (2014)].

2 Szabadfalvi József: *„A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény" – Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig*. Gondolat, Budapest, 2023.

3 Szabadfalvi József: A magyar jogi nyelv fejlődése a 19. század elejétől az elmúlt századfordulóig. *Jogtudományi Közlöny,* 2020/3, 112–121.

or institutional historical significance, but as an authority on legal philosophy who conceived the connections between normativity, legal rationality and social reality in a unique, integrative theoretical framework.

In view of our decades-long excellent professional relationship and friendship, I pay tribute to József Szabadfalvi with this study, in which I present József Szabó's activities spanning several areas of law.[4] As an individual who made a lasting contribution not only to legal theory, but also to comparative law and international law, and who, as a professor removed from the Faculty of Law in Szeged, experienced the trials and tribulations of the one-party system, which mainly affected those who strove to maintain their moral integrity even during that period.

1. Additions to the biography of József Szabó

József Szabó, a well-known member of the so-called „Szeged School", was born in Hódmezővásárhely in 1909.[5] The student, who studied on a church scholarship, graduated with honours in 1927 in his hometown. He continued his studies at the Faculty of Law of the University of Szeged, where he obtained a doctorate in law and political science in 1932.

In 1933–34, as a scholarship holder, he studied jurisprudence and international law at the Collegium Hungaricum in Vienna and perfected his foreign language skills. Here he had the opportunity to study under the renowned jurist Alfred Verdos. In 1934, he became an intern at the Faculty of Law in Szeged, and in 1935 he joined the Ministry of Finance. In 1937, he went on a study trip to the Netherlands, and in 1938 to Italy, with the help of a League of Nations scholarship. After passing his practical public administration exam in 1937, he also passed his bar exam in 1940. In 1940, he was appointed as a court judge. He worked first at the Ministry of Justice and later at the

4 The article is based on a study published in Hungarian in the columns of Fórum in 2020. Badó Attila: Szabó József (1909–1992). *Forum. Acta Juridica et Politica*, 2020/1, 667–685.

5 Several biographical writings about József Szabó have been published in recent decades, and József Szabó himself has also published autobiographical writings. See: Nagy J. Endre: Szabó József életútinterjú. In: Révész Béla (szerk.): *„Most megint Európában vagyunk..." Szabó József emlékkönyv*. op. cit. 113–141.; Szabó József: *Ki a káoszból, vissza Európába – Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások*. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993, 13–48, [hereinafter: Szabó (1993)]; Ruszoly József: Utószó. Egy élet a jog és az ész szolgálatában – Búcsú Szabó József professzortól. In: Szabó (1993): op. cit., 199–204.; Szabadfalvi József: Egy derékba tört életmű margójára – Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlöny*, 1998/12, 493–504.; Boleratzky Lóránd: Életformálók. Szerzői Kiadás, Budapest, 2007, 25–28.; Boleratzky Lóránd: Száz éve született Szabó József. *Iustum Aequum Salutare*, 2009/2, 219–237.; Szabadfalvi József: Hol az igazság? Száz éve született Szabó József jogászprofesszor. *Szeged. A város folyóirata. Várostörténeti és kulturális magazin*, 2009/6, 22–24.

Administrative Court as a clerk. In 1941, he obtained a private lecturer degree in jurisprudence from the University of Kolozsvár, where he was a private lecturer until 1944. In 1943, together with his colleague and friend István Bibó, he was able to study for two semesters at the Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales in Geneva, where he came into contact with renowned legal scholars of the time, many of whom were fleeing fascism, including Hans Kelsen.[6] As József Szabó put it, „*it was very fashionable for professors to flee at that time*",[7] which was later exemplified by his own story.

In 1947, he was appointed as a full professor at the Department of Constitutional Law of the Faculty of Law, which had moved from Kolozsvár to Szeged. In addition to heading the Department of Constitutional Law, he also taught legal theory as had his mentor and friend, Barnabás Horváth, who was appointed to the Hungarian Academy of Sciences. That year, he was able to spend two months in Oxford with the help of a British Council scholarship.

In 1948, he became dean of the faculty, and in 1949, he was appointed vice-dean. By this time, he was working under difficult circumstances, in the shadow of the communist takeover, until finally, in 1950, he and several of his colleagues were dismissed from their positions by ministerial decision.

He wanted to flee abroad with his family, but both attempts failed. The first time, they were forced to turn back, but the second time they were arrested and Professor Szabó was sentenced to two and a half years in prison.

In 1956, he was allowed to return to the university, where he headed the departments of comparative constitutional law and financial law for two years each, before the authorities finally broke his career and removed him from the university in 1960, citing health problems, but obviously for ideological reasons.

After the change of regime, he was awarded the title of professor emeritus at the Faculty of Law in Szeged as a small compensation for the injustices he had suffered during the one-party system. The faculty also supported the publication of a collection of Szabó's old and new writings, but the author did not live to see its publication in 1993. József Szabó passed away in 1992.

6 Ruszoly: op. cit., 199–204.
7 Szabó (1993): op. cit., 21.

2. Scholarly Work and Intellectual Legacy

József Szabó joins the ranks of legal scholars who were well versed in several areas of jurisprudence. In addition to his practice as a lawyer, his research and writings on international law, public law, comparative constitutional law, and legal theory and philosophy are also noteworthy. As a member of the Szeged school, he developed his legal philosophy, which he himself called neorealist, based on the theoretical (and institutional) legacy of Gyula Moór and Barna Horváth. At the beginning of his career, he dealt with international law, particularly the issue of sovereignty, and in his main work he argued for a theory of relative sovereignty. From the late 1930s onwards, he was primarily concerned with questions of legal philosophy and, on a neo-Kantian basis, developed a theory similar to American legal realism, based on depth psychology. Thanks to his excellent knowledge of four world languages, his extraordinary erudition, and his studies abroad, he was able to develop his own understanding of law by skilfully drawing on the most important legal philosophical trends of his time, which he presented to his readers in a lively, often almost poetic style. After the Second World War, he primarily conducted comparative legal research related to administrative justice in order to promote the reform of Hungarian public law. His main thesis was that in a democratic state, administrative justice can only be conceived within the ordinary court system.

After his years in prison, he spent the socialist period mainly writing reviews and working as a technical translator, publishing his work primarily abroad, so that after the change of regime, he could finally express his views on democracy and the current political issues of the young democracy. In addition to promoting the institutionalisation of broad-ranging administrative adjudication, he became famous for his rigidly dismissive opinion, which differed from his own previous position,[8] on constitutional adjudication, which he believed violated the idea of parliamentarianism.[9]

2.1. His work in international law

József Szabó's first academic works were in the field of international law. His study on the international legal status of Danzig was published in 1934,[10] followed by his more extensive work entitled „*Sovereignty and Theories of Sovereignty*" in 1937, in which he addressed issues of international law with theoretical rigour, drawing on an extensive

8 Szabó József: Verfassungsgerichtshöfe in der vergleichenden rechtslehre. In: Imboden, Max (Hrsg.): *Festschrift für Adolf J. Merkl zum 80. Geburtstag*. W. Fink, München–Salzburg, 1970, 394–423.

9 Nagy: op. cit., 128.

10 Szabó József: *Dancig nemzetközi jogi helyzete*. Városi Nyomda, Szeged, 1934, 79.

body of literature. The latter work, which focuses on theories of sovereignty, raises interesting questions from the perspective of his oeuvre, as Péter Takács points out in his study.[11] This work was preceded by a several hundred-page handwritten thesis completed in 1931,[12] which József Szabó submitted to a competition organised by the Faculty of Law and Political Science of the Ferenc József University. In this thesis, Szabó, in addition to providing a thorough and detailed description of theories of sovereignty, took a position that differed markedly from that of László Buza and other Hungarian international lawyers of the time. In his view, the competition itself (the concept of state sovereignty in international law) contained an irresolvable contradiction, and sovereignty could only be explained in terms of the definition of international law. He further states that time has surpassed the classical definition of sovereignty, which has become an anachronism now that it has become clear that the state is not the final form of development of the human community. According to Szabó, the mere existence of international law eliminates the sovereignty of states in the classical sense of the term.[13] In his opinion, which was also „endorsed" by László Horváth Barna, László Buza, while acknowledging the applicant's tremendous achievement, recommended that the Faculty Council award only a merit award instead of a competition prize, as he believed that the sole applicant, József Szabó, had misunderstood the main question of the competition. A few years later, the somewhat humiliated author, now a young researcher, published his monograph on the problem of sovereignty in 1937, which was based on a reworking of his competition entry.[14] In it, he presents a completely different conclusion after presenting the theories of sovereignty of the time. Péter Takács outlines various possibilities to answer the question of what could have led to the development of a concept that was more flexible both professionally and politically, in which Szabó takes a much more permissive stance than the denial of the existence of sovereign states. Whether it was the lessons learned from his studies of international law abroad, his gratitude towards his teachers, or his loyalty that led to this change of heart, compared to the concept of absolute sovereignty in 1931, in the work published in 1937 we encounter a relative theory that fills sovereignty with positive content.[15] In the author's words: „[...] *sovereignty has not disappeared, nor has it become so relative that it is merely an illusion of freedom and power within the limits of international law, which neither*

11 Takács Péter: Szabó József szuverenitás-elméletének értékeléséhez. In: Révész Béla (szerk.): *„Most megint Európában vagyunk...". Szabó József emlékkönyv*. op. cit. 71–81.

12 Szabó József: *Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma. Kézirat, szigorló pályamunka nemzetközi jogi pályázatra.* Szeged, 1931.

13 Takács: op. cit. 71–81.

14 Szabó József: Szuverenitáselméletek. *Acta litterarum ac scientiarum regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae. Sectio Juridico-Politica*, 1937/2, 225–426, [hereinafter: Szabó (1937)].

15 Szabó (1937): op. cit.

divides nor multiplies anymore. For, as we have seen, international law may impose restrictions, but only as long as its content is, in principle, determined by it. Because if this ceases to be the case, the democratic organisation of the world based on states will collapse – but only to make way for the aristocratic rule of a single world state."[16]

2.2. His work on legal theory[17]

He laid the foundations of his legal theory in his first major work, *The Foundations of Law with Special Reference to International Law*, published in 1938.[18] In this work, Szabó explains that while the outdated idealistic (natural law) view of law emphasises the „foundations of law", the equally outdated realist (positivist) view of law emphasises the „foundations of law", while criticism must pay equal attention to both.[19] He attempts to define the concept of law from a neo-Kantian standpoint. He sees the failure of attempts to define it in the fact that „*the concept of law is not sought where it can be found, which in turn can be traced back to the fact that its conceptual criteria are not systematically researched starting from its foundations, but rather certain criteria are randomly designated as its characteristics, and from these, attempts are made to deduce the legal basis.*"[20]

Kant based his theory on the duality of existence and validity, and neo-Kantian legal philosophy attempted to connect these two qualities of the world. According to Szabó, this could not succeed because existence and validity are to be found not in the objective world but in the subjective world, and thus the concept of law cannot be sought elsewhere.[21] He refers to Hume's revolutionary approach in establishing his legal theory, who, in his opinion, was the first to point out the subjective nature of our knowledge in contrast to the objectivism of ancient philosophy, and who believed that we cannot form a concept of essence that differs from the totality of our concrete ideas about things.[22]

Following a valuable philosophical introduction (outlining, among other things, the differences between the ideas of Kant and Hume), Szabó attempts to define the concept of law. In his view, '… by law we must understand the form of conventional orders, the content of which our conscience accepts as the postulation of special bodies created by the social division of labour.[23]

16 Szabó (1937): op. cit.
17 For an analysis of Szabó's work on legal theory, see Szabadfalvi (2014): op. cit. 53–63.
18 Szabó József: *A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 1938 [hereinafter: Szabó (1938)].
19 Szabó (1938): op. cit. 5.
20 Szabó (1938): op. cit. 9.
21 Szabó (1938): op. cit. 12.
22 Szabó (1938): op. cit., 13.
23 Szabó (1938): op. cit., 59.

Furthermore, „*The order of law is the organising principle that derives its validity from the moral conception arising from the depths of the human conscience (and in this sense is internal), and its effective content from events that appear before the human consciousness as the proceedings of special bodies created by the social division of labour (and in this sense are external).*"[24]

Szabó therefore considers morality to be the basis of law, but emphasises that it is essential to clarify its conceptual meaning. In his view, three concepts of morality can be distinguished, of which neither the absolute (which can only be conceived as a metaphysical hypothesis) nor the so-called social morality can be used to define the concept of law, but only the subjective concept of morality, which can be derived from individual conscience, can be applied as the basis of law.[25]

He disputes the concept of realism (positivism), which considers the moral foundation of law to be impossible because it cannot deal with the problem of immoral legislation. After all, if the validity of law is based on morality, what about laws that are considered immoral? Szabó argues that it is not the law that must be valid, but the legal system. In his view, there are no completely immoral rules, since „*every law, by virtue of being delegated from a moral legal system, has a certain minimum moral correctness, conceptually, that is, regardless of its content*",[26] which is realised in the moral value of legal certainty itself.

In expressing his understanding of law, Szabó draws on the work of renowned Hungarian and foreign legal philosophers of the time, while at the same time engaging in debate with them in order to formulate his own legal theory. He analyses the questions that have arisen in connection with the fundamental norm that has been treated as the basis of law since Grotius, which was made known in its modern form by Kelsen's concept of the hypothetical fundamental norm. In agreement with his mentor, Gyula Moór, he points out that „*the hypothetical basic norm can no longer belong to the realm of the knowable, immanent world, whose phenomena are characterised by belonging to the series of causality and value delegation, where they are not only causes but also effects, not only evaluators but also evaluated* […]."[27]

However, he later explains that „*every validity can be derived from our subjective conscience. This not only renders superfluous, but also invalidates any hypothesis that seeks to assume some external source of validity* […]."[28]

24 Szabó (1938): op. cit., 59.
25 Szabó (1938): op. cit., 60.
26 Szabó (1938): op. cit., 63.
27 Szabó (1938): op. cit., 72.
28 Szabó (1938): op. cit., 87.

With regard to subjective conscience as a concept underpinning all existence and value, he himself acknowledges that this idea is not free from transcendence. Nevertheless, he considers the greatest virtue of this concept to be that, compared to the transcendent theories of legal basis he criticises (including the doctrine of the hypothetical basic norm, in which nothing precludes the possibility of multiple basic norms), the number of unknowns is reduced to a single factor. According to Szabó, this is also a significant difference, since „*the development of the sciences is characterised by the elimination of multiple unknowns, just as the development of historical religions was characterised by the decline of the gods and the emergence of monotheism.*"[29]

He attempts to clarify the concept of law explained in the fundamentals of law in his later writings and to illustrate it through problems arising in legal practice. His fundamental work in this regard is his study entitled „*The Philosophy of Legal Thinking*", published in Szeged in 1941. In the first few pages of this work, he expresses his view that „*in overly logical thinking, we instinctively sense something lifeless, empty, and mechanical, behind which there is no warmth, no radiance, no spirit that gives meaning to the thinker.*"[30]

To substantiate his claim that a judicial ruling is unattainable on purely logical grounds, he presents nine legal cases collected from different areas of law. For example, he analyses a case heard by the Permanent Court of International Justice in The Hague, which was already a painful topical issue at the time of Szabó's writing, arising in the course of the economic and political integration of Germany and Austria and presenting a decisive question for the judges. In 1931, Germany and Austria concluded a customs union agreement, which was objected to by the Council of the League of Nations in a decision of an advisory nature, which was deemed to be contrary to the Saint-Germain and Versailles peace treaties and the Geneva Protocol. According to the Geneva Protocol, Austria's independence is inalienable unless the Council of the League of Nations consents to it.[31] The Court ruled in favour of the petitioners by a narrow majority. According to the decision, although the disputed customs union would not terminate Austria's independence in view of reciprocity, it would threaten Austria's economic independence. Szabó wishes to use this legal case to demonstrate how the interpretation of independence in the given historical and political context was not a logical task of interpretation. During the proceedings, the legal, political and economic meanings of independence were mixed up, and the choice between them was not based on logic.

29 Szabó József: A jogászi gondolkodás bölcselete. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica*, 1941/2, 4, [hereinafter: Szabó (1941)].

30 Szabó (1941): op. cit., 4.

31 No. 41. Customs regime between Germany and Austria. Advisory opinion of 5 September 1931. Leyde.

According to Szabó, in this specific case, different meanings of independence were argued in order to support the position that was already intended to be defended.[32]

The lessons of the legal cases presented are the essence of József Szabó's theory of law enforcement. As he puts it, just as „*the steps of lawmaking cannot be logically deduced from one another without residue* […] *the law applied cannot be logically deduced from the source of law. It cannot be deduced because it always contains an irrational, illogical element.* […] *Every legal principle, rule and provision contains concepts whose interpretation determines the meaning of the legal principle in a specific case*."[33]

He also disputes the assertion of Bódog Somló, who believes that contradictions may exist in the text of the law, but not in the law itself. According to Szabó, the opposite is true, and only the text of the law can be considered free of contradictions, but the law itself, which we often arrive at through an illogical interpretation of the text, cannot.[34]

He agrees with Kelsen, who considers legal certainty in the formal, logical sense to be an illusion, with Jerome Frank, who considers it a childish fantasy, and with Barnabás Horváth, who considers it a utopia. In order to understand the law and the actual process of law enforcement, Szabó starts from the concept of subjectivity, which he has already analysed. In doing so, he accepts the basic idea of the synoptic theory of law developed by Horváth, according to which „*the unity of law can be found nowhere else but in subjectivity.*"[35]

For him, human subjectivity is a psychological problem, the understanding of which (or, more precisely, the awareness of its incomprehensibility) leads to the world of symbols. „*What do the symbolic images of our senses and thoughts, beliefs and desires want to symbolise? More specifically, what does law symbolise? What could be behind the symbols?* […] *Every member of society plays the leading role in small dramas, and the ceremonies, words, theories, principles and other symbols of this dream world give it content.*"

For Szabó, language plays a prominent role among symbols, which, in line with Arnold's theory, he considers to be the most effective factor in maintaining society.[36] In Szabó's view, law cannot be considered empirical reality, but rather a symbol to which subjectivity attaches a specific meaning. However, as Szabó puts it, the boundaries of subjectivity, or the self, are infinite and can only be interpreted in relation to society.[37] The individual and society are incomprehensible without each other, and law cannot be a purely individual or social phenomenon either. Our images of the subject and our images of law

32 Szabó (1941): op. cit., 25.
33 Szabó (1941): op. cit., 31.
34 Szabó (1941): op. cit., 35.
35 Szabó (1941): op. cit., 49. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Városi Nyomda, Szeged, 1937, VIII, 212. cit. 49.
36 Arnold, Thurman Wesley: *The symbols of Government*. Yale University Press, New Haven, 1937, 25. cit. Szabó (1941): op. cit., 54.
37 Szabó (1941): op. cit., 56.

also acquire significance and specific meaning in our consciousness. However, in József Szabó's time, psychological concepts related to consciousness had already broken away from rational explanations and were exploring the possibilities of the subconscious world. Szabó also turns to the subconscious in his explanation of the world of subjectivity, emphasising the role of instincts, feelings, desires, passions and factors that arise not from reason but from deep within the subconscious.[38] From a legal perspective, he is particularly interested in the subconscious foundations of authority: the roots of traditions, dogmas, taboos and conservative worldviews. All this is framed by the father complex already familiar from Jerome Frank, which appears in childhood as a symbol of the omniscient, infallible judge.

In the legal cases he analyses in the first part of his work, Szabó argues that decisions are based precisely on those irrational, illogical factors that can be traced back to subconscious factors from childhood.

Based on the above, Szabó formulates his position on the essence of legal thinking. „*Most legal disputes* […] *cannot be decided by logical reasoning* […] *the establishment of facts and legislation is a matter of interpretation. The interpreting judge is influenced by many things. If this is done by controlling his consciousness, he can be aware of them and control them. But if the influence occurs below the threshold of consciousness, the judge and the legal case are completely at its mercy.*"[39]

All this denies the existence of an independent judge, since the influence of the subconscious reigns supreme even over those who consciously try to push their prejudices into the background. However, even acknowledging these subconscious, irrational factors, a judge can still do their job well if they are aware of the above and try to make decisions with these factors in mind. Szabó's thoughts on this subject, with which he outlines the connections between the application of law and the power of the subconscious at the end of his work, also give an insight into his unique writing style: It is impossible to take everything into account when weighing up the facts and rules; but it is possible to take into account that we have not taken everything into account. The deep psychological analysis of the conscious and subconscious background of law enforcement aims to recognise this. If a judge is aware that in the facts of the case, which he considers to be clear, he himself is involved, with all his virtues and faults, his horizons and inhibitions, and that the legislation he has to apply, which can apparently only be understood in one sense, may conceal a mass of logically colourless concepts, the interpretation of which is based on the subconscious position of his ego: then this judge will not blindly trust in the technicalities of logic, which seemingly solves everything,

38 Szabó (1941): op. cit., 61.
39 Szabó (1941): op. cit., 67.

but will seek out, before making a final decision, those gaps where the surface of logic conceals his subconscious subjective opinions, and the turning point that is essential for the decision will usually be found in precisely such a place.[40]

His work on the philosophy of legal thinking is followed by a paper examining the activities of judges seeking justice,[41] in which, as the subtitle suggests, the author deals with the psychological problems of judges. From the perspective of establishing legal certainty, he introduces his readers to the world of fundamental questions that constantly strain the application of law through an analysis of legal formalism, which allows for reflections on the nature of truth, its relativity, and the positive and negative roles of formalism. He agrees with Jehring's view that legal formalism also aims to objectify the concept of truth and leads to a decline in the significance of the subjective concept of truth.[42] At the same time, he considers formalism to be an extremely dangerous tool, which can very easily come into sharp conflict with material truth. In his view, formalism would only lead to legal certainty if the legal system were logically closed and seamless.[43] He believes that it is no coincidence that conceptual jurisprudence was perfected by German jurists. This was a consequence of the public law orientation of German legal thinking. Elements related to current politics also appear in Szabó's writing when he explains why this approach did not disappear and why the formalistic orientation in the German justice system did not disappear even after National Socialism came to power. Many have drawn attention to the rise of a kind of „free law" in connection with new concepts introduced into the German criminal code, such as acts contrary to „healthy public sentiment", which give judges almost free rein in their judgments. According to Szabó, however, the forms did not disappear, they merely changed shape. The limitations of the law were replaced by the will of the leadership, which resulted in even greater dependence on the judge.[44] According to Szabó, Hungarian legal thinking has traditionally been far removed from formalism, which was rejected by the most renowned Hungarian jurists (Verbőczy, Deák, Grosschmid). As he puts it, „*The Hungarian legal system, surrounded by a sea of formalist legal systems, has managed to preserve its independence*."[45]

40 Szabó (1941): op. cit., 68.

41 Szabó József: Hol az igazság? A bíró lélektani problémái. *Társadalomtudomány*, 1942/1, 1–55, [hereinafter: Szabó (1942a)].

42 Jhering, Rudolf von: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1894, cit. Szabó (1942a): op. cit., 3.

43 In this case, says Szabó, „[…] *the judge's task would simply consist of using syllogisms to formally and logically reconcile abstract legal principles with the specific legal case and mechanically draw the necessary conclusion."* Szabó (1942a): op. cit., 5.

44 Szabó (1942a): op. cit., 10–11.

45 Szabó (1942a): op. cit., 12.

He continues his argument by "destroying" the myth of legal certainty, in which the author, who is well versed in theoretical and practical law, presents a series of legal cases to prove that the closed logical order imagined by conceptual lawyers is merely an illusion. Although the uncertainty of legal principles is only apparent in the case of „general clauses and vague concepts", according to Szabó, there are no legal principles that are isolated from each other, so their uncertainty can also render the meaning of seemingly certain legal principles uncertain.[46] Szabó acknowledges the valuable goal of striving for legal certainty, but considers it unattainable.[47] His scepticism towards rules, which is in line with American legal realism, is followed by an explanation of his scepticism towards facts.

The uncertainty of legal principles is only one, and moreover a minor, part of the problem that arises in the application of law by judges. Compared to Sollen's world, Sein's world can be considered even more problematic from the point of view of law enforcement, despite appearances. Subsumability under legal principles raises the question of whether „*the actual facts of the case accurately reflect the ideal facts on which the legal principle is based.*"[48] At what degree of similarity can we speak of identity?[49]

The reconstruction of the facts also poses a problem for the judge, who has no direct experience of the events, thus again proving Jehring right, who argues that the reality available to the judge is only probability.[50] Although the judge of first instance, who hears the witnesses and experts, has the most direct connection to reality, in fact his connection to the events is only indirect.[51]

Here, Szabó explains his specific idea for reforming the Hungarian judicial system of the time, namely that, in addition to reducing the workload of the lower courts and

46 Szabó (1942a): op. cit., 13–26.

47 „*But what is truth? The myth of legal certainty has not brought us any closer to it, since – on closer inspection – it has proved to be a mere utopia. However, we should not believe that this myth is completely worthless. We should not perceive it as reality or scientific doctrine (which would be wrong), but rather as humanity's aspiration for an infallible judge, clear law and truth. Like all great myths, it conjures up a vision of paradise that we may never reach, but we become better for wanting to reach it.*" Szabó (1942a): op. cit., 26.

48 Szabó (1942a): op. cit., 27.

49 Szabó gives an example from the field of criminal law: „*An attempt is a question of the execution of an intended crime or misdemeanour, but not its completion* […] *But we emphasise that the question is how close the reality before the judge must be to the ideal facts of the law in order to be able to speak of the two as identical, i.e. of a completed crime. On the other hand, what degree of similarity qualifies as the commencement of execution, i.e. a punishable attempt? This is clearly a matter of degrees and considerations.*" Szabó (1942a): op. cit., 27.

50 Szabó (1942a): op. cit., 29.

51 „*But even if we only examine the position of the first judge, we must see what an insurmountable gap separates him from reality. Consider, for example, how important the different abilities and characters of the lawyers, prosecutors and parties involved in the trial can be in uncovering or obscuring the facts. Let us not forget that witnesses are also instruments from which the bungler elicits different sounds than the artist.*" Szabó (1942a): op. cit., 31.

improving their standards, the system of appeals covering questions of fact should be abolished, following the English model.[52]

In his arguments about the uncertainty of human experience, he places particular emphasis on the problems of witnesses' perception of reality. In the witness's memory, what came from outside and the conclusions he added to it merge together. Thus, he has a unified picture of the whole experience, which differs from what actually happened. Not to mention the confusion caused by distortions of memory, which, despite the witness's best intentions, reflect a distorted picture of reality. In supporting the unreliability of witness testimony, he also discusses the role of mass psychological effects, arguing that individuals can also behave as a crowd. As an example of „mass infection", he cites the Tiszaeszlár trial, in which all witnesses saw the eyes of the body recovered from the Tisza River as blue, while the autopsy clearly showed them to be brown. According to Szabó, if it was not a case of collusion, then it is possible that the first, mistaken witness „suggested" it to the others. Of course, it is not only the witnesses who are exposed to mass psychological effects, but also the judge himself.[53]

In the final section of the study (Where is the truth?), the author seeks to illustrate the problem faced by judges arising from the conflict between competing „truths" in a specific legal case. In his view, the truth of the individual and that of society can clearly be at odds with each other. However, appearances are often deceptive, since in the case of political crimes, for example, it is not the truth of the state and the perpetrator that is at odds with each other, but rather the truth of a minority, nationality or race that feels oppressed. Among the examples of conflicting truths, it is particularly interesting to read the detailed description of how the truths of the „national and racial" communities can clash in the interpretation of the second Jewish law (1939: IV.t.-c.).[54]

Szabó concludes that the truth appears different depending on which community's interests the judge considers to be paramount. The judge chooses between truths, and this choice can only take place in his soul.[55] Here he returns to depth psychology, which,

52 Szabó (1942a): op. cit., 30.

53 „*We must therefore attach very limited significance to witness testimony in terms of establishing the truth. It is true that witnesses are not solely responsible for this. The judge is just as, or almost as, susceptible to mass psychological influences as they are. This can manifest itself in the interpretation of questions addressed to witnesses and in the recording of witness testimony. And all these circumstances have a decisive influence on the fate of poor reality – that is, proven reality.*" Szabó (1942a): op. cit., 37.

54 Regarding the extended interpretation of the Jewish term observed in several court rulings, Szabó writes: „[…] *In these cases, the extended interpretation is contrary to the formal logical rules of interpretation. However, it becomes understandable when we consider that in these cases, the court weighed two truths against each other: the truth of society, which this law sought to protect, and the special truth of the Jewish people. And it found the former to be more serious.*" Szabó (1942a): op. cit., 46.

55 Szabó (1942a): op. cit., 49.

in his opinion, provides a more accurate answer to the question of the nature of truth than legal, logical, ethical and metaphysical approaches.[56]

We can read a repetition and supplement of his legal theory theses in a Hungarian study also published in 1942 and a German-language study published in 1943, in which, without renouncing his poetic style, yet explains his position on the nature of subjectivity and the psychological foundations of law in a more comprehensible manner than in his more expansive writings. In his article entitled *„The Place of Jurisprudence in Human Thought*", he argues against those who regard the psychological approach as one-sided psychologism dreamy subjectivism,[57] comparing critics to ostriches burying their heads in the sand when they deny the role of subjectivity and the subject in the acquisition of knowledge while discussing the objectivity of research results.[58] He also objects to the critics' claim that *„such science breaks down the necessary objective unity of knowledge into arbitrary subjective views*." According to Szabó, *„recognising the conceptual subjectivity of knowledge does not mean that it is arbitrary, but only that, as human knowledge, it cannot beseparated from humans and* […] *psychology*."[59] According to positivism, the consistency of law is created by its logical closedness. According to Szabó, however, the unity of law is not logical but psychological, since judicial decisions cannot be derived from norms on a purely logical basis. The interpretation of concepts contained in norms is, as he has explained in his earlier writings, an illogical process.[60]

He confirms the above ideas in his article summarising his „new realist" theoretical theses, published in the Austrian legal journal Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht.[61] The very first sentence of the article (Im Anfang war – das Ich) indicates the starting point of his theory, the significance of the "I", to which we must return as the philosophical and legal-philosophical category underlying all cognition in the absence of an objective external world.[62]

In his study, Szabó searches for the foundations of Sein and Sollen in law, which he naturally believes to be found in the world of the „I" in both cases. (menschliche Bewusstsein,

56 Szabó (1942a): op. cit., 50.
57 Szabó József: A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban. *Szellem és élet*, 1942/4, 214–229, [hereinafter: Szabó (1942b)].
58 Szabó (1942b): op. cit., 218.
59 Szabó (1942b): op. cit., 220.
60 Szabó (1942b): op. cit., 222.
61 Szabó József: Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 1948/3, 291–311, [hereinafter: Szabó (1948)].
62 We believed that we had an external world before us. Since we began to think, we know that nothing floats before us when we talk about it other than our own ideas. Szabó (1948): op. cit., 291.

menschliche Gewissen).[63] In the case of morality, understood as the basis of law, he emphasises the deterministic interaction between individual and social morality.[64]

In his analysis of the world of law enforcement and the dilemmas of the correct understanding of the legal profession, he also refers to the Hungarian tradition of law enforcement, which, in line with his earlier writings, he considers to be primarily interest-oriented, always placing individual and social interests above the interests of formal legal certainty.[65]

At the end of his study, Szabó argues once again that there are no legal cases without subjective uncertainty, and that the subjectivity of those involved in the proceedings is decisive for the outcome of the case when interpreting the law or establishing the facts. For this reason, legal formalism must be considered outdated according to the concept of new realism.[66]

After the end of World War II, József Szabó published only a few writings on legal theory, among which his essay entitled „*A jogalkalmazás útja*" (The Path of Law Enforcement) is particularly noteworthy. In this essay,[67] he attempts to justify his previously presented theoretical principles through new legal cases. During this period, his interest turned more towards public law, which is understandable given the period of searching for a way out after the war.

2.3. József Szabó and public law adjudication[68]

In addition to his interest in international law and legal philosophy, József Szabó also dealt intensively with Hungarian legal practice, as he worked for five years as a judge and clerk at the administrative court, which provided him with a lifetime of experience for his academic work.[69] Although his experiences had a significant impact on his work in legal philosophy, it was undoubtedly his knowledge gained in court that he was able

63 The basis of law is therefore human consciousness, which understands the objects of its experience, including law, as effects, i.e. based on causes. Szabó (1948): op. cit., 298.

64 The question now arises as to how the value that forms the basis of the concept of law finds its way from conscience to law. In order to understand this, we must be aware that the different moral opinions of individuals in society – as a result of the interaction between members of society – have a determining effect on each other. Szabó (1948): op. cit., 298.

65 Szabó (1948): op. cit., 307.

66 Szabó (1948): op. cit., 310.

67 Szabó József: A jogalkalmazás útja. *Pénzügy és Közigazgatás*, 1947/3, 129–136.; and 1947/4, 217–222.

68 For more on this topic, see: Stipta István: Szabó József és a közigazgatási jogvédelem. In: Révész Béla (szerk.): *„Most megint Európában vagyunk…". Szabó József emlékkönyv.* opt. cit., 45–53.

69 He writes about his experiences in the courts: „*Between two ministerial posts, these were a peaceful haven for me, where I was able to experience the creative joy of immersing myself in judicial and academic work. But I also saw something else during those years: the hopeless struggle of a high-calibre, valuable body against the darkness that engulfed our public life*." Szabó (1947): opt. cit., 129.

to put to best use in his research on public law adjudication. The most important results of his comparative legal research in this field can be found in his monograph entitled Democracy and Public Law Adjudication, published in 1946, in which he attributed special significance to the Hungarian administrative court established in 1896 in Hungarian history. Szabó devoted space in his works on two occasions, during the Great War and then after the fall of communism, he devoted space in his works to explaining in detail why he considered administrative adjudication to be the most effective means of protecting citizens' rights, and why he demanded the extension of its jurisdiction in 1946 and its reintroduction after the change of regime. Democracy and Public Law Adjudication provides a comprehensive comparative analysis of public law adjudication in the period, including an in-depth analysis of the judicial systems of the model legal systems. After a detailed presentation of the Anglo-Saxon, French, Belgian (defined as transitional systems),[70] and Germanic models, including the Hungarian model, it concludes that public law adjudication can be entrusted to three bodies: ordinary courts, administrative authorities, and administrative courts. After presenting the pros and cons of these, he takes the position that a democratic state cannot afford the feudal gesture of operating an administrative court system (not to mention the separate adjudication of administrative authorities) that singles out one class or social stratum, and that administrative adjudication can only be conceived within the framework of ordinary courts. It is particularly interesting today to read Szabó's thoughts on this subject, in which he emphasises the danger of ministerial influence and considers separate administrative adjudication to be problematic because „*the establishment of such courts provides the government with a tempting opportunity to apply the strictest taxation when regulating their jurisdiction, and thus to take back with the right hand what it has given with the left hand in the form of independent adjudication, which would be much more difficult to achieve by restricting the general public law jurisdiction of ordinary courts* […]."[71] Szabó presents specific reform plans for administrative justice, which, in addition to extending jurisdiction and reforming procedures, he considers it necessary to integrate the separate administrative court into the ordinary court system.[72]

70 Belgium, Switzerland, Norway, the Netherlands, Denmark, Greece, Monaco, Spain, Italy, Russia, China, Islam.

71 Szabó (1947): opt. cit., 213.

72 We can only meet the requirements of democracy and the spirit of our domestic law if we develop public law adjudication into a regular system of adjudication, similar to our criminal justice system. The simplest way to achieve this is to merge the two judicial systems, abolish the separate organisation of specialised courts, thereby removing the Germanic influence from our law, and instead of aspiring to the French system of the Council of State, return to our ancient law prior to 1848: the establishment of the general jurisdiction of ordinary courts in both public and private law matters. Szabó (1947): opt. cit., 232.

2.4. József Szabó: A Scholar of Comparative Law

József Szabó can be considered an outstanding legal scholar in terms of Hungarian comparative law, and since the comparative method plays a significant role in a large part of his work, it is worth briefly discussing this in relation to his oeuvre. This is justified by the fact that, during the socialist period in Hungary, he was able to head a department of comparative law in Szeged from 1958 to 1959, which was unique in its name. Even more important than his short-lived position as head of department is the fact that Szabó was considered a pioneer of universal legal comparison in Hungary even when he was removed from the university and could only share his views on the subject with readers abroad.

Although outstanding language skills were not uncommon among his colleagues during his creative period, József Szabó mastered four world languages, which gave him a significant advantage in terms of applying his methodology. In addition to making intensive use of the comparative law method in his specialist research, his study on comparative constitutional law, published in an English-language Austrian journal in 1971, also provides a thorough analysis of general issues in comparative law.[73] The introduction to this study is particularly interesting, as Szabó, who had been deprived of his university chair, which was his livelihood, and was unable to publish in Hungary, writes about the growing technical unity of the world, but also about its tragic ideological division, which, in his opinion, should not be an obstacle to the practice of comparative law. As he writes, the development of human culture is inconceivable without comparison.[74] In addition to presenting the role of comparative law in the development of law, the study summarises the theories of the most renowned comparative lawyers, outlining the well-known fundamental problems (method or independent science, relationship to other scientific fields) and then presents the process of institutionalisation of comparative law. Among the foreign departments and institutes established for the purpose of cultivating and teaching this field of science, there is a modest mention that for a short time there was also a department of comparative constitutional law in Szeged, Hungary, led by the author himself. In the bitterly optimistic closing thoughts of the study, perhaps all the author's hopes and pains are mixed together when he writes about the future federal union of a world divided into camps and the leading role of comparative law in this process.[75]

73 Szabó József: Comparative Constitutional Law. Its Possibility and Limits. Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht, 1971/1–2, 133–165, [hereinafter: Szabó (1971)].

74 Without comparing, it would be difficult to imagine any development of human culture. Szabó (1971): op. cit. 133.

75 *„And if this Mankind that at present seems to be divided into camps full of animosity ever gets to a degree of a federative unity where, in a lasting peace, human life will be again possible and even a worthy continuation of ancient high civilisations, then among the antecedents of that Age, the sometimes apparently hopeless struggle of the present students of comparative law will certainly be remembered."* Szabó (1971): op. cit. 165.

Ficsor Krisztina[*]

Jogbölcselet és büntetőjog Somló Bódog jogelméleti munkásságában

Szabadfalvi Józsefet a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán töltött diákéveim alatt ismertem meg, akkor még hallgatóként. A Debreceni Egyetem Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszékén immár 17 éve tapasztalhatom bölcsességét, támogatását, a tudományos munka értékébe vetett hitét. Írásomban a tudományos munkássága előtt tisztelgek. Szabadfalvi József a magyar jogbölcseleti gondolkodás története feltárásának szentelte kutatásait. Jelen tanulmányban ezért azt vizsgálom, hogy a magyar jogbölcseleti gondolkodás egy meghatározó alakjának, Somló Bódognak (1873–1920) a munkásságából hogyan tárható fel a jogbölcselet természete, választ kapunk-e arra a kérdésre, hogy mi a jogbölcselet, valamint arra is választ keresek, hogy Somló jogbölcseletre vonatkozó felfogása milyen hatással van a büntetőjog természetével kapcsolatos megfontolásaira.

Úgy vélem, hogy a 21. században olyan mértékű és sebességű társadalmi, gazdasági, politikai, technológiai változásoknak vagyunk tanúi, amelyek egyre kevésbé teszik lehetővé, hogy a tudományos vizsgálódások – vonatkozzanak azok bármelyik területre is – fel tudják venni a fonalat, és tudományuk tárgyát, annak változásait megragadják és koherens értelmi keretben magyarázzák. Olyan korszakot élünk, amelyben joggal merül fel a kérdés, hogy lehetséges-e még egyáltalán a körülöttünk lévő világ jelenségeinek és a közöttük fennálló összefüggéseknek koherens, metaszintű elméleti magyarázatát adni, vagy el kell fogadnunk, hogy már nincsenek összefüggések, csak az akarat vagy az érdekek éppen fennálló összessége határozza meg a világban zajló folyamatokat. Vonatkozik ez a joggal kapcsolatos tudás megragadásának problémáira is. A jog természetével, funkciójával kapcsolatos kérdéseket újra fel kell tennünk, illetve újra átgondolásra érdemes kérdés, hogy a jogelmélet alkalmas-e arra, hogy az eddig nem tapasztalt változásokat értelmes keretben magyarázza. Milyen típusú jogelméletre van szükség, hogy a jog természetét, funkcióját, helyét a változó világban megértsük?

* Ficsor Krisztina, egyetemi adjunktus, DE ÁJK. E-mail: ficsor.krisztina@law.unideb.hu

E fejtegetésekből kiindulva első lépésben a jogbölcselet/jogelmélet mibenlétével kapcsolatos kérdéseket teszem fel, arra törekszem, hogy megvilágítsam, a magyar jogbölcseleti gondolkodásban – elsősorban Somló Bódog munkásságában – mi, és mire szolgál a jogbölcselet, valamint fontos kérdés az is, hogy Somló felfogásának van-e mondanivalója a joggal kapcsolatos jelenkori problémákra vonatkozóan. Másrészt azt elemzem, hogy a büntetőjog-tudományban milyen szerepet töltött és tölthet be a jogbölcseleti foglalatoskodás. Ennek oka, hogy a büntetőjoggal kapcsolatos elméleti kérdések a magyar jogelméleti gondolkodásban hangsúlyos szerepet töltenek be. Ezen túl a büntetőjogban megjelenő problémák (például az állami hatalom legerőteljesebb jelenléte és annak súlya az egyéni autonómia korlátozásában, a büntetőhatalom korlátainak kérdése, a szabad akarat létezésével kapcsolatos filozófiai elképzelések vagy a büntetőjogi felelősség alapjai) gazdag „kincsestárat" szolgáltatnak a jogelméleti kutatásoknak.

Szabadfalvi József munkásságának alapvető részét képezi Somló Bódog jogelméletének kutatása és értelmezése, ennek megfelelően választottam tanulmányom vizsgálódási tárgyaként azt a kérdést, hogy Somló műveiben milyen felfogásban jelenik meg a jogelmélet természete és értéke a jogtudományban, illetve ezen belül a büntetőjoggal kapcsolatos meglátásai hogyan alakultak az írásaiban.

1. A jogbölcselet természete Somló felfogásában

A jogtudomány számára elsődleges megválaszolandó kérdés, hogy milyen természetű az a tudás, amely a jogra vonatkozik. Létezik-e, és ha igen, hogyan ragadhatjuk meg azon ismeretek összességét, amellyel a jogra vonatkozóan rendelkezünk. A jog természetével kapcsolatban fontos rögzíteni, hogy többek között társadalmi gyakorlatként jelenik meg, ami azt jelenti, hogy cselekvési problémák összességeként tárul fel a gyakorlat résztvevői előtt,[1] a jogi gyakorlaton belül arra a kérdésre keressük a választ, hogy mit kell kötelezően tenni (hogyan kell megkötni egy érvényes munkaszerződést, mi a teendő, ha más tulajdonában kárt okoztunk, hogyan vásárolhatunk ingatlant stb.). A jog nem pusztán jogszabályok halmazaként áll elő, hanem a jogi gyakorlat résztvevőinek egymásra tekintettel történő cselekvéseiből és döntéseiből áll, amelyek a gyakorlat minden résztvevőjére vonatkozó, kölcsönösen követett elveken és szabályokon alapulnak. A jog tehát elsősorban gyakorlati problémák megoldására hivatott tudást ölel fel – azaz a jogi tudást alkalmazva az esetek nagy többségében arra a kérdésre

1 Bódig Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Bíbor, Miskolc, 2004, 435.

kell választ találni, hogy mit kell tenni különböző szituációkban. Felmerül így a kérdés, hogy az arra vonatkozó konkrétabb és absztraktabb jogi állítások, hogy mit kell tenni, miképpen nyerhetik el a tudományosság mércéjét. Lehet-e a jogra vonatkozó tudás tudományos?[2] A jogelmélet/jogbölcseleti foglalatosság segít-e ennek a kérdésnek a megválaszolásában?

Mindenesetre a jogelméleti vagy jogbölcseleti tárgyak oktatása a hazai jogtudományi karokon alapvető elemét képezi a mintatanterveknek. Kérdés, hogy ez az ismeretkör hol helyezkedik el a jogra vonatkozó tudás átadásában, és milyen jellegű tudást közvetít a joggal kapcsolatban. Milyen célokat tűzhet ki maga elé a 21. század oktatója, aki a jogelméleti tudás átadására vállalkozik?

1902-ben jelent meg Somló Bódog egy rövid tanulmánya a *Jogállam* folyóiratban, amely a *Jogbölcselet tanítása* címet viseli. Ebben Somló éles kritika célpontjává teszi azon kutatókat, oktatókat, akik kizárólag a jogelmélet történelmére fókuszáló jogelméleti kutatásra és oktatásra helyezik a hangsúlyt, elkerülve a saját korukra vonatkozó normatív következtetéseket. A jogbölcselet oktatásának és a jogelméleti foglalatosságnak az értelmét így határozza meg: „*Mert ha a professzor a jogbölcselet régi íróit nem csak szárazon recitálni akarja, hanem ha le akarja vonni a jogbölcselet történelmének tanulságait, akkor is arra kell oktatnia tanítványait, hogy ne boruljanak le a létező állapotok és tanok előtt, legyenek bátor gondolkodók* […]”[3]

Somló ebben a rövid írásban arra utal, hogy jogelméleti kutatást akkor érdemes végezni, ha hajlandónak mutatkozunk saját korunk jogi valóságára vonatkozóan véleményt formálni, és ahhoz kritikai éllel közelíteni. A jogtudomány nagy alakjaira való hivatkozás abban az esetben nyeri el értelmét, ha azokból normatív következtetéseket vonunk le a saját jogrendszerünk állapotára vonatkozóan, feltárva annak anomáliáit, illetve a helyes jogtudományi álláspontok kialakítására is törekszünk. Tehát a jogelméletnek bizonyosan fontos szerepe van abban, hogy megfogalmazza, milyennek kellene lennie a helyesen létrehozott jogrendszernek, nem pusztán a létező állapotok leírására és az összefüggések semleges kinyilatkoztatására szolgál. A jogbölcselet a gondolkodó jogász eszményének képét teremtheti meg, aki a létező jogrend kritikai szemléletével fogalmazza meg jogi állításait.

Somlónak a jogbölcselet természetéről alkotott felfogása munkássága két szakaszában másképpen alakul. Somló egy másik alapműve, a *Jogbölcseleti előadásai* 1906-ban jelent meg.[4] Ebben részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen fontos funkciókat

2 Bódig Mátyás: A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje. In: Bódig Mátyás–Ződi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások*. MTA TK JTI–Opten Informatikai Kft., Budapest, 2016, 91.

3 Somló Bódog: A jogbölcselet tanítása. *Jogállam*, 1902/1, 61.

4 Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai. Első füzet*. Nagyvárad, 1906. (1906a)

tulajdoníthatunk a jogbölcseletnek. Ehhez először azonban a jogbölcselet fogalmával kell tisztában lennünk. Bár Somló is megemlíti, hogy a jogbölcselet fogalmát úgy lehet meghatározni, mintha a Pál nevű emberek közös tulajdonságát keresnénk: az egyetlen közös bennük a nevük.[5] Tehát a jogbölcselet fogalmának meghatározása nem egyszerű feladat. Fogalmával, módszertanával, vizsgálódási területének határaival kapcsolatos kérdések a 21. században is újra felmerülnek a jogtudományi munkákban. A természetjog és jogpozitivizmus szembenállásának problémái, majd a 20. században népszerűvé vált angol-amerikai analitikai jogelméleti törekvések egyes vélemények szerint kimerülőben vannak, ezért ismét foglalkozni érdemes a jogelmélet[6] fogalmának, határainak problémájával.[7]

Bizonyos meglátások szerint a jogelméleti foglalatoskodás lényege, hogy képes összekapcsolni a jogdogmatika tudományát (jogdogmatikai elméleteket) a filozófiai kérdésekkel, de ennél többet is magában foglal. A jogelmélet olyan tudományos tevékenységet jelent, amely a jog tudományán kívüli tudományok módszereit és meglátásait beépíti a joggal kapcsolatos elemzésekbe. Így a jogelméleti vizsgálódás részét képezik, abba beépülnek a szociológia, pszichológia, politika- és gazdaságtudomány, de a természettudományok megállapításai is.[8]

Egyes kortárs elemzések a jogelmélet természetével kapcsolatban tehát arra az elgondolásra épülnek, hogy a jogelmélet mint önálló tudományos foglalatoskodás megkülönböztető jegye egyrészt az, ahogyan a jogra mint normatív intézményes gyakorlatra tekint, és az, ahogyan – e normatív intézményes gyakorlat megértése közben – integrálja és rendszerezi más tudományágak jogra vonatkoztatható eredményeit.[9]

Somló a 20. század fordulójának elején hasonló elképzelésekre támaszkodik. A jogbölcselet fogalmának meghatározásához abból a megállapításból indul ki, hogy a társadalom laikus tagjai is kétségkívül rendelkeznek bizonyos szintű jogi ismeretekkel. Azonban a jogtudományok (a dogmatikai tudományok) feladata Somló szerint, hogy a jogi ismereteket rendszerezzék, az ismeretek közötti összefüggéseket feltárják, rögzítsék. Ez még a világról alkotott teljes ismereteink rendszerében egy elszigetelt részt képez, valódi tudást abban az esetben szerzünk a jogról, ha képesek vagyunk a jogtudományt a világról alkotott összes ismeretünk rendszerében elhelyezni. *„Ha a jogra vonatkozó ismereteinket beillesztjük a világ összes tüneményeiről szóló ismereteink egységes*

5 Somló Bódog: *Jogbölcsészet – A Juristische Grundlehre kivonata.* Széchenyi István Egyetem, DFK Jogelméleti Tanszék, Győr, 2020, 7.

6 Ebben a tanulmányban a „jogbölcselet", „jogfilozófia" és a „jogelmélet" kifejezéseket szinonimaként használom.

7 Auer, Marietta: What is Legal Theory? *Rechtsgeschichte*, 2021/29, 30.

8 Auer: i. m., 30.

9 Dagan, Hanoch–Kreitner, Roy: The Character of Legal Theory. *Cornell Law Review*, 2011/4, 681.

rendszerébe, akkor eljutunk a jogbölcselethez."[10] Tehát a jogbölcselet a jogra vonatkozó ismereteinket az univerzális tudásunk egységes rendszerébe foglaló tudomány.

Somló szerint is ez úgy lehetséges, ha a jogtudományt összekapcsoljuk más tudományágakkal, és egy metaszintű pozícióból megvilágítjuk az egyes tudományágak közötti összefüggéseket, ebben pedig megtaláljuk a jogtudomány helyét. Somló állítása szerint a jogfilozófia a jog legmélyebb okait és világunk más jelenségeivel fennálló kapcsolatát kutatja. A jogbölcselet tehát más tudományterületek által vizsgált jelenségekkel egységben világítja meg a jogot.[11] A jogbölcseleti tudás, tehát az elméleti foglalatoskodás nélkülözhetetlen a joggyakorlat számára, a pozitív jog helyességének kérdéseit ezen a szinten tehetjük fel, és *de lege ferenda* javaslatok megfogalmazása szempontjából is innen meríthetjük a forrásokat.[12] Somló a jogbölcselet tanításának lényegét abban látta, hogy művelésével képesek vagyunk a létező állapotokról bátran gondolkodni, a „miértekre" rákérdezni.[13]

Az így felfogott jogbölcseletnek két „dimenzióját" különíthetjük el. Az egyik a tiszta jogbölcselet, a másik az úgynevezett alkalmazott jogbölcselet. A tiszta jogbölcselet alapvető kérdésfeltevései a következők: egyrészt válaszolni kell arra a kérdésre, hogy miképpen jön létre a jog, milyen tényezők játszanak szerepet a jog létrejöttében, és ezek között milyen összefüggések vannak. A másik probléma, amely a „tiszta" jogbölcselet vizsgálódási körébe tartozik, hogy milyen hatásai vannak a jog működésének. A jognak a társadalomban kifejtett következményeivel is tisztában kell lennünk, azokat meg kell világítanunk. A jogbölcselet feladata az is, hogy a jog fejlődésének törvényszerűségeit, annak tendenciáit feltárja, továbbá az is, hogy a jog jövőjével kapcsolatos megállapításokat tegyen, bizonyos szintű „jóslatokba" bocsátkozzon a jog közeljövőbeli helyzetéről.[14]

Az alkalmazott jogbölcselet a helyes jog alapjait kutatja, amit a jog mögöttes céljának ismeretében tehet meg. Ebben a kontextusban a jog mögött meghúzódó emberi célokat szükséges feltárni, és azt, hogy miképpen lehet eljárni annak érdekében, hogy a jog megfeleljen e céloknak.[15]

A tételes jogtudományok *(jurisprudentia)* és a jogbölcselet kapcsolatával összefüggésben Somló azt állítja, hogy a tételes jogtudományok módszerei nem alkalmasak arra, hogy kialakítsunk egy általános jogbölcseleti álláspontot, a jogra vonatkozó e két tudomány külön utakon jár. A tételes jogtudomány célja, hogy a meglévő joganyagot a könnyebb taníthatóság és a jogalkalmazás számára rendszerezze, a jogi ismeretek

10 Somló (1906a): i. m., 6.
11 Somló (1906a): i. m., 7.
12 Somló (1906a): i. m., 22.
13 Somló (1902): i. m., 61.
14 Somló (1906a): i. m., 8.
15 Somló (1906a): i. m., 10.

közötti összefüggéseket feltárja. Így jönnek létre például a tételes jogban az „általános részek", mint például a büntetőjog általános része.[16] Léteznek olyan elképzelések, amelyek szerint a jogbölcseleti foglalatoskodást magát ezeknek a tételes jogi szabályanyagot megalapozó általános elveknek és fogalmaknak a kidolgozása adja, de Somló, még vitatkozva ezzel az állásponttal, kijelenti, hogy az „általános részek" még önmagukban messze állnak a jogbölcseleti gondolkodás szintjétől, ezek absztraktabb szinten, de továbbra is a tételes jog fogalmainak részletesebb kidolgozásai.[17]

Jogbölcseleti előadásaiban Somló a szociológia tudományára tekintett úgy, mint amely a társadalomra vonatkozó ismereteket egységes keretrendszerbe foglalja.[18] A szociológia a társadalom bölcselete, ennek folyományaként a jogbölcselet a szociológia része, sőt mi több, a jog szociológiája és a jog bölcselete ugyanazt jelentette számára.[19] A szociológia legfontosabb erénye, hogy a társadalom jelenségeit nem természetfölötti (metafizikai) alapon magyarázza, hanem a társadalomra természeti jelenségként tekint, ezért ugyanazon tudományos módszerekre kell alapoznia a társadalmi jelenségek elemzését, mint a természettudományok teszik más jelenségek vizsgálata közben. Így lesz a szociológia tudományának része a lélektan, a történeti elemzés, a néprajz, az összehasonlító módszer vagy a statisztika.[20] Felfogását ebben az időszakban elsősorban a természettudományokban meghatározó pozitivista szemlélet, Herbert Spencer és az evolucionizmus, valamint Pikler Gyula elmélete határozta meg.[21]

Somló jogbölcseleti gondolkodása pályájának második felében a neokantiánus filozófia alapjai felé fordul, és a *Juristiche Grundlehre*[22] című, 1917-ben megjelent könyvében a jogelméleti foglalatoskodás más dimenzióit különbözteti meg. A könyvből általa készített magyar nyelvű kivonatban[23] a jogtudománynak kétféle funkciót tulajdonít. Az egyik kérdés, amelyre választ kell találnia, az a jogszabályok tartalmára vonatkozó kérdés (mit követelnek a jogszabályok). A jog tartalmáról szóló tudományok például a tételes jogtudományok, amelyek rendszerbe foglalják a meglévő joganyagot, de idetartoznak azon tudományos törekvések is, amelyeket Somló értékelő tudománynak nevez. Ez utóbbiak valamely értékrend alapján arra keresik a választ, hogy milyen legyen a jog, vagyis a jog tartalmának értékelésére irányulnak. Ez a fajta tudományos

16 Somló (1906a): i. m., 11.
17 Somló (1906a): i. m., 11–12.
18 Munkásságának második részében elhagyta ezt a felfogást, és Rudolf Stammler hatására a neokantiánus felfogás alapjait építette be elméletébe, aminek köszönhetően megkülönböztette egymástól a szociológia és a jogelmélet területeit. Lásd Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története.* Gondolat, Budapest, 2024,165.
19 Somló (1906a): i. m., 12–16.
20 Somló (1906a): i. m., 16.
21 Szabadfalvi: i. m., 160.
22 Somló Bódog: *Juristische Grundlehre*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1917.
23 Somló (2020): i. m.

tevékenység a jogpolitika kategóriája alá sorolható. Harmadsorban a jogtörténet is olyan tudományos vizsgálódásokat ölel fel, amelyek a jog tartalmának alakulását, változásait kutatják.[24]

Másik kérdésként a jog tartalmi kérdéseinek megvilágítása – legyen az tételes jogtudomány, jogpolitika vagy jogtörténet – előfeltételezi magának a jognak a fogalmi tisztázását, tehát minden, a jogra vonatkozó tudományos elemzés előfeltételezi, hogy tisztában legyünk a jog formális fogalmával. A jogi alaptan a jogtudománynak egy olyan „ága", amely a jog fogalmát világítja meg, amely meghatározza azon kereteket, amelyeken belül a jog tartalmi elemzései mozoghatnak, tehát azt, hogy mi a jog. Somló felfogásában ez a tudományos tevékenység függetlenedik a jog tartalmi szempontjaitól, s a jognak egy formális fogalmát „szolgáltatja". A jogi alaptan a jog fogalmára vonatkozó olyan állításokat fogalmaz meg, amelyek a jog tartalmától függetlenül mindig igaznak bizonyulnak. A tételes jogtudományok módszerei pedig ennek a feladatnak az elvégzésére nem alkalmasak.[25]

A tételes jogtudományok funkciója, hogy a joganyag tartalmának elemzésével általános fogalmakat és a joganyagot igazoló/rendező elveket tárjon fel, ezek tartalmának pedig minél pontosabb értelmezését biztosítsa. A tételes jogtudományok számára mindig adott egy meghatározott jogi tartalom, a tudományos foglalatoskodás célja pedig az, hogy minél jobb kifejezését érje el ennek a tartalomnak. A jogi tartalom folyamatosan változik (a jogalkotó akarata szerint vagy a társadalmi körülmények változása miatt), a mindenkori jogtudománynak ebben a folyamatban kell rendet tennie.[26] A jogtudomány e területén valójában olyan jogi fogalmak tartalmát dolgozzuk ki, amelyek nem szükségszerű elemei a jog fogalmának. Egy adott jogrendszer létezésének, érvényességének nem szükségszerű kritériuma, hogy a házasság, a tulajdon vagy a birtok fogalma a részét képezi-e. Történetesen a legtöbb jogrendszerben megtalálhatók e fogalmak többé vagy kevésbé kidolgozott tartalmai, a jogrendszer azonban nem szűnne meg létezni, ha a társadalom nem ismerné e jelenségeket.[27]

A jogi alaptant Somló szerint tehát meg kell különböztetni a tételes jogtudományoktól. A jogi alaptan olyan alapvető jogi fogalmak feltárására és tisztázására törekszik, amelyeket a meglévő joganyag értelmezése során szükségképpen alkalmazunk. Ezek a fogalmak általában a jog fogalmának alapvető elemeit képezik, ha egy adott szabályrendszer nem rendelkezik e kritériumok valamelyikével, nem nevezhetjük jogi minőségű rendszernek. A jogi alaptan által tisztázott fogalmakra különböző tartalmú jogrendszerek épülhetnek fel, bármilyen tartalmú jogrendszerről van is szó, ha leírható

24 Somló (2020): i. m., 2.
25 Somló (2020): i. m., 2–3.
26 Somló (2020): i. m., 8–9.
27 Somló (2020): i. m., 4.

e szükségszerű fogalmak értelmezésével, akkor bizonyosan jogról beszélhetünk. Ilyen például a kötelezettség, a jogosultság, a szabály, a jogforrás fogalmai.[28]

Számunkra ebből az elemzésből az a fontos kérdés, hogy a jogbölcselet/jogelmélet ebben a rendszerben hol helyezkedik el, mi a viszonya a jogelméleti tevékenységnek az előzőekben elmondottakhoz. Somló szerint nehezíti a kérdést, hogy a jogbölcselet fogalma rendkívül zavaros a jogtudományban. Jogbölcseleten gyakran magát a jogi alaptant értik, tehát azt a tudományos foglalatoskodást, amely általában a jog fogalmát tisztázza. Bizonyos felfogások szerint a jogbölcselet maga a jogi értéktan, tehát a helyes jog feltárásával foglalkozó tudományos vizsgálódások összessége. (Tehát azok a megfontolások, amelyek a „milyennek kellene lennie a jognak" kérdésre válaszolnak.) Harmadsorban léteznek olyan elképzelések, amelyek szerint a jogbölcselet a jogi alaptan és a jogi értéktan ötvözetét adja, tehát a jog fogalmának formális elemzéseivel és a helyes joggal kapcsolatos kérdések tisztázásával foglalkozik. Somló ez utóbbi felfogást támogatja, azaz a jogbölcselet az ő nézetrendszerében a két elméleti tevékenység összekapcsolásából áll.[29]

Somló elemzései a jogbölcselet természetével, funkciójával kapcsolatban rendkívül fontos meglátásokkal gazdagították a joggal kapcsolatos tudományos vizsgálódások körét. Egyrészt korai munkásságában rávilágított arra, hogy a jog olyan területe a társadalmak életének, amely természetének különböző jegyei sokféle, jogon kívüli tudomány módszerével magyarázhatók. A jog komplexitásának köszönhetően valóban multidiszciplináris terület,[30] a jog sajátosságairól releváns megállapításokat tehetünk a joghoz képest külső tudományos módszerekkel.

Másrészt rendkívül fontosak Somlónak azon meglátásai, amelyek a jogbölcselet funkciójáról szólnak. Ezekben azt a modern jogtudomány és jogi oktatás számára is alapvető tételt fogalmazza meg, hogy a jogbölcselet a jog tudományos vizsgálatának olyan területe, amelyen belül felelősséget kell vállalni az éppen fennálló jogrend kritikájáért is. A jogbölcselet művelője nem pusztán a meglévő állapotok semleges leírására törekszik, hanem képes tudományos keretek között a helyes állapotra vonatkozó nézetek kialakítására, a „miért?" kérdés feltételére, a meglévő joganyag hátterében meghúzódó mélyebb összefüggések feltárására. Ez a feladat a ma jogtudósa számára sem kerülhető meg, hiszen a folyton változó világ mindig újabb kérdések feltételére és megválaszolására kényszeríti a jogtudomány képviselőit.

28 Somló (2020): i. m., 3.
29 Somló (2020): i. m., 7.
30 Bódig (2016): i. m., 87.

2. A büntetőjog elméleti kérdései Somló munkásságában

Jelen tanulmány a büntetőjog fontos teoretikus szempontból vizsgálható kérdései közül a kriminalizáció elméleti alapjainak feltárására is vállalkozik, azt a kérdést tárgyalja, hogy milyen alapon nyilvánítható az állam legitim módon egy magatartást bűncselekménnyé. Másképpen megfogalmazva: milyen elvi igazolás mentén avatkozhat be a jogrend az egyének cselekvési szabadságába a kriminalizáció segítségével? Megítélésem szerint ugyanis jogelméleti szempontból a büntetőjog tekintetében kardinális kérdésként jelenik meg a bűncselekménnyé nyilvánítás igazolásának problémája.

A magyar jogbölcseleti gondolkodás a büntetőjog által felvetett problémák vizsgálatára rendkívül nagy hangsúlyt fektetett. Vuchetich Mátyás az 1819-ben megjelent, *A magyar büntetőjog rendszere* című könyvében részletesen tárgyalja a jogbölcselet és a tételes büntetőjog kapcsolatát. Álláspontja szerint a jogi tudás e két területe nem választható el egymástól élesen, mindkét tudományterület ugyanis a másik nélkül a kiüresedés veszélyével nézhet szembe. A jogbölcselet a tételes jogi problémákra fókuszálás nélkül üres filozofálgatássá válik, a tételes büntetőjog a jogbölcselet által felvetett kérdések nélkül a törvényhozói akarat kiszolgáltatott áldozata lesz. A büntetőjog a tételes büntetőjogi normákat, az általános fogalmakat és a különös részi törvényi tényállásokat tartalmazza, míg a jogbölcselet Vuchetich szerint az állami akarat és büntetőhatalom korlátait tárgyalja, ami maga után vonja, hogy az igazságosság kérdéseit is fel kell tenni, amikor alkotjuk és alkalmazzuk a büntetőjogi normákat.[31]

Mindez arra utal, hogy amikor a büntetőjog által felvetett problémákat tárgyaljuk, modern, alkotmányos demokráciákban sem elegendő a büntetőjogi dogmatika szintjén megragadni a feltett kérdéseket, a válaszokat mélyebb rétegekben kell kutatni. A mélyebb rétegekben történő kutatást a jogbölcseleti vizsgálódások képesek nyújtani, ezen a szinten kérdezünk rá a „miértekre", az éppen fennálló állapotok igazolása vagy éppen megkérdőjelezése a jogbölcseleti elemzés segítségével végezhető el. Somló Bódog a következőképp fogalmaz ezzel kapcsolatban: *„Az a jogász, aki éppen csak jogász, aki csak a paragrafus alkalmazását tanulja meg, de keveset tud a társadalmi erők működéséről, az még csak jó mesterember sem lehet."*[32]

Szabó András magyar kriminológusprofesszor 2000-ben megjelent akadémiai székfoglaló beszédében szintén hangsúlyozta, hogy önmagában a büntetőjogi dogmatika tanulmányozásával a büntetőjoggal kapcsolatos létfontosságú kérdésekre nem kapunk válaszokat, hiszen azon előfeltevéseket, amelyekre a tételes büntetőjog épül, maga

31 Vuchetich Mátyás: *A magyar büntetőjog rendszere. I. könyv. Elméleti büntetőjog.* Magyar Királyi Egyetem Nyomdája, Buda, 1819, 46–47.

32 Somló (1906a): i. m., 22.

a dogmatika nem, vagy csak felszínesen érinti.[33] Ilyenek például többek között a tettekért viselt erkölcsi felelősség alapjai, az akaratszabadság lehetséges dimenziói, vagy a – lentebb tárgyalt – kriminalizáció igazolási feltételei. A jogelméleti tevékenység képes a büntetőjog mögöttes erkölcsi, szociológiai, pszichológiai és más előfeltevéseinek feltárására, azon értékek vizsgálatára, amelyeket explicit vagy implicit módon maga a tételes jog is közvetít, amelyek feltárása nélkül nem érthető meg a tételes jogi szabályozás valódi tartalma.

E tanulmányban elsősorban tehát a Somló Bódog büntetőjog-elméletében megjelenő álláspontokat elemzem, azonban írásomban a jogelmélet 20–21. századra vonatkozó kérdésfeltevései is megjelennek. Somló – híven a jogbölcseleti foglalatoskodás funkciójával kapcsolatos felfogásához –, a büntetőjog tudományát sem tudja elképzelni jogelméleti megalapozás nélkül. Véleménye szerint korának gyakorló jogászai nem boldogulhatnak például az aktuális, a jogi szövegen túlmutató kérdéseket taglaló kriminálantropológiai vagy kriminálszociológiai ismeretek nélkül.[34] Az a jogász, aki nem képes tágabb társadalmi kontextusban értelmezni az alkalmazandó jogot konkrét esetekben, a gyakorlatban sem képes értelmes jogi álláspontokat megfogalmazni.

Somló szerint az a kérdés, hogy mi lehet bűncselekmény, kétféle szinten tárgyalható. Az egyik a pozitivista megközelítés, amely azt mondja ki, hogy bűncselekmény az, amit a törvény, illetve a törvény alkotójának akarata annak nyilvánít.[35] Ez az irány a *legalitás* elvárásait fogalmazza meg a büntetőjoggal szemben, amely elsősorban formális, a jog tartalmától független követelményeket foglal magában. Somló azonban arra is kitér, hogy ezzel a válasszal nem elégedhetünk meg. Amennyiben ténylegesen igazolni kívánjuk egyes cselekmények kriminalizációját, nem lesz elég pusztán a különös részi tényállások listáját megvizsgálni. Szabó András ezen attitűd veszélyét éppen abban látja, hogy a büntetőjog így könnyen az éppen fennálló hatalom eszközévé válhat, amely önkényes céljainak rendelheti alá a büntetőjogi tényállások alkotását és alkalmazását is.[36]

A másik kutatási irány továbblép a büntetőjogi dogmatikán, és a *legitimitást* is számonkéri a jogalkotón. Tehát az a kérdés, hogy mi számít bűncselekménynek, egyben azt a kérdést is tartalmazza, hogy milyen cselekményt büntethet az állam igazolt módon.[37] Somló elméletében a másik megközelítési mód a „jogbölcseleti nézőpont" felvállalása,[38] amely a pozitív jogon túllépve rákérdez a kriminalizáció helyességére is.

33 Szabó András: *Alkotmány és büntetőjog.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2000, 2.
34 Somló (1906a): i. m., 22.
35 Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai. Második füzet. A büntetőjog bölcselete*. Kolozsvár, 1906, 5. (1906b)
36 Szabó: i. m., 4.
37 Szabó: i. m., 5.
38 Somló (1906b): i. m., 6.

A büntetőjog által felvetett egyik leggyakrabban tárgyalt és vitatott elméleti kérdés, hogy hol húzódnak a kriminalizáció határai. A modern büntetőjog *ultima ratio* jellegéből adódóan határokat kell szabni az állami büntetőhatalomnak, csak észszerű indokolással lehetséges bizonyos magatartásokat bűncselekménnyé nyilvánítani. Mivel különböző korokban és kultúrákban rendkívül nagy eltérések mutatkoznak abban, hogy milyen cselekményeket nyilvánítottak/nyilvánítanak bűncselekménynek, kérdésként merül fel, hogy adható-e univerzális vagy egy viszonylagos objektív válasz arra nézve, hogy milyen magatartásokat igazolt kriminalizálni. A bűncselekmények köre koronként és társadalmanként változik, azt, hogy mi minősülhet bűncselekménynek egy adott közösségben, különböző tényezők (jogpolitikai szempontok, a társadalom gazdasági, kulturális fejlettsége, világnézeti kérdések stb.) összjátéka határozza meg.[39] A jogelméleti, politikai filozófiai irodalomban ezért állandó vita tárgya, hogy milyen elvek alapozzák meg a bűncselekménnyé nyilvánítást.

2.1. A bűncselekmény fogalmának pozitív jogtól független meghatározása

A természetjogi elméletek közös nevezőjeként jelenik meg az a gondolat, hogy léteznek a cselekvés helyességét, igazságosságát meghatározó univerzális, objektív morális mércék, amelyek az emberi értelem segítségével megismerhetők, feltárhatók.[40] Az úgynevezett természeti törvények, az emberi ész által felismert erkölcsi mércék érvényessége és igazsága a természetjogi elméletekben független attól, hogy a valóságban ténylegesen ezeknek megfelelően viselkednek-e az emberek, és attól is, hogy az egyes kultúrák ténylegesen elismerik-e és tisztelik-e őket, vagy sem.[41] Ennek megfelelően felmerülhet a gondolata annak, hogy léteznek olyan magatartások, amelyek természetüknél fogva bűnösek, amelyek attól függetlenül is bűncselekménynek minősülhetnek, hogy az ember által alkotott jog rendelkezne róluk.

Somló a kortárs nemzetközi szakirodalom áttekintésével vázolja a bűncselekmény lényegi természetének magyarázatait. Elsőként Raffaele Garofalóra hivatkozik, amikor vizsgálja, hogy lehetséges-e olyan magatartásokat említeni, amelyek minden időben és minden kultúrában bűncselekménynek minősülnek.[42] Garofalo ezeket *természetes bűntetteknek* nevezi. A bűncselekmény fogalma álláspontja szerint elsősorban nem jogi természetű, hanem azon magatartásokra vonatkoztatható e fogalom, amelyek az

39 Bódiné Beliznai Kinga–Király Tibor–Lőrincz József–Máté Gábor–Mezey Barna: A magyar büntetőjog története. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest, 2007, 264.

40 Bódig Mátyás: Természetjog. In: Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Bíbor, Miskolc, 2004, 10. (2004a)

41 Bódig (2004a): i. m., 10.

42 Somló (1906b): i. m., 6.

ember alapvető, változatlan morális érzékeit sértik,[43] amely mércék elengedhetetlenek a társadalmi együttélés és az egyén társadalomba illeszkedése szempontjából, mint például a könyörületesség és a becsületesség.[44]

Az angolszász büntetőjogban ismeretes például, hogy a bűncselekményeket az úgynevezett *mala in se* és a *mala prohibita* kategóriákba sorolják. E kategóriák valódi tartalma vitatott az angolszász jogelméletben is, azonban a klasszikus megfogalmazás szerint a *mala in se* cselekmények a jogi szabályozástól függetlenül, természetükből adódóan bűnös magatartásnak számítanak, abban az esetben is bűncselekménynek tekinthetők, ha nem szabályozná a büntetőjog ezeket. Ilyen például az emberölés, mint alapvető morális elvekbe ütköző magatartás. Az emberrel szembeni súlyos fizikai bántalmazásnak az erkölcstelensége és elfogadhatatlansága nem ismer országhatárokat.[45]

Somló elveti a természetes bűncselekmények létezésének lehetőségét, önkényesnek tartja a bűncselekmény fogalmának e rendkívül leszűkített felfogását, hiszen léteznek olyan bűncselekmények, amelyeket csak bizonyos kultúrákban és bizonyos korokban kriminalizáltak.[46] Álláspontja szerint Garofalo a természetes bűncselekmények létezésének elismerésével összetéveszti azt a kérdést, hogy mit kellene büntetni, azzal a kérdéssel, hogy mi a bűncselekmény tudományos fogalma. Ha pusztán az lenne a bűncselekmény fogalmának alapja, hogy mi tekinthető eredendően erkölcstelennek vagy a civilizált népek szerint igazoltan büntethetőnek, akkor elfogadható lenne ez a felfogás. A bűncselekmény fogalma azonban nem az, amit kívánunk, hanem az, ami van, vagy történeti értelemben feltárható.[47]

Talán Somló felfogásába jobban illeszkedne az angol-amerikai jogelméletben a *mala in se* fogalom párjaként emlegetett *mala prohibita* kategória, amellyel olyan magatartásokat írnak le, amelyek kizárólag azért minősülnek bűncselekménynek, mert a jogalkotó törvényben annak nyilvánította őket. Ezen magatartások természetét meghatározza az a jogrendszer, amely létrehozta őket, értelmet azáltal nyernek, hogy előfeltételezik egy jogi kontextus létezését.[48] Bűncselekménynek minősülnek, mert egy adott politikai közösség jogalkotója úgy döntött, hogy bűncselekménnyé nyilvánítja e magatartásokat. Például az állam elleni bűncselekményeket vagy a közlekedési bűncselekményeket sorolják ebbe a kategóriába.

43 Gibbs, Jack P.: Conceptions of Deviant Behaviour – The Old and The New. *The Pacific Sociological Review*, 1966/1, 10.

44 Brasol, Boris: Foundations of Criminology. *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*, 1926/1, 19.

45 Dimock, Susan: The Malum Prohibitum – Malum in Se Distinction and the Wrongfulness Constraint on Criminalization. *Dialogue: Canadian Philosophical Review*, 2016/1, 9–10.

46 Somló (1906b): i. m., 6.

47 Somló (1906b): i. m., 6–7.

48 Dimock: i. m., 10.

Azonban az angolszász jogirodalomban is vitatott, hogy tartható-e ez a megkülönböztetés, ráadásul nehezen védhető az az állítás, hogy a *mala prohibita* bűncselekmények mögött az állam kizárólagos politikai döntése húzódik meg, és nem valamely alapvető vagy fontosnak tartott morális megfontolás igazolja a tényállás megalkotását.

2.2. A kriminalizáció mögöttes igazolása: a társadalom legfontosabb érdekeinek védelme

Somló szerint az itt említett elmélet arra alapozza a bűncselekmény fogalmának lényegét, hogy a kriminalizáció a társadalom fennmaradása szempontjából szükségszerű. Somló rámutat azonban, hogy ez az elmélet sem képes magyarázni teljeskörűen a bűncselekmény lényegi természetét, hiszen valójában nagy számban kriminalizálnak a jogalkotók olyan magatartásokat, amelyek büntetése nem szükségszerű a társadalom fennmaradása szempontjából, például egyes nemi erkölcs elleni bűncselekmények esetében.[49]

2.3. A kriminalizáció alapja: a társadalom tudatos belátása

Somló megkülönböztet olyan elméleteket is, amelyek szerint a bűncselekmény lényegét az adja, hogy a társadalom tagjai felismerik bizonyos magatartások káros, ártalmas voltát. Ezt a felfogást például Franz von Lisztnek, Pikler Gyulának és Émile Durkheimnak tulajdonítja. Ezt az elképzelést is elveti azonban azon az alapon, hogy különösen a büntetőjog korai fejlődési szakaszaiban a büntetés nem tudatos reakció eredménye volt, hanem ösztönös érzelmi reakcióké.[50]

Durkheim felfogását tartja ezek között a legtarthatóbbnak, mert ő a bűncselekmények sokféleségében a közös vonást abban látja, hogy azok egy társadalom kollektív öntudatát sértik, általános és erős felháborodást keltenek, valamint határozottan és mélyen érintik a társadalom tagjainak érzelmeit.[51]

Somló szerint azonban ez a felfogás sem magyarázza a bűncselekmény általános természetét teljes mértékben. Ellenvetését azzal támasztja alá, hogy tapasztalataink szerint minden társadalom jogrendszerében léteznek olyan bűncselekmények, amelyek nem, vagy kevésbé sértik a társadalom tagjainak kollektív öntudatát, ennek ellenére jogi értelemben bűncselekménynek minősülnek (mint például egy kocsmai verekedés).[52]

Úgy tűnik, Somló arra törekedett, hogy igazolja, az olyan elméletek, amelyek morális vagy más univerzálisan megragadható alapokra (például érdekekre, kollektív

49 Somló (1906b): i. m., 8.
50 Somló (1906b): i. m., 8.
51 Somló (1906b): i. m., 8–9.
52 Somló (1906b): i. m., 9.

öntudatra) helyezik a bűncselekmény természetét, nem képesek teljes értékű igazolását nyújtani a kriminalizációnak.

Somló felfogása ebben a kérdésben kerüli a fenti magyarázatok – általa tévesnek tekintett – hibáit, és azt állítja, bűncselekménynek valójában az a magatartás minősül, amely a mindenkori uralkodó társadalmi csoport mélyen gyökerező közfelfogását sérti.[53] Bár elismeri, hogy a büntetőjogot ezzel az éppen fennálló hatalom akaratának oltárán áldozza fel, és az is világos számára, hogy a különböző társadalmi csoportok közfelfogása eltérő arra vonatkozóan, hogy milyen tettek számíthatnak bűncselekménynek, ezt az érvet azzal hárítja, hogy a büntetőjog az a jogterület, amelyben a legkevésbé mutatkoznak véleményeltérések a büntetendő magatartásokat illetően.[54]

Somló később is megerősíti állítását, amikor a büntetőjog jövőjéről ír, és ragaszkodik ahhoz a gondolathoz, hogy a büntetőjogi szabályozás terén észlelhető a legkevésbé érdekellentét vagy véleményeltérés a társadalom tagjai között. A társadalomban a szolidaritás a büntetőjogi normákat illetően a legerősebb. Ez garantálja azt is, hogy jövendölése szerint a büntetőjog lép legelőször a tudományosság útjára,[55] legalábbis azon útra, amelyet Somló tartott 1906-ban a tudományosság feltételrendszerének. Mindezeket figyelembe véve, amennyiben ez az erős szolidaritás valóban bizonyíthatóan létezik, nehéz megérteni, milyen okból ne keressük azon racionális általános igazoló elveket, amelyek a bűncselekménnyé nyilvánítás mögött meghúzódhatnak.

A büntetőjog-tudomány Somló 1906-ban megjelent könyve és „jóslata" óta valóban hatalmas fejlődésen ment keresztül, ami a jogelméleti kutatásoknak is köszönhető. Az angolszász és a német jogelméleti vizsgálódásoknak kiemelt területe a büntetőjog, ami köszönhető a büntetőjog közjogi jogágak között is speciális sajátosságainak. Somló szerint azonban „*az ideális jövendő csak akkor következhetik be, ha majd a társadalmak tagjait a teljes szolidaritás érzése fűzi egységbe. Csak ha ez megtörténik, válik a törvényhozás tudományos jogalkotássá.*"[56]

3. Záró gondolatok

A fenti megfontolásokból levonhatjuk a következtetést, hogy a jogelmélet természetéről, funkciójáról szóló viták továbbra sem zárultak le. A jogelmélet a magyar jogtudományi karok tantárgyi tematikájának szerves részét képezi, ezért rendkívül fontos, hogy foglalkozzunk azon kérdéssel, hogy miképpen járul hozzá az értékes jogi tudás

53 Somló (1906b): i. m., 10.
54 Somló (1906b): i. m., 10.
55 Somló (1906b): i. m., 134–135.
56 Somló (1906b): i. m., 135.

közvetítéséhez. Természetesen már az is kérdéses, hogy mit értünk „értékes jogi tudáson". Ez egy rendkívül összetett problémakör, amelyet jelen tanulmányban részletesen nem tárgyalhatunk. A magam részéről azonban azt tekintem értékes jogi tudásnak, amelynek segítségével képesek vagyunk egy közösséget bizonyos alapvető értékek mentén kormányozni, valamint emberek közötti vitákat igazságosan eldönteni. A jogi tudás szegényes, ha kizárólag az éppen fennálló hatalom által rögzített szabályok ismeretére korlátozódik. A jogi tudás egyik legfontosabb sajátossága, hogy gyakorlati kérdések, cselekvési problémák kontextusában alakul és formálódik. Elkerülhetetlen, hogy jogászként a mindennapi tevékenységeink során a jog alapján állást foglaljunk abban a kérdésben, hogy mit helyes kötelező erővel tenni. A meglévő joganyag azonban gyakran erre a kérdésre nem ad egyértelmű választ. A jogelmélet feladatának bizonyosan abban kell kibontakoznia, hogy megteremtse azt a tudásbázist, amelyre akkor van szükségünk, amikor a rendelkezésünkre álló joganyagból nem következik egyértelműen a megfelelő válasz, vagy több racionális álláspont közötti választásra kényszerülünk. Somló *A jogbölcselet tanítása* című munkájában a jogelméleti foglalatoskodás értelmét kereste. Ezt a feladatot a 21. században a jogra óriási hatást gyakorló társadalmi, politikai, gazdasági, környezeti és technikai változások közepette sem felejthetjük el. Egy olyan világban, ahol minden percben újabb, eddig nem tapasztalt problémákat kell kezelni jogi szabályozás útján.

Frivaldszky János[*]

Moór Gyula erőszakközpontú jogszemlélete az igazságtételi háborút legitimálja a „pacifizmussal" szemben

Moór Gyula gondolatai a háborúról és az örök békéről 1928–1929-ben

Hazánk jogi gondolkodásában nagymértékben a jognak az állami kényszerfunkciójához kötött fogalmi megragadása terjedt el, mégpedig jórészt Moór Gyula hatásának is köszönhetően,[1] aki viszont – az általa igen nagyra tartott – Hans Kelsen jog mint kényszerrend elméletét is alapul vette.[2] Mivel a neves magyar jogfilozófus diplomájának megszerzése után tanulmányútjai során Németországban a büntetőjog elméletét tanulmányozta,[3] ezért érthető módon jogszemlélete óhatatlanul is etatista, kényszerközpontú, s ezért pozitivista lett.

* Frivaldszky János, egyetemi tanár, PPKE JÁK, E-mail: frivaldszky.janos@jak.ppke.hu

1 A hazánkban a jog fogalmának a jogtudósi köztudatban mind a mai napig a leginkább „hatályban levő" meghatározása Moór Gyula koncepciójához kötődik, aki az állami szankció, azaz a fizikai kényszer alkalmazása lehetőségében látta a jog fogalmának végső lényegét: *„A jogi szankció sajátosságában találhatjuk meg végül azt a megkülönböztető vonást (differencia specifika), amelynek segítségével a jogot a társadalmi szabályok többi fajaitól elhatárolhatjuk."* Moór Gyula: *Jogfilozófia*. Lejegyezte Püski Sándor. Püski, Budapest, 1994, 177. Egy másik megfogalmazásban, ahol a „tárgyi jog" fogalmát adja meg: *„Vagy röviden: a tárgyi jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyeknek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom."* Moór Gyula: *Jogfilozófia*. Összeállította: Tharnói Kostyál László. Kartárs, 1935, (Kézirat gyanánt) [Jog- és államtudományi jegyzetek 3.], 183. A jog fogalma pedig: „[…] *a jog olyan társadalmi szabályok összessége, amelyek engedetlenség esetére fizikai kényszer alkalmazásával fenyegetik meg azt, akihez szólnak, s amelyeknek tényleges érvényesülése biztosítva van azáltal is, hogy a legerősebb társadalmi hatalommal olyan kapcsolatban állanak, hogy ez fenyegetésüket szükség esetén valóra váltja.*" Moór (1935): i. m.

2 *„Mert hiszen a jog a maga szabályaival tulajdonképen az embereknek egy meghatározott magatartását akarja előidézni, s ezt végső sorban a kényszer jogkövetkezményének feltételes kilátásbahelyezésével igyekszik elérni. A jog által elrendelt jogkövetkezmények tehát végső sorban mind a jog »ultima ratio«-jának, a kényszeralkalmazásnak a jogkövetkezményéhez vezetnek."* Moór Gyula: *A logikum a jogban.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928, 10. A 25. jegyzetben Kelsenre hivatkozik. https://real-eod.mtak.hu/8800/1/MTA_ElnokokFotitkarokMunkai_MoorGyula_846567.pdf (letöltés: 2026.03.15.). E munkájában számos helyen hivatkozza Kelsen „tiszta jogtanát", jog- és államelméletét.

3 *„E jeles pályamunkák és sub auspiciis regis jogtudorrá való avatása alapján a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi kara saját pénztárából 1000 korona utisegélyt szavazott meg számára, mellyel németországi tanulmányútjára indult. A berlini egyetemen folytatta tanulmányait; Liszt és Kohler büntetőjogi és összehasonlító jogtudományi szemináriumában fejtett ki élénk tevékenységet."* Vitéz Moór Gyula dr. budapesti egyetemi tanár.

Az 1920-as évek legvégén a nemzetközi jogi szemlélete[4] szempontjából figyelemre érdemes, hogy Concha Győzőre hivatkozik, aki szerint az államnemzeteket belső erkölcsi életerejük tartja fenn, s nem a nemzetközi jog által léteznek. Ez utóbbi csak külső, birtokállapotokat rendező kényszernormák együttese, de nem juttatják érvényre a tulajdonviszonyokat és az állami jogalanyiságot. A nagy magyar közjogász szerint a külső erőszak eredményezte kényszer és az erkölcs jelent még a nemzetközi viszonyokban szabályozó erőt.[5]

A korabeli felfogás szerint a jog által biztosított birtokokat leginkább a (támadó) háború révén lehet megszerezni a nemzet belső igazságosságérzetének mércéi szerint, amelyeket a belső erkölcsi életerő és a haderő faktikus ütőereje érvényesít. Moór Conchával egyetértett abban, hogy a belső erkölcsi eszmei erő és az azt kifejező és fenntartó akarat alapozza meg és tartja fenn az állam jogát és nemzetközi jogalanyiságát.[6] A hívő katolikus[7] Concha meglátása szerint – ami jól visszaadja korának látásmódját – a hadviselés külereje mögött az értelmi-szellemi erőnek kell állnia, s akkor a háború által szabályozott külviszonyok rendjén valók.[8] A nemzetközi jogrend a legitim, jogszerű *hadviselés* rendjét szabályozza – írja most már Moór Gyula.[9] Az így erkölcsi és

Miskolci Jogászélet. Jog- és Államtudományi Közlöny, Miskolc, 1929/1, 10. https://adt.arcanum.com/hu/view/MiskolciJogaszelet_1929/?query=vit%C3%A9z+%22Mo%C3%B3r+ Gyula%22+1928&pg=13&layout=s (letöltés: 2026.03.15.).

4 Moór Gyula: *Örök béke és világjogrend*. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Budapest, 1929. https://real-eod.mtak.hu/8813/1/MTA_ElnokokFotitkarokMunkai_MoorGyula_Polit_O_4292.pdf (letöltés: 2026.03.15.).

5 *„A nemzetek közötti viszonyt tehát végső alapjában csak látszólag szabályozza a jog, valójában egyedül az erkölcs és külerő védelme alatt állnak a nemzetek s a mit nemzetközi jognak nevezünk a nemzetközi alanyiságra és a nemzetközi tulajdonra nézve, tulajdonkép merő birtokállapotrendezés s nincs tulajdont adó ereje."* Concha Győző: *Politika. I. Kötet Alkotmánytan.* Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 19072, 94–95. Moór az ez előtti bekezdéseket hivatkozza az eredeti, 1895-ös kiadásból. Moór (1929): i. m., 16.

6 *„A jog nem bír egy elernyedt szervezetű, szellem és akarat nélküli nemzetet fentartani, el kell vesztenie önállóságát; nincs szükség, hogy ily nemzet valamely jogsértést kövessen el s a miatt mintegy kivégeztessék a nemzetek sorából, képtelensége az emberiségnek szolgálni, zárja ki az önálló alanyok sorából a nemzetek társaságában. Az emberiség nem tűri meg az arra nem valókat a nemzetek sorában, bármily jogos lett legyen keletkezésük, néppé fokozza le vagy teljesen felbontja végső elemeikre, az egyesekre s azokat más nemzetek alkatelemévé teszi."* Concha (1907): i. m., 94.

7 Concha Győző: *A laikus morál válsága.* Felolvastatott a Szent István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának 1911. november 13-án tartott ülésén. Különlenyomat a Hittudományi Folyóirat 1911-es folyamából. Szent István Társulat Irod. Osztálya, Budapest, 1912, 5. https://mtda.hu/books/a_laikus_moral_valsaga.pdf (letöltés: 2026.03.15.).

8 *„A hadviselés maga már nagyfokú értelmi erőt tesz föl, mely egymagában eléggé mutatja, hogy a nemzetek közt döntő külerő mennyire szellemi erő is egyszersmind; de a háború, a külerő sikere nem elégséges egy nemzet leigázására; ha a győző népnek erkölcsi fölénye nincs, nem fogja a háború eredményét kihasználni; ha valamely nép csak külereje időleges sikerénél fogva tolakodik be a nemzetek társaságába, belső mag és érték nélkül, helyét, nemzeti létét nem fogja ott megtarthatni. Úgy hogy a valódi szabályozója a nemzetközi rendnek a szellemi és erkölcsi erő, a háború, annak csak megnyilatkozása; ez szabályozza e rendnek fennállását, továbbfejlődését is."* Concha (1907): i. m., 93–94.

9 „[…] *nemzetközi jogrend azonban már eddigelé is volt, és éppen ez a nemzetközi jogrend, mint a nemzetközi viszályok elintézésének egyik megengedett, törvényes eszközét szabályozta a háborút; a háború tehát éppen az eddigi nemzetközi jogi felfogás szerint »törvényes erőszakot« jelent."* Moór (1929): i. m., 14.

katonai erő által megszerzett államiságot, avagy új területet birtokként uralva tulajdonná fordítják át a nemzetközi „békeszerződések". Ez utóbbiak tehát nem az egymás kölcsönös jogi elismerését jelentő békét őrzik, hanem a háborús birtokszerzéseket rögzítik normatíve.[10]

A kényszer központi szerepe eredményezhette Moór Gyula elméletében azt is, hogy a háború, mint az erőszak külviszonyokban való állami gyakorlása a szubjektív szemléletű igazságosság érvényesítésének kiváltképpeni eszköze volt nála az 1920-as évek legvégén. Mivel a neves magyar jogfilozófus – mint az már eddig is érezhető volt – a „kényszer" és az „erőszak" között nem tesz lényegében fogalmi különbséget, így az előbbi nála nem az objektív értelemben vett jogos kikényszerítését fedte, hanem az utóbbiban feloldódva, ha nem is önkényes, de radikálisan szubjektív töltetű célokat szolgálhatott. Ami azokat igazolta, azok magasztosnak tekintett, ámde nem jogi eszmék, elvek és mércék voltak.

Moór Gyula a béke állapotát a pejoratív módon értett pacifizmus eszméjéhez kötötte konceptuálisan, azt meg az anarchizmus ideológiájához, ami által a kanti eredetű „örök" béke nem csak irreálisként – aminő a pacifizmus eszméje –, hanem egyszersmind már szürreálisként is mutatkozott. A kor gondolkodásmódját tükrözi azon megközelítésmódja, amely szerint a béke, akárcsak a háború, az állami nemzeti érdekek szolgálatának eszköze, vagyis nem bír önmagában emberi értékkel. Concha győző e sorait idézi: „*A béke nem czél, hanem eszköz a nemzetekre, hogy eszméiket valósíthassák, a hol ez nem lehetséges, ott a béke sokkal roszszabb, mint a háború.*"[11] Moór számára mind a háború, mind a béke eszköz csupán, s lehetnek a nemzeteknek olyan céljaik, olyan nagy eszményeik, amelyekért készen kell állniuk arra is, hogy magukra vegyék értük, ha kell, a háború keresztjét.[12] Az igazságosság eszméje az elsődleges, ami az ő felfogásában azt a jussot jelenti, amelyet az állam önmagának jogosnak érez, gondol. Ezután lehet csak a békéről szó, ami ezt a kiharcolt jogot, mint igazságot a számára biztosítja. Akkor ír 1928-ban a háború mellett és a pacifizmus ellen Moór, amikor ezzel a Kormányzó revans lehetőségét fenntartó álláspontját is erősítette.[13] Megjegyzendő, hogy ugyanezen év végén lesz Horthy kinevezésével egyetemi rendes tanár a már ekkor vitézi címet viselő Moór Gyula.[14]

---

10 Vö. Frivaldszky János: Johann Gottlieb Fichte – A jog kölcsönös elismerő viszony vagy a tulajdonosok egyezsége? In: Frivaldszky János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei. A kezdetektől a XIX. század végéig.* Szent István Társulat, Budapest, 20163, 264–279.

11 Moór (1929): i. m., 6. A forrás, amit hivatkozik: Concha Győző: *Politika. I. Kötet.* 1895, 92. Mi a főszövegben most a második, az 1907-es kiadást idéztük. Concha (1907): i. m., 96.

12 Moór (1929): i. m., 6.

13 Moór Gyula: A pacifizmus útján – Megjegyzések a Kellogg-szerződés margójára. *Társadalomtudomány*, 1928, 340. és 340–341. 6. jegyzet. https://mtda.hu/ADATTAR/cikktar/m_cikk/moor_gyula_a_pacifizmus_utjan.pdf (letöltés: 2026.03.15.).

14 *„A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére a budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem jog- és államtudományi karán üresedésben levő jogbölcsészeti tanszékre dr. vitéz*

A pacifizmusról, annak képviselőiről nemegyszer ironikus, olykor leereszkedő és gunyoros stílusban ír. Azt a pozitivista érvelési taktikát használja – amellyel Hans Kelsen is élt például a természetjog bírálatában – a jog és a béke fogalmi kapcsolatára, hogy azt a legirreálisabb és nem jogi formájára extrapolálja, majd ott azt életszerűtlenségében és illogikus voltában nevetségessé teszi. Pacifizmusnak nevezi a jog békét szolgáló koncepcióját, majd azt az anarchizmussal rokonítja, s ilyenképpen teszi azt képtelenségében nevetségessé. Nyilvánvaló, hogy az anarchizmus az erőszakot s a kényszert tagadva a pozitív jog létét is alapjaiban megkérdőjelezi. Az viszont nem igaz – állapíthatjuk meg –, hogy ezt bírálva a jogot mint kényszerrendet, sőt, mint legitim állami erőszakrendet kellene megfogalmaznunk. Márpedig Moór az 1920-as évek legvégén a háború és a pacifizmus kérdését elemezve éppen ezt látszik tenni. Talán azért, mert amikor a helyes jogot kereste, szükségképpen a *jog fogalmát* is kutatnia kellett, amit pedig az akkor népszerű ideológiával, az *anarchizmussal* szemben kellett meghatároznia. Ekkor 1911-et írtunk: ebben az évben szerezte meg jogi diplomáját és publikálta 23 évesen Stammlerről a tanulmányát.[15]

Moór a háború, illetve a béke jogi eszközeinek kérdéseit tárgyalva a „*jogfilozófia szigorúbb szempontjain*" alapuló elemzését ígéri az olvasóinak, de amire tulajdonképpen vállalkozik, az csak az általa anarchizmusnak tekintett „pacifista álom" logikai ellentmondásainak bemutatása.[16] A jogot mint nemzetközi békerendet viszont egyáltalán nem elemzi jogfilozófiai módon, s különösen nem behatóan. Úgy gondoljuk, hogy azért sem, mert jogképe nem tesz ilyen jogszemléletet lehetővé. Az említett témakört tárgyaló második, az „*Örök béke és világjogrend*" című tanulmánya tekintetében már az a reményünk lehet, hogy abban már valóban jogfilozófiai módon közelít e kérdésekhez, azonban csalatkoznunk kell, mert abban sincsen szó igazi jogfilozófiáról a béke tekintetében, de a világjogrend ilyen szempontú megalapozásáról sem. Sőt, míg az első tanulmányában még „*szigorúbb szempontú jogfilozófiai*" kritikáról írt, a második írásában, amikor visszautal erre, már csak etikai vizsgálatról tesz említést,[17] vagyis utólag átminősíti a korábbi okfejtésének jellegét az előbbiről az utóbbira. Ezzel nézetünk szerint

Moór Gyula magyar királyi Ferenc József tudományegyetemi nyilvános rendes tanárt, egyetemi nyilvános rendes tanárrá kinevezem. Kelt Budapesten, 1928. évi december hó 13. napján. Horthy s. k. Gróf Klebelsberg Kuno s. k." Budapesti Közlöny, 1928. december 15. 285. szám címlapja. https://adt.arcanum.com/cs/view/BudapestiKozlony_1928_12/?pg=84&layout=s (letöltés: 2026.03.15.).

15 Vö. *„A jog fogalma és az anarchismus problémája ezenkívül egymással is a legszorosabb összefüggést mutatja."* Moór Gyula: *A jog fogalma és az anarchismus problémája Stammler jogphilosophiájában*. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir Udv. Könyvnyomdája, Budapest, 1911, 2. Különlenyomat a M. Tud. Akadémia „Athenaeum" cz. folyóiratából.
https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_ElnokokFotitkarokMunkai_MoorGyula_Jogt_O_3601/?query=%22 moor+gyula%22&pg=0&layout=s (letöltés: 2026 03.15.).

16 Moór (1928): i. m., 350.

17 Moór (1928): i. m., 350.; Moór (1929): i. m., 6.; 23.

elismeri, hogy elemzése nem jogfilozófiai volt, miközben azt is kell mondanunk, hogy etikai szempontból sem helytálló a béke – s vele a jog – fogalmának analízise, amiként a háborúé sem. Ez utóbbi tekintetében az a tézise, hogy a „*háborút nem lehet feltétlenül rossznak mondani*".[18] Más helyeken pedig kifejezetten méltatja[19] a háború jótékony erkölcsi hatásait, ahogy az egyébként általános volt, ám nem akkor, hanem az első világháború kirobbanásának hónapjában.[20] Az első világháború bebizonyította, hogy milyen pusztítást végez minden tekintetben egy modern háború. Ennek ellenére lépjünk most mégis vissza az első világháború kitörésének napjaiba. Megállapíthatjuk, hogy akkor hazánkban nem igazán hittek a pár évvel azelőtti nemzetközi békekonferenciák erejében, miközben meg voltak győződve az elkerülhetetlen, és ezért szükségszerű háború több szempontból is áldásos voltában.[21]

Az előbbiek alátámasztására elégséges lehet csupán Herczegh Mihály egyetemi jogtanárnak, a Budapesti Tudományegyetem rektorának (1897–1898) s a jogi kar két ízbeni dékánjának szemléletváltozását hozni példaként. Ő, miután teljes jogászgenerációkat felnevelt, negyvenhárom évnyi oktatás után 1913 novemberében nyugdíjba vonult.[22] Ezt követően 1914–1917 között írásai jelentek meg a *Budapesti Hírlap*ban. Itt publikálta *A háboru* című 1914. augusztus 9-én megjelent,[23] a háborút a legmesszebbmenőkig támogató, azt igazoló, dicsőítő cikkét, amelyben a fegyveres konfliktust nagyra értékelte, mivel a háború erkölcstápláló, s ezért a folytatására buzdított. Ebben azt is ecseteli, hogy a háborúnélküliség, azaz a béke mennyire testet és lelket megnyomorító hatású (lett volna és lenne) a nemzet számára, miközben mennyi jótéteménynek voltak előidézői a hosszan tartó nagy háborúk.[24] Majd kimondja a szentenciát:

---

18 Moór (1929): i. m., 6.

19 Szemléletmódját jól érzékelteti, hogy Cattaneónak az 1892-es kötetében szereplő e mondását „szép"-nek nevezi: *„Az emberi szenvedélyek miatt a háború örök a földön."* Moór (1929): i. m., 22.

20 Lelkes versek tömegét írták akkoriban, de nemcsak költők, hanem laikusok is. Julius Bab német kritikus szerint 1914 szeptemberében másfél millióra rúgott a német háborús versek száma. Gyulai Ágost: A magyar háborús költészetről. In: Gyulai Ágost: *Háborús antológia.* Élet, Budapest, 1916, 7.

21 Frivaldszky János: *Kit terhel a felelősség az első világháborúért? Politikusok, diplomaták és keresztény véleményformálók narratívái.* Gondolat, Budapest, 2024.
https://www.szaktars.hu/gondolat/view/frivaldszky-janos-kit-terhel-a-felelosseg-az-elso-vilaghaboruert-politikusok-diplomatak-es-kereszteny-velemenyformalok-narrativai-2024/?query=pet-%C5%91fi+sor&g=393&layout=s (letöltés: 2026.03.15.).

22 „Bucsulakoma Herczegh Mihály tiszteletére." *Budapesti Hírlap*, 1913. november 8., 9.
https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiHirlap_1913_11/?query=%22Herczegh+Mih%C3%A1ly%22+%22Budapesti+H%C3%ADrlap%22+1913&pg=206&layout=s (letöltés: 2026.03.15.).

23 Herczegh Mihály: „A háboru". *Budapesti Hírlap,* 1914. augusztus 9., 13. Az újságon szereplő dátum szerint augusztus 8-i (esetleg augusztus 3-i) keltezésű maga a cikk. https://n9.cl/6ah61 és
https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiHirlap_1914_08/?query=%22Herczegh+Mih%C3%A1ly%22+%22Budapesti+H%C3%ADrlap%22+1914&pg=142&layout=s (letöltés: 2026.03.15.).

24 Attila „világháborúi" – ahogy ő fogalmaz –, vagy a kétszáz évig tartó nagyszerű keresztes háborúk, a pápaság és császárság közötti, úgynevezett invesztitúraharcok pedig közvetetten előmozdították *„a jó erkölcsöket és a felebaráti szeretetet, a humanizmust"*, de ír Napóleon csodás harcairól is, amelyek a feudális

„A háborúnak igen gyakran missziója van. Mert a nagy eszméknek, a közérzetnek, a közvéleménynek nem csupán csak a toll nyit utat, hanem a kard és az ágyutorok is."[25] Ez nem is lenne feltűnő, hiszen minden újságcikk azokban a napokban ilyen témájú volt, ha ő maga nem értekezett volna korábban egy hosszú, füzetterjedelmű, tematikusan és logikusan felépített tanulmányban lelkesítően arról, hogy miért ítélendő el a párbaj, nemcsak a magánviszonyokban, hanem a háború is, amely nem egyéb, mint országok közötti párbaj. Így írt az 1903-as keltezésű nagylélegzetű tanulmányában a háborúról:

> „[…] *általános meggyőződéssé vált, hogy a háború a műveltség jelen állapotban a lehető legnagyobb szerencsétlenség, a lehető legnagyobb bűn az emberiség s a közjólét ellen. Főleg ha elképzeljük azokat az infernalis robbanó lövegeket, pokoli gyilkoló eszközöket, a melyeket a hadi tudományok újabb fejleménye összehalmozva rejteget a fegyvergyárakban. Egy ilyen háború most: katasztrófa lenne a civilisatióra s évtizedekre vetné vissza az emberiséget a barbarismusba."*[26]

E publikációjában a nemzetközi viszonyokban az általános érvényű békéltetés mellett tette le a voksát, sőt, lelkesen üdvözölte a háború „népszerűtlenné válását" és azzal párhuzamosan a nemzetközi békekezdeményezések térnyerését. Ennek jegyében – szerinte – perspektivikusan még a hadsereg is a béke megőrzésének funkciójára áll át.[27] A békére való erős és eltökélt törekvés, egy létrehozandó nemzetközi szövetség és egy nemzetközi törvénykönyv létrejötte, a nemzetközi szövetségi kormánytanács és a választottbíróságok mind-mind a nemzetközi viszályok elrendezésének eszközei lennének.[28]

Ehhez képest 1914 augusztusának elején Herczegh egyáltalán nem mint *ultima ratió*ra, s nem mint adott esetben elkerülhetetlenül szükséges, de mint rosszra tekint a háborús konfliktusokra. Ugyanis a háború sokoldalú jótéteményeit sorolja fel az emberi, a társadalmi és a politikai élet számos területén. Úgy kerül ez bemutatásra, mint

---

középkoriság béklyóit törték szét, és előmozdították az elvi szinten vallott jogegyenlőséget. Herczegh (1914): i. m., 13.

25 Herczegh (1914): i. m., 13.

26 Herczegh Mihály: *A párbaj keletkezése. Különös tekintettel az országos békeegyesület az és egyetemi békeszövetségre.* Politzer Zsigmond és Fia, Budapest, 1903, 24. https://mandadb.hu/dokumentum/1137778/1140_OGYK_000312225_04226512lo_wm.pdf (letöltés: 2026.03.15.).

27 *„Még a fegyveres hadsereg is mindinkább csak a közbéke és a közrend őrévé válik s nem arra szolgál, hogy a háborút megtestesitse; sőt ellenkezőleg, hogy meggátolja azt."* Herczegh (1903): i. m., 25.

28 *„Az erős vágy és a vasakarat a csüggedés nélküli kitartással és lángoló lelkesedéssel karöltve közegeket, orgánumokat fog teremteni a közbéke, örökbéke, illetve az általános lefegyverzés világraszóló nagy eszméjének, a melyhez úgy a nemzeteket, mint az embereket mindinkább közelébb hozza a szellemi és valláserkölcsi haladás, felvilágosodás és tökélyesbülés. Ezen közegek és működési szervek közé tartoznának a többek közt először is az európai és amerikai kulturállamok nemzetközi szövetsége, másodszor egy tételes nemzetközi törvénykönyv, mely a szövetség által alkottatnék s ennek valamennyi tagját kötelezné, harmadszor pedig egy szövetségi kormánytanács, mely a nemzetközi viszályok elintézésénél egyiránt gyakorolná úgy a bírói, mint a végrehajtói hatalmat. Nem zárva ki természetesen esetleg a választott bíróságok alkalmazását sem, mint szintén egyik megfelelő kiegyenlitési módot."* Herczegh (1903): i. m., 26.

az emberi fejlődés jó, legfőbb és szükségképpen bejárandó útja. Itt a háború több mint szükséges istenítélet, amiképpen a párviadalok is többek voltak puszta szükségszerű becsületvédelemnél és becsület-helyreállításnál.

Csakhogy időközben a modern tömegháború megmutatta igazi, brutális arcát, amely barbár vonatkozásokra egyébként Herczegh is utalt a háborút magasztaló cikke előtt egy jó évtizeddel… 1928-ban azonban mintha semmi sem változott volna: Moór Gyula a háború többirányú teoretikus alátámasztásán fáradozik, s a békét és annak képviselőit, ha azt az érvelési kontextus lehetővé tette, a legrosszabb színben igyekezett feltüntetni.

Az imént említetteket főként úgy éri el, hogy – mint mondtuk – nem tesz különbséget kényszer és erőszak között, ez utóbbiba értve a háborút is. Ezért a külviszonyokban a jogi kényszert háborús erőszaknak nevezi, amelyet, ha egy „világállam" alkalmazna a jogtalan háborút indítóval szemben, akkor az ilyen pacifizmus kötelezővé tenné normarendjében – helyes szóhasználatban – szankcióként a fegyveres kényszerítést, amely a béke érdekében, a háború kiküszöbölésére jogilag kötelezővé tett – Moór szóhasználatával – „*törvényes háborús erőszak*" ellentmond egyrészt az igazi pacifizmusnak, másrészt a társideológiájának, vagyis az anarchizmusnak.[29] Továbbá ez utóbbi nemcsak a kül-, hanem az országon belüli viszonyokban is erőszakellenes, ezért semelyik relációban nem engedhetné meg az erőszakot.

A jogrend mint békerend gondolatát úgy teszi tehát önellentmondásossá, hogy ez utóbbit pacifizmusnak, azt pedig nemzetközi dimenzióban ható, azaz e relatív relációban tételezett anarchizmusnak titulálja,[30] ami pedig az általános erőszak-ellenességen alapszik. Márpedig egy nemzetközi pacifizmus kötelezővé tenné a „háborút" a jogellenes erőszakot alkalmazóval szemben. Csakhogy itt csúsztatás és félreértés is van. A jogon alapuló békerend nem olyan pacifizmus, amely a jogi kényszert *ab ovo* kizárja, másrészt ez utóbbi nem „erőszak", és nem „háború", hanem „*jogi* kényszer". Mégpedig azért, mert *tartalmilag* érvényes, és ezért *kötelező egyetemes jogi elismerési renden* nyugszik. A kötelező erő érvényesítésére a kényszer alkalmazása következésképpen nem erőszak, hanem a nemzetközi jog aktuális (kényszerű) foganatosítása. Itt mutatkoznak meg

29 „*Az eddigi állapottal szemben tehát a változás az volna, hogy amíg eddig jogszerű (törvényes) és jogszerűtlen (önkényes) háborúkról beszélhettünk, addig ezentúl a jogszerűtlen (önkényes) háborúkon kívül jogszerű (törvényes) és* egyúttal kötelező *háborúkról lehetne szó. A haladás tehát abban állana, hogy a pacifizmus nagyobb dicsőségére megszületnék a* kötelező háború *fogalma.* A háború kiküszöbölése céljából kötelezővé tenni a háborút, *ez ugyanaz a nagy ellenmondás, amire már múltkori cikkemben a háborút eltiltó és egyben háborúra kötelező szerződés gondolatával kapcsolatban reámutattam* […]." Moór (1929): i. m., 15. illetve: „[…] *ez a pacifizmus is be akarja hozni a* »törvényes erőszakot«*, hogy az »önkényes erőszakot«, helyesebben hogy a mai* »törvényes erőszakot« *(mert hiszen ma a háború törvényes eszköze az erőszak alkalmazásának) kiküszöbölhesse*." Moór (1929): i. m., 20.

30 „[…] *a pacifizmus valóban nem egyéb, mint részleges,* »az államok egymásközti viszonyára korlátozott anarchizmus«." Moór (1929): i. m., 7.

a maga horderejében annak hátulütői, hogy Moór Gyula a „kényszert" nem az egyetemes jogi elismerésrend tartalmi igazságosságán alapuló „jogi érvényesség" „jogi kötelező" erejének, adott esetben szükséges, érvényesítéseként fogja fel, hanem mindezektől eloldva azt merő „erőszak"-ként tételezi. Valójában azonban, helyesen tekintve, az erőszak és a jogi kényszer egymás szöges ellentétei. Jogi kötelező erő pedig éppen ezért nem irányulhat az erőszakra, és nem alapozhatja azt meg, hiszen ez utóbbi alapvetően (mindig) jogtalan. A kötelező erő csakis tartalmi jogi érvényességen alapulhat, és annak nem érvényesülését követi a „jogi kényszer" (azaz a „jogi szankció"), ami sohasem erőszak, minthogy az – ismételjük – fogalmilag jogtalan.

Mivel Moór Gyula elméletében a béke éppen olyan eszköz a nemzeti érdek vitelében, mint a háború, ezért csak érdekvezérelt békében tud gondolkodni, mégpedig a háború győztes és vesztes hatalmainak békéhez való szubjektív és ilyen tekintetű viszonyulásában. A béke e koncepcióban a „háború folytatása", de „retorikailag" békés, azaz „megváltozott eszközökkel".[31] Voltaképpen a háborús győzelem békekötéssel való érvényesítéséről van szó. Bár a neves magyar jogfilozófus 1918-ban nemzetközi jogot is oktatott,[32] megjegyzendő – még ha ezt az egyetemi pozíciót vélhetően jobb híján fogadhatta is el –, hogy annak jogában csak egyezményeket és szerződéseket látott, s még a döntőbíráskodások esetében sem észleli a tartalmi értelemben vett jogiság, a békén alapuló jogrend alakulását. Nem értékeli, hogy a hágai konferenciák által intézményesített, habár – végül is – nem kötelezően alkalmazandó döntőbíráskodási eljárások,[33]

31 A háború Carl von Clausewitz (1780–1831) tézise jegyében a *„politikai érintkezés folytatása megváltozott eszközökkel"*. Kant (1724–1804) pedig már az *Az örök béke* című, 1795-ben megjelent esszéje első szakasz első pontjában, tehát tervezete legelején leszögezte: *„Nem szabad igazi békeszerződésnek tekinteni az olyant, mely egy jövendő háború anyagának titkos fenntartásával köttetett."* Kant, Immanuel: *Az örök béke.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985, 7.

32 Szabadfalvi József: *Moór Gyula – Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe.* Osiris-Századvég, Budapest, 1994, 30.
https://www.szaktars.hu/osiris/view/szabadfalvi-jozsef-moor-gyula-egy-xx-szazadi-magyar-jogfilozofus-palyakepe-jogtortenet-1994/?pg=31&layout=s&query=nemzetk%C3%B6zi+jog (letöltés: 2026.03.15.).

33 Az 1899-es nemzetközi békekonferencia nyomán létrejött Állandó Választott Döntőbíróság *(Permanent Court of Arbitration),* vagy közismertebb nevén a Hágai Bíróság kötelező döntőbírósági hatáskörét végül főleg német nyomásra utasították el, amiben azonban a román és a szerb delegáció is komoly szerepet játszott. A végeredmény ennek megfelelően az lett, hogy pusztán csak figyelembe veendő lehetőségként, illetve *ajánlásként* fogalmazták meg az új nemzetközi közjogi fórumot. A két hágai békeértekezlet egyezményeit ratifikáló magyar törvény 1. cikke így fogalmaz: *„A szerződő Hatalmak abból a czélból, hogy az Államok közt az erőszak igénybevételének, amennyire lehetséges, elejét vegyék, abban egyeznek meg, hogy minden erejükkel törekedni fognak a nemzetközi vitás kérdések békés elintézésének biztosítására."* A 2. cikke is hasonlóképpen visszafogott szövegezésű, s nem zárja ki a háború indítását: *„A szerződő Hatalmak megegyeznek abban, hogy komoly meghasonlás vagy viszály esetén, mielőtt a fegyverekhez folyamodnának, amennyire a körülmények engedik, egy vagy több barátságos Hatalom jószolgálatait vagy közvetitését fogják igénybe venni."* A 3. cikk a viszályban nem érintett államok saját kezdeményezésű jószolgálatának vagy közvetítésük fejajánlására ösztönöz, akár az ellenségeskedések folyamán is. Ezek azonban, akár a viszálykodó felek vették azokat igénybe, akár az abban nem érdekelt hatalmak kezdeményezésére történtek, *„kizárólag tanács jellegével bírnak és soha sincsen kötelező erejük"*. (6. cikk) A 7. cikk arról rendelkezik, hogy a közvetítések mindazonáltal nem szakítják meg, késleltetik vagy akadályozzák az ellenségeskedés

illetve az ilyen irányú számos bilaterális, köztük több, a választottbíráskodást általános és kötelező érvénnyel előíró egyezmény, az államok közötti, jog által rendezett, egymáshoz békés módon való viszonyuláson, s ezért a nemzetközi kölcsönös elismeréseken nyugvó jogrend alapjaihoz járultak hozzá.[34] Moór még utal is arra, hogy hány ilyen döntőbíráskodási döntés született az első világháborúig. Következésképpen működött a jogi vitarendezés, ami a nemzetközi felek állami létének és ilyenkénti méltóságának elismerésén nyugodó, konszolidálódott jogi eljárásrend révén megnyugtató eredményeket hozó nemzetközi jogi rend volt, ám mégsem méltányolja azokat a maguk horderejében. A hágai konferenciák eredményei tekintetében a választottbíráskodás kötelező jellegét hiányolja. Az első ilyen konferenciától a világháborúig az egyes államok között külön megkötött 112 döntőbírósági szerződés[35] kapcsán pedig nem fejezi ki örömét ezek tendenciáját illetően, pedig ezek közül több minden viszály tekintetében kötelezőként rendelte el a döntőbíráskodást. Úgy tűnik tehát, hogy nem hitt ezeknek a nemzetközi jogon alapuló békerendhez való hozzájárulásában. Az esetlegeset, az erőtlenséget, a partikularitást, tehát az alkalmatlanságot láthatta bennük.[36] Márpedig

kibontakozását, vagyis a háború révén történő igazságszolgáltatás az elsődleges vitarendezési mód: *„A közvetítés elfogadásának, ellenkező megegyezés hiányában, nem lehet az a hatása, hogy a mozgósítást vagy a háború előkészítésére irányuló egyéb rendszabályokat félbeszakítsa, késleltesse vagy megakadályozza. Ha a közvetítés elfogadása az ellenségeskedésnek megkezdése után következik be, ellenkező megegyezés hiányában nem szakítja félbe a folyamatban levő hadműveleteket."* A 8. cikk a békés érintkezés tényleges megszakítása, vagyis a háborúzás esetére is előirányozza a békés megoldás közös keresésének kötelezettségét, vagyis a béke helyreállítását, minthogy a szerződő hatalmakat ekkor „[…] *továbbra is terheli az a közös feladat, hogy a béke helyreállítására minden alkalmat felhasználjanak".* 1913. évi XLIII. törvény az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat beczikkelyezése tárgyában. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=91300043.tv (letöltés: 2026.03.15.).

34 Vö. *„De a nemzetközi bíráskodás értékelésénél nemcsak azt kell néznünk, hogy egy bírósági ítélet mennyiben hárított el háborút, hanem azt is, hogy az igen nagy mértékben szilárdítja az államok békés viszonyát. Sok vitás ügy van, a melyek, ha bíróilag el sem döntik, nem idézett volna elő háborút, de bizalmatlanságot kelt, elhidegülést idéz elő. Ennek következményei pedig kiszámíthatatlanok s gyakran semmis okokból fegyveres összetüzésekre vezetnek. Ezenkívül a nemzetközi bíráskodásnak közvetve is igen jelentékeny a mérséklő hatása. Az igazságszolgáltatásnak általában az a lélektana, hogy nemcsak a felmerült jogsérelemért ad elégtételt, hanem növeli a jogrend tiszteletét és csökkenti a jogsértések számát. Igy van ez a nemzetközi bíráskodásnál is."* Magyary Géza: A nemzetközi bíráskodás a magyar jogban. Székfoglaló. Fölolvasta 1917. október 8-án. 83–84. Budapest, Magyar tudományos Akadémia, 1917. https://real-eod.mtak.hu/691/1/B3330202.pdf (letöltés: 2026.03.15.).

35 Moór (1928): i. m., 347.

36 A Monarchia Nagy-Britanniával és az *„Irhon egyesült királysággal"* kötött például a hágai Állandó Választott Bírósághoz való fordulásról egyezményt, amelyet az XLVI. törvénycikkel ratifikáltak hazánkban. E bíróság tárgyi hatálya alól azonban kivételt képeztek a szerződő felek életbevágó érdekeit, *függetlenségét* vagy *becsületét* érintő kérdések, és azok, amelyek más „hatalmasságok" érdekeire vonatkoznak. 1913. évi XLVI. törvénycikk az 1910. évi julius hó 16. napján Nagybritannia és Irhon egyesült királysággal kötött választott bírósági egyezmény beczikkelyezése tárgyában. I. cikk. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300046.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37 (letöltés: 2026.03.15.). Az Amerikai Egyesült Államokkal, Portugáliával és Brazíliával a lényegi rendelkezések tekintetében szinte szó szerint megegyező egyezményeket kötött a Monarchia, s így ezeket cikkezte be a magyar országgyűlés. Térfi Gyula (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1913. évi Törvényczikkek.* Franklin-Társulat, Budapest, 1914, 555. 4. jegyzet.

ez a közös jogvitarendezési gyakorlat önmagában is a béke kultúráját szilárdítja meg az államok között, s ezzel párhuzamosan a háborúhoz való fordulás gyakorlatát gyengíti.[37] Minél jobban működik a döntőbíráskodás rendszere, annál inkább fordulnak hozzá az államok, amely gyakorlati célkitűzés még akkor is reális volt, ha akkor még nem is volt elképzelhető egy „világállam"-szerű nemzetközi alakulat létrehozatala.[38]

Olykor az a benyomásunk támadhat, hogy Moór a nemzetközi bíráskodás fogyatékosságait őszintén sajnálja, máskor azonban egyértelművé válik, hogy nem is hitt a döntőbíráskodás nemzetközi békéhez való hozzájárulásában, sőt, igazán a béke lehetőségében sem. A cinikus megjegyzések eléggé sokatmondók e tekintetben.[39] (A döntőbíróságoknak, amelyek a jövőben a nemzetek közötti vitákról és viszályokról vannak hivatva dönteni, abban látta volna inkább a hasznát Moór 1928-ban, hogy az első világháborúban győztes nemzetek háborús zsákmányának jogosságáról döntsenek.[40])

A háború megfékezését célzó és a kötelező döntőbíráskodást előirányzó nemzetközi egyezményekben, ezt a Kellogg-paktumhoz való viszonyulása mutatja, talán csak célra alkalmatlan merő deklarációkat látott: a háború eltiltását és a békés jogi vitarendezés előírását, márpedig ez szerinte a működésképtelen és logikailag nem helytálló, az általa „pacifizmusnak" titulált békerend koncepciója. Mivel nem hitt igazán a nemzetközi békés vitarendezésben, ezért a háború mindenkor meglevőségének szociálpszichológiai

37 Bár szokás nagyon pesszimistán megközelíteni a két hágai nemzetközi békekonferencián elért eredményeket, annyi biztosan nagy pozitívum volt, hogy felállította a nemzetközi választott döntőbíróság intézményét. Az első világháborúig 15 alkalommal vették igénybe a fórumot a nagyhatalmak: főként az USA, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország, azonban egyetlen alkalommal sem alkalmazták azt a balkáni konfliktusokban. Székely Gábor: Békekonferenciák Hágában és a Balkán 1899–1914. In: Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig.* Napvilág, Budapest, 1999, 67. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia tehát nem állíthatta azt a nagy világégés küszöbén, hogy az *nem működik* vagy *hatékonytalan* lenne. Ezért mindkettőt erkölcsi felelősség terheli, hogy nem vették azt igénybe a szarajevói merénylet nyomán kialakult júniusi válságban. Pozitív jogi értelemben tehát a Monarchia, Németország és Szerbia nem voltak kötelesek a nemzetközi döntőbírósághoz fordulni, azonban éppen ebben áll főként a Monarchia felelőssége, hogy *nem ratifikálta* ezt a pontot. Szerbia pedig azért tartott a kötelezővé tett nemzetközi döntőbíróság intézményétől, mert úgy gondolta – nem ok nélkül, ismerve a nagyhatalmak balkáni politikáját –, hogy azt a *nagyhatalmak* a *saját érdekeik* érvényesítésére fogják használni. A fegyverkorlátozási megállapodásokról és a leszerelési tervekről most nem is szólunk, minthogy azokat elmosta a háborúra készülődés fegyverkezési láza. Ez is a nagyhatalmak egyik fő bűnéül róható fel. A szociáldarwinista ideológia jegyében ez nem is minősülhetett értelmezhető törekvési iránynak: a béke nem volt cél. Itt csak megemlítjük, hogy Moór Gyula ifjúkorában Párizsban Henri Bergson filozófiájával is megismerkedett, akinek művét, a *Teremtő fejlődés*t *(L'Évolution créatrice)*, amelyet a szerző 1907-ben publikált, már mint világhíres munkát tanulmányozhatta. Lásd Vitéz Moór Gyula dr. budapesti egyetemi tanár, i. m., 10.

38 *„A nemzetközi bíráskodás útján szerényebb és egészen gyakorlati célokat kívánunk elérni. Kívánjuk azt, hogy az államok közötti ellentétek minél nagyobb számban bírói szóval nyerjenek elintézést. Minél inkább egyenlítik ki az ellentéteket igy, annál kisebb a háború veszedelme. Az ellentéteket pedig annál nagyobb számban lehet bírói úton kiegyenlíteni, minél tökéletesebbé teszszük a nemzetközi bíráskodást."* Magyary: i. m., 84.

39 A kötelező döntőbíráskodást illetően a két hágai békekonferencia tekintetében *„hiábavaló erőlködések"*-ről ír. Moór (1928): i. m., 348.

40 Moór (1928): i. m., 338.

tényéből kiindulva a fegyveres erőszak révén kivívható nemzeti igazságosság érvényesítésébe vetette bizodalmát. Ezt mutatja az is, hogy külön kiemeli: a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya a háborúhoz való folyamodást végső soron jogos eszközként megengedte.[41]

Ezzel szemben ezt kell hogy mondjuk: éppen hogy az „*igazság legelemibb követelményeit a nemzetközi életben*" – amelyek létét Moór hiányolja – elégíti ki az ilyen egyre általánosabb érvényű és egyre inkább kötelező döntőbírósági rend, ami a Kellogg-paktumban nyeri el akkori csúcspontját. Az igazság ugyanis nem területek és birtokok kérdése, hanem az ilyen viták jogi elrendezhetőségének intézményesített rendje, amely az államok közötti egyetemes és kötelező jogi elismerésen nyugszik. A Kellogg-paktum éppen efelé tett volna jelentős lépéseket. Nem azért, mert Trianon felülvizsgálatát lehetővé tette volna, hanem mert ez az egyetlen útja az államok békés egymás mellett élésének, sőt, egyáltalán létüknek. Háborúkkal nem lehet az igazságosságot és a jogot elérni, míg ez utóbbival az igazságosság megközelítésére mindig van, lehet előbb-utóbb esély.

Moór azt állítja, hogy nem azért vannak háborúk, mert azokat nem tiltják szerződések, ezért azokat nem lehet „*rendeletileg betiltani*", illetve azt is, hogy nem lehet az „örök békét" békeegyezmények, szerződések deklarációival elérni.[42] A háborút csak háborúval lehet megszüntetni – szögezi le, s ez a pacifizmus ellentmondása.[43] Most már tudjuk, hogy ezt azért állíthatta, mert az erőszak, a háború és a jogi kényszer fogalmait összemosta. Mindezen túl nem vette észre, hogy a háború erőszakához való folyamodás helyett minden intézményesített jogvitára irányuló nemzetközi megállapodás egyszersmind az egyezményekben részes államok *jogi elismerését* is eredményezi, és egyben azt feltételezi. Létük jogi tiszteletben tartását és szembenálló érdekeik jogi eljárás révén való kezelendőségét jogi elvek és szabályok mentén, s nem pedig háborús erőszak révén, mert ez tagadja az előbbieket. A nemzetközi egyezmények által létrehozott és egyben azt kifejező jogi viszony ugyanis pacifikáló rend, mert feltételezi és biztosítja a felek közötti kölcsönös elismerést, hiszen vita és viszály esetén nem erőszakhoz fordulnak, hanem a procedurális igazságosság jegyében, a jogelvek mentén, a felek által

41 Vö. *„Az egyességokmány kötelezően kimondja, hogy a Szövetség tagjai a felmerülő »szakadásra vezethető« vitás ügyeiket vagy választott bíróság, vagy a Tanács vizsgálata alá tartoznak bocsátani. De megegyeznek abban, hogy semmi esetben sem kezdenek háborút előbb, mint három hónappal a bíróság ítélete, vagy a Tanács jelentése után (12. cikk. 1. bek.)."* Irk Albert: *A nemzetek szövetsége.* Danubia, 19262, 85. https://www.mek.oszk.hu/24800/24826/24826.pdf (letöltés: 2026.03.15.).

42 *„Kétségtelen, hogy az örök békét nem lehet egyszerűen dekretálni; nagy kijelentésekkel s ünnepélyes szerződésekkel nem lehet a háborúnak a siker reményével hadat üzenni. Amint a béke felé nem szerződéseknek a paragrafusai, hanem a háború borzalmai és szenvedései hajtják az emberiséget, akként a háborúba sem az sodorja a nemzeteket, hogy hiányzik a háborút eltiltó – vagy ha úgy tetszik, a »háborút kizáró« – paragrafus: hanem a béke igazságtalanságai vagy egyéb nyomorúságai, tiszteletreméltó avagy bűnös nagy emberi szenvedélyek, az uralom vágya vagy a szabadság szomjuzása."* Moór (1928): i. m., 349–350.

43 Moór (1929): i. m., 24.

elismert jog és igazságossági rend alapján közösen vetik alá magukat egy megnyugtató megoldást biztosító eljárásrendnek. Hazánkban a fiatal Moór Gyula koráig nem igazán hittek az ilyen nemzetközi jogban, s talán nem is tartották azt kívánatosnak, hanem sokkal inkább bízták a nemzeti igazság képviseletét a háborúk lehetőségére és esetleg azok nemzetközi jogára, s Trianon után pedig vélhetően egymást is erősítették ebbéli meggyőződésükben. Ám ennek kimutatása további kutatásokat igényel.

Moór az állandó („örök") béke lehetőségét elemzi, azt mint szociológiai, logikai, etikai vagy hiten alapuló eszményt vizsgálva és kritizálva, nem tekinti azonban a jogon alapuló békerendben levő kezdeti elismerő jogviszony létét és jelenségét. Egyáltalán nem folytat ilyen jellegű jogfilozófiai elemzést. Ezt leginkább szociálantropológiája és jogfelfogása akadályozta meg nála.

A kanti „örök" béke állapota nyilván aktuálisan és egyébként is irreális – de ha nem is, az nem a jog, hanem a politikai barátság és szeretet következménye lesz –, ám nem úgy a jogi viszony, mint az emberek alapvető méltóságát és jogait kötelezően és egyetemesen elismerő alapjogviszony, ami a jogállamok egyetemes közös elismerését is tartalmazza. Különösen, hogy Kant, Fichte és Hegel – az újhégeli gondolatiság Moór Gyulára későbbi korszakában hatott[44] – kidolgozta ezek (jog)filozófiai alapjainak egynémelyikét, még ha nem is teljesen, és különösen Hegel, az államok közti viszony tekintetében, nem ellentmondásmentesen.[45] Hegelnél az egyes szuverén, voltaképpen magánvaló államok az általuk kötött megállapodások felett állnak.[46] Azonban az elismerés megjelenik nála, még ha az inkább a háborús hadviselés jogában merül is ki.[47]

---

44 Szabadfalvi (1994): i. m., 64–65.

45 A háború jelentősége az, hogy *„fenntartja a népek erkölcsi egészségét közömbösségükben a véges intézmények megszilárdulása iránt; ahogyan a szelek mozgása megóvja a tengert a rothadástól, amelyet tartós nyugalom okozna, úgy a háború megóvja a népeket attól a romlástól, amelybe tartós vagy éppenséggel örök béke vinné őket."* Hegel, Georg-Friedrich, Wilhelm: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata.* Akadémiai, Budapest, 1983, 324. §, 344–345. A háború további jótékony hatása Hegel szerint a belső integráció megteremtésében van. Hegel: i. m., 324. §. Az államok viszályát, ha a különös akaratuk nem tud egyezségre jutni, *„csak háború döntheti el".* Hegel: i. m., 334. §. A háború alapját adó ok meglétét minden szuverén állam maga dönti el, hiszen egy *„állam a maga végtelenségét és becsületét minden egyes dolgába helyezheti, s annál inkább hajlik erre az ingerlékenységre, minél inkább hosszú belső nyugalom hajt arra egy erőteljes egyéniséget, hogy kifelé keressen és szerezzen anyagot tevékenysége számára".* Hegel: i. m., 334. §. Ezért egy *„sérelem képzete"*, azaz *„egy más állam részéről fenyegető veszély képzete"* is elég ahhoz. Hegel: i. m., 335. §.

46 Az államok kifelé egyéni szubjektumok (Hegel: i. m., 329. §), ezért *„mivel nem létezik olyan hatalom, amely eldönti az állammal szemben, hogy magán valóan mi jogos, és amely megvalósítja ezt a döntést, azért e vonatkozásban mindig a kellésnél kell maradni. Az államok közötti viszony oly önállóságok viszonya, amelyek megállapodnak egymás között, de egyúttal fölötte állnak e megállapodásoknak."* Hegel: i. m., 330. §. A szerződések elvileg kötnék őket, „jogaik" azonban *„nem egy általános, föléjük rendelt hatalmi akaratban, hanem saját különös akaratukban valóságosak"*, mert az *„államok egymáshoz való viszonyának elve a szuverenitásuk, azért ennyiben a természeti állapotban vannak egymással szemben"*; a helyzet az, hogy a szerződéseket be kell tartani, de azok felmondhatóak. Hegel: i. m., 333. §.

47 Hegel úgy gondolta, hogy a háborús vitarendezés emberségesen lefolytatható, mivel az államok *„kölcsönösen elismerik egymást, a háborúban, a jogtalanság, az erőszak és esetlegesség állapotában is marad egy*

Az, hogy a háború indítása, s akár a megelőző csapás a másik állam és annak joga elismerésének tagadása, nem volt komoly ellenérv a háborúpártiak szemében. Az államközpontú, radikális nacionalizmus eszméjének képviselői számára, egy alapvetően politikai darwinista gondolati bázison a *háborúhoz való jog* az állami szuverenitás részét képezte, s a jog és az igazságosság érvényesítésének kiváltképpeni (majdhogynem rendes) eszköze volt. Ezen a szemléleten a hágai békekonferenciák sem tudtak változtatni.

Moór a sok évig, akár évtizedekig tartó háborúk évszázados történetének folyamatát úgy tekinti, mint amit csak tarkít egy-két bizarr pacifista elmélet megjelenése. A háborút olyan szükségszerű valóságnak tekinti, amely csak a (szerinte igazságos) háborút indító országra ró erkölcsi terhet, de nem fontolja meg azt, hogy az agresszor a megtámadott ország katonáit és népét öli. Egyszerűen nem vet számot az igazságosság háborút indító érve mellett azzal a sok-sok emberi lélekkel, akiket megölnek, hanem csakis a saját katonák halálával. A nagy eszményekért hozandó véráldozatról ír, pontosan úgy, ahogy az közkeletű volt az első világháború idején. Úgy néz ki, hogy egynémelyek nem tanultak a nagy háború vérfürdőjéből. Sőt, Moór még a békéért való küzdelmet is véres harcnak tudja csak látni, s magát az ideát is – végső konklúziójában – „*vérszomjas eszménynek*" nevezi.[48]

Nem tekinti következésképpen az egész emberi nemet összetartozásában létezőnek, amelyben az emberek és népek életének értéke ugyanazon mérce szerint lenne mérendő. Még mindig a porosz tábornagy, Moltke gondolataival ért egyet, akinek egyetértően idézi e sorait (amikor már 1928-at írtak):

> *„Az örök béke álom, és mégcsak nem is szép álom! A háború az isteni világrend egyik eleme. Az ember legnemesebb erényeit fejleszti ki: a bátorságot és a lemondást, a kötelességtudást és az áldozatkészséget. A katona életét áldozza fel. A háború nélkül a világ elposhadna és materializmusba veszne."*[49]

A konkrét, s ugyanakkor fogalmi valóságában is létező, minden embert átfogó emberiséggel, vagyis a Föld minden népét felölelő humánközösséggel és mint legátfogóbb jogi valósággal nem számol ekkor Moór Gyula, hanem csakis a *nemzeten belüli* humánum ethosza és az emberiség tartalom nélküli elvont eszméje létezik a számára. Éppen

kötelék" közöttük. Hegel: i. m., 338. §. A háborúban az ellenségeskedés körül van határolva. Így a követek tiszteletben tartása, illetve az, hogy a háborút nem magánszemélyekkel szemben viselik, azt mutatja Hegel szerint, hogy a háborúban fennmarad a béke lehetősége. Hegel: i. m., 338. §. A humánus háború ethoszát, amely a háborúból magát az ellenségeskedést igyekszik eltüntetni, a következőképpen értelmezi: *„Az újabb háborúkat tehát emberségesen viselik, s a személy nem gyűlölettel áll a személlyel szemben* [...] *a hadseregben mint hadseregben az ellenségeskedés valami határozatlan, ami háttérbe szorul a kötelesség mellett, amelyet mindenki tisztel a másikban."* Hegel: i. m., 338. §.

48 *„A legragyogóbb, legtisztább eszmények is az emberiség szíve vérén nőnek fel és embervérre szomjúhoznak, mint ahogy minden nagy és szép alkotás ezen a földön emberi szenvedésbe és áldozatba kerül; maga a békeideál is ilyen vérszomjas eszmény."* Moór (1928): i. m., 355.

49 Moór (1928): i. m., 339.

ezért a „békesség a Földön az embereknek" jelszó az ő optikájában az evangéliumi jókívánság szintjén marad.[50]

Moór Gyula végigharcolta az első világháborút, majd átélte Trianon őt személyesen is megrázó igazságtalanságát. E faktikus sarokpontok jelölik ki az érzelmi és egzisztenciális alaphangoltságát egy lehetséges revansháború vonatkozásában. Ezért számára béke csakis a (háború révén kiharcolt) igazságosság elérése után létezhet. Addig csak a győztesek birtokon belüliségét rögzítené a háborúról való végleges lemondás elfogadása. Ez pedig férfiatlan gyávaságnak minősülne. Csak a győztesek háborús zsákmányt megtartó, a béke erkölcsi eszméjét így erre „*prostitualizáló*" békéje és a legyőzöttek igazságtalanságba belenyugvó, férfiatlan posvány beletörődése létezik a számára. Ez a „*poshadt béke*" a nemzeti ideálokról való lemondást jelenti az ő értelmezésében.[51] Az erkölcstelenséggel nem lehet az erkölcsöt szolgálni – szögezi le –, ezért egyik béke sem szolgálhatja az emberiség üdvét. Azon örök béke – olvassuk nála –, amely az igazságtalanságot állandósítja, „*rosszabb a temető békéjénél*", mert „*az emberi nem erkölcsi méltóságát devalválja*".[52] Szerinte előbb az igazságtalanságokat kell eltüntetni, s csak azután lehet szó az igazi békéről. Márpedig ezt, ahogy ő leírja, igazságtételi háborúkkal lehet elérni. Azt nem mérlegeli, hogy ez folyamatos háborúskodásokba torkollik, mert egyrészt nem legitim az ilyen birtokszerzés, másrészt mindig is vitatni fogják a vesztesek a háborús szerzemények igazságosságát, ami mindig újabb háborúkhoz vezet. Ezt bizonyítja az, hogy az új- vagy a modern kor a háborúk szakadatlan története volt.[53] Abban viszont igaza van, hogy a valódi békéhez, az *„igazság pacifizmusához"* előbb el kell tűnnie a győzők és a legyőzöttek különbségének, s azok pacifizmusának.[54] Majd ezt szögezi le a hazánkban legnagyobb hatású magyar jogfilozófus: „*Justitia et Pax*" – ez a meg nem fordítható sorrend. Előbb az Igazság, és azután jöhet a Béke. Majd a Kormányzó szavait idézi: „*First justice, then peace.*"[55] Ám – állapíthatjuk meg – a győzők és a legyőzöttek különbségének megszüntetését, de az igazságosságot sem lehet fegyverekkel elérni, mert minden háború csak újratermeli ezen antagonosztikus pozíciókat

50 Moór (1928): i. m., 340.
51 Moór (1928): i. m., 340.
52 Moór (1928): i. m., 340.
53 A késő középkor végétől a háborúk állandósulnak, minthogy a létrejövő és majd megállapodó nemzetállamok, továbbá egyes (német-római, oszmán, Habsburg, orosz stb.) birodalmak a többi állam rovására érvényesítették céljaikat. Bár minden háborúnak megvolt a maga (sokszor formális) *casus belli*je, azonban a leghosszabbak, illetve a legsúlyosabbak sokszor mégsem ezek révén neveztetnek meg, hanem azáltal, vagy azáltal is, hogy *mennyi ideig* tartottak: százéves háború (1337–1453), tizenhárom éves háború (1454–1466), a „hosszú" vagy tizenöt éves háború (1591/1593–1606), a különösen nagy pusztítást eredményező harmincéves háború (1618–1648), amelyben szinte majd minden európai állam részt vett, illetve érintett volt, a kilencéves háború (1688–1697) s végül a hétéves háború (1756–1763), amelyet akár az első tényleges világháborúnak is lehetne tekinteni.
54 Moór (1928): i. m., 340.
55 Moór (1928): i. m., 340.

és az új igazságtalanságokat. Kizárólag az egyetemes kölcsönös kötelező elismerés jogelve és ezen alapjogviszony tiszteletben tartása nyújt minderre megoldást, s ezt Moór Gyula nem látja át.

Tudja viszont ezt a nemzetközi jogász Magyary Géza, aki egy évtizeddel korábban, 1917-ben tartott tudományos akadémiai rendes tagi székfoglaló beszédében rámutatott arra, hogy bár a nemzetközi bíráskodás a szuverén államok megegyezésén, szerződésein alapszik, e bíráskodás „*egyetemességre irányuló szellemének megfelelően, azt világegyezményben törekszenek megállapítani*". Majd a világháború véres folyása közepette megállapítja, hogy „*a világegyezmény már meg is van, de a bíráskodás ma még csak facultativ*". [56] Majd leszögezi, hogy „*a jövő útja, hogy a nemzetközi bíráskodás, melynek ezentúl is világegyezményen kell alapulnia, kötelező legyen és sokkal szilárdabb jellegű bírósággal legyen összekötve, mint most*".[57] Ez talán olyan tanulság, amelyet az első világháború kirobbanásának tapasztalatából tanulhattak meg a nemzetközi jogászok.

Moór azt sem észleli, hogy a revansot venni kívánó agresszor győztesek és a tulajdonképpen vesztesek is az egyetemes jog, a humánum, az emberi méltóság és alapvető jogok védelmének, valamint az egyetemes igazságosságnak a terepén mozognak. Ez utóbbiakat ugyanis csakis az egyetemes jogon alapuló békerend képes érvényre juttatni és megőrizni. Egyébként fontos megjegyezni, hogy ugyanekkor, azaz 1928. szeptember 14-én a magyar kormány hozzájárult az Állandó Nemzetközi Bíróság kötelező igénybevételéhez,[58] amit aztán a következő évben törvényben is megerősítettek.[59] Magyarország 1929. július 22-én csatlakozott azon egyezményhez, amelyben az aláíró felek elítélik a háború alkalmazását a nemzetközi konfliktusok rendezésére, s így kijelentik, hogy kizárólag békés eszközökhöz fognak folyamodni.[60]

---

56 Magyary: i. m.

57 Magyary: i. m., 85.

58 Polgár Imre: A nemzetközi bíráskodás fejlődésének újabb irányai. *Budapesti Szemle*, 1934/234, 34.

59 *„Jóváhagyatik a m. kir. kormánynak az az intézkedése, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság kötelező igénybevételét kimondó okmánynak Genfben 1928. évi szeptember hó 14. napján történt aláírásával, az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélkezését, az 1926: I. törvénycikkbe iktatott Szabályzat 36. Cikke második bekezdésének megfelelően, jogérvényesen s minden külön egyezmény nélkül, mindazon Nemzetek Szövetsége-beli tagokkal vagy oly államokkal szemben, amelyek ugyanezt a kötelezettséget vállalják, vagyis a viszonosság kikötése ellenében, a nyilatkozatra vonatkozó megerősítő okirat letételétől számított ötévi időtartamra, Magyarország nevében kötelezőnek ismerte el."* 1929. évi XXXVIII. törvénycikk Magyarországnak az Állandó Nemzetközi Bíróság kötelező igénybevételét kimondó okmányhoz való hozzájárulásáról. 1. §. https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92900038.TV&targetdate=&printTitle=1929.%20%C3%A9vi%20XXXVIII.%20t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&dbnum=77&referer=1000ev (letöltés: 2026.03.15.).

60 *„The High Contracting Parties solemnly declare in the names of their respective peoples that they condemn recourse to war for the solution of international controvesies, and renounce it as an instrument of national policy in their relations with one another."* No. 2137. – General Treaty for renunciation of war as an instrument of national policy. Signed at Paris, August 27, 1928. Article I. 63. In: *League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements registered with the Secretariat of the League of Nations*. Volume XCIV. 1929. Numbers 1, 2, 3 and 4. https://treaties.un.org/doc/publication/unts/lon/volume%2094/v94.pdf (letöltés: 2026.03.15).

Mindeközben Moór egyáltalán nem gondolta, hogy a háborúnál a béke jobban hozzájárulna a joghoz és az igazságossághoz, éppen ellenkezőleg. Ezt megalapozó érveléseihez többek között a nagy hatású olasz jogfilozófust, Giorgio Del Vecchiót hívja segítségül, egyszer meghivatkozván egy ilyen témájú fontos munkáját.[61] Azonban van néhány igen jelentős különbség a háború szükségessége melletti érvelésükben. Del Vecchio szerint a háború okozta szenvedésnél és halálnál van még sokkal rosszabb és kárhoztatandó dolog, és ez az igazságtalanság mindenféle formájában, így az egyén szent szabadságának megsértése, vagy az egyének és népek elnyomása, amelyek megszüntetéséhez a háború a maga részéről hozzájárulhat.[62] Ezért nem lehet az önmagában tekintett béke értékére hivatkozva – ahogy azt az „irenizmus" (~ béke kedvéért megalkuvók) képviselői teszik –, amely értékkel az igazságosság eszméjétől elszakítva nem rendelkezik, és nem is rendelkezhet, a háborút mint a legrosszabb dolgot csak úgy, mostantól fogva egyszerűen eltörölni.[63] Ez tehát az olasz jogfilozófus érvelésének kiindulópontja. Talán éppen ez az örökbéke-felfogás, amelyet a pacifizmust kritizálva Moór Gyula elutasít, ám nem pontosan úgy és azon okokból, mint Del Vecchio. Ez utóbbi rámutat arra, hogy ha a helyesen értett béke nem indít az igazságosságért való erényes individuális cselekedetekre és a megvalósításáért való áldozathozatalra, akkor azoknak lesz igazuk, akik mindezt értékelik a háborúban, ami az akarat megfegyelmezésének és az önmegtagadásnak az iskolája. Most következik azonban az újdonság a magyar jogbölcselő nézetéhez képest. A béke ideája szent – írja Del Vecchio –, mert az teljesen egyezik az igazságosság eszméjével.[64] Csakhogy az eszmények nem arra valók, hogy tétlenül szemléljék és így tiszteljék azokat. Azokat csak tettekkel lehet érvényre juttatni, és így kell azoknak érvényt szerezni – szögezi le.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy Del Vecchio csak a joghoz való kapcsolódásától („*rispondenza*") elvonatkoztatott békét tekinti 1910. fordulóján etikai értelemben jelentéktelennek („*insignificante*"), semlegesnek, erkölcsileg közömbösnek („*adiafora*"), amit így semmiképpen sem lehet ideállá tenni.[65] Csakhogy az elkövetett hiba éppen abban állt – írta ekkor –, hogy a béke szükséges jogi alapjaival nem számoltak. Úgy tűnik, ebbe az általános hibába esett többek között Moór Gyula is. Márpedig csakis ez a *jogi alap* képes a békének a filozófiai fogalom („*idea*") méltóságát juttatni, mert e révén különbözik az így értett béke a háborúk puszta tényszerű szüneteltetésétől, azaz a „békéktől" – így,

61 Moór Gyula azon passzusát hivatkozza meg a neves olasz jogfilozófus háborút és békét tárgyaló tanulmányának, amelyben Del Vecchio azt írja, hogy a háború az államok közötti jogi eljárás jellegével bír. Moór (1929): i. m., 14. 6. jegyzet. A hivatkozása: Del Vecchio, Giorgio: *Il fenomeno della guerra e l'idea della pace*. Sassari, 1909, 48. Mi a második, 1911-es kiadásból idézünk e tanulmányunkban.

62 Del Vecchio, Giorgio: *Il fenomeno della guerra e l'idea della pace*. Torino, Fratelli Bocca Editori, 19112, 94.

63 Del Vecchio (1911): i. m., 94.

64 Del Vecchio (1911): i. m., 95.

65 Del Vecchio (1911): i. m., 93–94.

többes számban írva – amelyek mindig kontingensek és törékenyek.[66] Amikor a filozófusok – írja nagyon éleslátóan Del Vecchio – az „örök" békéről írtak, habár talán nem megfelelő jelzőt használva – teszi hozzá –, akkor nem annyira az időtartamára, hanem a jogi jellegére, mivoltára („*consistenza*") gondoltak.[67] Ezt Moór Gyula nem látszik érzékelni, amikor az örök béke fogalmát, s talán annak fogalmi ideáját is kritizálta, bár, amikor „állandó békéről" írt,[68] akkor egy leheletnyivel közelebb került a helyes fogalmi képhez.

A béke mindaddig látszólagos, fogyatékos, igazi érdemétől megfosztott marad – olvassuk az olasz jogbölcsésznél –, amíg nem lehetséges azt a jog nevében követelni.[69] Ahol a béke tulajdonképpeni fogalma, mint a kiegyensúlyozott és kiteljesedett igazságosság, még meg nem valósul, ott nyilvánvaló, hogy nem zárja ki a harcot („*lotta*"), hanem éppenhogy parancsolja azt a megvalósulása érdekében.[70] Ahol az emberi jogot követelni, megvalósítani szükséges – állítja Del Vecchio –, a háború, ami ezért küzd, a békéért van. Ez a béke háborúja („*guerra per la pace*").[71] Ez a fogalmi ellentmondás magába sűríti a dialektikát, vagy ha tetszik, a történelem iróniáját – foglalja össze az álláspontját.[72] Érdekes – tehetjük mi hozzá –, hogy nem békéért való harcról, hanem azért folytatott háborúról ír. Ezzel ő is legitimálja az ilyen motivációjú háborút. Látni fogjuk azonban, hogy 1916-ban már az olasz érdek abszolút prioritását tekinti, s nem merül fel benne, hogy a jogos érdekeknek érvényt szerezni, s egyben az érdekkülönbségeket megnyugtatóan rendezni nem a nemzeti igazságosságért, vagy annak vélelméért vívott háborúval, hanem nemzetközi döntőbíráskodás révén folytatott jogvita révén kellene. Ez ugyanis a tartós béke útja.

Del Vecchio a magyar jogfilozófus által meghivatkozott tanulmányában sokkal akkurátusabban érvel már 1909-ben, mint Moór Gyula a nagy világégés után jóval, 1929-ben, s ez figyelemre méltó. Nyilvánvaló, hogy Moór érvelésének fő irányát a Trianonért való igazságvágy revansa motiválta. Ám Del Vecchiót hasonlóképpen Olaszország hadba lépésének megindoklása egy másik, 1916-os tanulmányában, ahol fő indokként az északi olasz nyelvű és népességű területek megszerzése mozgatta. Mégis, az olasz katolikus és újkantiánus jogfilozófus mind 1909-ben, mind hazája hadba bocsátkozásának megindokolásakor máshogy tekintett a háborúra, mint Moór. Del Vecchio a béke jogfilozófiai megalapozása esetén a jövőben a háború szükségességét megkérdőjelezhetőnek tartotta. Az államok jogrendszereiben a jogi alap az emberi személy lényegi kizárólagos

66 Del Vecchio (1911): i. m., 94.
67 Del Vecchio (1911): i. m., 94.
68 Moór (1929): i. m., 23.
69 Del Vecchio (1911): i. m., 94.
70 Del Vecchio (1911): i. m., 94.
71 Del Vecchio (1911): i. m., 94.
72 Del Vecchio (1911): i. m., 94.

jogainak („*prerogative essenziali*"), valamint a polgári és politikai szabadságok alapvető biztosítékainak elismerése, ami pedig az emberi nem jogi koordinációjának, társadalmi állapotának lehetőségét vetíti előre.[73] Mindezek a lelkiismeret/tudat („*coscienza*") örök és kifogyhatatlan hivatásán („*vocazione*") nyugszanak.[74] Ezért is az egyes nemzeti jogrendszerek – írja – ilyen minőségüket megtartva a jogfejlődés során egyre inkább univerzális jelleget öltenek. E meglátásait, különösen a nemzetközi jog területén, a második világháború után alaposabban, s most már, mint teoretikusan megalapozott, kiteljesedett és kibontott saját álláspontot fejti ki az olasz jogfilozófus.[75]

Továbbá az 1916-os, az olasz háborúba lépést morális szempontból megindokló írásában a jog általános érvényesítését is szem előtt tartotta, a központi hatalmak jogsértéseinek jogépség-helyreállítását is, amely ügyért szintén síkra száll szerinte Olaszország az Antant oldalán való hadba bocsátkozásakor. Az 1909-es publikációjában pedig a népek együttes, közös szabadságát is megnevezi a háború indoklásakor. A háborút tehát nem csak, s nem kizárólagosan a nemzeti igazságosságszolgáltatás igazolja, mint az ő korában is még meghaladhatatlan és szükséges, s talán az egyetlen eszközt, ami fenntartja az ilyen ügyért vívott önfeláldozó, „abszolút szent" („*santissima*") háborúk lehetőségét – írja 1909-ben, illetve 1911-ben. Ezen túl a népek közötti igazságosság reparációja, sőt, az általában vett egyetemes jogépség-helyreállítás („*reintegrare il diritto*"'),[76] azaz maga „a Jog" és a népek közös szabadsága, vagyis a nagybetűs, az államok számára fogalmilag együttesen érvényes Haza Szabadságának, az ahhoz való jognak a győzelemre juttatása is legitimálja.[77] Következésképpen Moór Gyula egymondatnyi hivatkozása 1929-ben Del Vecchio szóban forgó tanulmányára nem adja vissza az olasz jogbölcsész valódi, két különböző helyzetben is, azaz 1909-ben és 1916-ban megfogalmazott álláspontját a háborúról. Moór az előbbire utalt, ám annak sem adja vissza a valódi mondanivalóját. Del Vecchio ugyanis a háború igen komoly morális problémájára is rámutat, a relatív történelmi funkciója mellett. A háború fontos, mert csak az képes igazságosságot szolgáltatni – írja. Az erőszak és a kényszer kiküszöbölhetetlen a jog

73 Del Vecchio (1911): i. m., 71–72.

74 Del Vecchio (1911): i. m., 72.

75 Giorgio Del Vecchio a kantiánus világállam perspektívájában tekintett az ENSZ létrejöttére, és az emberi nem átfogó normatív felfogása alapján természetjogi szemléletben amellett érvelt, hogy a Föld minden államának az emberiség univerzális szervezetéhez kell tartoznia. Koncepciója egyetlen megszorítást tartalmaz: döntéshozatali jogokkal csak az emberi jogokat és a demokráciát tisztelő államok rendelkezhetnek. Az emberi nem természetjogi alapokon álló világtársadalmát, annak sztoikus-kanti értelmében, tekintette a nemzetközi politikai és jogrend alapjának. Az emberi nem egyetemes politikai társadalmából indult ki, és az egész emberi nemre érvényesnek tartotta a természetjog racionális és igazságossági elveit. Lásd Del Vecchio, Giorgio: A természetjog, mint az emberi nem egyetemes társadalmának alapja. In: Frivaldszky János (szerk.): *Természetjog*. *Szöveggyűjtemény.* Szent István Társulat, Budapest, 2006, 111–117.

76 Del Vecchio (1911): i. m., 93.

77 Del Vecchio, Giorgio: *Le ragioni morali della nostra guerra*. Stabilimento Poligrafico Emiliano, Bologna, 1916, 14.

újra-helyreállítása érdekében. Ám az erőszak, még a győztes sem bír semmilyen immanens méltósággal, hanem csakis azon ok („*causa*"), amelyet a háború szolgál, és amely így annak igazolását jelenti.[78] Tehát az olasz jogfilozófus jogot helyreállító szerepről is, míg Moór csak nemzeti igazságossági érdekről látszik írni. Ezért az előbbi jogfilozófiai módon, az utóbbi pedig a szubjektív igazságosság oldaláról közelít. Az említettek okán Del Vecchio képes a jogot objektív és univerzális létével és ilyen megalapozottságában tekinteni a nemzetközi viszonyokban. E jog az igazságosság és a béke garanciája lenne, ahogy azt fél évszázaddal később majd ki is fejti.

Moór nem interszubjektív módon, és ezért nem univerzálhatóan látja a jogot és az igazságosságot a vizsgált két tanulmányában, ezért ez partikuláris, és nem jogi lesz, amiért nem is képes egyetemes jogrend lenni, ami a békét, a nemzetközi békejogrendet alapozhatná meg. A jog fogalmának az erőszakhoz kötése miatt nála a jog nem is lehet az egyetemes békerend alapja, ezért nem is járulhat ahhoz lényegileg hozzá, hanem a háború útját kövezheti csak ki, s a nemzetközi jog marad a háborúk joga, ahol a megkötött béke is csak egy állomás abban.

Ezzel szemben Giorgio del Vecchio azt írja, hogy Olaszország a hadba lépésével paradox módon éppen az egymás legyőzésén alapuló államközi viszonyok felülmúlására törekszik. Egy olyan új rend megalapozására, amelyben egyik nemzetet sem fogják legyűrni, s ahol a fizikai erők egyenlőtlensége felett a kölcsönösen elismert értékideálok fognak állni. Az első világháborúban – paradox módon, írja az olasz jogbölcsész – az ellenségeinkért is küzdünk, minthogy a háborús küzdelmünk a közös ember(i)ségbeli alap megmentésére is irányul, amelyet ők aktuálisan elfedtek és felforgattak.[79] Ők, az olaszok – Del Vecchio szándékai szerint – nem csupán az ő jogukat, hanem az egyetemes jogot kívánják megvédeni, s nemcsak saját hazájukat, hanem egyszersmind minden haza sérthetetlenségének elvét is.[80] Hazája hadba lépése okának belső igazságossága – meggyőződése szerint – teljes harmóniában van a teljes emberiség igaz ügyével, ezért félelem nélkül állnak e legfőbb vérpróba elé, és tapasztalják meg a háború borzalmai és fájdalmai közepette annak erénynemesítő jótéteményeit („*virtù benefiche*").[81]

Annyi pozitívum azért említhető, hogy az olaszok legalább kezdenek szembenézni első világháborús hadba lépésük és háborúfelfogásuk hibás voltával. Hibáink azonban, sajnos úgy tűnik, időközben jellemünkké váltak, ezért azok bárki általi megkérdőjelezése nagyobb vételnek számít, mint háborús bűneinkkel való szembesítésünk.

Del Vecchio érdeme mégis, hogy 1911-ben rámutatott a hágai egyezmények és az Állandó Választott Bíróság intézményesítése, továbbá az ezek nyomán létrejött további

78 Del Vecchio (1916): i. m., 4–5.
79 Del Vecchio (1916): i. m., 19–20.
80 Del Vecchio (1916): i. m., 20.
81 Del Vecchio (1916): i. m., 22.

speciális államközi választottbíráskodási megállapodások – amelyek között már kötelező jellegűek is voltak – egyetemes nemzetközi jogrendet előmozdító jellegére.[82] Sajnálatos, hogy öt évvel később, a világháború közepette már ő is a háborúba vetette jogot és igazságosságot érvényesítő, valamint az egyetemes jogépség-helyreállítást is célzó bizodalmát, ezért az olasz hadba lépést igazolta.

82 Del Vecchio (1911): i. m., 78–80.

H. Szilágyi István[*]

Gondolatok Szabadfalvi József a jogállam eszméjének hazai történetéről írt művéről

2024 őszén a *Magyar Jogi Könyvszalon* programjába illeszkedve került sor Szabadfalvi József *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története*[1] című kötetének bemutatására,[2] amely minden bizonnyal az ünnepelt eddigi kutatásainak összefoglalását és egyúttal betetőzését is jelenti. Az esemény örvén rendezett eszmecsere során vetődött fel az a kérdés, hogy a résztvevők számára melyik a legkedvesebb, vagy legérdekfeszítőbb fejezete az *opus magnum*nak – mire én azt feleltem, hogy nem ez, hanem a szerző eggyel korábbi könyve a kedvencem. Mégpedig az eszmetörténeti művek esetében egyébként általában egyáltalán nem fontos aktualitása folytán. Ezt az időszerűséget én abban a pillanatban – jobb híján – egy népszerű, vezető politikusunk szavainak parafrázisával igyekeztem érzékeltetni: Magyarország – Jogállam: 1–0.[3] Ez a megfontolás késztetett arra is, hogy a nagyszerű barát, kolléga és pályatárs előtt tisztelgő tanulmányom témájául a címben jelzett művét válasszam.

* * *

Szabadfalvi József már pályafutása kezdetén, az 1990-es évek első felében, a Szabó Miklós vezetése alatt formálódó „miskolci iskola" egyik meghatározó alakjaként,[4] korán elköteleződött a hazai jogbölcselet eszmetörténetének kutatása mellett, s mára

* H. Szilágyi István, egyetemi tanár, PPKE JÁK. E-mail: h.szilagyi.istvan@jak.ppke.hu

1 Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története.* Gondolat, Budapest, 2023.

2 „Szabadfalvi József: A magyar jogbölcseleti gondolkodás története." Kerekasztal-beszélgetés Egressy Katalin, Fekete Balázs, H. Szilágyi István és Szabadfalvi József részvételével. *Magyar Jogi Könyvszalon*, Budapest, 2024. szeptember 28.

3 A *World Justice Project* 2024-es *Rule of Law Index* ranglistáján a felmérésben szereplő 86 ország között hazánknak sikerült – közvetlenül Panama után – az előkelő 73. helyezést elérnie. Vö. *World Justice Project Rule of Law Index 2024.* 22. o. https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/downloads/WJPIndex2024.pdf (letöltés: 2024.12.05.).

4 A miskolci iskola egyik első vállalkozása volt a magyar jogbölcseleti hagyomány szocializmust megelőző korszakának feltérképezése, melybe szervesen illeszkedett Szabadfalvi Moór Gyulára fókuszáló érdeklődése. Loss Sándor–Szabadfalvi József–Szabó Miklós–H. Szilágyi István–Ződi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó.* Bíbor, Miskolc, 1995.

e terület vitathatatlanul legelismertebb szaktekintélyévé vált. A ’90-es évek közepén Moór Gyuláról írt monográfiáját[5] követően fokozatosan tágította eszmetörténeti érdeklődésének grádiuszát a két világháború közötti korszaktól indulva,[6] hogy módszeresen feltérképezze a magyar jogbölcselet történetét a kezdetektől[7] a „szocialista jogelmélet” korszakáig.[8]

A jelen tanulmány témájául választott kötet[9] érdekessége, hogy ez alkalommal az ünnepelt nem egy meghatározott eszmetörténeti korszakot vagy irányzatot, egy kiemelkedő gondolkodó munkásságát vonta górcső alá, hanem tematikus fókuszt választott vizsgálódásaihoz. Nevezetesen a jogállam fogalmának a magyar állam- és jogbölcseleti gondolkodásban való megjelenését s formálódását. E kérdés köré rendezte el a korábbi kutatásai során már részben feltárt, lenyűgözően gazdag ismeretanyagot. Ugyanakkor a mű szerkezeti tagolását természetszerűleg az eszmetörténeti korszakhatárokhoz igazította.

A jogállam mint koncepció megjelenésének nyomai után kutatva a szerző a mű első, *A jogállam eszmény kialakulása és formálódása a 19. században* című fejezetében a 19. századba vezeti az olvasót. A tetemes eszmetörténeti anyagban való eligazodáshoz három szempont kínálkozott a szerző számára: a fogalom eredetének vizsgálata (a), a „jogállam” magyar államelméleti szakkifejezésének kikristályosodása (b) és a források kronológiája (c). Az ezek szem előtt tartásával alkotott, meglehetősen nagy felbontású kép szerkezeti vázlata a következőkben foglalható össze.

A fogalom eredetét tekintve (ad a) a szemlélet alapfeltevése – ami tökéletesen egybevág a 19. század történeti, politikai realitásaival is –, hogy a jogállam nem magyar találmány, tehát külföldi eszmék honosításaként jelent meg. A kölcsönzés két fő forrása közül az egyik a német általános államtan, az *Allgemeine Staatslehre* hagyománya, a másik az angol alkotmányjogi gondolkodás korabeli vonulata. A kettő közül természetesen az előbbi gyakorolt, ha nem is kizárólagos, de döntő hatást a magyar államtudományra.

A *Rechtsstaat* kifejezés Carl Welkernél jelent meg először, hogy aztán Robert von Mohl műveiben találjon részletes kifejtésre. Mohl nevéhez kapcsolhatjuk a jogállam formális és tartalmi aspektusának kidolgozását. Az előbbi jelenti az állami működés

5 Szabadfalvi József: *Moór Gulya – Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe.* Osiris-Századvég, Budapest, 1999.

6 Szabadfalvi József: *Jogbölcseleti hagyományok.* Multiplex Media, Debrecen, 1999. Szabadfalvi József: *A cselekvőségi elmélettől az újrealizmusig.* Gondolat-Debreceni Egyetem, Budapest, 2004. Szabadfalvi József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest, 2014.

7 Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei – Werbőczy Istvántól Somló Bódogig.* Gondolat, Budapest, 2011.

8 Szabadfalvi József: *Múltunk öröksége – Elmélettörténeti perspektívák.* Gondolat, Budapest, 2016.

9 Szabadfalvi József: *„A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény” – Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig.* Gondolat, Budapest, 2023.

joghoz kötöttségét, az utóbbi pedig, hogy az államnak bizonyos pozitív tartalmi elemeket is meg kell valósítania a jog keretei között, így különösen biztosítania az alapvető szabadságjogokat. Mohlt követően az általános államtan művelői – akik közül legnagyobb hatással Johann Caspar Bluntschli, Rudolf von Gneist és Otto Bähr voltak – egyre inkább a jogállam formális felfogását helyezték előtérbe. Ami a hazai recepciót illeti, Mohl és Gneist fontosabb műveit a Magyar Tudományos Akadémia megrendelésére Lőw Tóbiás és Takács Lajos fordították le, Bluntschlit pedig Acsády Ignácz. Míg Bluntschli és Gneist nézetei hatottak a korszak jeles hazai jogtudósai és államtudósai közül Csemegi Károlyra, Kautz Gyulára, Karvasy Ágostra, Kogler Nepomuk Jánosra, addig Bähr hatása mutatkozott meg Concha Győző felfogásában. Ez utóbbi fontos mozzanata volt, hogy a jogállamiság legfontosabb intézményének a közigazgatási bíráskodást látta. A közigazgatási bíráskodás bevezetése körüli vitába pedig számos „alkotmányjogi író" kapcsolódott be: Schvarcz Gyula, Grünwald Béla, Lánczy Gyula, Beksics Gusztáv, Dell'Adami Rezső, Kmety Károly és Mocsáry Lajos. A jogállam formális aspektusát hangsúlyozó szerzőkkel szemben Mohl tartalmi jogállamiságra vonatkozó elképzelései köszönnek vissza Pulszky Ágost, Öreg János és Kuncz Ignác – akitől a kötet címében szereplő idézet is származik – nézeteiben. A liberális állammal azonosított formális jogállami koncepció konzervatív kritikájaként értelmezhetők Jedlicska Pál és Krammer György írásai, akik a jogállamban az egyéni szabadság túlhajtásának, az egyén magárahagyottságának és a vallástalanság terjesztésének intézményesülését látták.

Ami a jogállam angol felfogását illeti, ennek középpontjában az a gondolat áll, hogy a jogot nem az állam alkotja, hanem az az államtól függetlenül, azt megelőzően létezik. Ezért míg a német felfogás a jogállam alatt az önmagát korlátozó államot érti, addig az angol „joguralom" (*Rule of Law*) koncepciója a jognak eleve az állami hatalom fölé rendeltségét tételezi. Ezt az elképzelést fejtette ki részletesen Albert Venn Dicey, akinek művét Tarnai János Kautz Gyula közreműködésével fordította magyarra, és ugyancsak az Akadémia gondozásában jelent meg, röviddel a századfordulót követően. A joguralom angol felfogása nyilvánvalóan befolyásolta a bírói hatalom megerősítését, a közjogi bíráskodás bevezetését irányzó, a fentiekben már jelzett eszmecserét.

A „jogállam" államtudományi szakkifejezésként való kijegecesedését illetően (ad b) látható, hogy a korszakban voltak olyan jeles szerzők, mint például Eötvös József, akik anélkül értekeztek a jogállam fogalmáról, hogy magát a kifejezést használták volna. Takács Gneist művének fordításában még felváltva használta a „jogi állam" és a „jogállam" kifejezéseket, Kautz Gyula pedig a „jog-állam" formulával élt. Elsőként Csemegi Károly használta következetesen a „jogállam" terminust értekezéseiben. Érdekes módon a „joguralom" kifejezés korábban bukkant fel Pauler Tivadar írásaiban, mint a „jogállam", s a későbbiekben még Pisztóry Moór műveiben is találkozhatunk vele. A kifejezés

19. század második felében mutatkozó alaki sokfélesége tehát jól jelzi az általa lefedett eszme újszerűségét, tartalmi képlékenységét.

Az időrendiség szempontjából (ad c) tekintve a képet azt látjuk, hogy a jogállam fogalma – leszámítva Pauler (1854) „joguralomról" szóló eszmefuttatását – az 1860-as években bukkan fel először Karvasy (1862) és Csemegi (1862) munkáiban, melyet követett Mohl művének magyar nyelvű kiadása (1866) és a Karvasy-tanítvány, Kogler értekezése (1868). A jogállam témája aztán az 1870-es években lép a hazai államtudományi gondolkodás homlokterébe az olyan mesterek munkái révén, mint Concha (1871), Schvarcz (1871), Pisztóry (1872), Kautz (1876), Grünwald (1876) és Kuncz (1877). E diskurzus kiterjedéséhez hozzájárult Bähr eszméinek ismertetése (1871), valamint Gneist (1875) és Bluntschli (1876) könyveinek lefordítása. A következő évtized tudományos eszmecseréjének fókuszába fokozatosan a jogállamiság formális garanciáinak keresése, s főként a közjogi bíráskodás, illetve azon belül a közigazgatási bíráskodás problémája került. Ennek részesei voltak Kuncz (1888) mellett többek között Dell'Adami (1880) és Lánczy (1883), a következő évtized kezdetén pedig Mocsáry (1890) és Kmety (1891). Az 1880-as években vált általánosan elfogadottá a jogállam pozitív értékelése, amely tükröződött Pulszky (1885) teóriájában, majd a '90-es években Öreg (1897) nézeteiben. A század utolsó évtizedében jelentkeztek azonban a jogállam eszméinek bírálatai is Mocsáry (1890), Krammer (1896) és Jedlicska (1897) írásaiban.

A fejezet fenti vázrajza is érzékelteti azt a kihívást, amelyet az elemzés három síkjának összeszervezése jelenthetett a szerző számára. Szabadfalvi mesterien megoldotta ezt a feladatot, és remekül vezeti az olvasót, értő kézzel összefonva a három gondolati szálat. Az államtan hazai története átlagos szintű ismerőjének – melyhez a jelen recenzens is sorolja magát – különösen figyelemre méltó lehet, hogy mennyire eleven és gyakorlatias volt a korszak tudományos eszmecseréje, amelynek tablója a fejezetből az olvasó elé tárul.

Jóval egyszerűbb dolga volt a szerzőnek a következő korszak, a századforduló eszmei mozgásának áttekintésekor, hiszen rövidebb periódusról, kevesebb szerzőről és immár nem annyira egy új eszme tudományos vitákban való formálódásáról, hanem a doktrinális megszilárdulásáról kellett számot adnia.

A jogállam fogalma már az 1890-es évek derekán bevonult a *Pallas Nagy Lexikoná*ba a Heil Fausztin által írt szócikként. 1902-ben indult útjára a korszak meghatározó tudományos periodikájává váló *Jogállam* című folyóirat, melynek nyitó tanulmányát Edvi Illés Károly jegyezte. A folyóirat tekintélyét jelzi, hogy a *Magyar Jogi Lexikon* (1904) és a *Révai Nagy Lexikona* (1914) a „jogállam" címszava alatt csupán erre utal, felsorolva a szerkesztői gárdát.

Az előző század tudományos eszmecseréjének folytatásaként Gratz Gusztáv épp a századfordulón megjelent értekezésében a jogállam formális felfogásához csatlakozott,

míg Ferenczy Árpád (1905) írásában a Karvasynál korábban megjelent jogállam-rendőrállam szembeállítást idézte fel. Boér Elek (1907) Gneist és Bähr gondolatait hivatkozva csatlakozik a közigazgatási bíráskodás körül a múlt században megindult polémiához, Horváth Emil (1912) pedig a formális felfogás elégtelenségét bírálta, kiemelve a liberális szemlélet individualizmusának problémáját.

Az első világháborút megelőző korszak legjelentősebb mestereként Balogh Artúrt emeli ki a szerző, akinek a jogállamról vallott elképzelései formálódását végigköveti az 1913-ban a témában megjelent első tanulmányától kezdve az egyetemi jegyzeteiben kifejtett (1905, 1909, 1910) eszméin keresztül a felfogását legrészletesebben kifejtő akadémiai előadásaival bezárólag (1914). Szabadfalvi a hazai államtudományi gondolkodás történetében Balogh munkásságában látja a jogállam koncepciójának első következetes és részletes kidolgozását.

Balogh tisztában volt a jogállam tartalmi aspektusának jelentőségével, s így voltaképpen a Mohl által fémjelzett irányhoz csatlakozott. Felfogásában tehát a formális jogegyenlőség és az állami működés joghoz kötöttségének, a bírói hatalom által való ellenőrzöttségének elvárása mellett megjelenik a tartalmi célokat összefoglaló „ember-eszme". Miként azt maga Balogh írja akadémiai székfoglalójában:

> *„A joguralmat minden emberi életviszonyban, tehát a közviszonyokban megvalósító állam is csak annyiban jogállam, amennyiben a jog, mely benne általános uralomra jut, az ember eszméjével összhangban áll, benne minden életviszonyban az ember eszméje szempontjából helyes jog jut uralomra."*[10]

Ebben az értekezésben Balogh vállalkozott a jogállam eszméjének történeti vizsgálatára is, felfejtve a német és az angol hagyomány szálait s különböző szemléletét, amelyhez hozzákapcsolja a 19. századi francia fejleményeket is. Ez utóbbi lényegét a Montesquieu és Benjamin Constant által kidolgozott „alkotmányos állam" gondolatában látta, amely ugyan hidat vert az angol és a német felfogás között, azonban nem foglalta magában a közigazgatás bírói hatalom alá vetésének követelményét. (A francia fejlődés áttekintését a Constantról ugyancsak 1914-ben tartott akadémiai előadásában még bővebben részletezte.) Balogh számot vetett az előző század magyar politikai gondolkodásának eredményeivel is, melynek eredményeként a jogállam eszméjének megvalósítása immár vitathatatlan politikai céllá vált. A fentiekben már általunk is említett tudósok és közjogi írók – Concha, Csemegi, Karvasy, Kautz, Kogler, Kuncz, Pisztóry – mellett olyan kiváló politikusok gondolatait is hivatkozva, mint Irányi Dániel, Nyáry Pál és Tisza Kálmán.

A két világháború közötti korszakban virágkorát élte az államtudományi és az alkotmányjogi gondolkodás, akárcsak az azzal szorosan összefüggő, Moór Gyula, Horváth

10 Szabadfalvi (2023): i. m., 78–79.

Barna és Bibó István nevével fémjelzett jogbölcselet. Nem véletlen hát, hogy e két évtized fejleményeinek áttekintését adó harmadik fejezet teszi ki a mű terjedelmének közel felét. Szabadfalvi ezúttal a periódus kiemelkedő közjogi gondolkodóira – Egyed István, Csekey István, Krisztics Sándor, Horváth Barna, Magyary Zoltán, Szontagh Vilmos, Bibó István, illetve a Magyary-tanítványok közül Martonyi János és Kiss István munkásságára – fókuszált, s kevesebb figyelmet szentelt a jogállam eszméjének alakulása szempontjából kisebb jelentőségű kortársak reflexióinak felidézésére.[11]

Egyed István jogállamról vallott nézeteinek érdekessége, hogy alapvetően konzervatív beállítottságú gondolkodóként a történeti magyar alkotmány értékeinek feltétlen híve volt, aki azonban fokozatosan a jogállam liberális szellemű, formális felfogása felé fordult. Az első világháború kezdetén az alkotmányosság biztosítékát még az önkormányzatiság megerősítésében látta, de 1916-ban már a közigazgatási bíráskodás bevezetése mellett érvelt. A háborút követően pedig az osztrák példára hivatkozással a „közjogi bíráskodás", vagyis az alkotmánybíróság intézményének jelentőségét hangsúlyozta. Ugyanakkor élesen bírálta a formális jogállamiság értékeit kétségbe vonó új nézeteket, köztük Magyary törekvéseit, aki a formális jogbiztonsággal szemben a közigazgatás hatékonyságát előbbre valónak ítélte. „*Az eredményességre törekvés tetszetős jelszavának hangoztatása és a jogeszmével való szembeállítása csak a diktatúrát és az önkényt akarja fedezni*"[12] – írta Egyed 1943-ban. Az 1945–1947 között megjelent írásaiban pedig a jogállam lényegi vonásaként emeli ki a formális intézményi keretek fontossága mellett az egyéni „*természetes és elidegeníthetetlen*" jogok tiszteletben tartását.

Egyedhez hasonlóan konzervatív szemléletű, s a magyar alkotmányfejlődés értékei mellett elkötelezett tudós volt Csekey István is, aki azonban sokkal ellentmondásosabb eszmei utat járt be. Csekey pályakezdésekor, az első világháborút megelőző években a választási és a közigazgatási bíráskodás intézményesítésében látta a jogállam biztosítékait. Az 1923–1931 közötti észtországi vendégprofesszorsága után hazatérve megsemmisítő kritikával illeti a szovjet államfelfogást, amely a jogállamiság elvetésén alapul, s amelyet egyszerűen „politikai diktatúrának" minősít. Nyomát sem találjuk azonban e kritikai állásfoglalásnak a német vezérállamot elemző, 1936-ban megjelent értekezésében. Ebben Carl Schmitt – a totális állam legnagyobb tekintélyű kortárs német teoretikusa – nyomdokain haladva jut el a liberális jogállam meghaladásaként értelmezett „tekintélyállamig", melyet a jogállam egy új típusaként értékel. Nem is csodálkozhatunk ezután Csekeynek a zsidótörvényekkel kapcsolatos megértő álláspontján, melyet 1943-ban fejtett ki. Eszerint a jogegyenlőség felfüggesztése csupán azt

11 Lásd Szabadfalvi (2023): i. m., 113–128.
12 Szabadfalvi (2023): i. m., 94.

célozza, hogy az állam a tényleges egyenlőség megvalósítása útjába eső, néhány „kirívó akadályt" elhárítson.

Miként Csekey, úgy Krisztics Sándor – a pécsi egyetem egykori politika- és jogbölcselettanára – is reflektált a jogállam és a totális állam fogalmi viszonyára, de Krisztics egy távolságtartóbb állásfoglalásra jutott. Az 1931-ben megjelent, oktatási célokat is szolgáló monográfiájában a jogállam fogalmát – a Balogh által elemzett francia hagyományhoz hasonlóan – az alkotmányosság kritériumával kapcsolta össze, és egyúttal kiemelte annak társadalmi meghatározottságát. Ebben az írásában még egyértelműen elutasította azt a gondolatot, hogy a fasiszta vagy a bolsevista államot jogállamnak tekintse:

> *„Ily értelemben sem a fascizmus, sem a bolsevizmus nem felel meg a jogállam követelményének, hanem hatalmi-állam jellegűek. Úgy a fascista, mint a bolsevista állam-[ban] hatalmi szóval alakítják és formálják a társas együttélést."*[13]

A tíz évvel későbbi művében viszont – akárcsak Csekey – elfogadta azt az értelmezési lehetőséget, hogy a totális államot, egyfajta materiálisjogállam-koncepció jegyében, a jogállam sajátos típusának tekintse. A jogállam társadalmi alapjainak vizsgálatát célzó, jószerint ezzel egy időben írt munkájában azonban világossá tette, hogy az „eszmei értelemben" vett jogállam alapja csak a polgári – „szabad kereseti" – társadalom lehet, melyben a törvény eszméjét az egyenlőség és szabadság eszméje hatja át.

Horváth Barna – a múlt század első felének kiemelkedő jogbölcselője, aki Somló Bódog és Moór Gyula mellett nemzetközi elismertségre tett szert – már az 1934-es fő művében, a német nyelven megjelent *Jogszociológiá*ban külön alfejezetben tárgyalta a jog szupremáciája angol gondolatának és a német jogállam eszméjének viszonyát, kiemelve a két felfogás különbségét. Ezt a problémát azonban bővebben is tárgyalta az *Angol jogelmélet* (1943) című monográfiájában, illetve az annak előtanulmányait jelentő közleményeiben (1931, 1933, 1939). Ezekben rávilágított arra, hogy a *common law* doktrínában a jog felsőrendűsége azt jelenti, hogy a jog minden hatalom felett áll, ezért a hatalomból nem is vezethető le. Miként kortársai a harmincas évek közepén, Horváth szintén szembesült a jogállam és a totális állam viszonyának kérdésével. A *Joguralom és parancsuralom* (1936) című értekezésében Csekeyhez és Kriszticshez hasonlóan felvetette azt az elméleti lehetőséget, hogy a totális államot mintegy a formális értelemben vett jogállam meghaladásaként („túlhajtásaként") értelmezze, de Kriszticshez hasonlóan ő is alapvető kételyeket fogalmazott meg azzal szemben, hogy vajon a totális állam közérdeket feltételezetten előmozdító eszközei – terror, vezérkultusz, parancsuralom – valóban alkalmasak lehetnek-e annak az erkölcsi minimumnak az érvényesítésére, amelyet a jogállam természetjogi gondolata előír.

13 Szabadfalvi (2023): i. m., 108.

A magyar közigazgatás-tudomány iskolateremtő, prominens alakja, Magyary Zoltán, elsősorban a hatékonyság és a jogszerűség viszonylatába helyezte a jogállam problémáját. A jogállamot egyértelműen a 19. századi liberális állam történeti formájának tekintette, amelyen a 20. század tömegtársadalmainak túl kell lépniük. A hatékony társadalomszervezés nélkülözhetetlen a 20. századi „postindustrialis" társadalom számára, ezért elkerülhetetlen fejleménye az államfejlődésnek a végrehajtó hatalom előtérbe kerülése és a materiális társadalmi célok megvalósítását biztosító, magas fokon racionalizált közigazgatás, a „cselekvő állam" kiépítése. Magyary e szemlélet jegyében változó hangsúlyokkal és megfogalmazásokkal, de alapvetően kritikai szellemben értékelte a jogállam eszméjét. Az 1930-ban megjelent, *A magyar közigazgatás racionalizálása* című munkájában a közigazgatás jogszerűségének biztosítását még egyértelműen a racionalizálás programjába illeszkedőnek találta. Ennek jegyében foglalt állást a közigazgatási eljárás kodifikációja, a közigazgatási bíráskodás bevezetése, az alsófokú közigazgatási bíróságok kiépítése, valamint az alkotmánybíróság mintájára elgondolt felsőfokú közigazgatási bíróság létrehozása mellett.

Sokatmondó a közel egy évtizeddel később megjelent tanulmányának (1939) címe: *Két korszak mezsgyéjén: jogállam – a cselekvő állam*. Ebben az írásában már azt fejtegeti, hogy az államélet fő kérdése a hatékonyság biztosítása, amely azonban bármilyen politikai berendezkedést tükröző államforma – demokrácia, tekintélyuralom, rendőrállam vagy totális állam – keretei között megvalósítható. Adott esetben a jogállamban is, de valójában a 19. századi jogállam eszméje a maga formalizmusával inkább akadályát képezi a hatékonyság növelésének. Ezt az elképzelést – melynek kapcsán Bibó találóan jegyzi meg, hogy Magyarynak „*a szabadság ügye iránt nem sok érzéke volt*"[14] – dolgozta ki a következő években megjelent írásaiban (1939, 1942), amelyekben a jogállamot mint történetileg meghaladott államformát állította szembe a cselekvő állammal: ez utóbbiban az egyéni érdekeket szolgáló jogszerűség kívánalmát a társadalmi érdekek érvényesülését biztosító, tudományosan szervezett, központosított végrehajtó hatalom iránti igény szorítja háttérbe. A tudományos szervezettség a Magyary által propagált, amerikai mintára felfogott „szervezéstudomány" formájában jelentkezett, s ami fáradozásainak köszönhetően gyökeret is vert a későbbiekben a hazai közigazgatástudományban, a szocializmus korszakában mintegy újjászületve.[15]

Magyary 1942-ben a *Magyar közigazgatás* címmel megjelent fő művének – melyet később tanítványai a „cselekvő állam" kézikönyveként említettek – megjelenése termékeny tudományos vitát gerjesztett, melyben a méltatások mellett bírálatok is hangot

14 Szabadfalvi (2023): i. m., 140.

15 A Magyary által alapított Magyar Közigazgatási Intézet utódja a szocializmus korszakában előbb a Tanácsi Szervezési Intézet, majd annak átszervezését követően, 1977-től az Államigazgatási és Szervezési Intézet lett.

kaptak. Egyed István kritikus véleményére már fentebb utaltunk, emellett Szontagh Vilmos reflexiójára (1943) érdemes kitérnünk. Szontagh elsősorban azt kifogásolta, hogy Magyary az eredményességet láthatóan a jogszerűségen kívül álló, azzal szembeállítható értékként mutatja be, holott az eredményességnek éppen a jogszerű végrehajtás következményeként kellene beállnia. Ezt a kritikát Magyary válaszában igyekezett elhárítani, hangsúlyozva, hogy a jogszerűség követelményét nem állt szándékában háttérbe szorítani, csupán azzal egyenlő súlyt kívánt adni a hatékonyság értékének. A polémiába bekapcsolódó Bibó István (1944) a maga sajátos – s már akkor eléggé kiérlelt – politikai bölcseletének szellemében a szemben álló felek érveit akképpen igyekezett szintetizálni, hogy valójában mind a jogállam – a maga államhatalmi ágak elválasztására épülő alkotmányos rendszerével –, mind pedig a hatékonyságra törekvő, s posztindusztriális viszonyok között egyre inkább racionalizált, „szolgálatszerű" igazgatás egyazon célt, a hatalom megszelídítését szolgálják.

Szabadfalvi a két háború közötti időszak bemutatását két Magyary-tanítvány, Martonyi János és Kiss István munkásságának ismertetésével zárja. Pályafutása kezdetén – még joghallgató korában megjelent cikkében (1932) – Martonyi a jogállam 19. században kikristályosodott fogalmának elemzéséből indult ki, állást foglalva a közigazgatási bíráskodás s az akkor új keletű alkotmánybíráskodás intézményeinek bevezetése mellett. Hét évvel később megjelent, a témába vágó munkájában azonban – vélhetően már mestere, Magyary hatására –, más kortársaihoz hasonlóan, elfogadta a hitleri állam jogállamként való elfogadásának lehetőségét. Az előbbi s az utóbbi között csupán azt a különbséget tételezve, hogy míg a jogállam az egyéni jogokat védi, addig a német, *Führer-prinzip* alapján működő jogállam a „*népi közösség rendjéhez*" igazodik. A '40-es években megjelent kisebb írásaiban (1940, 1942) mesteréhez hasonlóan igyekezett „időtálló ötvözetként" bemutatni a totális államot mint a liberális, egyéni jogokat védő jogállam közösséget szolgáló meghaladását.

Kiss István az 1943-ban – a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársaként – tartott előadásában ugyancsak Magyary felfogását követve értekezett a jogállam meghaladottságáról, az erős végrehajtó hatalom történeti szükségszerűségként való előtérbe kerüléséről, s a racionalizált közigazgatásra támaszkodó „cselekvő államról".

Mielőtt továbblépnénk a szerző által vizsgált utolsó, az 1945–1948 közötti korszak áttekintéséhez, térjünk még vissza a korábban zárójelben hagyott kisebb mesterekhez. Szabadfalvi e körben emlékezik meg a Magyaryval vitába bocsátkozó Szontagh mellett a debreceni egyetem professzoráról, Márffy Edéről, (ifj.) Mikszáth Kálmánról – a nagy író konzervatív nézeteket valló, politikus fiáról –, Tomcsányi Móricról, Mihelics Vidről, Ottlik Lászlóról, Weis Istvánról, Pap Józsefről, Puky Endréről és Csizmadia Andorról. A klasszikus liberális jogállamfelfogást képviselő Márffy (1925, 1930), Tomcsányi (1932),

Pap (1940) és Puky (1940) álláspontjától a kereszténydemokrata szociális állam eszméje felé elmozdulást jelzik Mikszáth (1926), Mihelics (1931) és Csizmadia (1944) nézetei. Ezzel szemben a jogállam történeti kudarcát vélte felfedezni Weis (1939) és Ottlik (1942).

„*S mit vésnek majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.*"[16] Bibó szavai jól jelzik a második világháború végétől, a német megszállás alóli felszabadulástól a kommunista hatalomátvételig eltelt néhány év jelentőségét, amely a demokratikus jogállam megteremtésének csalóka reményével kecsegtette a magyar politikai gondolkodók kiválóságait. A jogállamról folyó polémia eme utolsó fellobbanását – amelyet a következő négy évtizedben a marxizmus-leninizmus oktrojált uralma borított homályba – veszi számba Szabadfalvi a történeti áttekintés utolsó részében.

Az előző korszak meghatározó alakjai – Horváth Barna, Moór Gyula, Egyed István és Martonyi János – mellett a jogállam kérdéséhez hozzászólók között találjuk Mezey Istvánt, Csorba Jánost, Szabó Józsefet és Perneczky Bélát.

Az 1945 nyarán rendezett „demokráciavitába" bekapcsolódó Horváth saját korábbi – az angol és a magyar történeti alkotmány jelentőségét hangsúlyozó – álláspontjával szemben elsők között szállt síkra a kartális alkotmány megalkotása mellett. Ez alkalommal adott hangot Mezey a szovjet jog jogállamkénti értelmezésének, mely mintegy a néhány évvel későbbi ideológiai fordulat hírnökének is tekinthető.

Néhány hónappal később, 1945 őszén Moór egyik előadásában a tartalmi jogállam felfogása mellett érvelt, fejtegetésében aláhúzva, hogy az állam – a formai jogállamiság követelményét jelentő – joghoz kötöttségének kritériumához hozzá kell tennünk, hogy a jognak tartalmilag is ki kell fejeznie a demokrácia alapvető értékeit. Egyed ezzel egy időben foglalt állást a jogállamiságnak az alkotmányossággal való összekapcsolása mellett, míg Csorba feleleventette a közigazgatási bíráskodás gondolatát, kiegészítve azt az alkotmánybíróság létesítésére vonatkozó javaslattal. Csorba a kortárs hazai államelméleti gondolkodásban jószerint ismeretlen svéd példára hivatkozással ajánlotta megfontolásra az állampolgári jogokat védő ombudsman intézményének bevezetését is.

Szabó – Moór és Horváth tanítványa – a megelőző korszak törekvéseinek ellenében, a közigazgatási bíráskodás bevezetése helyett a rendes bíróságok hatáskörének kiterjesztését, s a német jogállam koncepció helyett az angol joguralom eszméjének alapulvételét sürgette 1946-ban megjelent értekezésében. Ugyanekkor Egyed – Perneczkyhez hasonlóan – a katolikus egyház társadalmi tanításának talaján álló, kereszténydemokrata szociális jogállam gondolatát vetette fel.

16 Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok.* III. köt. Magvető, Budapest, 1986, 388.

Mielőtt még a jogállamról folyó eszmecsere és egyúttal a magyar demokrácia sorsa megpecsételődött volna, 1947-ben megjelent írásában Egyed az alkotmánybíráskodás, míg Martonyi a közigazgatási bíráskodás jelentőségét hangsúlyozta.

A mű érdemi részét a szerző egy rövid epilógussal zárja. Ebben Szabadfalvi – megítélésem szerint – kissé bátortalanul érvel a mű témaválasztásának időszerűsége mellett. A szerző által érzékelt igazolási kényszer persze érthető a magyar jogállamiság aktuális helyzetét tekintve. Míg a rendszerváltást követő évtizedben a jogállam eszméje a demokratizálódási folyamat vezérlő csillaga volt, az elmúlt két évtizedben fokozatosan háttérbe szorította a „jó kormányzás" programja. Manapság pedig számos elemző tárgyalja a hazai jogállamiság hanyatlását,[17] s hogy a joguralom (*Rule of Law*) ideálját felváltotta a jog által való uralkodás (*Rule by Law*) gyakorlata.[18]

Természetesen a társadalomtudományi vizsgálódásokban az eszmetörténeti kutatásoknak megvan a maguk sajátos szerepe és további igazolásra nem szoruló önértéke. A magam részéről mindig is nagyra becsültem azt a kitartó, aprólékos munkát, amivel Szabadfalvi József módszeresen feltérképezte ezt az eszmetörténeti korszakot. Az ilyesfajta kutatásoknak ez az aprómunkája, ami nélkül valójában nem is lenne szabad eszmetörténetet művelni. Engem régtől zavar az olyasféle megközelítés, amelyik minden korból igyekszik kiválogatni a „nagyokat", és úgy bemutatni őket, mint korszakos zseniket, homályban hagyva, hogy mindannyian egy eleven szellemi televényből nőttek ki. E kongeniális szellemi közeg elemzése nélkül pedig nem is nagyon lehetünk képesek hitelesen értelmezni a „nagyok" gondolatait. Ebből a szempontból az ünnepelt most elemzett művének és általában munkássága egészének értéke aligha vitatható.

Ettől függetlenül persze mindenkinek lehetnek „kedvencei", vagy találhat a történetben különösen érdekes csomópontokat. Nyilván az, hogy mit találunk érdekesnek, nem más, mint a saját történetünk visszfénye a történeten. Ami engem illet, természetesen Horváth és Bibó idevágó gondolatai érdekeltek a leginkább. Mindemellett kellemes meglepetés volt számomra a felfedezés, hogy például Balogh Artúr és Egyed István az államelméleti gondolkodás hasonlóan nagy formátumú alakjai voltak, mint a korszak jogbölcseletének általam is ismert jeles mesterei.

Szabadfalvi József könyvének jelentőségét azonban éppen a jogállam napjainkban tapasztalható problémái fokozzák, miként arra a bevezetőben is utaltam. Hiszen

17 Lásd például Jakab, András–Gajduschek, György: The Rule of Law, Legal Consciousness and Compliance. In: *Hungarian Social Report 2019*. Tárki, Budapest, 2019, 277–294.; Bozóki, András–Fleck, Zoltán: *Embedded Autocracy: Hungary in the European Union.* Lexington Books, London, 2024.

18 Lásd Kovács, Kriszta: Constitutional Continuity Disrupted. In: Feischmidt, Margit–Majtényi, Balázs (eds.): *The Rise of Populist Nationalism – Social Resentments and the Anti-Constitutional Turn in Hungary*. CEU Press, Budapest-New York, 2019, 10–41.

e nehézségekkel már a két világháború közötti időszak gondolkodói is szembesültek. Példaként elég itt csupán Egyed István 1943-ban papírra vetett gondolatát felidéznünk:

> *„Az kétségtelen, hogy a mai helyzet a rendeleti jogalkotásnak kedvez; de az is bizonyos, hogy e helyzet az állami, társadalmi és gazdasági élet elfajulása. Természetes, hogy a jogalkotás mai rendszere is mutatja e válságos élet egészségtelenségét. Vigyázni kell azonban arra, hogy a beteges állapot ne váljon megszokottá, vagy egyenesen eseménnyé: hogy a közvélemény ne veszítse el hitét az alkotmányosság teljes visszaállításában, a jogállamiság győzelmében; hogy a kormány mai kivételes rendeletalkotó hatalma megtartsa kivételes és átmeneti jellegét s ne lépje át a feltétlenül szükséges mértéket."*[19]

Tényleg, mióta is van nálunk veszélyhelyzet?[20]

19 Szabadfalvi (2023): i. m., 96.
20 Kézirat lezárva: 2025. 07. 11.

Szabó István[*]

A deklaratív törvényhozás

Az ünnepi kötetekbe készített tanulmányoknál a szerző igyekszik olyan témát választani, amely a jubiláns tudományos munkásságához is kapcsolható. Moór Gyula jogfilozófiájának elemzése Szabadfalvi József egyik meghatározó, s teljes négy évtizedes pályáját végigkísérő témakör. Bár magam a 20. század első felének jeles jogfilozófusával keveset foglalkoztam, egy 1935-ben megjelent munkájában rátaláltam egy olyan gondolatra, amely saját kutatásaim szempontjából is meghatározó. Mindez Moór Gyula munkásságából csupán egy apró szilánk, azonban szívesen elemzem, s kapcsolom hozzá saját gondolataimat is. Arra éppen elegendő, hogy egy ünnepi kötetbe illő tanulmány kerekedjen belőle.

Moór Gyula említett munkája szintén egy ünnepi kötethez kapcsolódik, amely Polner Ödön 70. születésnapjára jelent meg. „Az alkotmány" címmel közölt tanulmányában[1] az általa „deklaratórius törvényhozásnak" nevezett probléma ragadta meg a figyelmem. Ebből igyekszem egy olyan konklúziót levonni, amely összefüggésbe hozható az Alaptörvény R. cikk (3) bekezdése által említett történeti alkotmányunk vívmányaival.

1. A deklaratív törvényhozás jellemzői

1.1. A deklaratív törvényhozás fogalma

Az 1791. évi XII. törvénycikk rendelkezett az országgyűlés törvényhozó hatalmáról,[2] amelyhez Moór Gyula az alábbi megjegyzést fűzte: „*Mi értelme van azonban annak, hogy*

* Szabó István, egyetemi tanár, PPKE JÁK. E-mail: szabo.istvan@jak.ppke.hu

1 Moór Gyula: Az alkotmány. *Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae: sectio juridico-politica*, 1935/2, 77–123.

2 „*Hogy a törvények alkotásának, eltörlésének s magyarázásának hatalma Magyarországban és a hozzá kapcsolt részekben* […] *a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésre törvényesen egybegyült országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtok kívül nem gyakorolható.*" 1791. évi XII. törvénycikk (1) bekezdés 1. mondat.

a törvényhozó szerv a törvényhozásra való jogosultságát a saját törvényében állapítsa meg, amely törvény már eleve feltételezi ennek a jogosultságnak meglétét? Ha ez így van, akkor az ilyen törvényeknek csupán deklaratórius és nem konstitutív jelentőségük van, ami azt jelenti, hogy a törvényhozó szerv törvényhozói jogosultsága nem a törvényeken, hanem azoknál magasabb rendű szabályokon nyugszik."[3]

Az idézetből levonható konklúzió: a törvények nem csupán konstitutív, hanem deklaratív (konstatáló) szerepet is betölthetnek. Az elsőnél a norma kötelező erejét a törvény hozza létre, ha a törvényt hatályon kívül helyezik, a kötelező erő is megszűnik. A második esetben azonban a kötelező erő nem a törvényből ered, minek következtében a törvény esetleges hatályon kívül helyezése a kötelező erőt nem érinti, az továbbra is fennmarad.

Ezek olyan normák, amelyek felett az országgyűlésnek (a legfőbb jogalkotónak) sincs hatalma, általa sem törölhetők el. Ez azonban témánk olyan fontos gondolata, amelyet a következő pontban önállóan tárgyalok.

1.2. A norma eltörölhetetlen jellege (örök érvényű rendelkezések), valamint a konstitutív jogalkotás kizárólagosságának kockázata

Mint az előző pontban említettük, a deklaratív törvények hatályon kívül helyezésének nincs érdemi joghatása. Moór Gyula már idézett szavaival élve, az a törvénynél „*magasabb rendű szabályokon nyugszik*".[4] Hogy mi ez a magasabb rendű szabály, arra a következő pontban térek ki, most a norma eltörölhetetlen jellegét elemzem.

Az eltörölhetetlen jellegen (amit szinonim fogalomként örök érvényűnek is fogok nevezni) azt értem, hogy nincs olyan állami jogalkotó hatalom, amely annak hatályát meg tudná szüntetni. Az országgyűlés hiába helyezné hatályon kívül az 1791. évi XII. törvénycikket, attól a törvényhozó hatalmát nem veszítené el. Vagyis az országgyűlés ezt a hatáskörét nem képes megszüntetni, nála magasabb jogalkotó hatalom pedig nem létezik.

A gondolatmenetet a Moór Gyulától vett alábbi idézet is alátámasztja: „[…] *így például nem volna a magyar alkotmány szerint sem érvényesnek tekinthető egy olyan bár optimaforma létrejött törvény, amely megszüntetné a nemzet részesedését a törvényhozásban* […]"[5]

Ebben a konstellációban annak sincs jelentősége, hogy egy országnak kartális vagy történeti alkotmánya van. A történeti alkotmányoknál a jogalkotás legmagasabb szintje

3 Moór: i. m., 86.
4 Moór: i. m., 86.
5 Moór: i. m., 114–115.

a törvény, a kartális rendszerekben az alkotott jognak van egy magasabb szintje, az alkotmány. A konstitutív jelleg azonban a kartális alkotmányokban sem bír kizárólagossággal, azokban is lehetnek deklaratív rendelkezések. Vagyis egyes jogokat a kartális alkotmány módosításával (hatályon kívül helyezésével) sem lehet eltörölni. [6]

A deklaratív törvények önmagukról nem nyilvánítják ki ezt a jelleget, s hatályon kívül helyezésük tilalmáról sem rendelkeznek. Amennyiben a jogalkotásnak nem csupán konstitutív, hanem konstatáló szerepe is lehet, akkor erre nincs is szükség. S a magyar jogfejlődést vizsgálva, a konstatáló funkciót már a középkori magyar jogban is megtaláljuk.[7] Visszatérve Moór Gyula gondolataira, itt a norma az alkotott jognál „*magasabb rendű szabályokon nyugszik*". [8]

Érdekes kérdés, vajon mi motiválhatja a jogalkotót (az alkotmányozót), amikor egyes, az alkotmányba foglalt rendelkezésekre módosítási (hatályon kívül helyezési) tilalmat ír elő. Ennek jól ismert példája az 1949. évi német Alaptörvény.[9] Ebben az esetben a jogvédelmet eljárásjogi szabályokkal igyekeznek biztosítani. Egy norma későbbi módosítását az elfogadásánál szigorúbb szabályokhoz kötik, vagy a módosítás lehetőségét teljesen kizárják. A szigorúbb szabályokhoz kötött módosításra a német közjogtörténetben már az első világháború után is találunk példát.[10]

A módosítási tilalomból pedig csak arra következtethetünk, hogy ezek az alkotmányok a jogalkotás konstatáló szerepét nem ismerik, gondolatvilágukban nincs olyan norma, amelynek kötelező ereje nem az alkotott jogból eredne. Amennyiben az alkotmányban rögzített szöveget módosítanák, hatályon kívül helyeznék, az abban foglalt jogok bizonytalanná válnának.

Az államhatalmi szervek által alkotott jognál azonban kétséges, vajon lehet-e olyan normát alkotni, amit más ne tudna eltörölni. A fentebb említett furcsa szabályok a tisztán konstitutív jogalkotásból eredő sajátosságok. A jogvédelmet az eljárási szabályok bonyolításával óhajtják erősíteni, aminek sikeressége iránt erős kétségek fogalmazhatók meg.

6 Moór: i. m., 87.

7 „*Ha megvizsgáljuk a tárgyalt dekrétumok rendelkezéseinek érvényesülését a gyakorlatban, azt tapasztaljuk, hogy ezek egy része pusztán konstatált, ezzel a bevett szokásjogi szabály helyességét, alkalmasságát ismerte el* […]" Béli Gábor: A Szent István király ünnepén, Fehérváron tartott és más 13. századi királyi gyűlések. In: Varga Zs. András–Patyi András–Ábrahám Márta (szerk.): *Bulla Aaurea 800 – Nyolc évszázad közjogi üzenete*. Kúria, Budapest, 2022. 63.

8 Moór: i. m., 86.

9 Németországi Szövetségi Köztársaság Alaptörvénye 79. cikkely (3) bekezdés.

10 A birodalmi adóigazgatásról szóló 1919. szeptember 10-i törvény a saját rendelkezéseit csak az alkotmánymódosításhoz előírt többséggel engedte módosítani, holott elfogadása az egyszerű törvények szabályai szerint történt. Gesetz über die Reichsfinanzverwaltung. Vom 10. September 1919. 46. § (4) bekezdés; Birodalmi Törvénytár I. rész (Reichsgesetzblatt Teil I.) 1919. 1601.

1.3. A deklaratív törvények forrása: a szokásjog

A korábbi idézet utolsó mondatrészét megismételve: *„a törvényhozó szerv törvényhozói jogosultsága nem a törvényeken, hanem azoknál magasabb rendű szabályokon nyugszik"*[11], Moór Gyula azt is megválaszolja, hogy ez a magasabb rendű szabály a szokásjog: *„A törvény* […] *alapját végsősorban a törvénynél magasabbrendű alkotmányos szokásjogban bírja."*[12]

Azt, hogy Moór Gyula mit ért szokásjog alatt, vagyis ezek a magasabb rendű szabályok miként keletkeznek, a későbbiekben érintem.

1.4. Az 1791. évi XII. törvénycikk deklaratív (konstatáló) jellegének logikai megerősítése

Ha az 1791. évi XII. törvénycikk konstitutív jelleggel bírna, akkor érvénytelen lenne. Az országgyűlésnek ugyanis szükségszerűen kihirdetése előtt kellett róla szavaznia, a törvény azonban csak a kihirdetését követően lép hatályba. Konklúzió: a törvényben rögzített hatáskör már annak elfogadása előtt létezett.

A magyar közjogtörténetben az ilyen típusú (deklaratív – szokásjogot megerősítő) törvények gyakoriak voltak. Elsősorban akkor éltek vele, amikor a király és az országgyűlés között kialakult konfliktusokban valamelyik fél megsértette a régi szokásjogot. A „békekötés" általában a vitatott kérdés törvénybe foglalásával történt, amellyel mindketten azonos tartalommal ismerték el az adott szabályt. Gyakoribb a király által elvitatott szokásjog volt, az általunk tárgyalt törvény 1791-es dátuma sem véletlen. A II. József halála után trónra lépő II. Lipót újra összehívta az országgyűlést, célja a rendekkel kialakult alkotmányos konfliktusok rendezése volt. A kiterjedt rendeleti kormányzás sértette az országgyűlés törvényhozó hatáskörét, így azt törvényben megerősítették. Ez volt az általunk tárgyalt 1791. évi XII. törvénycikk kibocsátásának oka.

II. Józseffel összefüggésben az sem véletlen, hogy a koronázásra vonatkozó kötelezettséget is törvénybe foglalták.[13] Ehhez a törvényhez sem kapcsolhatunk konstitutív jelleget, hiszen az azt jelentené, hogy 1791 előtt nem létezett a koronázás intézménye. Csupán egy példa az ellentétes irányból, amikor a király jogait védték a nemzettel szemben: az áprilisi törvényekben rögzítették a király sérthetetlenségét (felelőtlenségét),[14] ami persze nem azt jelentette, hogy az uralkodó 1848 előtt felelősségre vonható volt.

11 Moór: i. m., 86.
12 Moór: i. m., 114.
13 1791. évi III. törvénycikk: *„hogy a király fölavatása és koronáztatása minden trónváltozáskor fél éven belül végrehajtassék."*
14 *„Ő Felségének a királynak személye szent és sérthetetlen."* 1848. évi III. törvénycikk 1. §.

2. Az Alaptörvény és a deklaratív jogalkotás

A deklaratív jogalkotás napjaink hazai közjogában is jelen van. Az Alkotmánybíróság az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdésének értelmezéséről hozott határozatában ezt explicit módon is megjelenítette: „*Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy Magyarország alkotmányos önazonossága olyan alapvető érték, amelyet nem az Alaptörvény hoz létre, azt az Alaptörvény csak elismeri. Az alkotmányos önazonosságról ezért nemzetközi szerződéssel sem lehet lemondani,* […]”[15]

A Magyarország alkotmányos önazonosságát meghatározó rendelkezéseknél az Alaptörvény nem konstitutív, hanem deklaratív (konstatáló) jogalkotást folytat. Amennyiben nemzetközi szerződéssel sem lehet róla lemondani, akkor azok semmilyen jogalkotási tevékenységgel sem helyezhetők hatályon kívül.

Az AB-határozat idézett mondatában Moór Gyulának a deklaratív törvényhozáshoz kapcsolódó mindkét alapgondolata megtalálható: nem konstitutív, s nem helyezhető hatályon kívül. És az, hogy az Alkotmánybíróság ezt nem egy törvény, hanem az Alaptörvény szövegével összefüggésben állapítja meg, egybecseng Moór Gyulának azzal a kiegészítő gondolatával is, miszerint egyes szokásjogi eredetű normák minden alkotott jog felett állnak. Nincs jelentősége annak, hogy vajon egy országnak van-e kartális alkotmánya, vagy az alkotmányos rend írott szabályait csak törvények tartalmazzák (történeti alkotmány). A szokásjog a kartális alkotmányt is előzi.

Az idézett AB-határozatból a deklaratív jogalkotás napjaink közjogában is fennálló létezését explicit módon vezettük le. Implicit módon azonban az Alaptörvénynek a történeti alkotmánnyal fennálló kapcsolatából is kimutatható. A törvényhozás konstatáló szerepe a történeti alkotmányban nem vitatható, s ha annak vívmányai kapcsolódnak az Alaptörvényhez, az alkotmányos alapértékek megóvására kialakított mechanizmusát mindképpen ide kell sorolnunk.

3. A szokásjog forrása (eredete)

A szokásjog – és ebből következően az alkotmányos rend – eredetére Moór Gyula több alternatívát is megjelölt: a társadalom akarata (hatalom), a konvenció, az erkölcs, a logika.[16] Hogy melyiknek milyen hatást tulajdonítunk, vita tárgya lehet, ami leginkább a jogpozitivizmus és természetjog ütközésében tárgyiasulhat.

15 22/2016. (XII. 5.) AB határozat [67] bekezdés.
16 Moór: i. m., 89–95.

Tárgyalt munkájának végén Moór Gyula a *Hármaskönyv*re is utal, melyből a törvényrontó szokást említő Előbeszéd 11. cím 4. §-át idézi.[17] A szokásjog érvényességi kellékei közül az okszerűséget meghatározó Előbeszéd 10. cím 3. §-át azonban nem említi. Itt Werbőczy arról ír, hogy a szokásjog akkor okszerű, ha a természet jogával, a nemzetek jogával és a tételes joggal nem ellenkezik. Utóbbiról azonban megállapítja, hogy a tételes jog nem tévedhetetlen, ami miatt a szokásjog azt leronthatja. Moór Gyula tehát csak a szokásjog törvényrontó funkcióját kimondó részt idézi, az ennek zsinórmértékét (a természetjogot) megjelölő részt nem.

4. A téma aktualitása

4.1. Az alkotmányfejlődés korszakai közötti kapcsolat kialakítása – az azonos tartalmú fogalmak keresése

Amennyiben az alkotmányfejlődés különböző korszakai között kapcsolatot óhajtunk teremteni, különös figyelmet kell fordítanunk az egyes fogalmak tartalmának változására. Csak azonos tartalmú fogalmakat köthetünk össze, ha erre nem figyelünk, könnyen tévútra juthatunk.

Az Alaptörvény kapcsolatot teremtett 1944 előtti alkotmányos berendezkedésünkkel, így a fogalmak tartalmi változásának kérdése élő problémává vált. Ezen belül is leginkább az alkotmány fogalmának változása érdekes.

Napjaink fogalmi meghatározása szerint „*az alkotmány* […] *a normahierarchiában a legmagasabb szinten álló norma*".[18] A normahierarchiának pedig fontos jellemzője, hogy a hierarchiában felette álló normával fennálló tartalmi ellentmondás érvénytelenséghez vezet.[19] Az ebből levonható konklúzió: az alkotmánynak ellentmondó minden norma érvénytelen.

A továbbiakban az alkotmánynak a normahierarchiában elfoglalt helyét fogom vizsgálni, s ez alapján teszek kísérletet a 20. század első fele és napjaink alkotmányfogalma közötti híd kialakítására. A gondolat lényege: a különböző történelmi korszakokból csak a normahierarchia azonos szintjén álló normák kapcsolhatók össze.

17 Moór: i. m., 123.

18 Schanda Balázs–Varga Zs. András: Alkotmány és alkotmányjog. In: Csink Lóránt–Schanda Balázs–Varga Zs. András: *A magyar közjog alapintézményei*. Budapest, Pázmány Press, 2020, 56.

19 Jakab András: A jogforrási rendszer. In: Csink Lóránt–Schanda Balázs–Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei*. Budapest, Pázmány Press, 2020, 871.

4.2. Normahierarchia a történeti alkotmányban

A magyar közjogban a normahierarchia kezdeteit már a késő középkorban megtaláljuk. Az országgyűlés 14. századi kialakulását követően a törvényhozás jogát a király már csak a rendekkel közösen gyakorolhatta, míg korábban ez a kizárólagos hatáskörébe tartozott. Az uralkodó nem vesztette el önálló jogalkotási kompetenciáját, de ezek a normák az országgyűléssel konszenzusban hozott döntésektől nem térhettek el. A törvényekre mint a rendek és az uralkodó között kötött szerződésekre tekintettek,[20] a szerződés pedig kötelezett, amelytől egyoldalúan egyik szerződő fél sem térhetett el. A középkorban a közjognak még erős magánjogi kötődései voltak, a szerződéselmélet is ezt közvetíti. Ez azonban nem érinti azt a fontos elvet, hogy a király által önállóan alkotott jogforrások a törvényektől nem térhettek el, amely szabály a normahierarchia magyar alkotmányfejlődésben történő megjelenését jelentette. A magasabb szintű normának történő ellentmondásból pedig az alacsonyabb szintű norma érvénytelenségét is levezették.

Az előző bekezdésben tárgyalt elvek jól látható módon megjelentek a vármegyék alkotmányvédő funkciójában (*vis inertiae*), amikor is megtagadták a központi közigazgatás általuk törvénysértőnek vélt rendeleteinek a végrehajtását.[21] Ha a vármegyéknek ezt a hatáskörét vitatták is,[22] az nem annyira az anyagi, mintsem az eljárásjogi oldalára vonatkozott. Nem az volt vitatott, vajon érvénytelen-e a törvénysértő rendelet, csupán az, hogy ennek megállapítására a vármegye jogosult-e.

A történeti alkotmányban a törvény és a rendelet viszonyából egyértelműen levezethető a normahierarchia léte, s ennek megsértése esetén az alacsonyabb szintű norma érvénytelensége. A következőkben ugyanezt a kérdést vizsgáljuk az alkotmány és a törvény viszonylatában.

4.3. A törvény és az alkotmány között a történeti alkotmányban nincs hierarchikus viszony

Napjaink alkotmányos felfogásában egyértelmű, a hierarchikus viszony az alkotmány és a törvények között is fennáll, melyből eredően az alkotmánynak tartalmilag ellentmondó törvények érvénytelenek.

---

20 Ferdinandy Gejza: *Rendi elemek a magyar alkotmányban*. MTA, Budapest, 1909. 8, 28, 37.

21 Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, Grill, 1919. 735.; Stipta István: Az Aranybulla ellenállási záradéka és a nemesi vármegyék rendelet-félretételi (vis inertiae) jogosultsága. In: Mezey Barna (szerk.) *Az Aranybulla a joghistóriában*. Budapest, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2022, 172–184.

22 Stipta István: Közjogi viták a vármegye rendeletfélretételi (vis inertiae) jogáról. *Miskolci Jogi Szemle*, 2020/1. különszám, 270.; Stipta István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem.* Budapest, Gondolat, 2020, 195.

Amennyiben a két világháború közötti szakirodalmat lapozzuk, ezt a következtetést még nem találjuk meg. Csekey István 1943-ban – a trónfosztással összefüggésben – alábbiakat írta: *„Ma már azonban az alkotmányjognak alaptétele, hogy jogilag az uralkodót trónjától megfosztani nem lehet."*[23] A trónfosztó törvény érvényességéről azonban az alábbi megállapítást teszi: *„Ami az 1921:XLII. tc.-nek, az ú. n. trónfosztó törvénynek érvényességét illeti* […] *Minden olyan magyarázat, amely e törvény* […] *tartalmából kíván érvénytelenségére következtetni, ellenkezik alkotmányjogunknak azzal a felfogásával, amely a törvénynek csak alaki fogalmát ismeri."*[24]

Csekey megállapítja a trónfosztás alkotmánysértő voltát, viszont ez a tény nem vezet az arról szóló törvény érvénytelenségéhez. A jeles közjogász a törvények alkotmányosságát kizárólag alaki oldalról vizsgálta, így érvénytelenséget csak alaki hiba okozhatott, tartalmi ellentmondás nem.

A következő idézet Tomcsányi Móric tól származik: *„Az újabbkori alkotmányok között azonban akadtak már olyanok is, amelyek nem riadtak vissza ennek az utolsó lépésnek a megtételétől sem, és a külön felállított alkotmányjogi bíróságot felruházták a törvények materiális alkotmányszerűségének vizsgálati jogával is és ezzel kapcsolatban azzal a hatalommal, hogy az alkotmányellenesnek tartott törvényeket és rendeleteket általában érvényteleneknek jelentsék ki* […]"[25]

A törvények materiális alkotmányosságának vizsgálata nem más, mint a tartalmi ellentmondások keresése. Tomcsányi kissé értetlenül szemléli, mivel ennek akkor van jelentősége, ha az alkotmány és a törvények között hierarchikus viszony áll fenn. Ő azonban – Csekeyhez hasonlóan – ezt a hierarchiát nem állítja fel.

Idézeteket még lehetne sorolni, de ebből a kettőből is levonhatjuk a konklúziót, miszerint a 20. század első felének magyar közjogában az alkotmány és a törvények között még nem volt hierarchikus viszony.

4.4. Az alkotmány és a törvény viszonya Moór Gyulánál

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Moór Gyula gondolkodásában – az előző pontban tett álláspontoktól eltérően – alkotmány és törvény között hierarchikus viszony állt fenn. A most elemzés alá vont tanulmányában írja: „[…] *mikor az alkotmány* […] *az állampolgárok szabadságjogairól rendelkezik* […] *korlátokat állít fel a törvényhozás* […] *számára."*[26] De a norma eltörölhetetlen jellege kapcsán korábban már idézett gondolatában is megtalálható a hierarchikus viszonyra történő utalás: „[…] *így például nem*

23 Csekey István: *Magyarország alkotmánya.* Renaissance, Budapest, 1943, 112.
24 Csekey: i. m., 102–103.
25 Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943, 51.
26 Moór: i. m., 118.

volna a magyar alkotmány szerint sem érvényesnek tekinthető egy olyan bár optimaforma létrejött törvény, amely megszüntetné a nemzet részesedését a törvényhozásban […]"[27]

A második idézetben Moór Gyula az alakilag hibátlan formában létrejött törvény érvénytelenségéről szól, amelyet tartalmi ellentmondásból vezet le. Az országgyűlés nem mondhat le a törvényhozásban betöltött szerepéről, ha ilyen tárgyú törvényt fogadna el, az érvénytelen lenne. A tartalmi ellentmondásból levezetett érvénytelenség pedig – mint azt már többször említettem – hierarchikus viszonyt feltételez.

Nem mindegy azonban, hogy ki mit értett az alkotmány alatt. Kiindulópontunk szerint csak azonos tartalmú fogalmakat szabad összekapcsolnunk. Moór Gyula elemzett tanulmányában számos alkotmányfogalmat megad, a hierarchikus viszony felállításánál azonban ez alatt a deklaratív törvényeket (jogot) érti. A jogrendszernek azon elemei, amelyeket az országgyűlés törvényhozó hatalma nem változtathat meg, a hierarchiában a törvények felett állnak.

A két világháború közötti alkotmányjogi szakirodalom azonban az alkotmány definiálásánál annak materiális fogalmát (tartalmi meghatározását) adta meg. Alkotmány alatt az államhatalom felépítésére és működésére vonatkozó szabályok összességét (lényegében az alkotmányjog joganyagát) értették.[28] Ez nem állhatott hierarchikus viszonyban a törvényekkel. Sőt hierarchikus viszony még abból sem keletkezik, ha az alkotmányt a legmagasabb rendű közjogi szabálynak, az állam alaprendjének tekintik. Például Csekey Istvánnál ez a gondolat megtalálható,[29] de láthattuk, hogy a tartalmi ellentmondásból levezethető érvénytelenséget mégis elutasítja. A következő pontban látni fogjuk, hogy az alakilag elkülönített alkotmány lehet a törvények összessége is. Ez a legmagasabb rendű közjogi szabály, a törvényekkel azonban nem áll hierarchikus viszonyban, hiszen az alkotmány és a törvény ugyanaz.

Az előző bekezdésben leírtak okán visszatérek a törvényekkel hierarchikus viszonyban nem álló alkotmányfogalomhoz.

---

27 Moór: i. m., 114–115.

28 Tomcsányi Móric: *„Az alkotmány tehát röviden s egészen általánosságban szólva nem egyéb, mint az állam berendezkedése a maga szuverénitásában."* Tomcsányi: i. m., 47.
Molnár Kálmán: *„A közjog (szűkebb értelemben): az állam* […] *alapszervezetére (alkotmány)* […] *vonatkozó jogszabályok összesége."* Molnár Kálmán: *Magyar közjog I. kötet*. Danubia, Pécs, 1926, 17–18.
Egyed István: *„Az alkotmány a nemzet életformája, a magyar állam életének a rendje. Az alkotmány szabályozza az állam szervezetét, az államhatalom gyakorlási módját, az állampolgárok jogait és kötelességeit."* Egyed István: *A mi alkotmányunk.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1943, 36.
Faluhelyi Ferenc: *„Alkotmány alatt értjük az állami életnek és ennek következtében az állami főhatalom működésének is rendjét és szervezetét."* Faluhelyi Ferenc: *Magyarország közjoga. II. kötet*. Karl Könyvesbolt, Pécs, 1926, 13.

29 *„Az alkotmány az államnak az az alaprendje, amelyből minden más jog származtatható."* Csekey: i. m., 30.
„A politikai, azaz államtani tudomány […] *alkotmányon többnyire a legmagasabb rendű közjogi szabályok foglalatát érti."* Csekey: i. m., 31.

4.5. Hierarchia hiányában az alkotmány írásba foglalásának kisebb a jelentősége

A hierarchia hiánya az alkotmány írásba foglalásának szükségességét is más kontextusba helyezi. Hierarchia esetén az alkotmánynak a törvényektől, s általában a jogrendszer többi részétől jól elhatárolhatónak kell lennie. Pontosan meg kell tudnunk határozni, mi áll a hierarchia csúcsán, amivel a jogrendszer többi részének összhangban kell állnia.

Hierarchia hiányában azonban a törvényektől történő elhatárolásának nincs különösebb jelentősége. Ebben az esetben az alkotmány elhatárolása csupán egy jogági elhatárolást jelent, ha nem sikerül tökéletesen, az az alkotmányos életben nem okoz különösebb zavarokat.

Amennyiben az alkotmányt mégis szeretnénk alakilag elhatárolni, akkor az a törvények összessége lesz. Alátámasztásként álljon itt egy Timon Ákostól – a korábban említett vis inertiae-vel összefüggésben – vett idézet: „[…] *a megyék joguknak és feladatuknak tekintették a központi kormányzatot a törvények által biztosított alkotmány szempontjából ellenőrizni* […]”[30]

Hierarchia hiányában az alkotmány esetleges írásba foglalása (a törvényektől történő alaki elhatárolása) nem jelenti a jogrendszer csúcsán álló joganyag összefoglalását. Molnár Kálmán erről az alábbiakat írta: *„Írott alkotmánya annak az államnak van, amelyben az alkotmány történelmi fejlődésének fonala egy adott időpontban megszakad, s az új alkotmány szabályai – a régi szabályokra való tekintet nélkül – egyszerre állíttatnak össze, egyszerre jegyeztetnek fel az új alkotmánylevél (charta) fehér lapjára, az eltörölt régi alkotmány tabula rasajára.”*[31]

Molnár Kálmán gondolataiból az alábbi konklúzió vonható le: az alkotmány írásba foglalásának célja még a 20. század első felében sem a jogrendszer csúcsán álló joganyag elhatárolása, a kartális alkotmányt csupán egy technikai kényszer hozza létre. A korábbi alkotmányos rendet el akarják törölni, s helyére egy teljesen újat helyezni. Ez másként nem valósítható meg, csak az új alkotmányos rend teljes leírásával. Ha nincs ilyen radikális igény a változásra, az írásba foglalás sem kerül napirendre.

Az írásba foglalt alkotmányokat azonban a rendes törvényektől eltérő (annál szigorúbb) eljárásrenddel fogadják el. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a kartális alkotmányok sem állnak eredendően a törvények felett, az csak egy később kialakult jellemzőjük lesz.

30 Timon: i. m., 735.
31 Molnár: i. m., 349.

4.6. A kartális alkotmány sem áll eredendően a törvények felett

A hierarchiát eredendő szabályként kezelve az 1949-es szocialista alkotmány címére is furcsán nézhetünk: „1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról." Akkor most alkotmány, vagy törvény? Ha az előző pont végén tett megjegyzésünket felidézzük, már nem is tűnik annyira különlegesnek a helyzet. Az alkotmány írásba foglalása nem jelenti annak a törvények fölé helyezését. Ez lényegében egy jogági kodifikáció, s hierarchikus helyzetén az sem változtat, ha a rendes törvényektől eltérő eljárásrenddel fogadják el. Az Alkotmány is csupán egy a törvények sorában, mint a Büntető Törvénykönyv vagy a Polgári Törvénykönyv.

Az országgyűlés határkörét vizsgálva az Alkotmány 1949-es szövegváltozatban legelső határköre a „*törvényeket alkot*" volt,[32] s a „*megalkotja a Magyar Népköztársaság Alkotmányát*" csak 1972-ben került bele. A hatásköri felsorolásban ez lett az első elem, s a „*törvényeket alkot*" a második helyre szorult.[33] A hatásköri szabályok is azt közvetítik, hogy 1949-ben az alkotmány még nem válik el a törvényektől, az csak egy későbbi időszakban történik meg.

Ez azonban a 20. század első felében nem valamiféle magyar sajátosság volt, az első világháború utáni német közjogban Gerhard Anschütz is ír a hallgatólagos alkotmánymódosításról („*stillschweigende Verfassungsänderung*").[34] Anschütz álláspontja szerint, ha egy törvény tartalmilag ellentmond az alkotmánynak, egyedül azt kell vizsgálni, vajon az elfogadásakor a parlamentben megkapta-e az alkotmánymódosításhoz szükséges többséget. Ha igen, akkor kizárt az alkotmányellenessége. Azért nevezi hallgatólagos alkotmánymódosításnak, mert azt sem szükséges megjelölni, hogy a törvény az alkotmány módosítására irányul.

Anschütz álláspontja megegyezik Csekey Istvánéval. Csak az alaki oldalt vizsgálja, tartalmi ellentmondásból nem vezet le alkotmányellenességet (érvénytelenséget). Mai közjogunkkal összehasonlítva Anschütznél az alkotmány nem az Alaptörvénnyel, hanem a sarkalatos törvényekkel azonos. Az alkotmány nem a jogforrási hierarchia csúcsán álló jogforrás, hanem egy speciális eljárással elfogadott törvény.

4.7. A 20. század első felének magyar közjogában nincs az Alaptörvénynek megfelelő norma

Ha összehasonlítjuk napjaink és a 20. század első felének normarendszerét, az alábbi képet kapjuk:

32 1949. évi XX. törvény 10. § (3) bekezdés a. pont
33 1949. évi XX. törvénynek az 1972. évi I. törvénnyel megállapított szövege 19. § (3) bekezdés a–b. pont.
34 Anschütz, Gerhard: *Die Verfassung des deutschen Reichs vom 11. August 1919.* Scientia, Aalen, 1987, 401–402.

Napjaink	20. század első fele
Alaptörvény	törvények
törvények	
egyéb jogforrások	egyéb jogforrások

Jól látható, hogy nincs az Alaptörvénynek megfelelő norma. Emiatt kérdésessé válik, vajon a két korszak közötti hídon tudunk-e az Alaptörvényhez kapcsolni valamit a 20. század első feléből.

A helyzeten még az 1949-es alkotmány sem változtatott, hiszen az csak egy speciális eljárással elfogadott törvény volt.

Napjaink	1949
Alaptörvény	Alkotmány/törvények
törvények	
egyéb jogforrások	egyéb jogforrások

4.8. A deklaratív jogalkotás (az örök érvényű rendelkezések)

Ezek után érdemes visszatérnünk Moór Gyula deklaratív törvényekről megfogalmazott gondolataira. A jeles jogfilozófus ezek forrásaként a szokásjogot jelöli meg, amit a kartális alkotmányokra is kiterjeszt. Az alacsonyabb rendű normák a magasabból nyerik érvényességüket, így kartális alkotmány esetén a törvény érvényessége az alkotmányból származik, de az alkotmánynál ez a rendszer is határvonalhoz ér. Nincs magasabb rendű norma, amiből az érvényessége származhatna, így ugyanúgy a szokásjoghoz jutunk, mint történeti alkotmány esetén a törvénynél.[35] Ebből eredően egy kartális alkotmányban is létezhet deklaratív jogalkotás, amelyet a 2. pontban az Alaptörvénnyel összefüggésben már szemléltettem is.

35 Moór: i. m., 87.

4.9. A történeti alkotmányunk vívmányai

A 20. század első felének normahierarchiájában nem találtunk az Alaptörvénnyel párhuzamba állítható jogforrást. Emiatt az R. cikk (3) bekezdése nyomán az értelmezéshez igénybe vehető joganyag (a történeti alkotmányunk vívmányai) meghatározásánál óvatosnak kell lennünk. Nem használhatjuk hozzá a 20. század első felében az alkotmány körébe sorolt teljes joganyagot. Láthattuk, hogy akkoriban a jogrendszer többi részétől alakilag elhatárolt alkotmány alatt a törvények összességét értették, ami napjaink normahierarchiájában az Alaptörvény alatt áll. Azt a hibát pedig nem követhetjük el, hogy az Alaptörvény értelmezéséhez a normahierarchiában alatta álló joganyagot veszünk igénybe.

Moór Gyulának a deklaratív törvényekről írott gondolatai azonban megfelelő iránytűt biztosítanak az Alaptörvény értelmezéséhez az R. cikk (3) bekezdése szerint igénybe vehető joganyag megtalálásában. Az 1944/1949 előtti közjogunkban azokat az elemeket kell keresnünk, amelyek felett az országgyűlésnek sem volt rendelkezési joga, amelyek léte törvény által sem volt eltörölhető. Mint korábban említettem, Moór Gyula fogalomrendszerében ez volt az alkotmány, amely hierarchikus viszonyban állt a törvényekkel.

4.10. A természetjog szerepe

A deklaratív normák forrását a szokásjogban kell keresnünk, amelynek lehetséges eredetére – mint már korábban is említettem – Moór Gyula négy alternatívát jelöl meg: a társadalom akarata (hatalom), a konvenció, az erkölcs, a logika. [36]

A történeti alkotmány vívmányait keresve azonban a *Hármaskönyv*et is nagyobb súllyal vehetjük figyelembe. Ennek már szintén említett Előbeszéd 10. cím 3. §-ában Werbőczy a természet jogával és a nemzetek jogával történő egyezést a szokásjog érvényességi kellékeként határozza meg, ami normahierarchiát jelent. Az ezekkel ütköző szokás nem válhat szokásjoggá.

A nemzetközi jognak ez a funkciója ma is ismert, a történeti alkotmány vívmányainak azonosításánál azonban a természetjog is hasonló szerepet kap. Sőt Werbőczy a felsorolásban a természetjogot említi elsőként.

Ha a gondolatmenet Moór Gyula tanulmányom alapjául szolgáló jogfilozófiájától némileg el is válik, a *Hármaskönyv* említett passzusa nyomán a természetjognak az Alaptörvény értelmezésénél mindenképpen szerepet kell kapnia.

36 Moór: i. m., 89–95.

5. Epilógus

Az Alaptörvény R. cikk (3) bekezdésének a történeti alkotmányunk vívmányaira történő utalása számos értelmezési vitát váltott ki. Organikus alkotmányfejlődés esetén különböző korszakok terminológiái között kell kapcsolatot teremtenünk, vigyázva arra, hogy ezt a kapcsolatot mindig azonos jelentéstartalmú fogalmak között alakítsuk ki. Az alkotmány jelentésének különböző korszakok közötti összekapcsolásánál döntő szempont a normahierarchiában történő elhelyezkedése. Ha a hierarchia különböző szintjein elhelyezkedő fogalmakat kapcsolunk össze, a gondolatzavar szinte biztosan bekövetkezik. Márpedig a 20. század első felében az alkotmány hierarchikus elhelyezkedése eltért napjaink helyzetétől. Moór Gyula deklaratív törvényekről megfogalmazott gondolataiból egy olyan következtetést igyekeztem levonni, amely ezt a normahierarchián belül keletkezett problémát kiküszöböli.

Bár a 20. század első fele jeles jogfilozófusának munkássága számomra kissé idegen terület, a jubiláns eddigi négy évtizedes tudományos pályájára meghatározó hatást gyakorolt. Öröm számomra, hogy egykori kollégám s régi barátom jeles születésnapján Moór Gyula munkásságának felidézésével tiszteleghetek előtte.

Szabó Miklós[*]

Lehetett volna… Flórián Károly entrée-ja

Flórián Károly (1878–1941) Eperjesen született; édesapja, Flórián Jakab és anyai nagyapja, Curcius Károly is a kollégium főgimnáziumának tanára volt. Ugyanitt végezte középiskolai tanulmányait; jogot pedig a kollégiumi jogakadémián, majd a kolozsvári egyetemen tanult.[1] 1900. november 29-én itt avatták *sub auspiciis regis*[2] az államtudományok doktorává, majd rá egy évre a jogtudományok doktorává.[3] A kollégium igazgatóválasztmánya már 1901-ben megválasztotta a jogakadémia magántanárává, 1902-ben pedig nyilvános rendes tanárrá a Közgazdaságtani és Pénzügytani Tanszékre.

Jogtudósi pályájának indulása fényes volt: az államtudományokban *A szocializmus és a magántulajdon* címmel írt szakdolgozatát megjelentette az akkor indult nagy hatású társadalomtudományi folyóirat, a *Huszadik Század*. Ebben korának égető kérdését: a polgáraiért felelős szociális állam lehetőségét és szükségességét a szocialista mozgalom tükrében vizsgálta. A jogtudomány körében írt *A becsület a jogbölcsészet szempontjából* című dolgozata akkor nem keltett ilyen érdeklődést, azonban a becsület védelmének általános személyiségi jogi és alkotmányos alapjogi megalapozását végezte el úgy, hogy annak mai közlése szinte hozzászólás lehetne napjaink vitájához. Sajnálatos, hogy a XX. század viharai lesodorták az ígéretes pályájáról.

A tudományosságba való belépője csattanós volt: jogi diplomájának átvétele évében megjelent első tudományos munkája, *A szocializmus és a magántulajdon*, mégpedig négy részletben, a *Huszadik Század* című folyóirat második évfolyamában.[4] E közlemény szöveghű másolata a Flórián Károly által kézzel írt és 1899. október 7-én benyújtott

---

* Szabó Miklós, professor emeritus, ME ÁJK. E-mail: miklos.szabo@uni-miskolc.hu

1 Az életrajzhoz lásd például Sereg Péter: *Az Eperjesi Evangélikus Jogakadémia története.* Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2021.; Gayer Veronika: Az eperjesi Városi Polgári Párt és Flórián Károly az 1920-as években. In: Gabzdilová, Soňa–Simon Attila (szerk.): *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno, 2014, 124–136.

2 Teljes nevén*: sub auspiciis Sacratissimae Majestatis Regis Apostolici Doctorem Scientiarum Politicarum*.

3 Schöpflin Géza: Dr. Flórián Károly emlékezete. *Különlenyomat az Evangélikus Naptár 1942-es évfolyamából*, 1.

4 Flórián Károly: A szocializmus és a magántulajdon. *Huszadik Század,* 1901, 38–42., 91–105., 193–200., 293–300. A közlés vélhetőleg összefüggésben áll a *sub auspiciis regis* doktorátussal.

államtudományi doktori értekezésnek. A dolgozatot bírálatra Pisztóry Mór és Vályi Gábor kapta meg, akik (Pisztóry szövegezésében, Vályi csatlakozásával) az előlapon érdemi javaslatot tettek: „*Ezen dolgozatot kitűnőnek minősítem és így azt olyannak tekintem, mely a »sub auspiciis Regis« promótióra nézve előírt kellékek 3. pontjának megfelel, de egyuttal megjegyzem, hogy az ünnepélyes felavatáson ezen értekezés csak tömörebb és egységesebb átdolgozás és végső consequentiáknak némi változtatása után lenne felolvasható, mire nézve a legmagasabb kegy elnyerése esetén a jelöltet a szükséges utasításokkal közvetlenül fognám ellátni. (1900. mart hó 22.)*"

Milyen végső konzekvenciákkal kapcsolatban lehetett szükséges szerzőnket ellátni? A dolgozat záró, összefoglaló bekezdései közül is elég magyarázatként az utolsókat idézni:

> *„Lehet, hogy a szocializmus eddigi irányai mind tévesek; lehet, hogy még évszázadok fognak elmulni, míg a jelenlegi társadalmi szervezet egy tökéletesebbé fog átfejlődni; de mindenkinek, kinek szívét betölti az emberszeretet, hinni kell egy jobb korban, hol nem lesz nyomor és nem lesz tudatlanság.*
>
> *És mindenkinek szeretettel kell gondolni még a legabszurdabb szoczialis utopia megalkotójára is. Mert hiszen őket is mind a szeretet hevítette.*
>
> *Hinni kell, hogy a »Kulturdünger« elmélet hamis tan, és hogy a haladásnak a nyomor nem nélkülözhetetlen rugója.*
>
> *Általános műveltség, általános jólét: ez az igazi egyenlőség, ez az igazi testvériség!"*[5]

Bár 1914 augusztusától a háború végéig orosz hadifogságban volt Irkutszkban, s ez idő alatt – amellett, hogy fogolytársainak 80 órás közgazdaságtan-tanfolyamot tartott – megtanult oroszul, és tanulmányozta az orosz jogot és a jobbágyfelszabadítást is,[6] nem marxista forrásokra támaszkodott,[7] már csak a bolsevizmusról már a fogságban szerzett tapasztalatai okán sem.[8] Sokkal inkább tulajdoníthatunk magyarázó erőt egyrészt a szabadkőművességhez – és felvilágosodáshoz – való kötődésnek (1912-től az eperjesi Thököly Imre szabadkőműves-páholy főmestere lett),[9] valamint a kereszt-

5 Flórián (1901): i. m., 299–300. A *völkisch „Kulturdünger"* (mindközönségesen: „kultúrtrágya") elmélet a diaszpórában élő németség azon küldetését hangoztatta, amellyel „megtermékenyíti" az alárendelt népek kultúráját. Kísérő fogalma a *„Volksboden"* és *„Kulturboden"* („néptalaj" és „kultúrtalaj"). Lásd Erős Vilmos: A XIX. századi német historizmus. *Valóság,* 2007/12, 9. Adódik az asszociáció Klebelsberg Kuno Trianon utáni „magyar kultúrfölény" programjára, amelynek sok ösztöndíj lett köszönhető.

6 Lásd Schöpflin: i. m., 2.

7 Forrásai közt szerepel Werner Sombart, Arthur Schäffle, Émile de Laveleye, Konrad Walcher, Julius Wolf, Földes Béla, akiket inkább a szociálpolitika, szociáldemokrácia, kereszténységszocializmus gondolatkörében helyezhetünk el.

8 *„Amikor Flórián halála előtt néhány évvel az 1939 júniusában újjászerveződő Masaryk Akadémia megkereste őt és néhány kérdésben állásfoglalásra szólította fel, a következőket nyilatkozta: »Egyetértek azzal, hogy Társaságunk magyar nemzeti, keresztény és jobboldali társadalomszemlélete alapján áll és természetesen hajlandó vagyok ilyen alapon a Társaság keretében működni, mivel ezen alapelveket mindég magaménak vallottam«."* Gayer: i. m., 129–130.

9 Lásd Berényi Zsuzsanna Ágnes: Az eperjesi „Thököly Imre" páholy története. In: *A természettudományok, a technika és az orvoslás a millenniumtól a millecentenáriumig (az 1996. évi ankét anyaga)*. (Tanulmányok

tény értékek iránti elkötelezettségnek, hiszen az evangélikus egyház életében (főpénztárnokként is) aktívan vett részt. És természetesen, mint érzékeny és nyitott gondolkodó számára, erős motívum lehetett a „magyar Ugar" tapasztalata is, melyről aztán a *Huszadik Század* 1908. decemberi száma adott fájdalmas körképet 260 oldalnyi tényfeltárás révén.

A szocializmus ennek szellemében Flórián Károlynál gyűjtőfogalom: *„Minden szellemi irány, minden mozgalom, mely a jelenlevő nyomor okát a hibás intézményekben keresi és mely azt a társadalom alapintézményeinek gyökeres megváltoztatása által akarja elenyészteni: szocializmus."*[10] A szocializmustól önmagában nem kell félni, csak az elnyomásától, mert annak reakciója a forradalom. A szociálpolitika feladata pedig éppen ennek megelőzése, az, hogy a kritikát „ellenpróbának" vesse alá, s indokolt esetben beavatkozzon. A kritika fókuszpontját viszont a magántulajdon képezi, s ezért éppen ezt kell tüzetes vizsgálat alá vonni. Flórián ezt a termelési tényezők – a föld, a tőke és a munka – viszonyának elemzésével végzi el, s a gazdaságtani elemzésekből már Marx sem maradhat ki.

Előtte azonban (elsősorban Henry George munkásságán keresztül) hosszan elemzi és kritizálja az agrárszocialisták felfogását. Eszerint a javak összességét a tőkék és az egyéb javak (fogyasztási cikkek) teszik ki. *„Jav csak az lehet, melynek termelése a javak számát (Güterbetrag) gyarapítja, megsemmisítése pedig csökkenti. Tehát csak az jav, a mit emberi munka hoz létre, és csak az tőke, ami jav."*[11] Miként pedig az emberek szabadon rendelkeznek a munkájuk felett, úgy – Locke nyomán – annak eredményével is. A magántulajdont tehát szükségképpeninek tekintik a tőke és a munka termékei fölött is. A föld azonban nem gyarapítható, tehát az a természeti kincsekkel és ezek hasznával együtt egyenlően illet meg minden embert; a földjáradékot pedig az „*egy adónak*" kell felváltania.

Így érkezünk el a kollektivistákhoz, élükön Marxszal, és *A tőké*hez, amely „a munkás bibliája" – a háttérben Ricardo munkaérték-elméletével és Lassalle vasbértörvényével (és még hátrébb Rousseau egyenlőtlenségelméletével). Ezek tehát, a társadalmi-gazdasági következményeikkel egyetemben, a föld és a tőke magántulajdonából következnek. Következőleg Marx és követői a nem tőkejavak (a fogyasztási cikkek) feletti magántulajdont elfogadják, a földnek és a tőkejavaknak pedig kollektív tulajdonba kell(ene) kerülniük.

---

a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből.) Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 1997, 185–188. https://real-eod.mtak.hu/4689/1/Tanulmanyok_1997_43_Berenyi_Az_eperjesi_Thokoly_Imre_paholy.pdf (letöltés: 2025.07.23.).

10 Flórián (1901): i. m., 40.

11 Flórián (1901): i. m., 104.

A szocializmus szerteágazó további irányzatainak ismertetése helyett Flórián Károly ezek közös nevezőjét keresi, melyet a gazdasági jogokban, vagyis a szociális alapjogokban lel meg. Ezek három, egymás rovására érvényesülhető követelményben foglalhatók össze:

> *„1. A jog a teljes munkaeredményre. Vagyis ama joga a munkásnak, hogy mindazt, a mit munkájával termelt, csorbítatlanul kapja ki.*
> *2. A jog a léthez. Vagyis ama joga az embernek, melynél fogva követelheti, hogy szükségletei a javaknak létező mennyiségéhez képest kielégítést nyerjenek.*
> *3. A jog a munkára. Vagyis azon jog, melynél fogva mindenki, a ki magánegyéneknél munkát nem kap, követelheti a köztől, hogy az őt munkával lássa el."*[12]

Világos, hogy itt a szociális állammal, majd jóléti állammal szembeni elvárások megelőlegezéséről van szó.[13] Az utolsó kérdés pedig az, hogy a kollektivizmus kommunái összefüggésbe hozhatók-e a keresztény kommunákkal, vagyis magántulajdon-ellenes-e a kereszténység. A felhozott szentírási hivatkozásokból az következtethető – bár explicit módon nincs megfogalmazva –, hogy a vallási alapértékekkel, mint a felebaráti szeretet, a testvériség, a könyörületesség, összhangba hozhatók a felsorolt követelmények. A magántulajdon tehát igazolásra szorul, s ennek olyan erkölcsi alapjai vannak, amelyekkel a szocializmus is összefüggésbe hozható, de nem feltétlenül. Végső megállapítása szerint:

> *„A szocializmus beigazolta azt, hogy a létező egyenlőtlenségeket a föld és a tőke feletti magántulajdon teszi lehetővé; de be nem bizonyította azt, hogy az általa ajánlott új intézmények az összes szükségletek jobb, arányosabb és teljesebb kielégítését teszik lehetővé."* [14]

A bizonyítási kísérlet azóta is folyik.

Másik, 1899. május 27-én benyújtott értekezése *A becsület a jogbölcsészet szempontjából* címet viselte. Ez még ugyanazon a napon ki lett adva bírálatra Werner Rezső és Kuncz Ignác számára, akik három nap elteltével, lakonikus tömörséggel véleményezték azt („*Elfogadom.*" Dr. Werner; „*Hozzájárulok.*" Dr. Kuncz).[15] Ez az értekezés is kézzel íródott,

12 Flórián (1901): i. m., 200.

13 Nincs közvetlen összefüggés, de nem véletlen, hogy ugyanekkor születik meg a 30 éves Somló Bódog munkája, az *Állami beavatkozás és individualizmus* (Politzer, Budapest, 1903), amelyben tagadja azt, hogy az állami beavatkozás az individuális szabadság lerontója volna, s kimutatja e beavatkozásnak a fejlődéssel párhuzamos folytonos növekedését. *„Azt látjuk tehát, hogy a fejlettebb társadalom mindenkor egyszersmind az államilag szabályozottabb is.* […] *Az állami beavatkozás ugyan egyre terjedelmesebb, egyre többet felölelő lesz, de az alattvalók egyre spontánabb módon rendelik magukat alá a kényszernek, a mi által ez a kiterjedtebb és sokkal jelentékenyebb kényszer is sokkal enyhébb lesz."* 153., 155.

14 Flórián (1901): i. m., 299.

15 Werner Rezső legismertebb műve *A bölcsészeti jogtudomány történelme – (Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez).* Franklin-Társulat, Budapest, 1875, 1903-ig öt kiadást ért meg. Az *Österreichisches Biographisches Lexikon* szerint „*a jogfilozófia történetéről nyújtott áttekintése számított a legbefolyásosabb szak- és tankönyvnek a jogelmélet területén a századfordulós Magyarországon. A jogfilozófiában az akkor már Európa-szerte elavult érvényű kantiánus (észjogi) irányzat képviselője volt.*" Szabó B[éla]: Werner Rezső

és 57 számozott oldalt tartalmaz. Azonban – a másikkal ellentétben – visszhangtalan maradt, jóllehet a „becsület" fogalma elméletileg és dogmatikailag sem érdektelen.

Flórián Károly is rögtön filozófiai alapról indítja fejtegetéseit, az „eredeti jogokról", amelyek az emberi természeten alapulnak, s ezért emberi jogoknak is nevezhetők.[16] Ezek között helyezi el a becsülethez való jogot, mint olyan eszményt, amelyet „*a legkevésbé érzett át az emberiség*". Az ezt övező zűrzavar eloszlatására szánja szerzőnk – a történeti áttekintést követően – a fogalmi tisztázást. Ez a „becsület" három lehetséges meghatározásához vezethet: 1. *„Érthetjük mindenek előtt az embernek vele született erkölcsi méltóságát, melyet mindenkor tisztelni kell. Ily értelemben vett becsülettel azonban a becstelen ember is bírhat."* 2. *„Érthetjük alatta embertársaink becsülését és ezt nevezik külső becsületnek."* 3. *„Érthetjük végül önmagunk erkölcsi értékét s ez a belső becsület."* [17]

Saját korát kárhoztatva rója fel, hogy az a külső becsületet állítja bálványként a valódi, belső becsület helyett.[18] Valójában azonban e két fogalom nem egyazon jelenség – a becsület – két oldala; helyes megközelítés szerint, mondja, e két oldal nem is létezik: a becsület csak belső becsületként tételezhető.

> *„Az ember önczél; befejezett egész. Tettei magukban hordják jutalmukat és elismerésre nem szorulnak. Van tehát becsület; azonban jog a becsülethez nem létezik, mert ez fogalmilag ki van zárva. A belső becsületet vagyis a »becsületet« sem adni sem elvenni; sem gyarapítani sem csorbítani nem lehet másnak, mint az embernek magának. Ha tehát ismerjük a jog és erkölcs közötti különbséget, akkor be kell látnunk, hogy a becsület a jog körébe éppenséggel nem tartozik."*[19]

Ami mégis a jogra tartozhat, az a külső becsület részét képező vélemény nyilvánítása, amelyet, úgymond, helyesebb volna a „jog a tisztelethez" névvel jelölni. E jog két eleme: a feddhetetlenség joga és a jó hírnév joga. „*Vagyis* […] *a tisztelet jogánál fogva jogunk van követelni, hogy senki rólunk való megvető véleményét ne nyilvánítsa, hogy senki ne állítson és ne híreszteljen felőlünk olyan valótlan tulajdonságokat vagy tényeket,*

(Rudolf). In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1951*, 16. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2019, 139–140. http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_W/Werner_Rezsoe_1838_1907.xml (letöltés: 2025.07.23.). Kuncz Ignác Kolozsvárott ekkor a politika nyilvános rendes tanára volt; jogfelfogásában a jogpozitivizmus és normativizmus, politikafelfogásában pedig a nemzetállameszme dominált.

16 De: *„A kereszténység az igazi »magna charta libertatis«, mely az eredeti jogok fényes kifejtését előmozdította."* Flórián Károly: *A becsület a jogbölcsészet szempontjából*. Kézirat. 2.

17 Flórián: A becsület…: i. m., 14.

18 Sudermann, Hermann *Die Ehre* című színművének csípős megjegyzését idézi kritikájához: „[…] *a becsület csak árnyék, melyet akkor vetünk, ha a közbecsülés napja reánk süt."* Flórián: *A becsület*…: i. m., 16.

19 flórián: *A becsület*…: i. m., 29. E felfogásból következik, hogy elutasítja a becsület fajtákra bontását – mint férfi-, női, polgári, nemesi, katonai, katonatiszti becsület –, az ugyanis nem e csoportokat, hanem az embert illeti meg. A szerző ezek közül a „női becsület" kategóriájának társadalmi funkcionálását ostorozza legmélyebben és leghosszabban. A köznyelvi használaton túlmenő intézményes kategóriaként ezek közül ma már csak a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról szóló 2015. évi XLII. törvény (Hszt.) által felállított becsületbíróság említhető.

melyek alkalmasak arra, hogy jó hírnevünket tönkre tegyék vagy bennünket a közmegvetésnek tegyenek ki."[20] Maga sem hiszi azonban, hogy a „becsületsértés" terminusa száműzhető volna a jogi szótárból. A becsületsértést szűkebb értelemben a feddhetetlenség jogának megsértésével azonosítja – „*vagyis nem más ez, mint a nem tisztelésnek, a nem becsülésnek nyilvánítása* […] *voltaképpen nem egyéb, mint sommás rágalmazás. Ez által a sértő csak azt bizonyítja, hogy nem képes a sértett ellen semmi valódi és igaz tényt felhozni.*"[21] A becsületsértés másik – tágabb – neme a rágalmazás, amely a jó hírnév joga ellen irányul – s ezekben a kérdésekben már ugyanolyan dogmatikai elemzést olvashatunk, mint napjaink szakirodalmában.

Az a filozófiai kérdés, hogy a becsületjog – pontosítva: tiszteletjog – „*eredeti jog*"-e, amint azt Flórián Károly szilárdan hirdette, jó száz év után, némileg váratlanul, napjaink dogmatikájában ismét felmerült. A személyiségi jogok védelmének polgári jogi és büntetőjogi intézményei mellett-fölött a 20. század közepén megjelent az általános személyiségi jog mint generálklauzula.[22] Az alkotmányos alapjogok szintjére (vagy annak közelébe) az Alkotmánybíróság egyik korai határozatával lépett:

> *„Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. általános személyiségi jog egyik megfogalmazásának tekinti.* […] *Az általános személyiségi jog anyajog, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható."*[23]

Az, hogy az alapjogi státusszal együtt jár-e annak korlátozhatósága,[24] már „csak" abból a szempontból érdekes, hogy ezenfelül őrzi-e – a történetileg kétségkívül egykor birtokolt – természetjogi státuszát is.[25] E megközelítés lehetőségét az 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról preambuluma még vállalta a polgárok „*természetes és elidegeníthetetlen*" jogait védve, bár a méltósághoz való jog csak mint „*a méltó emberi megélhetéshez*" való jog fogalmazódott meg. Könnyen belátható, hogy sem a természetjogi eredet, sem a méltósághoz való alapjog miért nem jelent meg az 1949-es

20 Flórián: *A becsület*… i. m., 42–43.

21 Flórián: *A becsület*… i. m., 47.

22 Balás P. Elemér 1941-es fejtegetését idézi és magyarázza Koltay András: Az „általános személyiségi jog" azonosítása felé. In: Koltay András–Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején, 4*. Wolters Kluwer, Budapest, 2017, 267–268.

23 8/1990. (IV. 23.) AB határozat, indokolás, III. pont.

24 Ehhez részletesebben lásd Koltay András: Az „általános személyiségi jog" nyomában – kísérlet a méltóság, becsület, jóhírnév fogalmi elhatárolására. *Magyar Jog*, 2017/10, 602–612. (2017a).

25 Az igenlő válaszhoz – vagyis az alapjogot megalapozó objektív emberi méltósághoz – lásd például Frivaldszky János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. *Acta Humana*, 2014/1, 7–73.

alkotmánytörvényben – egészen annak 1989-es módosításáig,[26] amint az utóbbit nevesíti az Alaptörvény alapjogi katalógusa is.

Mind a polgári jogi, mind a büntetőjogi intézményrendszer a „becsület és jó hírnév" védelmére vállalkozik. Törő Károlyt, Petrik Ferencet és Görög Mártát hivatkozva és idézve Koltay András tovább építi e gondolatokat, mondván:

> „[…] *megítélésem szerint a* […] *»társadalmi értékítélet«, vagy »társadalmi megítélés« nemigen lehet védendő tárgya a becsülethez való jognak. Az egyén számára kétségtelenül értékkel bíró (számára kedvező, vagy csak elfogadható, mindenesetre mindig tovább rontható), rá vonatkozó társadalmi megítélés a becsülethez (és a jóhírnévhez) való jog védelme következtében maradhat olyan, amilyen állapotában a sérelmet szenvedett fél azt megóvásra méltónak találta. Más szóval: a becsülethez való jog védelmének fő célja az, hogy az egyénről alkotott »társadalmi kép« (értékítélet, megítélés stb.) ne »indokolatlanul bántó«, »megalázó«, »sértő«, »lealázó« vélemények nyomán formálódjon."*[27]

Ebben benne foglaltatik, hogy maga a becsület mint sérthetetlen erkölcsi minőség az emberi méltóság konstitutív mozzanata, amelyhez a jog nem férhet hozzá, csupán körülveheti a védelmét szolgáló jogintézményekkel.

És ezzel meg-, pontosabban visszaérkeztünk Flórián Károly fogalmi analíziséhez. Ennek eredményeként a fent (a 17. lábjegyzetnél) idézett módon megkülönböztette 1. az embernek vele született erkölcsi méltóságát, 2. a külső becsületet és 3. a belső becsületet. Az első értelemben vett becsület az, amelyet a mai diszkusszió az általános személyiségi joggal azonosít, s az emberi méltósághoz való jogban mint anyajogban látja megalapozni. A tételes polgári és büntetőjogi jogvédelmi eszközök a második értelemben vett külső becsületnek feleltethetők meg, amennyiben a védett személyiség külső, társadalmi megítélésének mikénti kifejezhetőségét határolják körül. A belső becsület e két fogalmi megközelítés között közvetít, amennyiben nem okozata, hanem oka a külső becsületnek. *„A külső becsület tehát csak preasumptió. Becsület – per eminentiam – csak a belső becsület. Drága kincsünk ez, melyet azonban el nem vehet senki és melyet meg nem sérthet senki. A becsületet csak az ember maga csorbíthatja meg nemtelen, bűnös cselekedeteivel. Sőt gondolataival is, mert a becsület tisztán ethikai tartalmú."*[28]

A bölcseleti igényű indíttatást nem követte hasonló pálya Flórián Károly munkásságában. Megmaradt szűkebb szakterületén, a közgazdaságtan, közigazgatási jog és pénzügyi jog tudományánál, ahol rendszeresen jelentkezett kisebb-nagyobb

26 Az 1989 évi XXXI. törvény 34. §-a az 1949. évi XX. törvény 54. §-ának módosításáról: *„54. § (1) A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani."*

27 Koltay (2017a): i. m., 608.

28 Flórián: *A becsület*… i. m., 19.

írásokkal.[29] Ugyancsak gyakran tudósított a turizmusban teret talált kedvteléséről.[30] 1919-ben mégátköltözött Miskolcra az Eperjesi Jogakadémiával, de 1920-ban – mint „őslakos" – visszatért Eperjesre, ahol a helyi közéletnek élt.[31] Ennek elismeréseként az 1924–1927. évi ciklusra polgármesternek választották meg, annak ellenére, hogy a legkisebb párt, a városi magyar párt képviselője volt mindössze másodmagával.[32]

29 Flórián Károly: A törvényhatóságok és az önkéntes adófizetés ex-lex-ben. *A jog,* 1903, 374.; Flórián Károly: *Az adománygyűjtés a magyar közigazgatási jogban.* Politzer, Budapest, 1904.; Flórián Károly: *A magyar-horvát pénzügyi egyezmény.* Különlenyomat a „Közgazdasági Szemlé"-ből. Pesti Könyvny. Rt., Budapest, 1905.; Flórián Károly: *Az adóreform.* Magyar Figyelő, 1913, I. 89–107.; Flórián Károly: *Nemzetgazdaságtan.* Eperjes, 1912.

30 Például: *A tiroli hegyek közt* (Eperjes, 1904); *Három nap a Magas-Tátrában* (Eperjes, 1904); *Barangolások a Magas Tátrában* (Eperjes, 1905).

31 Lásd Gömöry János: *Emlékeim egy letűnt világról.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964, 128.

32 Ehhez lásd Gayer Veronika 1. lábjegyzetben hivatkozott írását.

*Tóth J. Zoltán**

Bibó István élete, pályája és munkássága – Szabadfalvi József Bibó-képe fényében

Bibó István 1911. augusztus 7-én született Budapesten.[1] Édesanyja Graul Irén, édesapja (id.) Bibó István. Apai ágon „mezővárosi református kisnemesi", anyai ágon pedig „pesti katolikus tisztviselő-értelmiségi" családból származott.[2] Id. Bibó István előbb Budapesten a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselőjeként,[3] majd 1925-től a szegedi egyetemi könyvtár igazgatójaként társas összejöveteleket rendezett, illetve a tudományt mindvégig előtérbe helyezve különböző lapok szerkesztőjeként, tudományos társaságok rendezvényeinek szervezőjeként tevékenykedett, ami a tudomány iránti tiszteletet illetően mintát jelentett a fiatal Bibó számára. Erkölcsi fejlődésében pedig kiemelkedő szerepet játszott édesanyja, *„aki Tolsztoj hatására meg volt győződve az emberiség és a világ megjavíthatóságáról. Ezt a beállítottságot sikerrel ültette át fiába, akiben életcélként fejlesztette ki az értelmiségi örök emberi szerepén túl a társadalmi igazságtalanságok átérzésének és morális elítélésének képességét."*[4]

Feleségével, Ravasz Boriskával 1940-ben házasodott össze. Házasságukból három gyermekük született: a ma is élő két gyermek, ifj. Bibó István 1941-ben és Bibó Borbála 1949-ben, valamint a nyolcéves korában meghalt Bibó Anna 1945-ben. Talán a sors kegye, hogy a két szerető ember, a társadalmi kirekesztettségükben és betegségükben is egymásra utalt férj és feleség nem kellett, hogy sokáig egymás nélkül éljen: Bibó Istvánné Ravasz Boriska 1979. április 14-i halálát követően Bibó István 1979. május 10-én hunyt el.

---

* Tóth J. Zoltán, egyetemi tanár, KRE ÁJK. E-mail: toth.zoltan@kre.hu

1 Jelen írás a következő tanulmány átdolgozott verziója: Tóth J. Zoltán: Bibó István (1911–1979). In: Köbel Szilvia (szerk.): *Úton a református jogászképzés felé – Szellemi elődök, tudós példaképek*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Budapest, 2024, 115–131.

2 Dénes Iván Zoltán: Az életmű és aktualitása. In: Majtényi László (szerk.): *Bibó István és a XXI. század*. Eötvös Károly Intézet–Corvina, Budapest, 2022, 14.

3 Szilágyi Sándor (szerk.): *Bibó István*. Új Mandátum, Budapest, 2001, 395.

4 Noszkai Gábor: Barátok közt – Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története – I. rész, *Beszélő*, 2009/11–12, 35.

1. Bibó életútjának korszakai

Bibó István tudományos karrierjének és közéleti pályafutásának öt nagy korszakát különíthetjük el.[5]

Tanulmányait és munkásságának – jelentős részben előbbiekkel összefonódó – kezdetét a jog- és államtudományi tanulmányok és a jogbölcseleti kérdések iránti érdeklődés határozta meg.

1935-ös „társadalompolitikai fordulatával"[6] párhuzamosan (melyet követően „*írásainak címzettje már nem a szaktudósok közössége volt, hanem a politikai, illetve az értelmiségi nyilvánosság*")[7] érdeklődése a történettudomány és a közjogtörténet, valamint a politikatudomány felé fordult, jogi pályáján pedig elsősorban a közigazgatási jog és a közigazgatás-szervezés válik meghatározóvá mind elméleti érdeklődését, mind gyakorlati szakmai pályafutását tekintve.

Utóbbiak pályafutásának csúcsán, egyszersmind legtermékenyebb alkotói korszakában, 1945 és 1949 között is megmaradnak. E korszak politikai tendenciái, lehetőségei (és veszélyei) inspirálták számos, ma már klasszikus gondolatát.

Az 1949-től 1956-os szerepvállalásáig terjedő időszak a közéletből és az aktív tudományos életből való (az állampárt által adminisztratív eszközökkel kikényszerített) „kikopás", ezzel együtt Bibó részéről a „belenyugvás" korszaka, melynek során a középkorúvá érett Bibó csendes rezignáltsággal veszi tudomásul a politikai helyzetet, nem adva fel ugyanakkor a reményt, hogy meglátásaira valamikor még szükség lehet. Ez az idő az 1956-os forradalommal jön el végül, amikor Bibó államminiszteri kinevezését követően, és e pozícióját felhasználva, dolgoz ki a forradalom leverését követően különböző tervezeteket, melyekkel véleménye szerint a magyar „harmadik út"[8] még megvalósítható. 1957. májusi letartóztatásával kiderül, hogy reménykedése hiábavaló

5 Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy a korszakolás mindig viszonylagos, a korszakhatárok megvonása szubjektív, illetve hogy bizonyos események nem pillanatszerűen, hanem tendenciaként jelentkeznek. Mégis, Bibó életének fordulópontjai nagyjából jól körülhatárolt nagypolitikai eseményekhez kapcsolódnak, illetve (1935-ös társadalomtudományi és társadalompolitikai fordulata) jól dokumentálható, és az életút egészét tekintve meglehetős gyorsasággal zajlott, így az általunk vázolt korszakolást objektív szempontokkal is védhetőnek tartjuk.

6 A „fordulat" kifejezés indokoltságára nézve lásd Nagy J. Endre: A tettbeszéd – Bibó világlátása. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 65–75.

7 Karácsony András: Jog, állam, politika – mint gyakorlati probléma. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 273.

8 A kifejezést és az ötletet Karl Mannheimtől veszi át, és továbbdolgozza, az eredeti eszmét inspirációként felhasználva a magyar politikai viszonyok alapján. Karácsony András: Az értelmiség és a harmadik út. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása – Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány, Pécs, 1993, 62–67. A „harmadik út" bibói tartalmáról, az életmű egészét tekintve lásd Noszkai Gábor: Helyzetértékelés és szerepvállalás – Bibó István és Szabó Zoltán harmadik útja. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100 – Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 469–495.

volt, és 1963-as szabadulásáig az alkotás lehetőségétől megfosztva tengeti a napjait különböző börtönökben.

1963-as szabadulását követően, ötödik nagy korszakában teljesen visszavonul a hazai „első nyilvánosságtól", még a hetvenes években is csak néhány kisebb szakpolitikai cikket és elemzést ír, melyekből mindössze egy jelenik meg hazai, bárki számára olvasható, nyilvános folyóiratban. Ekkor elsősorban nemzetközi jogi problémák megoldására dolgoz ki javaslatokat, külföldi lapok és közéleti szereplők számára. 1979-es haláláig nem is jelenik meg tőle jelentős mű sem itthon, sem (1976-os angliai könyve kivételével)[9] külföldön.

2. Bibó munkásságának kezdetei

Bibó a négy elemit a Bíró utcai Új Iskolában, a gimnázium első négy évét a budai Mátyás Király Gimnáziumban, utolsó négy évét pedig, mivel édesapja 1925-től a Szegedi Könyvtárban kapott könyvtárvezetői állást, a szegedi Piarista Gimnáziumban végezte el. A „szegedi évek" már ekkor meghatározták gondolkodását; látogatta például Sík Sándor szemináriumait, végzős gimnazistaként pedig „reformációs emlékbeszédet" tart 1928 őszén, mely alapján egyúttal első írásban megjelent munkáját is elkészíti. Ez 1928 novemberében az Egyházi Híradó című lapban lát napvilágot *Mit jelentett a reformáció az emberiség számára?* címmel.[10] Az ennek alapjául szolgáló irodalmat édesapjától kapta.[11] 1929-ben, a gimnázium elvégzését követően a szegedi Ferenc József Tudományegyetem jogi karára iratkozik be, ahol elsősorban a jogelmélet és a nemzetközi jog iránt érdeklődik. 1933-ban a jogtudományok doktorává avatják *summa cum laude* minősítéssel, 1934-ben pedig az államtudományok doktora címet is megszerzi *sub auspiciis gubernatoris*. A végzést követően, egy rövid, egy hónapos ügyvédjelölti kitérő után, bírósági fogalmazó lesz, és bár tényleges bírósági munkát külföldi tanulmányútjai és kutatásai miatt csak néhány rövidebb periódusban végez, egészen 1940-ig különböző, szakvizsgát nem igénylő bírósági pozíciókban foglalkoztatják.

1935-ig főként jogtudományi, ezen belül is jogbölcseleti és (az akkoriban ehhez szorosan kapcsolódó) nemzetközi jogi kérdésekkel foglalkozik: már 1931-ben szemináriumi dolgozatot ír *Jog és kényszer*, a rá következő évben pedig *A nemzetközi kényszeraktus elmélete Kelsennél* címmel. 1933-ban elnyeri a *Kényszer, jog, szabadság* című kari

9 Lásd később.
10 Szilágyi (szerk.): i. m., 395.
11 Vö. Szabadfalvi József: Sorsfordító évek – Bibó István Szegeden. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 58.

pályázat pályadíját, melynek átdolgozott változata 1935-ben ugyanezen címmel megjelenik a Szeged Városi Könyvkiadó gondozásában,[12] mintegy 150 oldalon.[13]

Már egyetemi évei alatt kutat külföldön. Az 1933/1934-es tanévet Bécsben tölti, ahol többek között Alfred Verdross előadásaira jár. Már „kettős doktorként", 1934/1935-ben pedig a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationale, a Nemzetközi Tanulmányok Továbbképző Intézete vendége, ahol Kelsent magát, valamint legnagyobb hatású külföldi mestere, GuillelmoGuglielmoGuillermo Ferrero politika- és diplomáciatörténeti előadásait hallgatja. Magyar mesterei Buza László nemzetközi jogász, valamint mindenekelőtt és mindenekfelett Horváth Barna, akinek jogelméleti meglátásaihoz, az újkantiánus *Sein* és *Sollen* („Van" és „Legyen"; az okozatiság és az értékek szférája) elválasztását meghaladó, a két gondolati tárgyként felfogott létszféra kölcsönös „együtt nézését" megalapozó, ún. *szinoptikus jogelmélet*ehez[14] egész jogi oktatói és kutatói pályafutása alatt hű maradt. Jogtudományi elkötelezettségének fontos állomása még, hogy 1935 körül[15] lefordítja magyarra az ugyancsak újkantiánus alapokból kiinduló Kelsen *Tiszta jogtan*át.[16]

Bár Bibó tudományos munkásságának első korszakában jogbölcseleti vizsgálódásokat folytatott, a „*Bibó-kutatások kétségkívül legmostohábban kezelt területe az életmű jogfilozófiai (jogbölcseleti) vonatkozásainak értékelése*".[17] Szabadfalvi József mutat rá arra, hogy Bibó jogbölcsészként is jelentős (nemzetközileg is jelentős) karriert futhatott volna be, és kétségkívül a magyar jogelmélet egyik legnagyobb vesztesége (egyben a politikatudomány, a szociológia vagy a történettudomány nyeresége), hogy Bibó – miközben „*pályakezdése és korai írásai arra predesztinálták, hogy a magyar jogtudomány* [...] *művelésének kiemelkedő alakjává váljon*",[18] letért e pályáról.

12 Első, már ezt megelőző nagyobb munkája, *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* 1934-ben ugyanitt jelenik meg, 50 oldal terjedelemben.

13 Már maga a pályamű az értékelők (Horváth Barna és Ereky István) egyöntetű lelkesedését váltotta ki. Az 1935-ben megjelent kiérlelt változat pedig a jogtudomány elismert művelőjévé tette Bibót – olyannyira, hogy az 1935-ös könyvről maga Moór Gyula írt recenziót egy német jogtudományi folyóiratba. Szabadfalvi (2013): i. m., 60.

14 E jogelmélet lényegének hosszabb, illetve tömörebb összefoglalását lásd Zsidai Ágnes: Bibó István, a jogfilozófus. In: Dénes (szerk.) (1993): i. m., 91–108.; illetve: Zsidai Ágnes: Coactus tamen volui. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 180–181.

15 Varga Csaba az eredeti kézirat és a Bibó és Kelsen közötti levélváltás alapján azt valószínűsíti, hogy a fordítási munka vagy 1935 őszén, vagy 1936 tavaszán kezdődhetett el, végleges befejezésének éve pedig feltehetőleg 1937. Lásd Varga Csaba: Töredékek Kelsen és Bibó kapcsolatáról. *Világosság* 2013/tavasz-nyár, 358.

16 A *Reine Rechtslehre* magyar fordítása az államszocializmus legvégéig nem jelenhetett meg. Csak 1988-ban, a sors kegye folytán éppen a Bibóról elnevezett szakkollégium kiadásában vált először magyarul olvashatóvá a jogtudomány 20. századi, talán legnagyobb hatású alapműve. A kiadvány könyvészeti adatai: Hans Kelsen: Tiszta jogtan (ford.: Bibó István; a fordítást ellenőrizte és a kiegészítő szövegeket fordította: Erdélyi Leonóra). In: Varga Csaba (szerk.): *Jogfilozófiák sorozat*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988.

17 Szabadfalvi József: „Coactus tamen volui!" – Bibó István jogbölcseleti munkássága, *Forrás*, 1995/12, 13.

18 Szabadfalvi (1995): i. m., 20.

A *Kényszer, jog, szabadság* Bibó jogfilozófiai életművének legjelentősebb alkotása, melynek harmadik, utolsó fejezete foglalkozik a szűkebben vett jogbölcseleti kérdésekkel.[19] A 20. század első felének jogfilozófiáját alapjaiban meghatározó Rudolf Stammler[20] által kidolgozott episztemológiai alapvetésen, a módszerdualizmuson és a módszertisztaságon, illetve a külön tartott ismerttárgyakon történő részbeni túllépésben követte mesterét, Horváth Barnát. Az utóbbi által kidolgozott „együtt néző", azaz a szinoptikus módszer mutatkozott ugyanis alkalmasnak a *Sein* és a *Sollen* szférái merev elválasztásának meghaladására.[21] Mindazonáltal eredményei önállóak. Bár mestere inspirálta módszertani alapállását, e műben „*mégis számos elgondolásában originálisan új utakat keresve fejti ki saját álláspontját*".[22] Kelsentől származik az a meglátása, hogy a jogi rend kényszerrend, és hogy a jogi szankció testesíti meg a „legobjektívebb kényszert", de Horváth Barnát követi abban, hogy e szankciók különböző eljárási rendszerekben épülnek ki.[23] Így ötvöződik (Bibónál is) a szinoptikus elmélet az eljárási jogszemlélettel. Mivel hasonló elméleti alapokon állt Horváth Barna két másik híres tanítványa, a később kommunistává váló Vas Tibor, illetve az 1949 utáni rendszer üldözöttje, Szabó József is, így – Szabadfalvi értékelésében – ezáltal, de különösen Bibó ez irányú munkássága révén jöhetett létre az első és ez idáig egyetlen, „iskolának tekinthető" magyar jogbölcseleti műhely, a „szegedi iskola".[24]

3. Az életpálya csúcsáig vezető ív: az 1935–1949 közötti évek

Az 1935-ös év Bibó elméleti érdeklődését tekintve fordulópontot jelent: míg korábban jogtudományi kérdéseket tanulmányozott, addig 1935 után történeti, politikatudományi, szociológiai és társadalomlélektani elemzéseket végez. Horizontja kitágul: immáron nem egyedi, pontszerű problémák megoldásában gondolkodik, hanem a társadalom alapvető feszültségeinek kezelésére dolgoz ki konkrét javaslatokat. Mindehhez igyekszik feltárni e feszültségek okait, hogy azokra adekvát modelleket hozhasson létre, ennek alapján pedig hatékony és működő programokat alakíthasson ki.

19 Szabadfalvi József: Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei – Tanulmányok Bibó István életművéről*, Osiris, Budapest, 1999, 137.

20 Vö. Szabadfalvi József: Adalékok egy jogtudósi életműhöz – Bibó István 1942 és 1949 közötti egyetemi előadásai. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/3–4. 353–354.

21 Szabadfalvi József hívja fel a figyelmet Bibónak egy kevésbé ismert munkájára, az 1937-ben megjelent *Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität* c. tanulmányára, melyben ugyanebből a módszertani alapból indul ki. Vö: Szabadfalvi József: Egy jogfilozófusinak indult karrier története – Bibó István pályakezdése. *Magyar Tudomány*, 1996/3, 364.

22 Szabadfalvi (1996): i. m., 362.

23 Szabadfalvi (1999): i. m., 138.

24 Szabadfalvi (1999): i. m., 125.

E korszakát mindeközben – tudatosan vállalt[25] – *tiszteletre méltó naivság* jellemzi: hisz az egyes társadalmi csoportok és azok képviselői jóhiszeműségében és racionalitásában mint javaslatai praktikus helyességének implicit előfeltételeiben. E törekvéseiben azonban egész életében csalódások érik: modelljeire és megoldási javaslataira vagy nem kíváncsiak, vagy politikai okokból meg sem próbálják azokat keresztülvinni.

Szakmai karrierje 1935-öt követően meredeken ível felfelé. Már 1940-ben, amikor még nincs 29 éves, habilitál jogbölcseletből a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen.[26] A később, már a halála (és a rendszerváltás) után írásban is megjelent magántanári próbaelőadása[27] még a jogbölcselet tárgykörében hangzik el, melyben a jogelmélet főbb irányzatait tekinti át a századelőtől kezdve. Ebben – Szabadfalvi megállapítása alapján – a neokantiánus paradigma meghaladására tesz kísérletet,[28] de úgy, hogy a „szociológiai pozitivizmus" zsákutcáját is elkerülje. 1941-ben habilitációját áthelyezik Kolozsvárra, ahol magántanárként oktat, megválasztják a Magyar Társadalomtudományi Társaság titkárának is, 1943-tól pedig társszerkesztője lesz a *Magyar Jogi Szemle* című folyóiratnak. Szakmai karrierje csúcsa előtt élete első ízben kerül valós veszélybe: minisztériumi tisztviselőként zsidó személyek részére állít ki (nem zsidókkal való házasságkötést tanúsító, hamis) igazoló jelentéseket, ami miatt az 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérletet követő nyilas hatalomátvételkor, gyakorlatilag annak első óráiban letartóztatják, és a Fő utcai börtönbe, majd az SS épületébe viszik vizsgálati fogságba. Néhány nappal később szabadlábra helyezik, de 1945 februárjáig bujkálni kényszerül a Ráday utcai református Teológiai Akadémia pincéjében. A német csapatok kiűzését követően, 1945 márciusában régi barátja, Erdei Ferenc ajánlatát elfogadva a Debrecenben működő Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminisztériuma szolgálatába áll, majd belép a Nemzeti Parasztpártba,[29] melynek az eredetileg a népi írók által kezdeményezett politikai előmozgalmához, a Márciusi Fronthoz már 1937 októberében csatlakozott.[30] Parasztpárti minőségében tagja lesz a Jogi Reformbizottságnak és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának is.

25 Ifj. Bibó István: A naiv Bibó aktualitása, *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 8.

26 Még ebben az évben kinevezik törvényszéki bíróvá is.

27 Bibó István: A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. *Jogtudományi Közlöny*, 1992/3–4, 89–95.

28 Szabadfalvi (1996): i. m., 365.

29 Bibó közigazgatási terveinek mindvégig markáns eleme a vidéki kistelepülések és a tanyák fejlesztése, az ún. agrárurbanizáció. (Vö. Dénes: i. m., 21.) A parasztság helyzete rendezésének módja Bibó szerint a parasztság polgárosodása kell hogy legyen, melyhez az egy-egy város vonzáskörzetében található falvak és tanyák adott városhoz történő közigazgatási (és kulturális) kapcsolódásának megvalósítása szükséges (ún. „városmegye"). E koncepcióját lényegileg élete végéig fenntartotta. Az 1949 után haláláig terjedő időszakban Magyarországon az ún. „első nyilvánosságban" megjelent, azaz mindenki számára hozzáférhető és olvasható egyetlen műve [Bibó István: Tanya és urbanizáció – A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. *Valóság*, 1973/12, 35–40.] is a tanyakérdéssel kapcsolatos. Gyarmati György: Szabadlábon fogságban. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 143.

30 Vö. Litván György–S. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet–Osiris-Századvég, Budapest, 1995, 166.

1946-ban beteljesül régi álma: Tildy Zoltán köztársasági elnök – mestere és mentora, Horváth Barna szakvéleménye alapján[31] – professzorrá („nyilvános rendes egyetemi tanárrá") nevezi ki a Szegedi Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Politika Tanszékére.[32] Szabadfalvi József megállapítása szerint (amellyel a pályakép ismeretében teljes mértékben egyetérthetünk) a szegedi „*professzori lét jelentette Bibó akadémiai pályafutásának csúcspontját*".[33] Horváth maga hivatalosan a – ténylegesen általa már soha be nem töltött – jogelméleti tanszéket, Horváth másik híres tanítványa, Bibó egykori egyetemi társa, Szabó József pedig a nemzetközi jogi tanszéket kapja meg.[34] Bibó 1946-tól 1947-ig heti öt órában tartja a politika tárgy főelőadásait, amiben 1947-től már helyettesítik,[35] ám különböző kiskollégiumokat egészen 1949 végéig (utoljára az 1949/50. tanév őszi félévében) hirdet Szegeden.[36] Professzorsága mellett tudományos pályájának másik kiemelkedő elismerése a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának történő megválasztása 1946 júliusában, melyre – ahogy erre Szabadfalvi József felhívja a figyelmet – még kifejezetten a jogbölcselet terén kifejtett tudományos munkássága elismeréseként kerül sor.[37]

Akadémiai székfoglalóját 1947 januárjában tartja meg *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címmel. Bibó szerint a hatalommegosztással kapcsolatos elméleti probléma nem az, hogy hány és milyen hatalom létezik, hanem hogy az az erkölcsi elv, miszerint az emberi szabadság és méltóság érdekében mi módon lehet a visszaélésre lehetőséget adó hatalomkoncentrációt megakadályozni, hogyan, milyen államszervezési elvek segítségével érhető el. A cél tehát az, hogy „*kiemeljük a hatalmak elválasztásának elvéből azt a tartalmat, hogy a hatalomnak erkölcsi igazolásra való szorítását technikailag a hatalomkoncentráció megbontása, a funkciók tagolása s egymással szembenálló* […] *hatalmi centrumok kiépítése révén lehet a legeredményesebben elérni. Ennek jegyében találhatjuk csak meg, hogy ma mennyiben érvényes s a jövőben még hol alkalmazható a hatalmak elválasztásának elve.*"[38]

31 Vö. Litván–S. Varga (szerk.): i.m. 343–350.

32 Ruszoly József: Bibó István tudománykarunkon. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica*, 77, 2014, 458.

33 Szabadfalvi (2013): i. m., 63.

34 Ekkor még egy tanszéki státuszt egyetlen, oda kinevezett rendes tanár alkotott, aki nem is „tanszékvezető", hanem (német/porosz mintára) a tanszék „birtokosa" („*Lehrstuhlinhaber*") volt. Vö. Pokol Béla: *Szociológiaelmélet*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1997, 188. Mellettük habilitáltak hirdethettek önállóan egyetemi kurzusokat, de ők nem számítottak bele az egyetem hivatalos személyi állományába (és sokáig e tevékenységükért rendes javadalmazást, fizetést sem kaptak).

35 Vö. Dénes: i. m., 33.

36 Ruszoly József kutatta fel ezek pontos körét: *„Szabadság, képviselet, önkormányzat (1947/48. I.), Legitimitás (1947/48. II.), Modern államelméletek (1948/49. I.), Közigazgatástan, Az európai nemzetek és a nemzetiségi kérdés fejlődése (1948/49. II.), Közigazgatási területrendezés (1949/50. I.)."* Vö. Ruszoly: i. m., 463.

37 Szabadfalvi (1996): i. m., 366.

38 Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. In: Kemény István–Sárközi Mátyás (szerk.): Bibó István összegyűjtött munkái 2. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982, 548.

A hatalommegosztás jövőbeni kihívásai és alkalmazási lehetőségei terén három politikai szociológiai folyamatra hívta fel a figyelmet, melyekből háromféle új, a „klaszszikus" polgári hatalommegosztási elméletek által nem tárgyalt (mert akkor még nem létező) hatalmi centrum kialakulása, illetve megerősödése figyelhető meg: a „*gazdasági államhatalom*", a „*tudományos vagy kulturális államhatalom*", valamint a „*bürokrácia vagy technokrácia hatalma*".[39] A hagyományos politikai döntéshozók helyett a szakértők döntő helyzetbe kerülését Bibó „*a managerek forradalmának*" nevezi, és a racionalizált, de személytelen üzemszerű működés általánossá válását veszélyeket magában rejtő tendenciaként értékeli. Ugyanakkor – egy korábbi tanulmányában[40] Magyary Zoltánt kritizálva és továbbgondolva – kísérletet tesz a hatalommegosztás, a parlamentáris kormányforma és a jogállam akkori fogalmának összeegyeztethetőségére; ezeket – ahogy arra Szabadfalvi József felhívja a figyelmet – a hatalom „megnemesítésére" irányuló törekvések különböző megjelenési formáinak tekinti.[41]

1947-ben Bibót kinevezik az átalakuló Teleki Pál Intézet, új nevén a Kelet-európai Tudományos Intézet – elnöki feladatokat ellátó – elnökhelyettesévé, egyúttal ezen belül a Társadalomtudományi Intézet igazgatójává. Ugyanezen évben a Magyar Jogászegylet közjogi szakosztályának elnökévé is megválasztják.

Bibó a formális szervezeti karrier tekintetében tehát a csúcson jár, mellyel párhuzamosan tudományos karrierje is teljes mélységében kibontakozik. „Érett" korszakában az elméleti alapvetések mindig konkrét cselekvéstervezetekben realizálódnak, konkrét politikai és társadalmi problémák praktikus megoldásának elméleti helyességét hivatottak alátámasztani. 1942–1944 között *Békeajánlat-tervezet*et készít (*Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve*), melyben a középosztály és a munkásság közötti kompromisszum megkötését sürgeti a nácik elleni közös ellenállás lehetővé tétele érdekében. Ennek alapján a munkásság lemond arról, hogy kizárólagos hatalomra törjön, a középosztály pedig önként felszámolja eddigi kiváltságait. Ezen írásában jelentkezik markánsan a politikai hisztéria társadalomlélektani elemzése, mely hisztériát mindig a – gyakran valós traumatikus élményekben gyökerező – nemzeti félelem táplálja, ezért a hisztéria megakadályozása a félelem leküzdésével lehetséges, csak ez vezet el a politikai zsarnokság megakadályozásához, a demokratikus nemzetállamokhoz és a közöttük fennálló békéhez. Végső soron az első világháborút lezáró Párizs

39 Bibó (1982): i. m., 557–558.

40 Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. *Társadalomtudomány*, 1944/1–3, 36–56.

41 Szabadfalvi József: Bibói jogállam: Jogszerűség – eredményesség – „szolgálatszerűség" és a jogállam viszonya. In: Erdős Csaba–Lápossy Attila–Pozsár-Szentmiklósy Zoltán–Smuk Péter (szerk.): *Kukorelli-kommentár*. Gondolat, Budapest, 2022, 60. Összességében – szintén Szabadfalvi értékelésében – Bibó szerint „*a modern államfejlődés nem a hatalomkoncentráció felé, hanem a hatalom szolgálatszerűsége, racionalizálása felé és így az »államhatalmak megosztásának« új formái felé*" halad. Szabadfalvi (2022): i. m., 62.

környéki békeszerződések igazságtalanságainak megismétlését szerette volna elkerülni, és a második világháborút minden nemzet számára méltányosan lezáró békefeltételeket kidolgozni, melyet végül sikertelenül kísérelt meg eljuttatni a nagyhatalmak béketárgyalásokat folytató képviselőihez, és írásban sem jelent meg életében.

1946-ban előbbi kéziratának egy rövidebb része cikksorozatban, majd könyvben is megjelenik *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címmel, melyben politikatörténeti és nemzetkarakterológiai elemzéseket végez, és arra jut, hogy a magyar fejlődés azért siklott ki, mert nemzeti keretek helyett (közép-)birodalmi keretekben gondolkodott – e vonatkozásban az 1967-es kiegyezés véleménye szerint nem erény, hanem hiba volt,[42] mely (egy másik 1946-os, de sokáig kéziratban maradt elemzésében, *A magyar demokrácia mérlege* című munkájában írottak alapján) mindössze „*félutas demokráciát*" és „*félutas függetlenséget*" eredményezett.[43] 1945-ben pedig *A magyar demokrácia válsága* címmel arról értekezett, hogy a politikai polarizáció távlatilag a demokrácia felszámolásához vezet, és az ezt követő heves közéleti vitában támadta azt a kommunista álláspontot, mely a polarizáció fokozódását kívánta, ehelyett – itt is – a kölcsönös politikai kompromisszumok keresésére törekedett.

Szorosabban vett gyakorlati munkájának az eredménye volt az 1945. évi VIII. törvénycikk, a választójogi törvény előkészítése, melynek alapján az első, akkor még valóban szabad választást lebonyolították (Bibó mint a BM Közigazgatási Főosztályának vezetője[44] magában a lebonyolításban is közreműködött). Ugyancsak 1945-ben *Emlékirat*ot készít, melyben erkölcsi alapon a magyarországi németség kollektív bűnössége és annak kitelepítése ellen foglal állást.[45] 1948-ban felkérést kap Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztertől a magyar UNESCO-bizottság felállításával kapcsolatos előkészítő feladatok ellátására,[46] és a tanyák közigazgatási rendezésére szolgáló tanyatanács munkájában is részt vesz.

1948-ból további két elméleti munkája érdemel még figyelmet. Az eredetileg a Válasz 1948/4. számában megjelent *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszé 1946-os művének gondolatmenetét viszi tovább, a *Zsidókérdés Magyarországon*

42 Vö. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: [Dénes Iván Zoltán (szerk.)]: *Bibó István összegyűjtött írásai 1. – Az európai politikai fejlődés értelme*. Kalligram, Budapest, 2016, 838. Hosszabb fejtegetését 1948-ból lásd Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Demokratikus Magyarország – Válogatás Bibó István tanulmányaiból.* Magvető, Budapest, 1994, 366–379.

43 Bibó István: A magyar demokrácia mérlege, In: Bibó (1994): i. m., 90.

44 Posztjáról a németek – általa, hivatali pozícióját felhasználva, sikertelenül megakadályozni próbált – kollektív kitelepítése miatt mondott le; ezt az intézkedést nem tudta elfogadni és személyében vállalni. Dénes: i. m., 32.

45 „[N]*em kerülhető el, hogy ez az áttelepítés a magyarságnak a múlt esztendei zsidó deportálásokhoz hasonló erkölcsi csődjét eredményezze, tekintet nélkül arra, hogy a kitelepítetteknek mi lesz a sorsuk.*" Bibó István: Emlékirat a magyarországi német lakosság kitelepítéséről. 1945. augusztus 18., In: Litván–S. Varga (szerk.): i. m., 320.

46 Litván–S. Varga (szerk.): i. m., 370.

1944 után pedig cizellált és őszinte szembenézés a magyar társadalom – és saját – bűneivel és félrenézéseivel.[47]

4. Az „elcsendesülés" időszaka: az 1949–1956 közötti esztendők

Bibó közéleti és formális tudományos pályája 1949-et követően véget ér. Mindez azonban nem egyik napról a másikra következik be, így például a neve alatt futó politikatudományi főkurzust a szegedi egyetemen már 1947 óta a kommunista Antalffy György tartja. 1949-ben megfosztják az MTA levelező tagságától, és megszüntetik a Kelet-európai Tudományos Intézetet is, ahol Bibó elnökhelyettes és intézetigazgató volt, 1950-ben pedig a szegedi katedráról is lemondatják. Bár nyugdíjaztatását tervezik, végül kieszközli, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában dolgozhasson, egyszerű könyvtárosként, e pozícióját ténylegesen 1951. január 1-jétől 1957. májusi letartóztatásáig, hivatalosan 1958 októberéig tölti be. Közéleti szerepet az 1956-os forradalomig nem vállal, nem vállalhat, tudományos írásai nem jelenhetnek meg. 1953–1956 között írt és az 1956-os forradalom első napjaiban kiegészített kéziratában, *Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata* címet viselő *Fogalmazvány*ban a marxista–leninista ideológia és az abból következő bolsevik forradalom féktelen erőszakosságát, zsarnokságát és cinizmusát állítja pellengérre, mint a háromezer éves európai, ezen belül másfél ezer éves görög-római és keresztény, „erkölcsi személyiségű" államfejlődést megtörő „*dúvad-állam*" embertelenségét.[48]

5. Bibó forradalmi szerepvállalása és az államszocialista hatalom bosszúja (1956–1963)

1956. október 23. után a szabadság új reménye jön el. Úgy tűnt, elérkezett az idő, hogy Bibó „harmadik utas" elgondolása megvalósulhasson; mindezt segíteni látszott, hogy 1956. november 3-án a Nemzeti Parasztpárt udódjaként megalakuló Petőfi Párt intéző-bizottságának javaslatára Nagy Imre államminiszterré nevezi őt ki. A szovjet csapatok másnap hajnali intervencióját követően is az Országházban marad, és – egyedüliként a (volt) Nagy Imre-kormányból – tovább dolgozik; a parlament épületét csak november

47 Bibó, bár az első zsidótörvényt „undort keltőnek" nevezte, az emiatt tiltakozó levél aláírását nem vállalta. Vö. H. Szilágyi István: Etika, erkölcs és jog Bibó István bölcseletében. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 176.

48 Vö. Bibó István: [Fogalmazvány], In: [Dénes Iván Zoltán (szerk.)] (2016): i. m., 251.

6-án hagyja el végleg. Eközben az amerikai, a francia, az angol és az indiai nagykövetséggel igyekszik felvenni a kapcsolatot, és kompromisszumos javaslatokat kidolgozni egy szocialista alapokon működő, de szovjet megszállástól és proletárdiktatúrától mentes társadalmi berendezkedés számára. Bár más, a forradalomban bármilyen módon és minőségben részt vett személyekhez képest meglehetősen sokáig szabadlábon hagyják, sorsát ő sem kerülheti el: 1957. május 23-án este letartóztatják, és megvádolják hazaárulással, valamint a népi demokratikus államrend elleni szervezkedéssel.

A vád alapjául szolgáló tevékenységei közül az első a „*Magyarok!*" kezdetű felhívás, amelyet 1956. november 4-én szövegezett meg, és előbb telefonon, majd írásban is eljuttatta az amerikai követségre, valamint sajtófőnöke révén a sajtónak is (noha megjelenésére ekkor már nem kerülhetett sor). Ebben a szovjet csapatokat „*leigázó idegen hadseregnek*", a Kádár-kormányt „*megszálló hadsereg által felállított bábkormánynak*" nevezi. November 6. és november 8. között írja meg az *Expozé a magyarországi helyzetről* és a *Tervezet a magyarkérdés kompromisszumos megoldására* című pamfleteket, melyeket különböző módokon a francia, az angol és az amerikai nagykövetségre igyekezett eljuttatni. Ezekben kifejti, hogy a „*szocializmusnak egypártrendszer útján való fenntartása Magyarországon lehetetlenné vált*", és hogy az „*egyetlen kommunista, akinek a magyar nép előtt a tekintélye megmaradt, Nagy Imre*".[49] Javasolja a kilépést a Varsói Szerződésből, a szovjet csapatok kivonását, közkegyelmet a politikai bűncselekményekre, és egy „*forradalmi alkotmányozó gyűlés összehívását*".[50] Mindezeket a gondolatokat november 17-én egy *Állásfoglalás* című műben foglalja össze, melyet eljuttat emigráns magyar lapokhoz is.

December 8-án elkészül a *Nyilatkozat Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról* című – távlati célját tekintve az ENSZ főtisztviselőit megszólító – felhívás, melynek szövegezésében Bibó aktívan közreműködik, és melynek az indiai követségre való eljuttatásában – külföldre továbbítása végett – maga is segít. Végül 1957 februárja és áprilisa között megírja kéziratos tanulmányát *Magyarország helyzete és a világhelyzet* címmel. Ebben ismét egy „*harmadik út*" megvalósítására tesz javaslatot, egy szovjet megszállás nélküli szocializmus építésére. Követeli a szovjet csapatok kivonása mellett egyúttal a többpártrendszer bevezetését is. A tanulmányt mások mellett az angol követségre juttatja el. Felróják továbbá azon tevékenységét is, hogy az addigra már letartóztatott forradalmi résztvevők hozzátartozói számára a *Magyar Segély* elnevezésű mozgalom keretében 1957 tavaszán gyűjtést szervezett, amivel a vád (és az ítélet) szerint az (akkori hivatalos szóhasználat alapján) az „ellenforradalmat" éltette. Végül a magyar emigrációval való folyamatos

49 Dokumentum: ítélet Bibó István perében, *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 154.
50 Dokumentum: ítélet Bibó István perében, i. m., 154–155.

kapcsolattartását, Nagy Imre írásainak külföldre juttatását, de még államminiszteri kinevezésének elfogadását és november 4-ét követő hivatalban maradását is bűnéül értékelik.

A már első fokon jogerős döntést hozó Legfelsőbb Bíróság népbírósági tanácsa 1958. augusztus 2-án Bibó Istvánt mint elsőrendű és Göncz Árpádot mint másodrendű vádlottat életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéli a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben vezetéssel elkövetett bűntett és hűtlenség[51] bűntette miatt. Az eredetileg vele szemben kiszabni tervezett halálbüntetéstől – valószínűleg – csak az menti meg, hogy India moszkvai, de Budapestre is akkreditált nagykövete, Kumara Padmanabha Sivasankara Menon, illetve maga Nehru, a független India első miniszterelnöke[52] közbenjárt az érdekében.[53]

Büntetését a váci fegyházban kell letöltenie, ám egy éhségsztrájk miatt, melynek szervezésével is megvádolták, 1960-ban átszállítják egy szigorított fegyintézetbe, Márianosztrára. 1963. március 27-én amnesztiával szabadul.

6. Az utolsó másfél évtized (1963–1979)

1963-as szabadulását követően először az OFFI-nál végez alkalmi fordítói munkákat,[54] majd a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában dolgozik tudományos munkatársként. Onnan betegsége miatt saját kérésére 1971-ben nyugdíjazzák.[55]

1976-ban Angliában megjelenik *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című munkája,[56] életének utolsó nagyobb műve, melyben a nemzetközi politikai arbitráció eljárási feltételeinek kidolgozási módjára tesz javaslatot. Ezek működését konkrétan a ciprusi görög és török nemzetiségi közösség, valamint az izraeli–palesztin konfliktus megoldására tett javaslataival kívánja bemutatni, ezen esetelemzéseket azonban az angliai kiadó végül kihagyja az eredeti könyvből.

1978. július 25-én a Legfelsőbb Bíróság rehabilitálja az 1956/1957-es tevékenysége miatt kiszabott ítélet hatálya alól. 1979. május 10-én, néhány héttel felesége halálát

51 A vád szerinti hazaárulást megalapozó cselekményeket tehát a bíróság hűtlenségnek minősítette. A dogmatikai megkülönböztetésnek praktikus hatása nem volt, mert mindkettőért önmagában is lehetett akár halálbüntetést is kiszabni.

52 Horváth Attila: Bibó István és társai koncepciós pere. *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 99.

53 Váradi Júlia: „Én csak egyféleképpen tudom magam elképzelni" – Beszélgetés Göncz Árpáddal. *Mozgó Világ*, 2002/4, 10.

54 Vö. Huszár Tibor: *Bibó István – Beszélgetések, politikai életrajz-dokumentumok*. Magyar Krónika, Debrecen, 1989, 182.

55 Huszár: i. m. 182.

56 Eredeti angol címe: Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies – A Study of Self-Determination, Concord Among the Major Powers, and Political Arbitration*. Harvester Press, Hassocks, 1976.

követően, szívromhamban hal meg.[57] Temetését május 21-én tartják az óbudai köztemetőben;[58] sírja ma is itt, a 16-os parcellában található, más egykori '56-osok (Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád, Litván György) sírja mellett.

7. A bibói életmű értékelése

Bibó munkássága nem sorolható be sommás címkék alá, neve nem tűzhető mozgalmak zászlajára. Cizellált, egyéni megközelítése, a mások iránti elfogadás vágya és az örökös kompromisszumkeresés igénye egy fekete-fehéren gondolkodó világban naivnak hat, és nem alkalmas eszmei csaták megvívásához használható jelszavak megfogalmazására, nem varrható fel egyetlen ideológiai alapon készülő zászlóra sem. Ha ideológiai alapállását kellene meghatároznunk, nem is tudnánk e feladatnak eleget tenni. Ha mégis megpróbálnánk, leginkább azt mondhatnánk, hogy nemzeti liberális és keresztény szocialista gondolkodó volt.[59] Nemzeti, mert hitt abban, hogy a demokrácia nemzeti keretek között bontakoztatható ki leginkább, és mert kiemelt témaként foglalkozott a magyar nemzeti sorskérdésekkel; liberális, mert alapértéknek tekintette az emberi szabadságot és méltóságot; keresztény, mert református neveltetése meghatározta világlátását; és szocialista, mert fontosnak tartotta az elesettek megsegítését, a szegények felemelését, az anyagi javak igazságos elosztását, illetve azt, hogy a jólétben minden embernek, származzon bármilyen társadalmi rétegből is, részesülnie kellene.

A társadalom és az állam intézményi kereteit tekintve *demokrata volt, a végletekig*. Fontosnak tartotta a hatalom korlátozását az egyes hatalmi tényezők különböző közjogi szereplők kezébe adásával (röviden a hatalommegosztást, nemcsak jogi, hanem társadalmi szinten is). A politikai, gazdasági és társadalmi, valamint mindenekelőtt a nemzetközi jogi problémák megoldását – nem utolsósorban jogi mestere, Horváth Barna eljárási (jog)szemléletét magáévá téve – az érintett nemzetek tényleges részvételével járó konfliktusfeloldási, érdekegyeztető mechanizmusokkal, végső soron, a nyelvi határterületek esetén, népszavazásokkal[60] látta helyénvalónak. A nemzetközi

57 Haláláról az egyetlen korabeli sajtóhíradás egy egymondatos gyászhír volt a *Magyar Nemzet* 1979. május 13-i számában: *„Dr. Bibó István jogász és történész, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának nyugalmazott előadója, 68 éves korában, hosszan tartó betegség után május 10-én elhunyt."* lásd Litván–S. Varga (szerk): i.m. 704.

58 Ravatalánál Illyés Gyula és Kenedi János mondtak beszédet. Szövegüket lásd Litván–S. Varga (szerk.): i. m., 706–709.

59 Zsidai Ágnes kezdeti éveinek és érett korszakának kapcsolatát a „nemzeti liberalizmustól" való elhajlásból „egyfajta liberális szocializmus" felé történő átmenetben határozza meg. Zsidai Ágnes: Bibó István – az államtudós és államférfi. *Tolle lege*, 2013. https://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/bibo_istvan_bevez__zsavegl.pdf (letöltés: 2023.01.27.)

60 Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (2016): i. m., 879–880.

jogalanyiság és a valódi demokrácia alapjának a nemzeti önrendelkezés jogát tartotta,[61] mely igény még az országok területi szuverenitása védelmi igényének is felette áll.[62] A hatalom humanizálása és racionalizálása, ezzel együtt a hatalom ellenőrzése és erőszakmentessé tétele szerinte nemcsak kívánatos, hanem lehetséges is, melyet – Hajnal István történész nézeteit továbbgondolva[63] – „*a szabadság kis köreiből*"[64] lehet fokozatosan elérni, ami végső soron elvezet egy valóban demokratikus, a polgárok érdekét szolgáló állami politikai-hatalmi működéshez, a „*kölcsönös szolgáltatások társadalmához*".[65]

Bibó, *a reneszánsz ember*, a társadalomtudományok legtöbbjében maradandót alkotott. Abban, hogy ma főként a politikatudomány, és nem a jogtudomány művelőjeként tartjuk számon, érdeklődési körének részleges változásán kívül számos esetleges (és számunkra, de az egész világ számára is tragikus) történelmi fejlemény sora játszott szerepet. Szabadfalvi József értékelésében „*Bibót pályakezdése és korai írásai arra predesztinálták, hogy a magyar jogtudomány, ezen belül is a jogbölcselet, nemzetközi jog, közjog művelésének kiemelkedő alakjává váljon. Érdeklődésének változása, valamint a második világháború utáni történések eredményeképpen politikaelméleti és -történeti írásaival és közéleti tevékenységével vált igazán ismertté, emblematikus gondolkodóvá.*"[66]

Bibó hatása alighanem a hitelességében rejlik. Bár elvi tételeit nem absztrakt módon fogalmazta meg, hanem mindig konkrét politikai-társadalmi problémák megoldásának alapjaként, ami miatt eszmei álláspontjának rendszerbe foglalása is nehezebben lehetséges, nézeteinek fennmaradását azonban nagymértékben elősegítette személyes áldozatvállalása. Ez mind a náci Németországban kialakult „politikai hisztéria" elemzésében, mind a zsidók számára házassági igazolólevelek kiadásában, mind az 1945 után létrejövő, majd egyre fokozódó kommunista hatalmi hegemóniával szembeni írásaiban, legtisztábban pedig az 1956. évi politikai szerepvállalásában, illetve 1957. májusi letartóztatásáig a demokrácia érdekében tett, egyre reménytelenebb politikai erőfeszítéseiben is megnyilvánult. Eszméiért végső soron életét tette kockára, mert valóban hitt abban, hogy „*demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni*".[67]

61 *„A nemzeti érzés, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egytestvér komoly tömegérzelem…"* Bibó A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (2016): i. m., 848.

62 Lásd például a bibói nemzetközi politikai döntőbíráskodás mikénti céljának a nemzetközi jogász általi értékelését: Kardos Gábor: Az államalakulási konfliktusok megoldása Bibó István értelmezésében, *Világosság*, 2013/tavasz-nyár, 305.

63 Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez – Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében. Argumentum, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2005, 121.

64 Ezekbe „*nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek*". Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme, *Válasz*, 1947/6, 496. E fejlődési modell (céhekkel, egyetemekkel, autonóm falusi és városi közösségekkel) Nyugat-Európára volt jellemző. Ezek hiányában Kelet-Európában a demokratikus intézményrendszer nyugatihoz hasonló kifejlődéséhez nem volt meg a társadalmi alap.

65 Vö. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: [Dénes Iván Zoltán (szerk.)] (2016): i. m., 358.

66 Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története*. Gondolat, Budapest, 2024, 311.

67 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: [Dénes Iván Zoltán (szerk.)] (2016): i. m., 519.

Perspectives
– Jogelméleti irányok

Fekete Balázs[*]

A Legrand-szemüveg

Új lencsék a jogösszehasonlítás és a jogtudomány kritikájához

1. Pierre Legrand véleményem szerint az elmúlt évtizedek meghatározó és jelentős hatást gyakorló jogi gondolkodója. A Sorbonne-on oktató kanadai professzor neve összekapcsolódik a kritika és a kulturalizmus címkéivel. Kifinomult, ugyanakkor rendkívül – a végletekig – következetes gondolatmenetei vagy elgondolkodtatják, és ezzel továbbgondolásra sarkallják olvasóit, vagy elementáris ellenkezést váltanak ki. Stílusa egyedi, a jogtudományi írás szinte összes létező konvencióján túllép, szövegei nyelvi színvonala és kiérleltsége messze meghaladja az átlag angol nyelvű publikációkat.[1] Legrand így – jó értelemben véve – jelenséggé vált, nem véletlen, hogy Peter Goodrich egyik legutóbbi művéről írt recenziójában még egy egyedi angol igét is megalkotott munkássága esszenciájának megragadására – *to compierre* –, felhasználva az összehasonlítás – *to compare* – kifejezést és a keresztnevét.[2] Bármit is gondoljunk Legrand-ról – aki saját értékelése szerint is erősen megosztó személyiség[3] –, ha komolyan vesszük a szakmai integritásból következő felelősségünket, egyet biztosan nem tehetünk meg, nem hagyhatjuk figyelmen kívül gondolatait. Nem kell vele egyetérteni, sőt, de mindenképpen érdemes megismerni fő állításait, legalább azért, hogy tudjuk azt, mivel nem értünk egyet, mivel nem fogunk foglalkozni a jövőben.

Ebben a rövid szövegben Legrand számomra lényeges téziseit szeretném felvillantani a jogösszehasonlításról és a jogtudományról. Semmiképpen sem törekszem teljességre, ami már azért is lehetetlen lenne, mert munkássága annyira összetett és sokrétű, hogy nemcsak lehetetlen, hanem nem is érdemes ilyen terjedelemben áttekinteni. Másrészt azt sem állítom, hogy – noha az utóbbi években sokat olvastam tőle, többször is volt alkalmam találkozni vele, és nem titkolom, komoly hatással volt rám,

* Fekete Balázs, egyetemi tanár, ELTE ÁJK; tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI. E-mail: fekete.balazs@ajk.elte.hu

1 Legrand írói önmeghatározásához lásd Legrand, Pierre: Derring Literarity – The Case of Negative Comparative Law. *Law & Literature*, 2025/2, 247–267. (2025a).

2 Goodrich, Peter: Critique of comparative law: to compierre. *Journal of Law and Society*, 2024/1, 130–142.

3 Legrand, Pierre: Comparative Law's Shallows and Hollows – A Negative Critique on Ablepsy. *The Journal of Comparative Law*, 2025/2, 431–432. (2025b).

szimpatikusnak találtam mint embert – mindent tökéletesen megértettem volna. Ami most következik, az az én személyes Legrand-olvasatom, annak is az első vázlata, semmi több. Az is nyilvánvaló, hogy az én megértésem 'autobiográfiailag és kulturálisan kódolt'.[4] Azt látom ezekből a szövegekből, ami számomra – egy magyar jogi oktatásban szocializálódott, emellett Belgiumban és Hollandiában is tapasztalatokat szerzett, a jogösszehasonlítás iránt már legalább két évtizede érdeklődő, alapvetően elméleti irányultságú, kulturálisan és nyelvileg nyitott személyiség számára – az utóbbi időben érdekes, sőt – továbbmegyek – revelatív volt. Abban bízom, hogy ez a szöveg – minden tökéletlensége ellenére, vagy éppen azzal együtt? – másokat is inspirálhat olyan alapvető kérdések feltételére és végiggondolására, melyeket Legrand feltesz és megválaszol.

2. Legrand utóbbi évtizedekben írt műveinek kifejezett célja a jogösszehasonlítás második világháború utáni felfogásának átfogó és alapos kritikája. A 2020-as években megjelent köteteiben monografikus igénnyel foglalja össze elképzelését, és ezekhez kapcsolódik a 2025 végén a *The Journal of Comparative Law* második számában megjelent, kétszáz oldalas [!] könyvkritikája is, melyben egy kortárs, Oxfordban megjelent, az összehasonlító jog alapkérdéseibe bevezető kötet[5] kapcsán artikulálja álláspontját és „*negatív kritikáját*". E 'recenzió' nagy felbolydulást keltett a nemzetközi komparatista körökben, többen megdöbbenésüket fejezték ki különféle közösségi oldalakon.[6] A kötet szerzői szerint a folyóirat hibázott Legrand cikkének megjelentetésével, mivel Legrand a szerkesztőbizottság tagja, és az is kétséges számukra, hogy a *peer-review* és a szakmaiság alapvető követelményeit megfelelően betartották volna. Másrészt a társszerzők Legrand-ot erős *ad hominem* érveléssel, a kötet céljának „*alapvető félreértelmezésével*" és akadémiai rasszizmussal vádolták, mivel többször is negatívan írt az olasz komparatisták klánszerű működéséről. Nem meglepő módon Legrand elutasította ezeket a kritikákat, fenntartotta, hogy cikke minden szakmai elvárásnak megfelel, és azzal érvelt, hogy egy kötet megjelentetése az *Oxford University Press*nél nem jelent immunitást a szakmai kritikákkal szemben.[7]

A fenti 'recenzió' olvasását nemrég fejeztem be, és azt hiszem, az utóbbi évek talán legjelentősebb jogtudományi munkáját tartottam a kezemben. A stílus valóban kérdőjeles bizonyos pontokon, egyes esetekben kifejezett indulat is érzékelhető – például

4 Vö. Legrand (2025b): i. m., 414–426.

5 Ragone, Sabrina–Smorto, Guido: *Comparative Law – A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2023.

6 Lásd például Russell Miller (https://tinyurl.com/yhzabanf) és Jaakko Husa (https://tinyurl.com/yc4jakdk) véleményeit.

7 Lásd részletesen: Grove, Jack: Scholar defends scathing book review as 'laser-focused on facts'. *Times Higher Education*, December 23. 2025. https://www.timeshighereducation.com/news/scholar-defends-scathing-book-review-laser-focused-facts (letöltés: 2026.01.29.).

a *legal transplants* (jogátültetés) kérdéskörnél, amikor Legrand értetlenségét fejezi ki, hogy az e témában legtöbbet idézett, és a témáról való gondolkodást új irányokba elindító cikkét nem említik, csak egy későbbi, részben irreleváns résznél, egy mondatban[8] –, de mindezek ellenére azt gondolom, hogy egy a jövőben gyorsan alapművé váló cikket alkotott. Ez a mű valójában szintézis, amit az tesz igazán érdekessé, hogy egy konkrét mű konkrét állításait dekonstruálja, és így a „negatív kritika" értéke nemcsak absztraktan válik láthatóvá, hanem a jogtudományi vita szintjén és egy eltérő érvrendszerhez viszonyítva is lemérhető.

Legrand tehát a 2020-as években felfogása precíz artikulálására és összefoglalására törekedett, monográfiái,[9] illetve a 2025 végén megjelent 'recenzió' segítségével jó képet alkothatunk megközelítéséről. E megközelítés azonban – ahogy azt konvencionálisan várnánk – nemcsak a jogösszehasonlítás, hanem a jogtudomány számára is számos tanulságot hordoz.

3. Legrand kritikája talán a legvégiggondoltabb kritika, amivel a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseinek vizsgálata közben találkoztam. Az a benyomásom, hogy kritikáját három rétegre lehet felbontani, de nagyon fontos, hogy ezek a rétegek egymásra épülnek, és számos intellektuális kapcsolódási pont szövi át úgy őket, hogy az elválasztások értéke igencsak viszonylagos. Az első, legalapvetőbb ezek közül a posztkarteziánus filozófiai gondolkodás klasszikusainak rétege. Legrand hivatkozásaiból egyértelmű, hogy számára a kartezianizmust meghaladni kívánó filozófusok gondolatai alkotják azt az alapot, amelyre kritikáját a jogösszehasonlítás általa ortodoxnak vélt felfogásával szemben felépíti. A legtöbbet hivatkozott szerzők e körből Martin Heidegger és Theodor W. Adorno. Hasonló fontosságú számára Jacques Derrida és Hans-Georg Gadamer életműve, különös tekintettel a szövegek értelmezésének kérdéskörére. Ki kell még emelni Samuel Beckett költő és író hatását, Legrand gyakran nyúl ahhoz az eszközhöz, hogy gondolatait Beckett-idézeteket felhasználva formálja meg,[10] és emellett mottóként – paratextusként[11] – is gyakran találkozhatunk Beckett-részletekkel. A posztkarteziánus filozófia és Beckett abszurd és redukcionista művei mélységeiben megértett és átélt – élettapasztalattá vált – narratív keretet adnak Legrand gondolkodásának, és ezzel kijelölik műveiben a „lehetséges és a lehetetlen"[12] kereteit. Továbbá, a filozófiai elem

8 Legrand (2025b): i. m., 307–312.

9 Legrand, Pierre: *Negative Comparative Law*. Cambridge University Press, Cambridge, 2022.; Legrand, Pierre: *Comparative Law and the Task of Negative Critique*. Routledge, Abingdon-New York, 2023.; Legrand, Pierre: *The Negative Turn in Comparative Law*. Routledge, Abingdon-New York, 2025.

10 Lásd pl. Legrand (2025b): i. m., 253.

11 Genette, Gerard: Transztextualitás. *Helikon*, 1996/1–2, 84.

12 Vö. Braudel, Fernand: *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gutta Kiadó, Budapest, 2004.

ilyen intenzitású, átható, megjelenése arra is rámutat, hogy valódi jogelméleti teljesítményt lehetetlen valódi megértésen alapuló, általános filozófiai tudás nélkül létrehozni.

4. A következő azoknak az általános, döntően a jogtudomány elméleti problémáihoz kapcsolódó állításoknak a rétege, melyek kritikai potenciálja nem szűkíthető a jogösszehasonlításra.

Módszerét Legrand „*negatív kritikának*" nevezi, és élesen elhatárolja az ún. konstruktív kritika fogalmától. Magyarul a kritikai hozzáállásnak is létezhetnek különféle irányai, és ő ezek közül a legradikálisabbat, az ún. „negatív kritikát" választja. Ez a fajta kritika – melynek szinonimájaként a dekonstrukciós kritikát is említi egy ponton[13] – abban tér el a konstruktív kritikától, hogy szándékoltan „a rendszer" – jelen esetben a kortárs *mainstream* jogösszehasonlítás – kritikájára irányul. Azaz nem akar a már kidolgozott előfelvetések rendszerének keretein belül maradni, hanem tudatosan e keretek lebontására törekszik.[14] A 2022-ben megjelent *Negative Comparative Law*-ban igen tömören így fogalmazza meg e megközelítés lényegét:

> *„Ez az értékkombináció a komparatistának lehetővé teszi, hogy többféle módon is nemet mondjon a tisztaság eszményére (a jogban és a jogelméletben); a lefordíthatóságra (az »idegenség« esetében); a megértésre (az »idegenség« esetében); a módszerre (a kutatásban); az objektivitásra (az értelmezésben); az igazságra (az értelmezésben); a pontosságra vagy a korrektségre (az értelmezésben); az egy és pontos jelentés elképzelésére (az értelmezésben); a reprezentációra (az értelmezésben); az ekvivalenciára vagy közös vonásokra (a jogok között); az »átültetésekre« (a jogok között); a jobb jog feltételezésére, az egyetemességre; és mindarra, ami globalizáció, egységesítés vagy uniformizáció lenne (a jogok között)."*[15]

A fenti idézet esszenciálisan jól leírja Legrand törekvéseit. A jogösszehasonlítás összes bevett és széles körben kutatott klasszikus kérdését a dekonstrukció igényével közelíti meg, és így – kilépve a bevett tudásrendszerből – új utakat keres e problémák tárgyalására. Az is fontos, hogy e módszerben Legrand komoly „teremtő erőt" lát, ugyanis szerinte a korábbi bevett tudományos állítások tagadása olyan kreatív energiákat

13 Legrand (2025b): i. m., 391.
14 Legrand (2025b): i. m., 392.
15 Legrand (2022): i. m., 424. „*The value combination* [...] *allows the comparatist variously to say no to purity (of law and legal theory); no to translatabilty (of foreignness); no to understanding (of foreignness); no to method (in research); no to objectivity (in interpretation); no to truth (in interpretation); no to exactitude or correctness (in interpretation); no the idea of one right meaning (in interpretation); no to representation (in interpretation); no to equivalence or commonality (across laws); no to 'transplants' (of laws); no to the assumption of a better law; no to universality; and no to what would be globalization, unification, or uniformization (of laws)*."

szabadíthat fel, amelyek a közhelyek egyszerű elfogadása helyett új problémahorizontok és radikálisan eltérő megállapítások felé irányíthatja a tudományos gondolkodást.[16]

A kortárs összehasonlító jogi diskurzus alapproblémája Legrand szerint ismeretelméleti jellegű, és lényege az a kognitív probléma, hogy mit jelent valójában az „idegenség" megismerése egy emberi személy számára. (E ponton fontos egy terminológiai magyarázatot adnom. Legrand konzekvensen a „*foreigness*" kifejezést használja e probléma leírására, amit magyarul nem könnyű megfelelően lefordítani. Leginkább a „külföldiség" jöhetne szóba, de a magyar nyelvben a külföldet nagyon erősen földrajzi értelemben használjuk, és a „nem magyar" szinonimájaként tekintünk rá. Legrand szövegei ennél univerzálisabb értelmet tulajdonítanak neki, minden olyan jelenség, amely a megfigyelő kulturálisan kondicionált személyén kívül áll, a jogösszehasonlítás területén például minden olyan külföldi jog, amely nem az adott kutató nemzeti joga. Ezért szerintem helyesebb ebben az absztrakt, filozófiai használatban „idegenségnek" fordítani, így talán közelebb kerülhetünk a legrand-i egyetemesebb jelentéshez.) Csak akkor érthetjük meg ezt az episztemológiai problémát Legrand szerint, ha túl tudunk lépni a kartezianizmus alany és tárgy dualitásán, azaz a megismerő személy és megismerendő tárgy elválasztásán. A komparatista és a külföldi jog vagy jogok, melyekkel dolgozik, nem elválaszthatók egymástól, és ennek messzemenő filozófiai következményei vannak. Elképzelhetetlen például a komparatista által tanulmányozott külföldi jogszabály külső, objektív és igaz leírása, egyáltalán maga a deskripció lehetetlen, el kell fogadni azt, hogy a kutató mindig jelen van mind az általa kutatott külföldi jog problematizálásában és megfogalmazásában, mind pedig kutatási eredményeiben.[17] Legrand szavaival: a komparatista nem leír, hanem *re-prezentál*, azaz *újra-bemutat* egy jelenséget kulturális hátteréből fakadó előfeltevései mentén.[18]

A legrand-i alapgondolatok leltára nem lehetne teljes a jogtudományról mint szakmai közegről alkotott képe nélkül. Az nyilvánvaló, hogy ez a leírás nem független személyes tapasztalataitól, műveiben többször találkozhatunk különféle visszaemlékezésekkel – anekdotákkal[19] –, melyekben saját történeteit osztja meg az olvasóval. Összhangban a „negatív kritikai" attitűddel, Legrand – aki Oxfordban doktorált, több amerikai és európai egyetemen is tanított, és aki jelenleg a Sorbonne professzora – a jogtudomány világát politikai természetűnek és hierachikusnak látja, melynek fő célja az uralkodó álláspont – ortodoxia – fenntartása belső, hatalmi mechanizmusai segítségével. Emiatt az eltérő megközelítések elhallgatása, vagy akár cenzúrája, sem idegen az akadémiai

16 Legrand (2022): i. m., 371.
17 Legrand (2025b): i. m., 395–396.
18 Legrand (2025b): i. m., 405–411.
19 Pl. Legrand (2025b): i. m., 245–246. (Egy torinói előadása kapcsán ír Rodolfo Sacco tekintélyéről az olasz jogösszehasonlításban.)

közegtől.[20] A jogtudomány végső soron mindig indoktrinál, tehát előírja, hogy miről mit kell gondolni a szakmai közösség tagjaként, és ezért is tartja nagyra Bernard Ruddent, oxfordi témavezetőjét, aki egyszer így válaszolt neki, amikor egy témában útbaigazítást kért: *„Nem azért vagyok itt, hogy megmondjam, hogy mit gondoljon."*[21] A legártalmasabb a jogtudomány működésében a tanítványi viszony, mivel a mester tisztelete és követése lehetetlenné teszi a valódi alkotó munkát, és szervilizmushoz vezet Legrand szerint, különösen a kontinentális Európa akadémiai kultúráiban.[22]

Nincs tehát Legrand különösebben jó véleménnyel a jogtudományról mint közegről, és különösen kritikus a kontinentális jogtudománnyal. A kontinentális jogtudományt szerinte megmérgezi az absztrakt kategóriákban való gondolkodás tradíciója, és ez komoly mentális akadályt teremt a jogtudományi kutatás kortárs megközelítéseivel szemben.[23] E megközelítés mögött véleményem szerint Legrand radikális, így végletes, individualizmusa áll, mely szerint a tudományos helytállóság mércéje egyes-egyedül az egyéni teljesítmény, és a külső körülmények – leginkább az akadémiai világ mint önérdekkel rendelkező, kényszerítésre képes rendszer – ezt csak torzíthatják, ronthatják, hiszen alkalmazkodási kényszereket teremtenek, illetve belső politikáktól motiváltan működnek. Saját hazai és külföldi tapasztalataim azt mutatják, hogy Legrand a fentiekben bizonyosan nem téved, de azt sem szeretném eltitkolni – még magam elől sem –, hogy e közegtől sokféle és -fajta segítséget is kaptam. Például Pierre Legrand-tól, amikor beszélgethettünk vagy levelezhettünk, vagy amikor könyveket küldött. Szerintem ezért ez a kép nem fekete-fehér, vagy kizárólag csak fekete, noha azzal teljes mértékben egyet tudok érteni, hogy magára a közegre igencsak ráfér a negatív kritika, és számos ponton megállapításai nem rugaszkodnak el túlzottan a valóságtól.

5. A következő lépésként szeretném röviden bemutatni Legrand számomra legfontosabb téziseit.[24] E ponton ismét jeleznem kell, hogy *re-prezentálok*, azaz nem törekszem egy objektíve érvényes és semleges tézisgyűjtemény megalkotására, hanem azokat foglalom össze, melyek számomra valamilyen okból – a tudományos felfogásomtól a személyes érdeklődésemig – érdekesek, és ezzel az összefoglalással újra meg is teremtem ezeket, immár a saját nézőpontomból.

20 Pl. Legrand (2025b): i. m., 298. (H. Patrick Glenn munkájára vonatkozó kritikák elhallgatása kapcsán ír Legrand cenzúráról.)
21 Legrand (2025b): i. m., 391.
22 Legrand (2025b): i. m., 243–248 és 375–376.
23 Lásd Legrand, Pierre: Are civilians educable? *Legal Studies*, 1998/2, 216–230.
24 Ez a rész a 2023-ban a *Negative Comparative Law*-ról megjelent *review essay*em logikáját követi. Lásd Fekete, Balázs: The Power of Negative – Notes on Pierre Legrand's Negative Comparative Law. *The Journal of Comparative Law*, 2023/1, 379–390.

Legrand gondolatmenetének kiindulópontja, hogy a jogösszehasonlítás sosem értheti meg teljesen a külföldi jogszabályokban az „idegenséget". Ez az állítás Derrida filozófiájának *Self/Other* – Önmagam és a Másik[25] – megkülönböztetésén alapul, és érvelésének legalapvetőbb episztemológiai kiindulópontja. Ha elfogadjuk az Önmagam és a Másik megkülönböztetését, és ebből következően azt, hogy minden individuum természetszerűleg megismételhetetlen és egyedi, akkor ennek az az egyik következménye, hogy a megismerő egyén sosem szerezhet teljes képet egy másik személy egyediségéről. Ez az alapvető posztmodern felismerés Legrand szerint a jogösszehasonlítás terén is alkalmazható, mivel a külföldi jog mindig az egyedi jellemzőkkel rendelkező Másikat testesíti meg, így „idegenséggel" rendelkezik, és ez az ontológiai egyediség a hazai környezetből érkező komparatista számára sosem érhető el és ismerhető meg teljesen.[26] E kiindulópont miatt a jogösszehasonlításon alapuló megismerés és megértés éles episztemológiai korlátokkal rendelkezik, és ezekkel foglalkozni kell, mint talán a legfontosabb elméleti és egyben módszertani problémákkal.

Az előbbiek első következménye, hogy drasztikusan meg kell változtatnunk a jogösszehasonlításról mint tudományos tevékenységről alkotott képünket. Szemben a konvencionális felfogással, mely a jogösszehasonlítást tudománynak tekinti,[27] Legrand értelmezésében a jogösszehasonlítás nem olyan objektív tevékenység, amely a – csupa nagybetűs tudományos – igazság feltárására törekszik, és ez alapján vizsgálja, értékeli, minősíti és esetlegesen rangsorolja a külföldi jogokat. Hanem, az előbbiekkel ellentétben, a jogösszehasonlítás nem más, mint a külföldi jogban rejlő ontológiai „idegenség" folyamatos – közelítő – értelmezése és az azt meg- vagy felmutatni kívánó *re-prezentációk* létrehozása. A külföldi jogban megjelenő „idegenség"[28] elismerése – mellyel párhuzamosan azt is elfogadjuk, hogy sosem tárulhat fel valaki más számára a maga teljességében – tehát az objektív tudományos igazság kereséséről az egymással versengő, mindig tökéletlen, de a külföldi jogot valamilyen szempontból mégis megragadó, nem kizárólagosságra törekvő *re-prezentációk* megalkotására helyezi át a hangsúlyát.

Mivel ebben az értelmezésben az összehasonlító jogi kutatás lényege a külföldi jogokban megjelenő „idegenség" kutatása, mindezekből lényeges etikai elvárások is következnek. A legfontosabb – mivel az „idegenség" sosem ismerhető meg teljesen, és maga a komparatista is egy kulturálisan beágyazott szereplő –, hogy a külföldi joghoz a lehető legempatikusabban és tisztelettel kell közelíteni.[29] Ezt az etikai követelményt nevezi

25 Köszönöm Kevevári István segítségét a fordításban.
26 Legrand (2022): i. m., 9.
27 Erre jó példa Zweigert és Kötz klasszikus műve. Zweigert, Konrad–Kötz, Hein: *An Introduction to Comparative Law*. Oxford University Press, Oxford, 1998.
28 Legrand (2022): i. m., 276–279.
29 Legrand (2022): i. m., 243–244.

Legrand a *„jólelkű értelmezés*" – *charitable interpretation* – elvárásának. Ennek lényege az én értelmezésemben abban áll, hogy a kutatónak tudatosítania kell magában azt a tényt, hogy a külföldi jog megismerése során szükségszerűen a saját kulturális előfeltevései alapján viszonyul az adott jogi jelenséghez, ez pedig minden esetben elnyomhat fontos jellemzőket a Másik identitásából. Emiatt a külföldi jogokkal való foglalkozás sokkal tudatosabb és önreflexívebb – akár még saját előítéleteit és hibáit is felismerni és megkérdőjelezni képes – kutatói hozzáállást kíván meg, mint a hazai joggal való foglalkozás, mely ilyen értelemben „hazai pálya".

Követve Derrida megközelítését, Legrand arra is felhívja a figyelmet, hogy egy külföldi jogszabály sosem szimpla szöveg – á la *black-letter law* –, hanem mindig bensőségesen kötődik egy meghatározott történelmi időszakhoz és kulturális környezethez.[30] Azaz minden esetben kulturális produktum is – a szigorúan vett jogi relevanciája mellett –, és ezért számos történeti és kulturális „nyomot" rejt. A jog-összehasonlító kutatómunka éppen ezeknek a „nyomoknak" – ugyan részleges és tökéletlen – feltárásában és megjelenítésében áll, és így válik érthetővé a „jólelkű értelmezés" követelménye. E „nyomokhoz" ugyanis csak akkor férhet hozzá a komparatista, ha megpróbálja minél kevésbé saját nézőpontjával elnyomni az adott jogszabály vagy jogi jelenség legtágabban értelmezett kulturális identitását, és ezen keresztül legalább tökéletlenül, de megpróbál annak valamiféle „hangot adni" munkáiban. Minderre Legrand kiváló példát ad a 2004-ben elfogadott, a vallási szimbólumok és ruházat nyílt viselését az iskolákban megtiltó francia törvény[31] elemzésével. Legrand szerint e törvényen több jellegzetesen francia kulturális meggyőződés is „*rajta hagyta a nyomát*", többek között a szekularizmus ideája, az állami beavatkozás gondolata, az iskoláknak a köztársasági értékek továbbadásában játszott szerepéről vallott elképzelések és az iszlamofóbia is.[32] A külföldi jog szövege tehát nem elválasztható annak történeti-kulturális hátterétől, sőt valójában azokat fejezi ki – eltérő intenzitással és egyedi konfigurációkban – a jog világában.

Izgalmas kérdés, hogyan lehet a kulturális „nyomokat" kutatni, mivel a jogtudomány hagyományos – dogmatikai – eszközkészlete erre egyértelműen alkalmatlan. A bevett válasz ilyen esetekben nyilván az interdiszciplináris megközelítés hangsúlyozása, azonban ez a kérdés összetettebb annál, mint ahogy azt a meglehetősen divatos programszerű – legyen minden kutatás interdiszciplináris! – kijelentések sejtetik.[33] Legrand valójában igencsak szkeptikus az interdiszciplinaritás megközelítésével. Véleménye

30 Legrand (2022): i. m., 209–210.

31 LOI n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics.

32 Legrand (2022): i. m., 389–422.

33 A jogösszehasonlítás és az interdiszciplinaritás kérdéshez lásd Mercescu, Alexandra: *Pour une comparaison des droits indisciplinée*. Helbing Lictenhahn Verlag, Basel, 2018, 155–298. Husa, Jaakko: *Interdisciplinary Comparative Law*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 2022.

szerint egy jogász sosem válhat igazán szociológussá, történésszé, irodalmárra, közgazdásszá és így tovább, mivel ezek mind a jogi gondolkodástól eltérő megközelítések.[34] E radikális kijelentés mögött ismét felsejlik a derridai Önmagam és a Másik elválasztása, és ugyanúgy az ebből fakadó ontológiai különbségtétel „logikáját" alkalmazza. Ha az interdiszciplinaritás elérhetetlen cél, akkor mit tehet mégis a komparatista, hogy értelmes munkát tudjon végezni? E ponton a legrand-i megközelítés legeredetibb állításával találkozhatunk. Legrand szerint ugyanis a komparatistának bőven elég, ha fegyelmezetlen (itt ismét egy lefordíthatatlan francia-angol szójátékkal találkozunk, ugyanis Legrand az *interdisciplinarity* – *indisciplined* szópárt használja az interdiszciplinaritás és fegyelmezetlenség szembeállítására). A komparatista tehát a külföldi jogokban rejlő kulturális „nyomok" tanulmányozása során többféle nem jogi tudományterületet is bevonhat, gyakran a téma esetlegessége alapján, amennyiben szerinte azoknak lehetnek olyan meglátásai, melyek relevánsak a „nyomkeresés" során, különös tekintettel a kulturális identitásbéli elemek felfejtésénél. E diszciplináris fegyelmezetlenség biztosan nem módszertan – ne felejtsük, Legrand módszertanellenes, mert abban csak a Másik különbözőségének megismerését gátló külső béklyót lát –, nem is véletlen, hogy megközelítését gyakran „*barkácsolásnak*" – *bricolage* – nevezi.[35]

További nagyon fontos legrand-i észrevétel, hogy nem lehet úgy jogösszehasonlítással foglalkozni, hogy ne beszélnénk magáról az ágensről, a komparatistáról. A komparatista ugyanis nem egy semleges, a kutatás hátterében álló, gyakorlatilag láthatatlan aktor – ahogy azt az ortodox jogösszehasonlítás uralkodó felfogása sugallja –, hanem valaki, aki életre kelti mind a vizsgált külföldi jogot, mind pedig az arról alkotott képet. Azaz primordiális hatása van arra, hogy a külföldi jog hátterében álló Másik hogyan jelenik meg olvasóközönsége és a hallgatósága számára. A legfontosabb a komparatista kapcsán az, hogy „ki kell jönnie a fényre" – és ez talán már nem meglepő az előzőek alapján –, és el kell ismernie, hogy maga is egy kultúra terméke, tehát számos kulturális előítélettel – többek között: a személyes élettörténete, a jogi iskolázottsága, a nyelve vagy a vallása – képes csak a külföldi jogra tekinteni. Ha ezt elfogadjuk, és ezzel elengedjük a pozitivista tudományosság irreális képét a semleges tudományos megismerőről, akkor mindez megerősíti, hogy miért kell elutasítani azt, hogy a jogösszehasonlítás képes lenne objektív képet adni a külföldi jogról,[36] és miért kell elfogadni, hogy a komparatista munkájának végeredménye természetszerűleg nem lehet más, mint a saját értelmezésén alapuló *re-prezentáció*.[37]

34 Legrand (2022): i. m., 182–216.
35 Legrand (2025b): i. m., 265.
36 Legrand (2022): i. m., 34–37.
37 Legrand (2022): i. m., 380–383.

Végső soron, mindezek alapján hogyan lehet a jogösszehasonlítást meghatározni? A jogösszehasonlítás egy olyan, a külföldi jogokkal foglalkozó tevékenység, melynek során a komparatisták a legtágabban értelmezett kultúra szövegébe ágyazódó jogi szövegeket értelmeznek saját kulturális előfeltevéseik alapján. Miközben ezt teszik, tisztában vannak azzal, hogy tevékenységükkel maguk is aktívan alakítják a külföldi jogról alkotott képet, és azt is elfogadják, hogy eredményeik sosem írhatják le a külföldi jog valóságát, pusztán csak közelíthetnek ahhoz. De, minden ilyen – a jólelkű értelmezés etikai követelményét megvalósító – közelítés értékes, mert képes a Másik különbözőségéből „valamit" felmutatni, még ha ez a *re-prezentáció* természetszerűleg csak torz és részleges maradhat is. Utolsóként azt sem szabad elfelejteni, hogy ennek a tevékenységnek értelemszerűen van politikai dimenziója is, hiszen az „összehasonlított" jog, a téma, az elmélet és a nyelv kiválasztása egy kutatásban valamilyen módon – közvetlenül vagy közvetve – mindig kötődik lokális vagy globális jogpolitikai szándékokhoz.[38]

6. Legrand megközelítését természetesen lehet kritizálni, sőt szerintem lehetetlen puszta elfogadással, minden kritika nélkül viszonyulni hozzá. Azt hiszem, egy ilyen, reflexiókat nélkülöző befogadást ő maga sem várna el soha. Számomra nem elfogadható a végletekig radikalizált individualizmusa, ugyanis azt gondolom, hogy a tudományos világ természete miatt lehetetlen a közösségi dimenziót figyelmen kívül hagyni,[39] még ha a tudományos közösségek valóban kapuőrként működnek is, hierarchizáltak, és hajlamosak az eltérő hangokat tekintélyelvű megoldásokkal elhallgattatni. Ugyanígy nem értek egyet az emberi megismerésről vallott képével sem, mivel rendkívül – túlzottan – radikális episztemológiára épül, és azt feltételezi, hogy az emberi megismerés mindig a létező legmélyebb és átfogó tudás megszerzésére irányul. Azt hiszem, Martin Buber az Én és Az és az Én és Te szópárok megismerésben játszott szerepének elemzésével meggyőzően bemutatta, hogy sok olyan helyzet lehetséges az életben – érdekes módon a tudományos megismerést is ide sorolta –, amikor nem a Másik esszenciális megismerésére törekszünk.[40] De szerintem most nem ezek a kritikák a lényegesek, hanem egy másik kérdést kell feltenni.[41]

Ez a kérdés pedig nem más, mint hogy a hazai jogtudomány profitálhat-e abból, ha felvesszük a Legrand-szemüveget, és így tekintünk önmagunkra. A válaszom erre a kérdésre egyértelmű igen, és a következőkben szeretnék néhány olyan pontot rögzíteni

38 Legrand (2025b): i. m., 377–380.
39 Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Budapest, 2000.
40 Lásd Buber, Martin: *Én és Te*. Európa, Budapest, 1999, 9–11.
41 E kritikákat részletesebben lásd Fekete: i. m., 387–389.

– természetesen teljesen elnagyoltan és impresszionisztikus jelleggel –, ahol úgy vélem, van haszna és hozzáadott értéke a Legrand-szemüvegnek.

Elsőként a Legrand-szemüveg számomra azt mutatja be, hogy mennyire hiányzik a hazai jogtudományból az önreflexív gondolkodás.[42] A jogtudomány egy szokásszerűen áthagyományozódó felfogását – egyfajta csendes előfeltevésként – minden hazai kutató magáévá teszi az egyetemi és doktori képzés során, de erre csak a legritkábban kérdezünk rá. Nem igazán kérdezünk rá, hogy mi minden következik abból, hogy a kutató egy meghatározott kulturális előfeltevés-rendszerrel érkezik a tudományba, ahol ezt követően további hasonló előfeltevéseket sajátít el. Azt sem vizsgáljuk, hogy a különféle hazai – egyetemekhez és szakterületekhez kötődő – szakmai közösségek hogyan működnek, vajon ezek is játszanak-e olyan kapuőri és tekintélyelvű szerepet tudományos életünkben, mint amiről Legrand teljesen nyíltan ír. Egyelőre azt sem tudatosítottuk még, hogy a kutatói szerephez milyen – mindenki számára elfogadható – etikai követelmények kapcsolódhatnak, és milyen politikai dimenziói vannak vagy lehetnek a jogi kutatásának. Egyszóval, a Legrand-szemüveg segíthet abban, hogy észrevegyük azokat a kérdéseket, amelyeknél elkerülhetetlennek tűnik a közösségi szintű önreflexió, ami természetesen egy kifejezetten kényelmetlen és gyakran igen kínos dolog, hiszen a korábbi gyakorlataink tudatos vizsgálatára és átgondolására késztet.

Másodsorban, a Legrand-szemüveggel azt is észrevehetjük, hogy ugyan a külföldi jogokkal, egyes jogszabályokkal vagy jogintézményekkel való tudományos foglalkozás bevett „műfaj" a magyar jogtudományban, elméleti értelemben igen kevéssé reflektált. A különféle külföldi jogok bemutatásának megvan a maga – nem csak tudományos – haszna és érdeme, mivel tágítja a jogászi horizontot, bővíti a jogászi szakmai kultúrát, inspirálhatja a hazai jogintézmények fejlesztését.[43] De mégis lehet bennünk egyfajta hiányérzet a Legrand-szemüveggel tekintve ezekre a művekre, mivel e tevékenység episztemológiai előfelvetéseit, etikai dimenzióit, politikai konzekvenciáit nem igazán tudatosítjuk. Természetesen nem azt állítom, hogy Legrand minden – több esetben általam is túlzottan radikálisnak talált – szempontját be kell építeni a hazai munkába, de abban biztos vagyok, hogy e kérdések végiggondolása jelentős haszonnal járhat.

Harmadikként, a Legrand-szemüveg felvétele rámutathat egy igencsak alulértékelt kérdésre is. Ez a jogtudományi írás stílusának kérdése. Legrand stílusa egyedi, és nem titkolom, hogy számomra élmény, és ez az élményszerűség jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a gondolataival – még ha nem is értek mindenben egyet vele – empatikusan

42 E kötet egyike a ritka kivételeknek: Bódig Mátyás–Ződi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna*. MTA TK JTI-Opten, Budapest, 2016.

43 Jogtörténeti példaként lásd Vörös Imre versenyjogi munkásságát. Fekete Balázs: A jogösszehasonlítás mint kutatási tér és keret: összehasonlító jogi mozzanatok Vörös Imre életművében. *Jogtudományi Közlöny*, 2024/10, 438–444.

és nyitottan foglalkozzak, á la charitable interpretation. Azaz – ha le lehet ebből egy általánosító következtetést vonni – még a tudományos írásban is – amit szokásszerűen száraznak és semlegesnek szeretünk tekinteni – van jelentősége a stílusnak. Nekem úgy tűnik, hogy egy jól megírt szöveg meg tudja könnyíteni a befogadást, sőt a szokatlan stíluselemek – melyekre Legrand szövegeiben bőségesen találhatunk példákat – még a gondolkodás olyan tereit is elérhetik asszociációkon keresztül, amelyek nem biztos, hogy magától értetődően hozzáférhetőek. Ilyen értelemben tehát – noha elsőre furcsa ezt kimondani – a stílus, még ha nem is a tudományos érvelés tartalmi eleme, érdemben hozzájárul a tudományos diskurzus működéséhez, és így lényeges szakmai kérdés.[44] Nem szeretnék semmilyen általános megjegyzést tenni a magyar jogtudományos szövegek stílusáról, noha közel két évtizedes szerkesztői, és majdnem három évtizedes olvasói tapasztalatom sugall viszonylag határozott állításokat, de azt gondolom, hogy ez is egy olyan kérdés, amelyről érdemes lehet a Legrand-szemüveget magunkon tartva beszélgetni.

7. Miért egy Szabadfalvi József munkássága előtt tisztelgő kötetbe írtam ezt a szöveget, noha első ránézésre nyilvánvaló, hogy a fentiek a szerző elismerésre méltó magyar jogelmélet-történeti kutatásaihoz tartalmilag egyáltalán nem kapcsolódnak? Azt gondolom, hogy a tartalmi kapcsolat hiánya ellenére mégis van egy pont, ami összeköti Legrand és Szabadfalvi munkásságát. Legrand kendőzetlen őszinteséggel ír arról, hogy célja egy – alapvetően episztemológiai és etikai – paradigmaváltás, és ezzel az általa ortodoxnak tekintett összehasonlító jogi felfogás minőségi és nézőpontbeli meghaladása.[45] Ismerve Szabadfalvi erőfeszítéseit a magyar jogelmélet történetének feltárására és új sztenderdek szerinti megírására, különös tekintettel az ezeket megkoronázó, 2024-ben megjelent kötetére,[46] azt gondolom, hogy a maga területén ő is hasonló paradigmaváltást indított el, és hajtott végre. A magyar jogbölcselet történetéről ma már nem lehet tudományos igénnyel úgy írni, mint ahogy azt Szabadfalvi munkái előtt tették. Szabadfalvi művei, és különösen az összefoglaló kötet, egy olyan új koordináta-rendszert jelölnek ki a magyar jogelmélet kutatásához, amely nem összemérhető a korábbi, alapvetően Szabó Imre által meghatározott, marxista–leninista és erősen osztályharcos jellegű megközelítéssel.[47] Szabadfalvi esetében is létezett egy ortodox és domináns diskurzus – ami Szabó személyes és ideológiai tekintélyén és szemléletén alapult –, és ő ezzel szemben határozta meg magát új episztemológiai alapokra

44 Vö: Fekete Balázs: Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére. In: Fekete Balázs–Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik*. TK JTI, Budapest, 2020, 54–55.
45 Legrand (2025): i. m., 400.
46 Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története*. Gondolat, Budapest, 2024.
47 Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1980.

– történeti és filológiai kutatások – helyezkedve. Munkássága során erős etikai követelményeket is érvényesített, mivel az egyes szerzők bemutatásánál túllépett a korábban bevett és elfogult marxista–leninista kritikán, és azokat a saját közegükben és tudományos önértékükre alapozva mutatta be. E megközelítés olyan szerzők tudományos rehabilitációjához vezetett, mint például Moór Gyula.[48] Továbbá több, jogelmélettel foglalkozó, és azóta már elfeledett vagy elhallgatott szerző Szabadfalvi művein keresztül szólalhatott meg újra, léphetett ki a sok évtizedes csendből.[49] Azaz, Szabadfalvi – noha teljesen más területen és teljesen más kultúrában – ugyanolyan kutatói eltökéltséggel és identitással tevékenykedett az elmúlt évtizedekben, mint Legrand: tudományos programját komolyan vette, etikai elvárásait következetesen érvényesítette, és ezzel jelentősen hozzájárult az általa művelt tudományterület formálódásához.

Kedves Jóska, szívből gratulálok az évfordulódhoz!

48 Szabadfalvi József: *Moór Gyula – Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Osiris, Budapest, 1994.

49 Lásd például az ún. szegedi iskolából Szabó József vagy Losonczy István személyét. Szabadfalvi (2024): i. m., 315–333.

Jakab András[*]

Mi maradt mára a Tiszta Jogtanból az osztrák alkotmányjogban?[**]

„…Hans Kelsen jelentősége az osztrák alkotmányjog számára […] *kiemelkedő. Az elmúlt évszázadban egyetlen más jogász sem gyakorolt hasonló hatást az osztrák alkotmányjogra annak minden területén – az alkotmány megalkotásában, az alkotmánybíráskodásban és az alkotmányjog-tudományban.*"
Theo Öhlinger[1]

A jogi normák szövege mögött különböző elméleti előfeltevések és tézisek húzódnak meg, amelyek a normák szövegében kifejezetten nem jelennek meg. A jogtörténetben kevés olyan alkotmány van, amely oly mértékben és oly egyértelműen kapcsolódna egy meghatározott jogelméleti irányzathoz, mint az 1920-as osztrák Szövetségi Alkotmánytörvény (*Bundes-Verfassungsgesetz*, a továbbiakban: B-VG).[2] Az osztrák alkotmányos rend legfontosabb dokumentumát, a B-VG-t ugyanis részben Hans Kelsen dolgozta ki, és az osztrák alkotmányjogi diskurzus részben mind a mai napig az általa kialakított fogalmi keretben zajlik.[3] A közös nyelv ellenére ezért az osztrák alkotmány-

* Jakab András, egyetemi tanár, Salzburgi Egyetem (szabadságon); bíró, Emberi Jogok Európai Bírósága. E-mail: Andras.Jakab@echr.coe.int

** A kéziratot németből magyarra fordította Molnár Noémi Fanni. A kézirathoz fűzött kritikai megjegyzéseiért köszönettel tartozom Detre Lászlónak és Ficsor Krisztának.

1 Öhlinger, Theo: Hans Kelsen – Vater der österreichischen Bundesverfassung? In: Kohl, Gerald–Neschwara, Christian–Simon, Thomas: (Hrsg.): *Festschrift für Wilhelm Brauneder zum 65. Geburtstag – Rechtsgeschichte mit internationaler Perspektive*. Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2008, 407.

2 Jabloner, Clemens: Kelsens Prägung der österreichischen Bundesverfassung. In: Dreidemy, Lucile et al. (Hrsg.): *Bananen, Cola, Zeitgeschichte – Oliver Rathkolb und das lange 20. Jahrhundert*. Böhlau, Wien, 2015, 165.

3 A B-VG létrejöttében való szerepéhez lásd például Ermacora, Felix–Wirth, Christiane (Hrsg.): *Die österreichische Bundesverfassung und Hans Kelsen*. Braumüller, Wien, 1982. Az alkotmányjogi tudományos diskurzusra gyakorolt hatásra lásd például: Jestaedt, Matthias: „Kelsens Zeitschrift" – Die Reine Rechtslehre im Spiegel der Zeitschrift für öffentliches Recht. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 2014/4, 655. Az osztrák alkotmányjog intézményeit Kelsen is alakította; a legfontosabb osztrák alkotmányjogi (emellett nemzetközi jogi, jogelméleti és közigazgatási jogi) folyóirat, a *Zeitschrift für öffentliches Recht* is az ő ösztönzésére jött létre, és Kelsen másfél évtizeden keresztül szerkesztőként vezette azt. Különös megtiszteltetés jelen sorok szerzőjének, hogy 2020 januárja óta a nevezett folyóirat társfőszerkesztője.

jogi terminológia jelentős pontokon eltér a némettől.[4] A kelseni jogelmélet legfontosabb fogalmait Ausztriában még Kelsen kritikusai is használják, vagyis magát Kelsent is a kelseni nyelven kritizálják az osztrák antikelseniánusok. Az osztrák alkotmányjogi szakirodalomban – így az alkományjogba bevezető egyetemi tankönyvekben is – folyamatosan hivatkoznak Kelsen munkásságára, sőt Kelsen munkásságának valamilyen fokú ismerete előfeltételezett.

Kelsen (1881–1973) előbb Ausztriát hagyta maga mögött, ahol nemcsak egyetemi tanárként, hanem 1930-ig alkotmánybíróként is tevékenykedett, majd Kölnön, Prágán és Genfen keresztül 1940-ben (zsidó származása miatt) Európát is elhagyta, hogy Amerikába emigráljon. Az osztrák kormány általi ünnepélyes rehabilitációja végül 1971-ben, 90. születésnapja alkalmából, a *Hans Kelsen-Institut* létrehozásáról szóló határozat elfogadásával történt. Az intézet azóta (saját kiadványsorozattal rendelkező) dokumentációs központként, könyvtárként és tudományos konferenciák szervezőjeként működik. Az alapító okirat szerint az alapítvány kuratóriumának elnöke a mindenkori szövetségi kancellár, míg a kuratórium tagjait nagyrészt az osztrák jogi karok delegálják. Ezen konstrukció (még éppen az „ünnepelt" halála előtt) hivatalosan is kifejezte az osztrák állam és az osztrák tudomány igényét Kelsen szellemi örökségére.[5]

Hans Kelsen, akit néha „a huszadik század jogásza"-ként is említenek,[6] a valaha élt legismertebb osztrák jogász. Munkássága az osztrák kulturális örökség része, és elengedhetetlen a mai osztrák alkotmányjogi gondolkodás megértéséhez. Ahogy (a Kelsen-kritikus) Alexander Somek fogalmaz: „*Kelsen hatástörténetileg az osztrák alkotmányjogi gondolkodás ősatyjává vált. Mind a mai napig az intellektuális viták középpontjában áll. Még Kelsen elutasításában is Kelsen dominál. Hosszú időn át meghatározta az osztrák alkotmányjog-tudomány identitását, hogy mindig is Kelsenre tekintettek alapító atyaként.*"[7]

4 Jakab András: Az európai alkotmányjogi gondolkodás két szembenálló paradigmája: Ausztria és Németország, In: Chronowski Nóra–Petrétei József (szerk.): *Tanulmányok Ádám Antal professor emeritus születésének 80. évfordulójára.* PTE ÁJK, Pécs, 2010, 127–158.; Wiederin, Ewald: Denken vom Recht her – Über den modus austriacus in der Staatsrechtslehre. In: Schulze-Fielitz, Helmuth (Hrsg.): *Staatsrechtslehre als Wissenschaft.* Duncker & Humblot, Berlin, 2007, 293.

5 Kelsen *Tiszta Jogtan*ának két kiadása jelent meg: az első 1934-ben, a második 1960-ban. Bár a két kiadás között bizonyos tartalmi különbségek mutatkoznak, a Kelsen munkásságával való ismerkedéshez mindenképpen az első kiadás ajánlott – különösen a Matthias Jestaedt által szerkesztett, egyetemi hallgatóknak szóló és magyarázatokkal ellátott kiadvány (Mohr Siebeck, Tübingen, 2008, illetve magyarul Bibó István fordításában: Rejtjel, Budapest, 2001), amely lényegesen rövidebb és könnyebben olvasható, mint a második kiadás. A téma iránt érdeklődők számára máig a kelseni életmű legjobb monografikus feldolgozásának Horst Dreier művének második kiadása tekinthető: Dreier, Horst: *Rechtslehre, Staatssoziologie und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*. Nomos, Baden-Baden, 19902. A Kelsen-életmű legújabb, monumentális biográfiai feldolgozásaként ajánlott: Olechowski, Thomas: *Hans Kelsen. Biographie eines Rechtswissenschaftlers* című kötete. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020.

6 Dreier, Horst: Hans Kelsen (1881–1973). „Jurist des Jahrhunderts?" In: Heinrichs, Helmut–Franzki, Harald–Schmalz, Klaus (Hrsg.): *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*. CH Beck, München, 1993, 705.

7 Somek, Alexander: Wissenschaft vom Verfassungsrecht: Österreich. In: von Bogdandy, Armin–Villalón, Pedro Cruz–Huber, Peter M. (Hrsg.): *Handbuch Ius Publicum Europaeum II*, CF Müller, Heidelberg, 2007, 641.

1. A Tiszta Jogtan

Tiszta Jogtan alatt nem csupán Kelsen azonos című könyvét és saját jogelméleti felfogását értjük,[8] hanem néha a teljes Bécsi Jogelméleti Iskolát és annak tanításait is.[9] Kelsen Tiszta Jogtanja elsősorban arra keres választ, hogy miként kell a jogtudományt helyesen művelni. Jogfogalma csupán ennek a vizsgálatnak a melléktermé ke, és semmiképp sem törekszik arra, hogy a gyakorlati, mindennapi jogászi tevékenységet segítse. Bár a Tiszta Jogtan karakteres megoldást kínál a természetjog és a pozitivizmus vitájára, ez a vita csak rendkívül igazságtalan jogrendek esetén kap gyakorlati jelentőséget.[10] A mindennapi joggyakorlat lelkét jelentő normaértelmezésről nem sokat szól a munkássága (lásd még alább az 5. pontban).

A Tiszta Jogtan azonban rendkívül részletes választ ad arra a kérdésre, hogy a jogtudománynak milyen módszereket kell alkalmaznia. A Tiszta Jogtan egyszerre folytatott kétfrontos küzdelmet a jogtudomány morális elemei (és így a természetjogi jogfogalom ellen is), valamint a szociológiai elemek ellen (melyek a *Sein* területéhez tartoznak, és így Kelsen számára logikai okokból semmiképp sem illeszthetők egy *Sollen*-tudományba). A jogtudománynak „tisztának" kell maradnia a morális és szociológiai elemektől; Kelsen ezért nevezi saját elméletét „*Tiszta Jogtan*"-nak. A morál és az azzal összekapcsolódó természetjog[11] szubjektív és önkényes (ez pedig nem illeszkedik a tudomány objektivitásához); a szociológia leíró szempontjainak a jog előíró szempontjaival (néha

8 Két különböző kiadása létezik: egy 1934-ból és egy 1960-ból. A kiadások közötti különbségekhez részletesen lásd Jestaedt, Matthias: Ein Klassiker der Rechtstheorie. In: Jestaedt, Matthias (Hrsg.): *Hans Kelsen, Reine Rechtslehre. Studienausgabe der 2. Auflage 1960.* Mohr Siebeck, Tübingen, 2017, XXIV.

9 Fogalmilag azonos Walter, Robert: Der gegenwärtige Stand der Reinen Rechtslehre. *Rechtstheorie*, 1970/1, 69–95., valamint a *Hans Kelsen-Institut* alapító okirata, *Hans Kelsen zum Gedenken*, Europaverlag, Wien, 1974, 77. Az elnevezés első megjelenése ennek a kötetnek a címében: Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts – Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Mohr Siebeck, Tübingen, 1920, de itt a „*reine Rechtslehre"* még kis „r" betűvel jelent meg (vagyis magyarra fordítva még „tiszta jogtan", és nem „Tiszta Jogtan").

10 Jakab András: A jog fogalma. In: Jakab András–Könczöl Miklós–Menyhárd Attila–Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcselet rovat, rovatszerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) http://ijoten.hu/szocikk/a-jog-fogalma, 2024, [12]–[31]. (letöltés: 2026.03.15.).

11 „*A természetjogtan megkísérel végleges megoldást találni az igazságosság örök problémájára, és megválaszolni a kérdést, hogy az emberek közötti kapcsolatokban mi a helyes és mi a helytelen. A válasz azon a feltevésen alapul, hogy lehetséges különbséget tenni a természetes emberi viselkedés, amely tehát a természetnek megfelelő, mert a természet írja elő, és a természetellenes emberi viselkedés között, amely tehát a természet ellen való és a természet tiltja. Ez a feltevés azt jelenti, hogy a természetből lehetséges* [...] *bizonyos szabályokat levezetni, amelyek összességében megfelelő előírásokat adnak az emberi viselkedéshez* [...] *A természetet törvényalkotónak, legfőbb törvényalkotónak tekintik.*" Kelsen, Hans: The Natural-Law Doctrine before the Tribunal of Science. *The Western Political Quarterly*, 1949/4, 481.

„módszerszinkretizmusnak" is nevezett) összekeverése logikai hibához vezet.[12] Kelsen tudományfelfogásának alapjai tehát az objektivitás és a módszertani tisztaság.[13]

Kelsen pontosan tudta, hogy a morális megfontolások (amelyeket pusztán önkényes ideológiai beállítottságoknak tekintett) szerepet játszanak a gyakorlati jogi munkában. Életét végigkísérő célja azonban az volt, hogy ezeket feltárja, és eltávolítsa őket a jog*tudományból*. Egy törvény vagy bírói ítélet tartalmát a valóságban a jogalkotó vagy a bíró morális preferenciái befolyásolhatják. Ez azonban nem a jogtudomány problémája, hiszen az csak a jogi keretekkel foglalkozik, amelyek között a cselekvés történhet. A morál abban csak annyiban érdekes, amennyiben joggá válik; ekkor azonban már a fennálló jogról van szó: „*A jog olyan, mint Midas király. Ahogy minden, amit ő megérintett, aranyá változott, úgy minden, amire a jog vonatkozik, jogi jellegűvé válik*."[14] A jogot mindig tudatos emberi cselekvés, azaz akarati aktus hozza létre (illetve állapítja meg), a jogtudomány ismereti tárgya pedig kizárólag a pozitív jog, valamint annak általános (logikailag szükségszerű) vonásai.

Bár Hans Kelsen maga sosem adott egy egymondatos definíciót a jogról, a Tiszta Jogtan jogfogalmát a következőképpen lehetne összefoglalni: a jog egy hatékony és szervezett fizikai kényszer alkalmazását kilátásba helyező normarendszer, amelyet emberek alkottak emberek számára.[15] A norma (*Norm, Anordnung*, ritkábban *Regel*) tehát a jog elemi része,[16] amely mérceként szolgál a tények jogszerűségének megítéléséhez. A norma létezési módja nem a *Sein,* hanem a *Sollen*: egy norma nem „van", hanem „kötelező" vagy „érvényes". A törvények, rendeletek, alkotmányok mind normákból állnak, a jogrendek pedig normarendszerek. Még a bírósági ítéletek és a közigazgatáson belüli egyedi utasítások is normák: úgynevezett egyedi normák.[17]

Egy normát akarati aktussal hoznak létre (például képviselők a törvényhozásban meghatározott magatartással). Ugyanakkor maga a norma nem rendelkezik fizikai természettel. A közlönyben megjelent törvényszöveg mindig is csupán papír és tinta volt (manapság hiteles formában elektronikus úton jelenik meg, így már nem is szükséges kinyomtatni). A norma tehát egy akarati aktus értelme (*der Sinn eines Willensaktes*), mely szerint valakinek valamit meg kell tennie, tilos megtennie vagy éppen

12 Eugen Ehrlichhel való összevetéshez lásd Lüderssen, Klaus: Hans Kelsen und Eugen Ehrlich. In: Paulson, Stanley L.–Stolleis, Michael (Hrsg.): *Hans Kelsen. Staatsrechtslehrer und Rechtstheoretiker des 20. Jahrhunderts,* Mohr Siebeck, Tübingen, 2005, 248.

13 Ezért módszertani pozitivistának tekinthető, lásd Jakab (2024): i. m. [28].

14 Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre*. Deuticke, Wien, 19602, 282.

15 Jabloner, Clemens: Der Rechtsbegriff bei Hans Kelsen. In: Griller, Stefan–Rill, Heinz Peter (Hrsg.): *Rechtstheorie: Rechtsbegriff – Dynamik – Auslegung.* Springer, Wien–New York, 2011, 21.

16 Röhl, Klaus F.–Röhl, Hans Christian: *Allgemeine Rechtslehre.* Carl Heymanns Verlag, Köln, 20083, 189.

17 Krempelmeier, Sebastian: Grundlagen einer verfassungsrechtlichen Normenlehre. In: Jakab, András (Hrsg.): *Methoden und theoretische Grundfragen des österreichischen Verfassungsrechts. Eine Einführung für Fortgeschrittene.* Verlag Österreich–Nomos, Wien–Baden-Baden, 2021, 71–136, különösen 93–95.

megengedett megtennie. Kelsen szavaival: *„Mert a norma egy Sollen, az akarati aktus értelme pedig a Sein."*[18] A norma léte független a normaalkotó eredeti akaratától, ezért pszichológiamentesített parancsként is felfoghatjuk: létezése objektív, szemben egy parancs szubjektív jellegével.[19]

2. A joglépcsőelmélet

A joglépcsőelmélet (*Stufenbaulehre*) a Tiszta Jogtan legkarakteresebb konstrukciója, amely Kelsen tanítványától, Adolf Julius Merkltől származik.[20] A kiinduló kérdésünk a következőképp fogalmazható meg: mi alapozza meg a jogrend egységét?[21] Avagy hogyan állapítható meg, hogy bizonyos normák ugyanahhoz a jogrendhez tartoznak? A Tiszta Jogtan ezt a kérdést az úgynevezett alapnorma (*Grundnorm*) fogalmával válaszolja meg. Ebből az egyetlen normából származtatható minden más normának az érvényessége egy jogrendben.[22] Az érvényesség tehát soha nem társadalmi tényeken

18 Kelsen (1960): i. m., 5.

19 Ez egy fontos különbséget jelentene John Austin vagy Somló Bódog álláspontjához képest, akik a jogot a szuverén parancsainak tekintették.

20 Bár a joglépcsőelmélet Kelsen Tiszta Jogtanának részeként vált ismertté, a gondolat nem tőle származik, hanem tanítványától, Adolf Merkltől, lásd Kucsko-Stadlmayer, Gabriele: Der Beitrag Adolf Merkls zur Reinen Rechtslehre. In: Walter, Robert (Hrsg.): *Schwerpunkte der Reinen Rechtslehre*. Manz, Wien, 1992, 107.; Grussmann, Wolf-Dietrich: *Adolf Julius Merkl – Leben und Werk.* Manz, Wien, 1989, 14. és 18. Először Merkl vázolta fel a „Das doppelte Rechtsantlitz" (*Juristische Blätter* 1918, 425skk, 444skk és 463skk), majd a *Die Lehre von der Rechtskraft entwickelt aus dem Rechtsbegriff* (Deuticke, Wien-Leipzig, 1923) című könyvben, de legteljesebb formában a Prolegomena einer Theorie des rechtlichen Stufenbaues. In: *Festschrift Hans Kelsen*, Julius Springer, Wien, 1931, 252–294. című művében fejtette ki tanait. Ez azonban – amint a cím is mutatja (*Prolegomena* = előszó) – csak egy bevezető esszé volt. Merkl, ahogyan ő maga írja (vö. i. m., 294, 1. lábjegyzet), önálló monográfiát tervezett írni erről a témáról. A bejelentett nagyobb mű azonban soha nem készült el. Kelsen először a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (Az államjogtan fő problémái) című mű 2. kiadásában (pontosabban az egyébként változatlan kiadás előszavában, Mohr, Tübingen, 19232, XV–XVI.) vette át Merkl gondolatmenetét. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Merkl joglépcsőelméletének (különösen annak módszertani feltevéseinek) nagy része Kelsen *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze* (Tübingen, Mohr, 1911) című művére épül. Leginkább tehát „kölcsönös megtermékenyítésről" beszélhetünk. Ugyanígy értékeli Behrend, Jürgen: *Untersuchungen zur Stufenbaulehre Adolf Merkls und Hans Kelsens.* Duncker & Humblot, Berlin, 1977, 49. Csak a *Tiszta Jogtan* 1934-es kiadásában (*Reine Rechtslehre,* Deuticke, Leipzig-Wien, 1934, 62.) című művében tette Kelsen ezt az elméletet világhírűvé. Kelsen maga a joglépcsőelméletet a *Tiszta Jogtan* központi elemének tartotta, ezért Merklt a Bécsi Jogelméleti Iskola társalapítójának tekintette. Kelsen egy Merklnek írt levelében így fogalmaz: „[...] *ha egyáltalán létezik »Bécsi Jogelméleti Iskola«, akkor ez nagyrészt a te érdemed"*, idézi Grussmann, Wolf-Dietrich–Walter, Robert (Hrsg.): *Adolf J. Merkl. Werk und Wirksamkeit,* Manz, Wien, 1990, 142.; lásd még Kelsen, Hans: Adolf Merkl zu seinem 70. Geburtstag. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* 1960, 313. Lásd még továbbá Kelsen levele Merklnek, amelyben *„hálásan elismer*[i] *tudományos munkájának a Tiszta Jogtanhoz való hozzájárulása nagy jelentőségét"*. Megjelent Imboden, Max–Koja, Friedrich–Marcic, René–Ringhofer, Kurt–Walter, Robert (Hrsg.): *Festschrift für Adolf J. Merkl zum 80. Geburtstag.* Fink, München, 1970, 11.

21 A *Rechtsordnung* és a *Rechtssystem* kifejezések a *Tiszta Jogtan* terminológiájában szinonimaként értendők.

22 Ahogy Merkl megállapítja a *Die Lehre von der Rechtskraft entwickelt aus dem Rechtsbegriff* (Deuticke, Wien–Leipzig, 1923.) című művében (210): *„Ha a jogi formák káoszát összefüggő jelenségek összességeként,*

alapul (a *Sein*-on). Például az a tény, hogy egy politikai csoportosulás (például katonai erővel) megszerezte a fizikai hatalmat, még nem jelenti, hogy felhatalmazása lenne jogot alkotni; a *Sollen* csak a *Sollen*ből eredhet. Egy norma érvényessége mindig csak egy másik norma érvényességében gyökerezhet. Ebben az esetben logikailag szükséges egy „ősnorma" (*Urnorm*) létezése, amelyre minden más norma érvényessége visszavezethető[23] (ha el kívánjuk kerülni az érvényesség végtelen regresszusát vagy körkörös igazolását, lásd alább a 3. pontban). Ha nem kívánunk metafizikai vagy természetjogi elméletet alkotni, akkor az érvényesség megalapozásához formális alapnormát kell választanunk.[24]

De miben áll ez a visszavezethetőség? Először is nem azonos azzal a feltevéssel, hogy a jogi normák tartalma dedukcióval levezethető lenne az alapnormából (ez a morális normarendszerekre vagy a természetjogra lenne jellemző). A visszavezethetőség azt jelenti, hogy egy akarati aktust (amely nem pusztán gondolati aktus) („A") a jogalkotó aktusának kell tekinteni, ha az a jogalkotást szabályozó norma („B") szerint jogalkotási aktusnak minősül. Ez azt jelenti, hogy az „A" norma érvényessége a „B" norma érvényességéből származtatható. Ha ugyanis az „A" norma létrehozása nem felel meg a „B" normában leírt létrehozási eljárásnak, akkor az „A" norma nem érvényes. Ily módon a joglépcsőelmélet választ ad egy norma érvényességének eredetére („Honnan származik egy jogi norma érvényessége?").

A gondolatmenet következő lépése szerint a visszavezethetőség összefügg a jogi forma (*Rechtsform*) kérdésével is. A különböző jogalkotási eljárások során különböző jogi formákat (a bevett terminológia szerint jogforrásokat, például törvényt, rendeletet) hoznak létre. A lehetséges jogi formák (jogforrások) száma egy jogrenden belül véges, ezzel szemben a lehetséges jogi tartalom (azaz a konkrét szabályozás tartalma) végtelen.[25] A formák alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással, úgy, hogy egyik érvényességét egy másik biztosítja. A joglépcsőelmélet szerint például egy egyedi norma (például határozat) alárendelt a rendeletnek; az előbbi érvényességét az utóbbi biztosítja.

Egy egyedi norma tehát csak azért érvényes, mert megfelel egy rendeletben meghatározott feltételnek; a rendelet pedig csak azért, mert megfelel a törvényeknek;

---

egyszóval jogrendszerként, jogi kozmoszként lehet értelmezni, […] *akkor azt* […] *közös eredetből fakadó eredményként kell felismerni*." A jogrend egységességét tehát a felhatalmazási összefüggés (*Delegationszusammenhang*) teremti meg, vö. ezzel kapcsolatban Kelsen, Hans: Der Begriff der Rechtsordnung. *Logique et Analyse*, 1958/3, 150.

23 Vö. Dahlmann, Christian: The Trinity in Kelsen's Basic Norm Unravelled. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 2004/2, 149.

24 Behrend: i. m., 68. A *Tiszta Jogtan* kettős küzdelmének a jogtudományban betöltött szerepéről 1. az okokozati tudományok, például a szociológia és 2. a természetjog tekintetében lásd Dreier (19902): i. m., 42.

25 Merkl (1931): i. m., 253. Minden forma tetszőleges tartalommal rendelkezhet, lásd Merkl: i. m..; Kelsen (1960): i. m., 201. Elméletileg (azaz, ha a konkrét jogrend, például az alkotmány másként nem rendelkezik) minden téma szabályozható tetszőleges jogforrás útján. Lásd Behrend: i. m., 54., 191. lábjegyzet.

a törvények érvényességének alapja viszont az alkotmány; magának az alkotmánynak az érvényessége ugyanakkor – ha jogszerű módon (azaz törvényesen) fogadták el – az előző alkotmányból ered, és így tovább, visszamenve egészen a történetileg első alkotmányig (*historisch erste Verfassung*). A történetileg első alkotmány arról ismerhető fel, hogy azt jogsértő, azaz formailag nem jogszerű módon fogadták el (*Rechtsbruch,* avagy kelseni értelemben vett forradalom). A kérdés tehát az, mire vezethető vissza ennek a történetileg első alkotmánynak az érvényessége. A Tiszta Jogtan válasza erre a hipotetikus alapnorma (*hypothetische Grundnorm*) rendkívül sajátos megoldását kínálja.[26] Először feltételezni szükséges egy olyan hipotetikus alapnorma létezését, amely minden jogalkotás feltétele. Enélkül a jogra jellemző *Sollen* nem vezethető le. Ez az alapnorma a következőképpen szól: „*Alkalmaztassék kényszer ama feltételek között és azon a módon, ahogyan az első alkotmánykibocsátó vagy az általa kijelölt szervek meghatározzák.*"[27] A hipotetikus alapnorma érvényessége abból ismerhető fel, hogy az erre visszavezetett jogrend nagyjában-egészében hatékony (azaz betartják). Az érvényben lévő osztrák jogrend alapnormája leegyszerűsítve, nagyon röviden így határozható meg: „*A B-VG érvényes*" („*Das B-VG gilt*"). Ez nem jelenti, hogy az érvényesség és a hatékonyság azonos lenne, csupán azt, hogy a „jogrend hatékonysága" (szükséges) feltétele a jogrend érvényességének.[28]

A joglépcsőelmélet lépcsőfokai a következők: hipotetikus alapnorma (*hypothetische Grundnorm,* vagy szinonimaként: „*joglogikai értelemben vett alkotmány*"[29]) – történetileg

26 Merkl terminológiájával: „*Ursprungsnorm*"; lásd például Merkl (1923): i. m., 209., 1. lábjegyzet. Néha még Kelsen is használja az „*Ursprungsnorm*" kifejezést, például az *Allgemeine Staatslehre* című művében. Kelsen, Hans: *Allgemeine Staatslehre*. Springer, Berlin, 1925, 99. A *Grundnorm* fogalma (de nem maga a kifejezés) Kelsennél a joglépcsőelmélet előtt jelenik meg; először *Reichsgesetz und Landesgesetz nach österreichischer Verfassung* című cikkében, *Archiv für öffentliches Recht* 1914, 216., de végleges változatának kialakításához (a pozitív jogi alkotmány és a *Grundnorm* mint joglogikai értelemben vett alkotmány közötti különbségtétel) Verdross esszéje járult hozzá. Verdross, Alfred: Zum Problem der Rechtsunterworfenheit des Gesetzgebers. *Juristische Blätter,* 1916, 471–473., 483–486. A cikket Kelsen kifejezetten elismerte. Kelsen (19232): i. m., XV.. Valószínűleg ezért ajánlotta Kelsen a *Hauptprobleme* második kiadását Merklnek és Verdrossnak (i. m., III.). A *Grundnorm* kifejezés eredete: Husserl, Edmund: *Logische Untersuchungen. 1. Prolegomena zur reinen Logik* (Niemeyer, Halle, 1900, 45.) című művében található. Lásd Holzhey, Helmuth: Kelsens Rechts- und Staatslehre in ihrem Verhältnis zum Neukantianismus. In: Paulson, Stanley L.–Walter, Robert (Hrsg.): *Untersuchungen zur Reinen Rechtslehre – Ergebnisse eines Wiener Rechtstheoretischen Seminars 1985/86.* Manz, Wien, 1986, 177. Vö. még Krawietz, Werner: Grundnorm. In: Ritter, Joachim (Hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie III*. Schwabe & Co., Basel-Stuttgart, 1974, 921.

27 Kelsen (1934): i. m., 65.

28 Kelsen (1934): i. m., 70.: *„A jog ugyan nem létezhet hatalom nélkül* [...], *de nem azonos a hatalommal."*

29 Kelsen (1925): i. m., 248. Szintén szinonimája *„az alkotmány transzcendentális-logikai értelemben*", lásd Kelsen, Hans: Die Funktion der Verfassung. *Verhandlungen des Zweiten Österreichischen Juristentages*, 1964/II/7, 65. A szinonimitásról lásd Bindreiter, Uta: *Why Grundnorm? A Treatise on the Implications of Kelsen's Doctrine*. Kluwer Law International, 2002, 18. A „joglogikai" kifejezést az elmúlt évtizedekben olyan értelemben használják (főként „normalogika" jelentésben jogászok számára), amely eltér Kelsen terminológiájától, lásd az osztrák irodalomban főként Weinberger, Ota: *Rechtslogik*. Duncker & Humblot, Berlin, 1989.

első alkotmány (korábbi alkotmány pozitív jogi értelemben, lásd fent) – alkotmány (jelenleg érvényes alkotmány pozitív jogi értelemben) – törvények – rendeletek – bírósági ítéletek, határozatok, magánjogi jogügyletek (például szerződések) – fizikai végrehajtási aktusok (kényszeraktusok).[30] Utóbbiak, azaz a kényszeraktusok már nem részei a jogrendnek, mivel nem normák, csupán egy norma végrehajtását (azaz a *Sein*) szolgálják.

Ez azonban csupán egy ideáltipikus parlamentáris jogrend lépcsőzetes szerkezetét írja le. Egy ténylegesen érvényben lévő jogrend nem feltétlenül eszerint épül fel. Mindazonáltal legalább két szint szükséges: 1. az *alapnorma* szintje, és 2. a közvetlen kényszerrel fenyegető normák szintje.[31]

A joglépcsőelméletnek néhány elméleti következménye (illetve jellegzetessége) még említést érdemel. 1. Az egyik a jognak tulajdonított nagyfokú autonómia azáltal, hogy a jog saját megalkotását szabályozza. A jog tehát nem a népszellem vagy az osztályakarat kifejeződése, hanem a jogalkotási folyamat terméke, amely maga is jogilag szabályozott. A pozitív jog így maga is meghatározhatja, hogy milyen következményekkel járnak a jogalkotás különböző hiányosságai (hibái).[32] A megfelelő pozitív jogi rendelkezéseket hibakalkulusnak (*Fehlerkalkül*) nevezik.[33] 2. A másik említésre érdemes következmény, hogy a joglépcső minden szintje egyszerre jogalkotás és jogalkalmazás (kivéve a „*Grundnorm*" és a fizikai végrehajtás szintjét, hiszen előbbi csak jogalkotást, utóbbi csak jogalkalmazást jelent), azaz minden jogi aktusnak „kettős jogi arca" (*doppeltes Rechtsantlitz*), avagy „Janus-arca" van.[34] Bizonyos mértékig tehát a jogi aktusokat mindig objektíven (vagyis kívülről) a jog határozza meg, azonban bizonyos mértékig mindig a jogalkotó/jogalkalmazó szubjektumától (vagyis döntési szabadságától) is

30 Ahogy Hans Nawiasky helyesen megjegyzi, az egyes szintek át is léphetők (például egy egyedi aktus közvetlenül a törvényre is támaszkodhat, és nem kell először a rendelet közbenső lépésén keresztül érvényességet származtatnia): Nawiasky, Hans: Kritische Bemerkungen zur Lehre vom Stufenbau des Rechtes. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 1927, 495. Ugyanígy Raz, Joseph: *The Concept of a Legal System – An Introduction to the Theory of a Legal System*. Clarendon, Oxford, 2. 19802, 99., 1. lábjegyzet, aki ezért a szokásos piramis helyett egy fa metaforáját javasolja. Ez azonban csak kismértékben egészíti ki a joglépcsőelméletet, és semmiképpen sem döntheti meg azt.

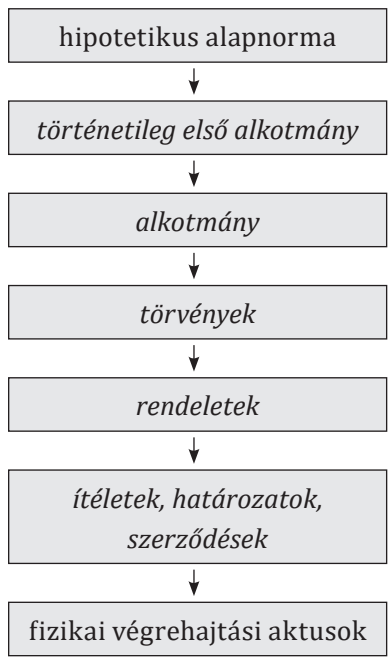
31 Merkl (1923): i. m., 209.; a vonatkozó változásokról Merkl művében lásd Behrend (1977): i. m., 19. Behrend szerint egyébként legalább három szint szükséges egy jogrendhez: a Merkl által említett kettő és a kényszernorma létrehozására vonatkozó kompetencianormák; lásd Behrend (1977): i. m., 26. Behrend gondolatmenete azonban feltételezi, hogy meg kívánjuk teremteni a kényszernormák későbbi módosításának lehetőségét. Ez azonban – bár racionális, de – nem szükséges; vagy a Tiszta Jogtan szavaival élve: „*nicht rechtswesentlich.*"

32 Koja, Friedrich: *Hans Kelsen oder Die Reinheit der Rechtslehre.* Böhlau, Wien, 1988, 50.

33 Merkl (1923): i. m., 277–293. A hatvanas évekből származó, Merkl szellemiségét ma is meghatározó mű Richard Novak habilitációs disszertációja. Lásd Novak, Richard: *Die Fehlerhaftigkeit von Gesetzen und Verordnungen*. Springer, Wien, 1967. Az újabb dilemmákról lásd még Mayer, Heinz: Das Fehlerkenntnis eines Höchstgerichts. In: Jabloner, Clemens (Hrsg.): *Gedenkschrift Robert Walter.* Manz, Wien, 2013, 473.

34 Merkl (1923): i. m., 216.

függenek.[35] Ez a jogalkotói/jogalkalmazói szabadság a hipotetikus alapnormától a fizikai kényszeraktusig egyre szűkül, hiszen az aktusok egyre konkrétabbak, individualizáltabbak lesznek (*von Freiheit zur Bindung, vom Allegemeinen zum Besonderen*),[36] a szabadság (csökkenő mértékben) azonban mindig megmarad. Az autonóm és a heteronóm determinánsok (*autonome und heteronome Determinante*) tehát egyaránt jelen vannak a jogalkotásban/jogalkalmazásban.[37] Épp ezért a jogalkotás és a jogalkalmazás szigorú

1. ábra: Joglépcső a jogi feltételhez kötöttség szerint (egy ideáltipikus parlamentáris jogrendben; a pozitív jogi szintek dőlt betűvel jelölve)[38] – saját szerkesztés

35 Ennek nem csak a diszkréció kifejezett biztosítása az oka, hanem bizonyos mértékben a nyelvi kifejezések bizonytalansága is; lásd Merkl, Adolf J.: Das doppelte Rechtsantlitz [1918]. In: Klecatsky, Hans–Marcic, René–Schambeck, Herbert (Hrsg.): *Hans Kelsen–Adolf Merkl–Alfred Verdross: Die Wiener Rechtstheoretische Schule.* Europa-Verlag, Wien, 1968, 1111: „*Minden szó egy meghatározott jelentésmagon kívül többé-kevésbé változó mellékjelentéssel is rendelkezik*" – 1918-ban, tehát jóval Hart előtt.

36 Merkl, Adolf J.: *Allgemeines Verwaltungsrecht.* Springer, Wien, 1927, 142, 146., Achterberg, Norbert*:* Hans Kelsens Bedeutung in der gegenwärtigen deutschen Staatslehre. *Die öffentliche Verwaltung,* 1974, 454. Bemutatja, hogy a normapiramisnak egy kölcsönös piramis felel meg, amely a jogon kívüli tényezők szerepét mutatja be: ez az alkotmány esetében a legszélesebb, és a fizikai végrehajtási aktusok esetében a legkeskenyebb.

37 Merkl (1929): i. m., 142.

38 A joglépcsőelmélet elve a jogrend lépcsőzetes felépítését eredményezi a jogi feltételesség alapján. Vannak más hierarchikus strukturálások is, amelyek közül a legismertebb a jogrend derogációs erő alapján való lépcsőzetes felépítése *(Stufenbau der Rechtsordnung nach der derogatorischen Kraft)*, lásd Jakab András: A joglépcsőelmélet problémái. In: Szabó Miklós (szerk.): *Regula Juris – Norma és/vagy szabály.* Bíbor, Miskolc, 2004, 215–248, különösen 237–241.

szembeállítása téves, a különbség ugyanis csak fokozati. 3. Harmadsorban megemlítendő, hogy a joglépcsőelmélet többet magyaráz meg, mint a normahierarchiáról alkotott egyéb elképzelések, mivel nemcsak az általános normák érvényességét, hanem az egyedi aktusok érvényességét is (a Tiszta Jogtan terminológiájával: „egyedi normák", vagyis az eredetiben „*individuelle Normen*"),[39] továbbá a végrehajtási aktusok jogszerűségét is képes megmagyarázni.[40] 4. Negyedsorban, a joglépcsőelmélet újdonsága a korábbi[41] normahierarchia-felfogásokhoz képest abban áll, hogy nem pusztán megállapítja a hierarchia fennállását, hanem kritériumokat (egyfajta „tesztet") is nyújt annak megállapításához.[42] 5. S végül az utolsó jellegzetessége (egyesek szerint érdeme) az,[43] hogy a jogrend statikus szemlélete („milyen rendszert alkotnak a létező normák?") helyett dinamikus szemlélet jellemzi, azaz választ ad arra a kérdésre, hogy a normák miként keletkeznek.[44]

3. Az alapnorma

Kelsen az alapnorma konstrukciója során két elméleti premisszából indul ki: 1. az első szerint a *Sein* és a *Sollen* szigorúan el van választva egymástól;[45] 2. a második szerint a tudomány objektivitást jelent. A következőkben részletesebben megvizsgáljuk, miként vezetett ez a két premissza az alapnorma konstrukciójához.[46]

1. Az első megválaszolandó kérdés, hogy honnan származik a jogi normák érvényessége. Mivel Kelsen szerint a *Sein* és a *Sollen* egymástól el van választva (vagyis egyik sem következik a másikból), egy jogi norma érvényessége (tehát egy *Sollen*) csak egy másik normából (egy másik *Sollen*ből) eredhet. Az a norma, amelyből egy másik norma érvényessége levezethető, „feltételező normának" (*bedingende Norm*), míg az abból érvényességét nyerő norma „feltételezett normának" (*bedingte Norm*) nevezhető. Ha tovább kérdezünk, hogy honnan származik a feltételező norma érvényessége, majd az azt feltételező norma érvényessége, és így tovább, akkor szükségképpen eljutunk

39 Behrend: i. m., 51. E tekintetben előfutárként említhető például Bierling, Ernst Rudolf: *Juristische Prinzipienlehre. II. kötet.* Mohr, Tübingen, 1898, 117., 119., 127.

40 Öhlinger, Theo: *Der Stufenbau der Rechtsordnung – Rechtstheoretische und ideologische Aspekte*. Manz, Wien, 1975, 10.

41 Különösen Binding, Bierling és Thon. Vö. Müller-Freienfels, Wolfram: Zur Rangstufung rechtlicher Normen. In: *Law in East and West. Recht in Ost und West,* Waseda University Press, Tokyo, 1988, 19. és 21.

42 Öhlinger (1975): i. m., 11.

43 Paulson, Stanley L.: Zur Stufenbaulehre Merkls in ihrer Bedeutung für die Allgemeine Rechtslehre, In: Walter, Robert (Hrsg.): *Adolf J. Merkl. Werk und Wirksamkeit*, Manz, Wien, 1990, 93.

44 Merkl (1931): i. m., 274. Maga Kelsen is hangsúlyozza ezt az előnyt. Lásd Kelsen (1923): i. m., XII.

45 Az újkantiánus feltevésekről lásd Dreier (19902): i. m., 29., 43.

46 Részlesebben Jakab (2004): i.m.

egy kiindulóponthoz (ha el kívánjuk kerülni az érvényesség megalapozásának végtelen regresszusát vagy körkörös igazolását). Ez a kiindulópont az alapnorma.[47]

2. A *Sollen* területe érzékszerveink számára elérhetetlen. Vagyis az alapnormát nem lehet empirikus tapasztalatokkal megalapozni, hanem vagy egy előfeltételezett, posztulált normához szükséges visszavezetni, vagy egyszerűen mint elméleti konstrukciót el kell fogadni. Egy eleve meglévő norma posztulálása ugyanis természetjogi-ontológiai megalapozást jelentene.[48] A természetjogi megalapozás lehetősége azonban Kelsen számára kizárt, mivel a természetjog nála (ellentétben más kantiánusokkal) *szubjektív* és így önkényes posztulátum. Mivel Kelsen feltétlenül tudományos kíván maradni,[49] a tudományosság számára pedig az objektivitás az alap, egy ilyen szubjektív elemet nem fogadhat el megalapozásként.

Az alapnorma a Tiszta Jogtan[50] rendszerében tehát csupán egy feltevés, amelyből a jogrend érvényessége származik. Ebből következik, hogy az egész jogrend maga is csak egy feltevés (hiszen a létezését az alapnormából vezetik le). Ezt a hipotetikus jogrende*t értelmezési sémaként* (*Deutungsschema*) használják, amelynek segítségével a különböző *Sein*-történéseket vagy jogsértésként, vagy jogkövetésként lehet értelmezni.

Az alapnorma feltevését mindenkinek magának kell elvégeznie; kényszer útján nem elérhető. Egy anarchista például ezt a feltevést nem fogja elfogadni, és a jogrend értelmezési sémáját soha nem fogja használni.[51] Számára az általa tapasztalt fizikai végrehajtási aktusok mindig csupán tiszta hatalomgyakorlások maradnak, és sem jogsértésként, sem jogkövetésként nem értelmezhetőek.[52] Ez a feltevés személyes *döntés,* és nem logikai szükségszerűség minden egyes egyén részéről.

Az alapnorma feltevésjellege (és ezzel együtt az egész jogrendé) még egy további következményt is maga után von, amelyet jogelméleti szolipszizmusnak lehetne nevezni: minden jogtudós a jogrendet csupán gondolataiban, feltevésként birtokolja, és azt

47 A *Grundnorm* definíciójának változásairól lásd Rigaux, François: Hans Kelsen on International Law. *European Journal of International Law,* 1998/9, 328.

48 Ezekhez hasonló elgondolásokhoz lásd Verdross, Alfred: Die allgemeinen Rechtsgrundsätze des Völkerrechts, In: Verdross, Alfred–Dobretsberger, Josef (Hrsg.): *Gesellschaft, Staat und Recht: Untersuchungen zur reinen Rechtslehre – Festschrift für Hans Kelsen zum 50. Geburtstag*. Julius Springer, Wien, 1931, 354.

49 Koskenniemi, Martti: *The Gentle Civilizer of Nations – The Rise and Fall of International Law 1870–1960.* Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 249.

50 Megjegyezésre érdemes, hogy Kelsen először egy nemzetközi jogi műben (alcímként) használta a *„tiszta jogtan"* kifejezést (még kisbetűvel), lásd Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts – Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Mohr, Tübingen, 1920.

51 Kelsen szavaival: *„Például egy anarchista, aki kétségbe vonja a pozitív jog hipotetikus alapnormájának érvényességét* [...], *a pozitív szabályozást az emberi kapcsolatok (például tulajdon, munkaszerződés) terén pusztán hatalmi viszonyoknak fogja tekinteni."* lásd Kelsen, Hans: *General Theory of Law and State.* Harvard University Press, Cambridge-Mass., 1945, 413.

52 A nemzetközi viszonyokat is lehet úgy értelmezni, mint a hatalom elvének alávetett anarchiát. Lásd Kelsen, Hans: *Law and Peace in International Relations – The Oliver Wendell Holmes Lectures 1940–1941.* Harvard University Press, Cambridge-Mass., 1942, 48., 54.

értelmezési sémaként használja. Joggal tehető fel a kérdés, hogy vajon ezek az értelmezési sémák (azaz a jogrendek) (legalább tartalmukban) egyáltalán azonosak-e. Sok minden arra utal, hogy ez nem teljesen így van, mivel Kelsen szerint a jog értelmezése mindig tartalmaz szubjektív elemet.[53] Ez azt jelenti, hogy minden jogtudós (illetve mindenki, aki állításokat tesz a jogról) részben eltérő értelmezési sémát tart a fejében, és vetít rá a világra. A Tiszta Jogtan általános kérdésével azonban itt nem tudunk foglalkozni.

A gondolatmenetet a következő fiktív párbeszédek segítségével lehet szemléltetni:[54]

„Beszélgetés a Kelsen Tours Kft.-nél

(A következő párbeszéd egy utazási irodában zajlott, rögtön azután, hogy egy üdülősziget demokratikusan megválasztott kormányát a katonaság megdöntötte. A puccsot vezető tisztek azonnal egy új alkotmányt adtak ki, ténylegesen átvették a hatalmat, majd rövidesen új reptéri adót vezettek be.)

Utazó: „Azt mondják, hogy a repülőtéri adót érkezéskor kell megfizetnem."

Az utazási iroda munkatársa: „Ez az új jogrend."

Utazó: „Igen, tudom. De azt akarja mondani, hogy fizetnem kell?"

Az utazási iroda munkatársa: „Nos, nem engedik tovább, ha nem fizet…"

Utazó: „Nem az előrejelzését kértem. Fizetnem kell?"

Az utazási iroda munkatársa: „Morális szempontból természetesen, az antidemokratikus és igazságtalan rezsim alapján…"

Utazó: „Nem érdekel az ön szubjektív politikai véleménye. Válaszolja meg a kérdésemet!"

Az utazási iroda munkatársa: „Feltételezve, hogy volt felhatalmazásuk a puccsra és az új alkotmány kikiáltására, fizetnie kell."

A forradalmárok dilemmája

Josefina: „Tehát ezen az úton haladok végig az autóban a bombával. Hová menjek ezután?"

Franz: „A jelzőlámpánál egyenesen tovább. Bármit is teszel, a mozi előtt ne kanyarodj jobbra. Különben gyanús leszel."

Josefina: „Miért?"

Franz: „Mert ott jobbra kanyarodni jogellenes. Au! Miért ütöttél meg?"

Josefina: „Azt mondtad, hogy »jogellenes«. Ez azt jelenti, hogy az ő törvényeiket és alkotmányukat is érvényesnek kell tekinteni."

Franz: „Egyáltalán nem ezt akartam mondani!"

Josefina: „De ez a jelentése. Nem olvastad Kelsent?"

53 Kelsen (1960): i. m., 346.

54 Harris, James W.: *Legal Philosophies.* Oxford University Press, Oxford, 2005, 64–65. (a szereplők neve meg lett változtatva).

4. A Tiszta Jogtan öröksége az osztrák alkotmányjogban

A Tiszta Jogtan osztrák alkotmányjogi gondolkodásra gyakorolt következményei sokrétűek; a teljesség igénye nélkül három aspektust emelnék ki.

4.1. A jog autonómiája

A joglépcsőelmélet (és általában a Tiszta Jogtan) egyik fontos jellemzője a modern jog autonómiájának kifejezése (a jog önmagát létrehozó természete, *Selbsterzeugung des Rechts*).[55] Ez azt jelenti, hogy a jog önmaga megalkotását is szabályozza, és a jog érvényessége nem függ más normarendszerektől (például a moráltól). Tudományszociológiai értelemben ennek hátterében az Osztrák–Magyar Monarchia állami valóságának tapasztalata állhat, egy olyan soknemzetiségű államé, ahol más integráló tényezők (közös kultúra, nyelv, vallás) nyilvánvalóan hiányoztak, és amely miatt a jog maradt az összetartó erő.[56]

Az autonómiára vonatkozóan két kérdést tehetünk fel: 1. Valóban autonóm-e a modern jog? 2. Társadalmilag indokolt és érdemes-e azt hinni, hogy autonóm? Ad 1. A modern jog kétségtelenül autonómabb, mint a korábbi jogrendszerek, vagyis függetlenebb a társadalom erkölcsétől, mint az előmodern jog. Azonban annak megválaszolása, hogy a Tiszta Jogtan által sugallt magas fokú autonómia mennyiben felel meg a valóságnak, túl messzire vezetne.

Ad 2. A kérdés megválaszolása, hogy társadalmilag hasznos-e azt hinni, hogy a jog autonóm, a társadalmi kontextustól függ. A jog autonómiája ugyanis erősödhet az autonómiájába vetett hit által. Ha tehát a társadalom erkölcse akadályozza a hatékony társadalmi fejlődést (például a tulajdon tiszteletének hiánya), érdemes a jogot autonómként felfogni és leírni. Ily módon a társadalmi fejlődést gátló érveket, mint például a „*de a társadalom erkölcse szerint* […]" típusú fordulatokat, a jogi hasznosság szempontjából megfosztják hatásuktól. Ennek megfelelően a nem jogi (morális, szociológiai) érveket az osztrák alkotmányjogban lényegesen ritkábban használják, mint más országokban.

55 Öhlinger (1975): i. m., 10. Ugyanígy hangsúlyozza a jog autonómiáját Kelsen rendszerében: Raz, Joseph: Kelsen's Theory of the Basic Norm. *The American Journal of Jurisprudence,* 1974/1, 96.

56 Walter, Robert: *Hans Kelsens Rechtslehre*. Nomos, Baden-Baden, 1999, 19.; Métall, Rudolf A.: *Hans Kelsen. Leben und Werk*. Deuticke, Wien, 1969, 22. Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy a felsorolt tényezőkön kívül csak a jog lehet integráló tényező. Az egyéb tényezők hiánya azonban a Tiszta Jogtan autonóm jogképét eredményezte.

4.2. A demokratikus alkotmányosság jogelméleti alapjai

A Tiszta Jogtan a modern demokratikus alkotmányosság (*Verfassungsstaatlichkeit*) két fő eszméjét szolgálja: a jogállamiságot (mint az alkotmánybíráskodás jogelméleti alapját) és a demokráciát (a közigazgatás parlamentnek való alárendeltségével).[57]

Ad 1. A joglépcsőelmélet, azaz a Tiszta Jogtan a jogalkalmazási jelleg kiemelésével a jogalkotásban (különösen a törvényhozásban) támogatta a bírói kontroll lehetőségét a törvényhozó felett. Így a jogelmélet szintjén megalapozta az alkotmánybíráskodást,[58] és ezzel hozzájárult a jogállamiság kibontakozásához. Bizonyos értelemben a Tiszta Jogtant akár a B-VG alkotmánybíráskodási modelljének utólagos jogelméleti megalapozásaként is lehet tekinteni. A joglépcsőelmélet gondolata bár Merklnél már 1918-ban felmerült, Kelsen csak a B-VG megszületése után (már alkotmánybíróként sajátította el és) alkalmazta.

Az osztrák alkotmánybírósági modell létrehozásának politikai ösztönzői Karl Rennertől származtak (föderalista, nem alapjogi megfontolásokból), míg a kodifikáció során Hans Kelsen inkább a jogi-technikai és jogdogmatikai kidolgozásban játszott szerepet. Eredetileg a tartományi törvények felülvizsgálata szövetségi felügyeleti hatáskörként tűnt szükségesnek, és a szövetségi és tartományi szintek közötti paritás biztosítása érdekében az Alkotmánybíróság felülvizsgálati jogkörét kiterjesztették a szövetségi törvényekre is.[59] A centralizált alkotmánybírósági jogkör absztrakt ötlete és az Alkotmánybíróság elnevezése sem Kelsenhez kötődik. Ezek az elképzelések ugyanis legalább Georg Jellinek munkásságáig vezethetők vissza.[60]

Ad 2. A demokratikus közigazgatás törvényekhez kötött közigazgatást jelent.[61] Ez azért fontos, mert a törvény a népakarat kifejeződése.[62] Ugyanakkor ez a hagyományos

57 Öhlinger (1975): i. m., 28., 32.

58 Triepel, Heinrich–Kelsen, Hans–Hippel, Ernst von–Layer, Max: *Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit – Überprüfung von Verwaltungsakten durch die ordentlichen Gerichte*. W. De Gruyter, Berlin, 1929, 30.; Kelsen (1934): i. m., 84.; Verdross (1916): i. m., 471.

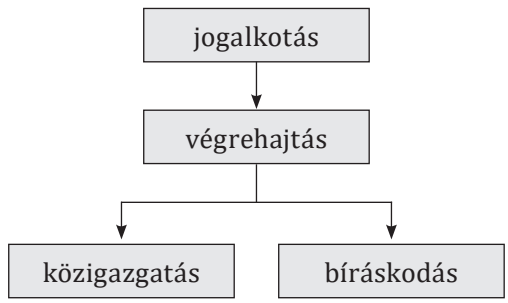
59 Wiederin, Ewald: Der österreichische Verfassungsgerichtshof als Schöpfung Hans Kelsens und sein Modellcharakter als eigenständiges Verfassungsgericht. In: Simon, Thomas–Kalwoda, Johannes (Hrsg.): *Schutz der Verfassung: Normen, Institutionen, Höchst- und Verfassungsgerichte, Beiheft Der Staat 22*. Duncker & Humblot, Berlin, 2014, 283. Az alkotmánybíráskodás szövetségi eredetét az indítványozási jogosultság eredeti szabályozása is mutatja: 1929-ig az Alkotmány 140. cikk (1) bekezdése szerint (a bírói döntések során alkalmazandó törvények hivatalból történő vizsgálatát leszámítva) csak a szövetségi kormány volt jogosult a tartományi törvények alkotmányossági vizsgálatára irányuló indítvány benyújtására, illetve csak a tartományi kormányok voltak jogosultak a szövetségi törvények vizsgálatára irányuló indítvány előterjesztésére. Lásd ezzel kapcsolatban Öhlinger, Theo: *Verfassungsgerichtsbarkeit und parlamentarische Demokratie.* In: Schäffer, Heinz et al. (Hrsg.): *Im Dienst an Staat und Recht – Internationale Festschrift Erwin Melichar zum 70. Geburtstag*. Manz, Wien, 1983, 125. (135.).

60 Jellinek, Georg: *Ein Verfassungsgerichtshof für Österreich.* Hölder, Wien, 1885.; Osterkamp, Jana: *Verfassungsgerichtsbarkeit in der Tschechoslowakei 1920–1939.* Klostermann, Frankfurt am Main, 2009.

61 Öhlinger (1975): i. m., 31.; Kelsen, Hans: *Vom Wesen und Wert der Demokratie*. Mohr Siebeck, Tübingen, 19292, 69.

62 Merkl (1927): i. m., 339.; Kelsen (1929): i. m., 70.

hatalommegosztás-elmélet elvetését is jelenti, amely három egyenrangú hatalmi ágat feltételezett. A joglépcsőelmélet szerint a demokráciát kifejező törvényhozásnak mindkét másik hatalmi ág (közigazgatás és bíráskodás) alárendelt. Ez azt jelenti, hogy valójában csak két hatalmi ág van (törvényhozás és végrehajtás; amelyek között ugyanakkor a közigazgatás és a bíráskodás elkülönülten működik).[63] Így a joglépcsőelmélet fogalmi keretet és jogi legitimitást ad a parlamentáris demokráciának.[64] Ezt az új hatalmi ági elrendezést – *Öhlinger* szavaival – a hatalmi ágak lépcsőzetes kapcsolatának (*Stufenbau der Staatsfunktionen*) lehet nevezni.[65]

2. ábra: A hatalmi ágak lépcsőzetes kapcsolata – saját szerkesztés

A B-VG részben a „törvényhozás" és „végrehajtás" dichotómiája mentén van strukturálva: a Második főrész címe „*A szövetségi törvényhozás*", a Harmadik főrészé „*A szövetségi végrehajtás*", a Negyedik főrészé pedig „*A tartományok törvényhozása és végrehajtása*" (a későbbi főrészeket már más szempontok szerint címkézték). Ez a dichotómia a fent említett főrészeken kívül is megjelenik, különösen a szövetségi hatáskörök elosztásában a 10–15. cikkek szerint, valamint az Ötödik főrész címében. Ez megfelel a Kelsen *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* című művének első kiadásában leírtaknak: *„A hagyományos megosztás szerint a jogalkotásra (Legislative) és végrehajtásra (Exekutive) kétféle szervet kell megkülönböztetni: az úgynevezett törvényhozó és végrehajtó szerveket, utóbbiakat tágabb értelemben véve, így a közigazgatási és a bírói tevékenységet egyaránt a végrehajtó hatalomhoz kell sorolni."*[66] Ezt a kettősséget Kelsen későbbi műveiben

63 Öhlinger (1975): i. m., 29.
64 Öhlinger (1975): i. m., 32.
65 Öhlinger (1975): i. m., 30. Bár néhányan – például Stoitzner, Bettina: Die Lehre vom Stufenbau der Rechtsordnung, In: Paulson, Stanley L.–Walter, Robert (Hrsg.): *Untersuchungen zur Reinen Rechtslehre – Ergebnisse eines Wiener Rechtstheoretischen Seminars 1985/86,* Manz, Wien, 1986, 73; Öhlinger (1975): i. m., 30. –, külön joglépcsőelméletnek tekintik, nem erről szól. Ez ugyanis (hasonlóan a derogációs erő alapján való lépcsőzetes felépítéshez) nem ad választ a kiinduló kérdésekre (1. az érvényesség eredete, 2. a jogrend egysége). Ezért ezek csak az ideológiai háttér és a lépcsőelmélet politikai következményei.
66 Kelsen (1911): i. m., 175.

a joglépcsőelmélet relativizálta, amely szerint a jogi aktusok Janus-arcúak, azaz egyszerre tekinthetők jogalkotásnak és jogalkalmazásnak (például a törvényhozás az alkotmány végrehajtása is).[67] A *Hauptprobleme* második kiadásának előszavában Kelsen – Merklre hivatkozva – már erőteljesen érvelt „[első kiadásban] *még rögzített előítélet ellen, miszerint a jog kizárólag az általános törvényben található* […] *és hogy a törvény és végrehajtás, jogalkotás és jogalkalmazás, általános és egyedi, absztrakt és konkrét norma közötti ellentét abszolútnak lenne tekinthető*".[68] Így a B-VG fejezetcímzései a Kelsen korai munkájára jellemző hatalommegosztás-elméletet tükrözik (végrehajtás egyenlő a közigazgatással és a bíráskodással, amelyek alárendeltek a törvényhozásnak), nem pedig a Tiszta Jogtanra jellemző joglépcsőelméletet (amelynél a „törvényhozás" és „törvényvégrehajtás" terminológia pontosabb lenne). Ennek megfelelően Kelsen az *Allgemeinen Theorie der Normen*ben pontosabban ír a „törvényhozó szervek" és a „*törvényvégrehajtó szervek* (*bíróságok és közigazgatási hatóságok*)" kifejezésekről.[69] A B-VG terminológiáját azonban már nem ehhez igazították.

4.3. Állam és szuverenitás

A „állam" fogalma (*Staat*) az osztrák alkotmányjogi érvelésben csak ritkán fordul elő. Szemben más európai országokkal, alig találkozunk az „államiság" (*Staatlichkeit*) vagy a „szuverenitás" (*Souveränität*) fogalmaival.[70] Az európai integráció határaival kapcsolatban is inkább az „*integrációszilárd alkotmányos magról*" (*integrationsfesten Verfassungskern*), és nem az államiság „garanciájáról" beszélnek. A mai napig uralkodó német állami akaratpozitivizmusra jellemző „állami akaratképzés" (*Willensbildung des Staates*) kifejezés sem használatos. Legfeljebb a „*törvényhozó akaratáról*" (*Willen des Gesetzgebers*) találhatók említések.

Ennek a sajátosságnak a magyarázata ismét Hans Kelsenhez vezet. Kelsen normativista államelméletében az állam maga a jogrend, vagyis csak az alkotmányról lehet jogilag érvényesen beszélni. Az osztrák irodalomtól idegen az a német jogirodalomban elterjedt elképzelés, miszerint létezik egy jog előtti, akarati képességgel rendelkező állam-Leviatán, amelyet aztán az alkotmányjog szelídít meg.[71] Az állam, mint a jogrend megszemélyesítése, akaratképzésre nem képes, legfeljebb az állam szervei (például a törvényhozó) képesek erre. Tudományszociológiai értelemben ezen dematerializált

67 Jakab (2004): i.m.
68 Kelsen (1923): i. m., XV.
69 Kelsen, Hans: *Allgemeine Theorie der Normen*. Manz, Wien, 1979, 40.
70 Wiederin (2009): i. m., 293.
71 Kelsen, Duguit, Krabbe és Preuß kritikájáról Jellinek azon előfeltevésével kapcsolatban, miszerint az állam a jog előtt létezik, lásd Schönberger, Christoph: *Das Parlament im Anstaltsstaat – Zur Theorie der parlamentarischen Repräsentation in der Staatsrechtslehre des Kaiserreichs.* Kolstermann, Frankfurt am Main, 1997, 369.

államfogalomnak az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű állami valóságának tapasztalata lehet az alapja, amely államban nyilvánvalóan hiányoztak az egyesítő tényezők (közös kultúra, nyelv, vallás).[72]

Az osztrák alkotmányszövegben nem a német „*minden állami hatalom a néptől ered*" („[a]*lle Staatsgewalt geht vom Volke aus*") fordulat lelhető fel, hanem az azzal tartalmilag azonos, azonban a hagyományos hatalmi ági terminológia nélküli fordulat: „*A* [köztársaság] *jog*[a] *a néptől ered*" („*Recht [der Republik] geht vom Volke aus",* B-VG 1. cikk, második mondat). Ez a megfogalmazás annak köszönhető, hogy Kelsen számára az állam valójában azonos volt a jogrenddel, és így a jogon kívül nem létezhetett hatalom.[73] Így az osztrák alkotmány szövege mentes a hatalmi ágak terminológiájától.[74]

A jog előtti állam koncepciójának elutasítása a rendkívüli jogrendek dogmatikájában is különbségeket eredményez. Ellentétben a német jogirodalommal, ahol nem kevés szerző elismeri az államnak a jog előtti – bár a pozitív alkotmányjog által háttérbe szorított – önfenntartásra vonatkozó hatáskörét, az osztrák jogirodalom szigorúan pozitivista.[75] Ausztriában a rendkívüli jogrendet az alkotmányjog *lex specialis*ként értelmezi, előjogról vagy természetjogi állami kompetenciákról nem esik szó.[76]

Azonban az állam (*Staat*) szó előfordul törvényszövegekben, olyan értelemben, amely nem értelmezhető pusztán „jogrendként". Ennek kezelésére Adolf Merkl kidolgozta a „háromféle államfogalom" magyarázatát, amely szerint a *Staat* szó három különböző jelentéssel bír: 1. A jogrendet megvalósító szervek összessége (idetartozik tehát a törvényhozás, a bíráskodás és a közigazgatás, de akár egy adásvételi vagy munkaszerződés felei is). 2. Az előbb említett államszervezetnek azon része, amely utasításokra jogosult vagy utasításoknak alávetett végrehajtó szervekként jellemezhető (vagyis gyakorlatilag a közigazgatás), és 3. egy központi, jogilag szabályozott bevételi forrásokból táplált alapból működő szervezeti komplexum (azaz a központi közigazgatás az önkormányzatok nélkül).[77] A három fogalom koncentrikus köröket alkot, ahol az utolsó a legszűkebb, az első a legszélesebb. Nyilvánvaló, hogy a három fogalom közül

72 Métall (1969): i. m., 22.; bővebben Somek (2007): i. m. Németországban más a helyzet, lásd Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Die Nation – Identität in Differenz. In: Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Staat – Nation – Europa.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000, 47.

73 Öhlinger, Theo: Hans Kelsen und das österreichische Bundesverfassungsrecht: Ein kritischer Rückblick. In: Brauneder, Wilhelm–Takii, Kazuhiro (Hrsg.): *Die österreichischen Einflüsse auf die Modernisierung des japanischen Rechts.* Lang, Frankfurt am Main, 2007, 57., 58.

74 Wiederin, Ewald: Österreich. In: von Bogdandy, Armin–Cruz Villalón, Pedro–Huber, Peter M. (Hrsg.): *Ius Publicum Europaeum I*. CF Müller, Heidelberg, 2007, 389, 127. margószám.

75 A német irodalom elméleti vonatkozásainak áttekintéséhez, osztrák kitekintéssel lásd Jakab András: A szükségállapot alapvető dilemmája és jogi természete a német alkotmányjogi irodalom tükrében. *Jogtudományi Közlöny,* 2007/2, 39–49.

76 Részletesen lásd Koja, Friedrich: *Der Staatsnotstand als Rechtsbegriff.* Pustet, Salzburg, 1979.

77 Merkl (1927): i. m., 291.; Koja, Friedrich: *Allgemeine Staatslehre.* Manz, Wien, 1993, 24.

egyik sem azonosítható a német *Staat* fogalmával,[78] amelynek osztrák megfelelője leginkább a pozitív jogban megjelenő „Köztársaság" (*Republik*).[79]

A szuverenitás felfogása is jelentősen eltér más országokétól, ami szintén Kelsenhez vezethető vissza, aki nyíltan kritizálta a hagyományos szuverenitásfogalmat. Kelsen szerint a szuverenitás bevett fogalma jogi és szociológiai érvek keveredésén alapul (vagyis a *Sein* és a *Sollen* összekapcsolásán).[80] Ha ezt a kétféle érvelést különválasztjuk, akkor a szuverenitásnak kétféle jelentést tulajdoníthatunk: 1. A szuverenitás felfogható tényleges (szociológiai) szuverenitásként. Ha így vesszük, azzal kell szembesülnünk, hogy teljes függetlenség ténylegesen nem létezik.[81] 2. Ezzel szemben, ha a szuverenitást jogi fogalomként kívánjuk értelmezni, két további lehetőség nyílik: a) a szuverenitás vagy az állam bizonyos hatásköreinek összességeként értendő, amely hatásköri lista azonban végső soron tetszőleges és elméletileg nem igazolható;[82] b) vagy a szuverenitás a jogrend egyik tulajdonságaként jelenik meg. Kelsen az utóbbi megoldást választotta: a szuverenitást a jogrend egyik tulajdonságaként értelmezi, mégpedig először a visszavezethetetlenség (*Nicht-Ableitbarkeit*) formájában.[83] A Tiszta Jogtan szerint a szuverenitás egy olyan normarendszer tulajdonsága, amelynek érvényessége közvetlenül a hipotetikus alapnormából származik, pozitív jogi norma közbeiktatása nélkül.[84] Ha ezt monista nézőpontból a nemzetközi jog primátusával kombináljuk, akkor nem létezhetnek szuverén államok, mivel azok a nemzetközi jogból vezethetők le. Csakis a nemzetközi jog lehet szuverén.[85]

Ennek a bonyolult gondolatmenetnek az eredményeként a szuverenitás fogalmát az osztrák *alkotmányjogi* diskurzusból nagyrészt száműzték.[86] Még a szuverenitáshoz kapcsolódó kérdéseket is e fogalom nélkül tárgyalják: így a népszuverenitás helyett inkább a demokráciáról, az állami szuverenitás fenntartása helyett pedig a szövetségi

78 A német megközelítés hegeli hátteréről lásd von Bogdandy, Armin: Hegel und der Nationalstaat. *Der Staat,* 1991/4, 513.

79 Például az osztrák Szövetségi Alkotmány 6. cikk (1) bek., valamint 8. cikk (1) bek.

80 Kritika például a magyar jogfilozófus (az angol John Austin követője) Somló Bódog szociológiai alapú szuverenitásáról, *Juristische Grundlehre,* Felix Meiner, Leipzig, 1917, 93., 97–98., 102., idézi Kelsen (1920): i. m., 31. Hasonlóan Somlóhoz az osztrák irodalomból Wolff, Karl: *Grundlehre des Sollens*. Wagner, Innsbruck, 1924.

81 Kelsen (1920): i. m., 7.

82 Kelsen, Hans: Der Wandel des Souveränitätsbegriffes. In: *Studi filosofico-giuridici dedicati a Giorgio del Vecchio,* II. kötet, 1931, 8.

83 Kelsen (1920): i. m., 10.

84 Kelsen (1920): i. m., 13; Kelsen, (1925) i. m., 103.; Kelsen, Hans: Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public. *Recueil des Cours* 1926, 251., 256.

85 Kelsen, Hans: Die Einheit von Völkerrecht und staatlichem Recht. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 1958/19, 234 (240).

86 Később Kelsen szuverenitás alatt a nemzetközi jog közvetlenségét értette. Lásd Kelsen, Hans: The Principle of Sovereign Equality of States as a Basis for International Organization. *The Yale Law Journal,* 1944/2, 208. Azaz egy jogrend akkor szuverén, ha közvetlenül a nemzetközi jogból következik. Ezt azonban az osztrák alkotmányjog-tudomány már nem vette át.

alkotmány alapelveinek nehezen módosíthatóságáról beszélnek.[87] Tisztán normatív nézőpontból minden csak norma vagy normacsoport lehet. Ebben az értelemben Kelsen, és vele az uralkodó osztrák alkotmányjog-tudomány elutasította az akarattal rendelkező állam (*willensfähige Staatsperson*) feltevését, és az államot csupán egy normacsoportként értelmezte, amelynek szuverenitása kizárólag a normák tulajdonsága lehet: a visszavezethetetlenségük, vagyis a nemzetközi jogból való közvetlen érvényességszármaztatásuk.[88]

5. Új tendenciák – kritikai értékelő jogtudomány és posztpozitivista jogfelfogás

Az osztrák alkotmányjogászok többsége Kelsen előtt is többé-kevésbé pozitivista (vagyis természetjog-ellenes) irányultságú volt, de a Tiszta Jogtan sajátos formája (a fent említett jogelméleti téziseivel) valószínűleg soha nem képviselt többségi álláspontot.[89] Hosszú ideig azonban nem létezett a Tiszta Jogtanhoz hasonló részletességgel kidolgozott elmélet, ezért az egészen napjainkig hivatkozási pontként, mérceként, nyelvként és kategorizációs eszközként szolgált (és szolgál) a jogtudomány számára. Külföldön (például a *Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 1922 óta évente rendezett konferenciáin) a kelseni nyelv a német jogtudománytól való elhatárolódást is szolgálta.[90] Különösen régebben, de részben ma is, a kelseni nyelv elsajátításának képességét az alkotmányjogászok „céhébe" való rituális beavatás feltételeül szabják (a doktori és habilitációs folyamat során).[91] Azokat, akik nem sajátítják el ezt a nyelvet, a *„tudománytalannak"* bélyegzés veszélye fenyegeti, valamint az is, hogy a tudományos diskurzusban (kvázi formális okokból, a konkrét érvek tartalmi értékelése nélkül) nem veszik őket

87 Bővebben Grabenwarter, Christoph: Offene Staatlichkeit: Österreich. In: von Bogdandy–Cruz Villalón–Huber (2008): i. m., 211.

88 Lásd például Koja (1993): i. m., 34.; vö. Jakab András: Ismeretelmélet és politika Kelsen nemzetközi jogi tanaiban. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről.* Gondolat–MTA JTI–ELTE ÁJK, Budapest, 2007, 555–571.

89 Ez az osztrák jogelméletre is igaz: a Tiszta Jogtan soha nem volt uralkodó, de megszületése óta alakította az intellektuális tájat, és ennek megfelelően központi szerepet játszott. Hasonlóan látja Walter, Robert: Die Rechtstheorie in Österreich im XX. Jahrhundert. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1977/2, 187. (187.).

90 Ez a megkülönböztetés olyan messzire ment, hogy a Tiszta Jogtan néhány vezető osztrák képviselője (Robert Walter, Heinz Mayer, Friedrich Koja) az 1980-as években kilépett az egyesülésből, mert módszertanilag elszigeteltnek és meg nem értettnek érezték magukat. Lásd Wiederin, Ewald: Die Neue Wiener Schule und die Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer. In: Jestaedt, Matthias (Hrsg.): *Hans Kelsen und die deutsche Staatsrechtslehre.* Mohr Siebeck, Tübingen, 2013, 96.

91 A diskurzusba való belépéshez szükséges speciális szaknyelv ismerete minden jogtudományi (vagy általánosabban: minden tudományos) diszciplínában elvárás. Az osztrák alkotmányjog-tudományban azonban az az egyedülálló, hogy ezen szaknyelv (bár kevésbé, mint korábban) olyan szorosan kapcsolódik egy bizonyos jogelméleti iskolához.

komolyan.[92] Így a Tiszta Jogtan tudományszociológiai értelemben a mai napig identitásformáló, beavató és szimbolikus funkciót tölt be az osztrák alkotmányjog-tudományban.

A Tiszta Jogtannal szembeni kritikák azonban Ausztriában is jól ismertek. Ezek részben a módszertani és ismeretelméleti alapokra (például a jogfogalomra),[93] részben a belső ellentmondásokra és logikai problémákra (például az érvényesség logikai visszavezethetősége, a jogi feltételesség fogalmának homályossága),[94] részben pedig a meg nem válaszolt kérdésekre vonatkoznak (különösen a Kelsennél valójában hiányzó, Merkl és Walter által pedig csak nagyon kezdetleges formában kidolgozott értelmezési elmélet).[95] Ez utóbbi viszont azt jelenti, hogy a jogi munka legfontosabb részét – a jog értelmezését – a Tiszta Jogtan vagy egyáltalán nem, vagy csak elégtelenül vizsgálja.

92 Kritikusak a diskurzusnak evvel a jellegzetességével szemben Bezemek, Christoph–Somek, Alexander: Die Wiederentdeckung Weltösterreichs – Eine Denkschrift. *Der Staat* 2018/1, 135. (140. és 145.).

93 Ennek legfontosabb kritikusa (aki ezzel összefüggésben az ismeretelméleti és módszertani alapokat is kritizálta) Günther Winkler volt. Lásd különösen: Winkler, Günther: *Rechtstheorie und Erkenntnislehre – Kritische Anmerkungen zum Dilemma von Sein und Sollen in der Reinen Rechtslehre aus geistesgeschichtlicher und erkenntnistheoretischer Sicht.* Springer, Wien, 1990. Winkler kritikai értékelő jogelméletével (*kritische Wertungsjurisprudenz*) szemben a kelseni tanítást hevesen védte Walter, Robert: *Rechtstheorie und Erkenntnislehre gegen Reine Rechtslehre?* Manz, Wien, 1990. Ezen túlmenően lásd az úgynevezett posztpozitivista fordulatot, amely szerint a jog a kommunikációs folyamatban jön létre. Lásd Somek (2007): i. m., 38., Funk és Öhlinger említésével. Érdeklődők számára rövidsége miatt is különösen ajánlott: Öhlinger, Theo: Kann die Rechtslehre das Recht verändern? Zu Walter, Zur Frage des Rechtsbegriffes. *Österreichische Juristen-Zeitung*, 1991, 721.

94 Öhlinger szerint valójában nem szintekről van szó, hanem inkább a jogi érvényesség feltételeinek egyfajta hálózatáról. Lásd Öhlinger (1975): i. m., 17. Hasonlóan látja Koller, Peter: Zur Theorie des rechtlichen Stufenbaues, In: Paulson–Stolleis (2005): i. m., 106., 111. Wiederin szerint a jogi feltételesség fogalma többértelmű, de semmiképpen sem vezet elkülönülő (rétegzetes) konstrukcióhoz. Lásd Wiederin, Ewald: Die Stufenbaulehre Adolf Julius Merkls. In: Griller–Rill (2011): i. m., 81. Jakab szerint a visszvezethetőség gondolata logikai hibán alapul, mivel a jogalkotási szabály csak azt mondja ki, hogy „az új normának érvényesnek kell lennie", de nem azt, hogy valójában érvényes-e. Lásd Jakab (2004): i. m.

95 A „nyelvtani-logikai értelmezés" elsőbbségéről lásd Merkl, Adolf J.: Zum Interpretationsproblem. *Grünhut'sche Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart*, 1916, 535. A Merkl és Kelsen közötti különbségekről lásd Thaler, Michael: Die rechtliche Beurteilung und ihre Artikulierung, In: Funk, Bernd Christian et al. (Hrsg.): *Staatsrecht und Staatswissenschaften in Zeiten des Wandels – Festschrift für Ludwig Adamovich zum 60. Geburtstag.* Springer, Wien–New York, 1992, 691., 692. Az elméleti hiány pótlására Walter, Robert: *Österreichisches Bundesverfassungsrecht – Ein System*, Manz, Wien, 1971, 85. az úgynevezett hagyományos értelmezési elvekre hivatkozik: *„Amikor a Második Köztársaság első jogi aktusait megalkották, a jogi hatalom a kontinentális európai kultúrkörben megszokott írásbeli kifejezési formákat alkalmazta jogszabályaihoz, amelyek értelmezéséhez már régóta bizonyos szabályok alakultak ki. Ezért az e szabályoknak az intézkedések megértésére való alkalmazása tűnik a lehető legpontosabb leírás érdekében indokoltnak."* Később azonban Walter hangsúlyozta a jogalkotó szubjektív akaratát: lásd Walter, Robert: Das Auslegungsproblem im Lichte der Reinen Rechtslehre. In: Kohlmann, Günther (Hrsg): *Festschrift für Ulrich Klug zum 70. Geburtstag.* Deubner, 1983, 189. A Bécsi Jogelméleti Iskola képviselői között fennálló eltérő álláspontok áttekintéséhez lásd Walter, Robert: Die Interpretationslehre im Rahmen der Wiener Schule der Rechtswissenschaft. In: *Zwischen Austromarxismus und Katholizismus – Festschrift für Norbert Leser.* Lang, Frankfurt am Main, 1993, 191. Walterrel ellentétben azonban Thienel hangsúlyozza, hogy a szöveg a logikailag elsődleges kulcselem, amelyet a jogalkotási anyagok segítségével kell értelmezni: Thienel, Rudolf: *Kritischer Rationalismus und Jurisprudenz*. Manz, Wien, 1991.

A kelseni tézis, miszerint a pozitív jog objektív keretein belül a lehetséges értelmezések kiválasztása teljesen szubjektív (önkényes) (ún. „keretelmélet", *Rahmentheorie*),[96] egyrészt nem különösebben hasznos, másrészt sem a gyakorlati és tudományos jogász szerepfelfogásának, sem a jogi munka valóságának nem felel meg. Egy jogi szövegnek többé-kevésbé elfogadható értelmezései léteznek, és éppen a különböző fokozatok súlyozása képezi mind a joggyakorlati, mind a jogtudományi-jogdogmatikai munka magját. A jogviták és a jogtudományi viták általában értelmezési kérdések körül forognak, és csak nagyon ritka kivételek esetén foglalkoznak érvényességi kérdésekkel. Az értelmezési kérdésekhez Kelsen tézisei alig tudnak releváns hozzájárulást nyújtani. E hiányossággal a Kelsen szellemi örökségét gondosan ápoló osztrák alkotmányjogászok is tisztában vannak.[97] Néha azonban a Tiszta Jogtan nevében egy szövegalapú, kontextusból kiemelt értelmezési stílust alkalmaznak, amely szerintük egyértelmű értelmezési eredményeket hoz.[98] Ez azonban inkább emlékeztet a Paul Laband- és Edmund Bernatzik-stílusú, 19. század előtti törvénypozitivizmusra, mintsem Kelsen alapvetően értelmezésagnosztikus keretelméletére.

96 Mayer, Heinz: Die Interpretationstheorie der Reinen Rechtslehre. In: Walter, Robert (Hrsg.), *Schwerpunkte der Reinen Rechtslehre.* Manz, Wien, 1992, 61. A „*keretelmélet*" (*Rahmentheorie*) kifejezést Clemens Jablonertől vettem át, lásd Jabloner, Clemens: Gefühltes Recht? In: Jabloner, Clemens (Hrsg.): *Festschrift 150 Jahre Wiener Juristische Gesellschaft*. Manz, Wien, 2017, 155. (161.); Jabloner, Clemens: Die „Zusinnung" an den Gesetzgeber: Interpretation oder Rechtsanwendung? *Zeitschrift für öffentliches Recht,* 2018, 459. (471.). Hans-Joachim Koch a „keret-*teoréma*" (*Rahmen-Theorem*) kifejezést használja. Lásd Koch, Hans-Joachim: Die Auslegungslehre im Lichte der jüngeren sprachanalytischen Forschung. *Zeitschrift für Verwaltung,* 1992/1, (3.).

97 Lásd például a Tiszta Jogtan e hiányosságának óvatos elismerését Friedrich Koja részéről, aki maga is a kelseni iskola követője volt (és több mint két évtizede az itt író szerző akadémiai tanára). Lásd Koja (1988): i. m., 57. Hasonlóan, a Tiszta Jogtan értelmezéselméletét „be nem váltott ígéretként" jellemzi Jestaedt, Matthias: Wie das Recht, so die Auslegung. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* 2000, 133. (138skk).

98 Találóan ír erről Öhlinger, Theo: Bemerkungen zur Verfassungsdogmatik – Zugleich eine Besprechung von Walter-Mayer, Grundriß des österreichischen Bundesverfassungsrechts 1976. *Zeitschrift für Verkehrsrecht,* 1978, 257–258.

Szigeti Péter[*]

Létezik-e hagyománya a szintetikus jogelméletnek, és miféle – Magyarországon?

Kérdésünkben implicite benne foglaltatik az igenlő válasz. Az ördög persze éppen a sokféleségben rejlik. Ebben a sokféleségben kell lennie annak a közös magnak, amely a szintetikus felfogások centrumát, gondolati alapját képezi. Kutatásainkban ezt találtuk meg a *szintetikus-analitikus perspektíva módszertani duáljában,* ahol a nézőpont választása kijelöli a kutatás tárgyának megközelítését. A szintetikus felfogások első megközelítésben a jog külső és belső nézőpontját együtt és kölcsönhatásukban is alkalmazzák. Az analitikus, homogén közegű elemzési tárgyat kereső megközelítések a pozitív jogban, a jogrend egynemű közegében mozognak. Hazánkban sem egyformák a szintetikus jogelméleti felfogások, de néhány jelentős szerző törekvésének bemutatása, így Moór Gyula jogfilozófiája – Horváth Barna jogszociológiája és szinoptikus jogelmélete – Szabó Imre marxista jogelmélete és Peschka Vilmos társadalmi lét ontológiájával megalapozott jogelmélete vonulaton, minden különbözőségük mellett is egyaránt tekinthetők szintetikus jogelméleti törekvésnek. Hagyománynak a sokféleségben. Múltunk teljes elmélettörténeti spektrumának feldolgozása pedig Szabadfalvi József nevéhez fűződik.[1]

Induljunk ki abból, hogy az ismerettárgy közvetlen szemlélete számára is adott a jog belső és külső komplexitása, „*unitas multiplex*" (Nicolaus Cusanus) jellege, amely megalapozza a szintetikus törekvéseket. A jogelmélet ekkor nem részterületekre, hanem az egészre, a jogrendszer létokaira, funkcióira, belső tagolódásának mozgására, a *ratio iuris* változásaira is keresi a magyarázatot. A társadalmi-jogi és megfordítva, a jogi-társadalmi változások okaira egyaránt kíváncsi, arra, hogy *a jogrendszer mint egész és egység, mint egy intenzív totalitás – részrendszerei, intézményi és dogmatikai alkotóelemeinek változásai ellenére – meddig marad azonos önmagával*. A jog nemcsak érvényes jelentéssel bíró magatartásszabály, azaz mérték és minta, hanem jogviszony és szervezeti hatalommal, autoritással alátámasztott döntés is. Nem tekinthető olyan

* Szigeti Péter, professor emeritus, SZE DFK. E-mail: szigp51@gmail.com.

1 Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története*. Gondolat, Budapest, 2024.

egynemű egységnek, *totalitas homogenea*nak, mint ami csak normákból áll, ahogyan például a víz minden cseppje víz, vagy ahogyan J. Austinnél a jog egésze a szuverén parancsának, hanem *totalitas heterogenea*nak: minőségileg különböző elemek, rész és egész együttműködése, egysége, hogy ismét a *Summa Theologiae* nagy gondolati kultúrát kifejező fogalomalkotását alkalmazzuk reá.

Általánosítva, a szintetikus felfogás a tárgy komplex érzékeléséből indul ki, a létezőből, és ennek megismeréséhez keresi a módszert. Az egységes jelenség különböző megnyilvánulásainak, vonatkozásainak tapasztalata a kiindulópontja. Egy *azonos ismerettárgy különnemű oldalainak együttes vizsgálatára* vonatkozik a szintézis (*totalitas heterogenea*), az összefüggéseket, átmeneteket, kölcsönhatásokat jogrendszerbeli egységébe, tehát intenzív teljességébe szerveződve mutatja meg. Míg az analitikus törekvések egy *homogénként rögzített ismerettárgyra fókuszálnak* (*totalitas homogenea*), amit a választott módszer teremt meg. Ennek is megvan tehát a létjogosultsága és magyarázó ereje, perspektívaválasztása immanens korlátaival. Mindazonáltal az analitikusan kielemzett eredményeket *vissza lehet illeszteni a nagyobb egészbe*, hiszen a valóság egyidejűleg (multi- és) interdiszciplináris. Átfogóan, ahogy Nicolaus Cusanus elve mondja, *amit az analitikus ratio megkülönböztet és elválaszt egymástól,* azt *a dialektikus ész összeköti*, szintetizálja. Hegeli–marxi módon pedig az ellentétek *egybeesésének* acentrikus eredményhez vezető tételét, a *coincidentia oppositorum*ot kell az ellentétek *egységére* cserélni, éppen a strukturált teljességek önreprodukciójának, így a társadalmi lét történeti éppígyléte „végtelenségének" megértéséhez. A jog létezése is ebben osztozik.

* * *

Moór Gyula 1945-ös áttekintésében[2] némi redukcióval, de megismétli 1923-as, *Bevezetés a jogfilozófiába*[3] tagolódását, összefoglaló megoldásait. A *tételes jogtudomány* közel kerül a jogfilozófiához akkor, amikor az általános jogtan a legszélesebb körben elterjedt jogintézményeket, jogi fogalmakat vizsgálja, azok szellemi-fogalmi tartalmát, jelentését – mondhatjuk a Somló Bódog-tanítvánnyal együtt, a *Juristische Grundlehré*re történő visszautalással. Azokat a fogalmakat vizsgálja, amelyek a jogról való gondolkozás analitikusan kibontott, nélkülözhetetlen előfeltételei, összetevői. Tehát jogtaniak. Az *okozatos jogtudományokat* a jogszociológia és a jogtörténetet képezi. „*A jog változásának okai az illető kor társadalmi viszonyaiban rejlenek s a jog megváltozásának hatásai is a társadalmi viszonyok megváltoztatásában mutatkoznak; ezért az oknyomozó*

2 Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945. Reprint: Hatágú síp Alapítvány, Budapest, 1992.

3 Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Pfeifer F., Budapest, 1923.

jogtörténelem egyben szociológiai jellegű"[4], amit csak helyeselhetünk. A jogtan és az okozatos összefüggéseket vizsgáló jogtudomány mellett a jogintézmények, jogszabályok helyességét az értékelő jogtudomány, a jogpolitika végzi el, akkor is, amikor *de lege ferenda* reformokat vizsgál. Ehhez egy magasabb mérték bevezetésére van szüksége, amelyhez hozzámérheti a normatív-intézményi megoldásokat. *„A jogpolitika ekként kapcsolatot létesít a jog és a jognál magasabb értékek között s ezzel rálép a szintézisnek arra az útjára, amely ahhoz a jogfilozófiai feladathoz vezet, hogy a jogot az értékek világának egységes összefüggésébe beillesszük.* […] *a jogfilozófia a jogi szaktudományokhoz képest »formális jellegű«, tanításai a jog »egészére«, minden jogra – tartalmára tekintet nélkül – érvényesek akarnak lenni."*[5]

Világos, hogy itt neokantiánus módszerdualista alapokból kiinduló szerző rendszeréről és megoldásairól van szó, ahol axiológiai-kultúrtudományi szempontúvá vált a szintéziskeresés útja.[6] Előnyére kiegészítve egy olyan „újhegelianizmussal", amely a *valóság* és *érték* heterogén dualizmusát már nem logikailag egymást kizáró ellentmondásként fogja fel, mert összefüggéseik révén átvezethetők *az értékes valóság* birodalmába – a késői Moórnál. Például az élő jogban igen szoros összefüggés áll fenn a szellemi, jogfogalmi tartalom és a tapasztalati realitás között.[7] Ennek feltétlen előnye, hogy kiszabadul a meghatározott, partikuláris nézőpontot érvényesítő *Sein-Sollen* extrém módszerdualizmusból, és a természettudományi megismeréstől független, Wiendelband és Rickert nevével fémjelezhető tudománymódszertannal autonóm kultúrtudományi felfogáshoz jut el, kapcsolódva a badeni, délnémet irányzathoz. Ettől, a jog értékes valóságkénti perspektívájától pedig lehetővé vált egy a korainál módszertanilag jobban megalapozott jogfilozófiai szintézis. A különféle értékes valóságok – jog, erkölcs, tudomány, politika, művészetek, vallás – megszabadulnak ősapjuktól, a hegeli, posztulált objektív szellemtől, azonban még sincs olyan közös létalapjuk, *ratio essendi*jük, amelyre szerveződnének, át- és továbbépítenék és kifejeznék állapotát. Szögezzük le, a moóri jogfilozófia magja, az egészre irányuló három jogelméleti problémája – a jog fogalmi kérdései, okozatos összefüggései és helyességének kérdése, tehát az alaptan-oktanértéktan triál – egyértelműen szintézist kereső, és rendszerében és módszertanában arra korlátozott, de megoldást adó felfogást érvényesített. Korlátozottat, mert nem tudott levezetett, önmagába záródó szerves kapcsolatot létesíteni az elválasztottak, tehát a tárgy természetében a fogalmiság, az okság és érték dimenziók között.

A jogbölcselet az általános filozófia és a jogtudomány mint szaktudomány között helyezkedik el, *szakfilozófiaként*, amin belül beszél jogelméleti problémákról. Jogfilozófia

4 Moór (1945): i. m., 66–67.
5 Moór (1945): i. m., 67–68.
6 Moór (1945): i. m., 68–69.
7 Moór Gyula: A jog mivolta az újabb kultúrfilozófiai megvilágításban. *Athenaeum*, 1942/3, 237–252.

és jogelmélet így közel kerül egymáshoz, majdhogynem szinonimák. Rá kell mutatni azonban, anélkül, hogy életében eljuthatott volna a kultúrtudományi paradigma szubjektív értékválasztásán túllépő, az autopoetikus társadalmi létre alapozottság jogelméleti szintéziséig. Szerintünk a hegeli objektív, dialektikus idealizmust és a hartmanni négyes létszféra felfogást (anorganikus, organikus, szellemi, lelki) egy sajátlagos, de nem mechanikus materialista lételmélet kibontása haladhatja meg.

* * *

Horváth Barna – a tényeket, magatartásokat és a normákat, értékeket egymásra vonatkoztató, „egybenéző" – *szinoptikus jogelméletét* voltaképpen „*tiszta jogszociológiának*" tekintette rendszeres kifejtésű *Jogszociológiá*jában.[8] A *Sein-Sollen* módszerdualizmus némi meghaladásában az amerikai pragmatista jogszociológia és más realista tendenciák jelentőségének felismerése vezette, ekként akceptálva a jog társadalmi természetét. A szinoptikus módszer a ténnyel és az értékkel együtt dolgozik, anélkül, hogy a két ismerettárgy különneműségét megszüntetné, vagy hogy egy harmadikat konstruálna melléjük. A szinopszis *a lét és a kellés funkcionális egybelátásának a módszere, amely reflexív gondolati eljárással él*: a jog sem nem tiszta norma, ahogy Kelsen gondolja, sem nem tiszta tény, hanem örökös egymásra vonatkoztatás, a tényektől a normák, és fordítva, a normáktól a tények felé haladó szakadatlan reflexiós mozgás. A jog ugyanis nem olyan egységes ismerettárgy, mint a tapasztalati valóság vagy a logikai jelentés. A norma, a jogtétel által hordozott „elvont jelentés" nem elegendő a jogeset nélkül, mert az utóbbi, a „szemléletes tény" is számít. „*A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja.*"[9] A processzuális jogszemlélet következtében ez az eljárás lesz a jog *genus proximuma*. Ez egy olyan értelmező-beszámító és szerepekkel konstruált, kontradiktórius eljárásban történik, ahol a jogalkalmazók az absztrakt jogfogalmak, normák és a konkrét magatartások közötti megfeleltethetőségből fakadó bizonytalanságokat e „*hiatus irracionalis*" határaiig visszaszorítva döntik el. A jog normativitása pedig más normáktól abban különbözik, hogy saját szerveinek aktusaként valósul meg, vagyis képes keletkezésének és megvalósulásának módozatait szabályozni. A társadalmi normák egyéb formái közül sem az erkölcsi, sem a politikai, sem pedig a szokásnormák nem tartalmaznak előírásokat saját működésükre nézve. A jog azért a legfejlettebb társadalmi eljárás, mert *önszabályozó képességgel rendelkezik.*

8 Horváth Barna: *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte, Berlin, 1934. Magyarul Horvát Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái* (ford.: Zsidai Ágnes). Osiris, Budapest, 1995.

9 Horváth (1995): i. m., 129.

Ez tökéletesen találó a jogászi-jogalkalmazói munkára, a szakmára, de nem fogja át azt a problémát, hogy úgy a jogalkotás, mint pedig a szinoptikus eljárásban hozott döntés jogkövetkezménye a döntést megelőző szokásjogi vagy állami-politikai szabályozásból, illetőleg a döntést követő *társadalmi együttélésből következik*. Ilyen-olyan-amolyan, de társadalmi viszonyokból. Az önszabályozó, de nem önépítő legfejlettebb társadalmi eljárást, a jogot pedig maguk a társadalmi viszonyok, az emberi együttélés reprodukálják, tartják fenn.

A jogalkotás és a jogalkalmazás processzuális eljárásai és funkcionális szerepmegoszlásai pedig a történetileg kibomló társadalmiság alapján konkretizálódnak, specifikáltak. A szinoptikus módszer a ténnyel és az értékkel együtt dolgozik, anélkül, hogy a két ismerettárgy különneműségét megszüntetné, vagy hogy egy harmadikat konstruálna melléjük. A módszertani elválasztottság tisztasága zárja ki annak a szintézisnek a lehetőségét, amelyik Horváth Barna újszerű neokantianizmusában felsejlik, amikor a jog társadalmiságát és történetiségét pozitív előfeltételeknek tekinti,[10] hogy aztán közvetlen negatív előfeltevésként érveljen az 5. §-ban *A társadalom és a jog nem-azonossága* mellett.[11] Ez is kizárja a szintézist, eltérően attól a megoldástól, ha az azonosság és a nem azonosság magasabb szintre emeléseként fognák fel a jog *sui generis* létmódját. Például: a jog társadalmi, de megszüntetve formálja át közvetlen társadalmiságát, azáltal, ahogy érvényes jogrendként funkcionál. A társadalmi-történelmi meghatározottságok megszüntetve-megőrződnek a szabályozás anyaga-formája, tehát relevanciája, majd a jogi tartalom „legyen" jellege, illetőleg ennek jogtechnikai, szabályozási formája dialektikájában. Amit a szinoptikus perspektívából nem láthatunk,[12] de akár társadalomontológiailag jogi objektivációként, akár rendszerelméletileg – rendszer-részrendszer (alrendszer) funkcionális differenciálódásaként – megoldhatóvá vált teoretikusan, a jogelméleti gondolkozás fejlődésében.

* * *

10 Horváth (1995): i. m., 65–69.

11 Horváth (1995): i. m., 73.

12 Amit Horváth Barna nem tudhatott, de a *syn-optikus* felfogás hívei már átgondolhatnának, hogy az egybenézésből jövő állítás, tétel ellenőrizhető. Például, ha Karl Popperrel élve, alávetjük a falszifikációs eljárásnak, ahol a tudomány és a nem tudomány közötti demarkációs vonalat *a cáfolhatóság* minősíti. Ami nem cáfolható, az tudományon kívüli gondolat. Ellenben ha egy elmélet falszifikálható, akkor deduktív következtetési eljárását *falszifikálni kell* (mert az empirikus-induktív verifikáció nem elégséges). Előrejelzése, a problémára vonatkozó állítása ha megcáfolt, akkor biztos, hogy hamis. Ha nem, akkor bizonyosan objektíve igaz eredménynek tekintendő. Ekkor tehát nem pusztán szinoptikus, fogalmi-logikai művelet, hanem érvényes a valóságra. Erre figyelemmel is tárgyaljuk Horváth Barna elgondolását a szintetikus elméletalkotás felől. Tudva tudván, hogy a jog és elmélete esetében – nyelvi és történeti-tapasztalatbeli függősége következtében – ezen falszifikációs eljárás lefolytatása nem egyszerű. Popper-interpretációnkhoz lásd Alan Sokal–Jean Bricmont: *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*. Typotex, Budapest, 2000, 82–88. Persze a tudományosságnak más kritériumrendszere is releváns – a jogelmélet számára is.

Szilágyi Péter professzor egyik 2000-ben tartott előadásában[13] mutatott rá arra, hogy

> *„[a]z 1870-es évektől kezdődően hazánkban is [n. b. a kiegyezés utáni stabilizáció idején – Szigeti. P.] a jogpozitivizmus lett az uralkodó jogbölcseleti felfogás, hasonlóan a nemzetközi fejlődési tendenciákhoz. Ahogy a természetjogi és az észjogi irányzat híveinél, a magyar jogpozitivizmus képviselőinél is mérsékletet találunk. Képviselői nyitottak voltak a jog társadalmi összetevői iránt, és nem utasították el a jog helyességének kérdését sem, nem voltak radikális purifikátorok. Náluk a tisztázásra való törekvés a gondolatok tisztázását, különbségek és megkülönböztetések figyelembe vételét célozta, és nem a jogbölcseletnek a kiüresítéssel egyenértékű megtisztítását, amit Radbruch a jogfilozófia euthanáziájának nevezett."*

Igen, az analitikus szempont mellett erős tendencia volt a valaminő tematikus szintézishez vezető törekvés. A *természetjogi* kezdeteket (észjogi irányzat) követően, tehát a *jogpozitivista* (Pauler Tivadar, Pulszky Ágost, Pikler Gyula fémjelezte), majd a két világháború között domináns *neokantiánus* korszak (Somló, Moór, Horváth) után jelent meg a *marxista* irányzat kibomlása, annak a nyomán, hogy a népi demokratikus fejlődésünket (1945–1947) a fordulat évétől felváltotta a hidegháborúval színre lépő szovjetizálás.[14] Persze minden társadalmi rendszernek, berendezkedésnek és korszaknak van saját arcú jogrendszere és ezzel foglalkozó jogtudománya. Következésképp a jogelmélet is reflektál – így vagy úgy – ezen adottságokra.

A szocialista jog – egy meghatározott berendezkedés[15] joga, amit le kell írni – nem azonos a marxista jogelmélettel,[16] mint ahogy az első periódus szocialista normativizmusának hozzávetőlegesen 1963-ig domináns jogelméletét, amely a szovjet jogtudomány hol közvetlen, hol közvetett recepcióján alapult, meghaladták a későbbi, autonóm fejlemények. A szocialista normativizmus korszakának reprezentatív jogelmélete Szabó Imre (1912–1991) munkásságához fűződött.[17] Ezért tekintsük át Szabó szintetikus felfogásának alapjait. Erőteljesen épít a marxizmus klasszikusainak szövegszerűen a jogra és az államra vonatkozó, bár nem rendszerszerűen kifejtett, de egykor valóban újszerű tételeire, amelyeket egyebekben külön is tanulmányozott.[18] A szovjet

13 Szilágyi Péter: *Magyar jogbölcselet: tradíciók és perspektívák* (kézirat).

14 Szabadfalvi József: A magyar jogbölcseleti gondolkodás. In: Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 20042, 71–92.

15 Szabó Imre foglalta össze a kb. megjelenéséig uralkodó, kezdeti felfogást, az államakaratként normatív formára emelt osztályakaratot. Szabó Imre: *A szocialista jog*. KJK, Budapest, 1963. Hozzátéve: a társadalmi formaelmélet alapján leírható és értelmezhető osztálytársadalmakban a jog *nem csak* (mert vannak semleges funkciói) és *nem is közvetlenül*, hanem politikai-hatalmi közvetítések révén osztályakarat. Abban az értelemben, hogy az össztársadalmi viszonyok védelmének és fejlesztésének eszközével, az állammal és jogrendszerével mozdítja elő a domináns vagy uralkodó osztály érdekeit.

16 Szigeti Péter: A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon, 1963–1988 között. *Leviatán*, 2005/2, 7–67.

17 Szabadfalvi (20042): i. m., 88–89.

18 Szabó Imre: *Előadások Marxról és a jogról*. Gondolat, Budapest, 1976.

jogelmélettől átvette az állam- és jogelmélet megnevezést, ahol a sorrend és hangsúly bizony jelentéssel bírt: a jog jellegében imperatív képződményként már túlzottan is erősen kötődik a közhatalmi kényszerhez és egyfajta akaratelméleti megközelítéshez. Ebben egyrészt a jogállamiság jogelméleti témájából a jogállami minőségű jog kritériumainak, belső szerveződésének a kérdése reflektálatlan marad.[19] Másrészt a jog államiságából nála annak alábecsülése adódik, hogy a magánfelek akaratautonómiájából keletkező akaratmegegyezések – feltéve, hogy azok alkalmasak joghatás kiváltására – *az államtól függetlenül* is jogviszonyokat keletkeztetnek. Hasonlóan azon, az ún. *nehéz esetekben előálló ítélőerőbeli autonómiához*, amellyel a törvényesség keretein belül a bírák rendelkeznek (különbözve a könnyű és az ítélkezés normálformái alá eső esetektől). Voltaképp ebből, a jog közhatalmi dimenziójából következik a szocialista normativizmus felfogása: a jog normatív formára emelt államakarat, amely az uralkodó osztály hatalmi akaratát érvényesítő szervként funkcionált – éspedig évezredeken át. A szocializmusban azonban – lévén nem osztálytársadalom – már össznépi akaratot fejez ki. Az érték- és ideológiai szempontok kvázi természetjogias, illetőleg a formális, jogpozitivista szempontú érvényesítése mellett Szabó harmadik, de legfontosabb összetevőként elsősorban a jog társadalmiságának bemutatására törekedett, amelyet korábbi normativizmusa megszüntetve-megőrzött meghaladásának tekintett.[20] A jog társadalomra vonatkoztatottságának *külső*, történeti összefüggéseiből kiindulva a társadalmi-termelési viszonyok kibontását három dimenziójában is kidolgozta. A *termelési viszonyokon belül* a tulajdon és a tulajdonjog mint anyagi és ideológiai társadalmi viszony mellett az *állampolgári jogviszonyok* fogalmát bevezetve elemzett, majd az *eljárási, „legjogibb"* jogviszonyoknak a természetét jellemezte.[21] Jogelméleti rendszertanában a *belső* nézőpontokat, a jogalkotás – a jogalkalmazás – a jogkövetés és a jogtudat, illetőleg annak összetevői kereteiben elemezte. Munkássága értékes összetevője egy jogértelmezési kánon kidolgozása, a római jogi és pandektista hagyományok nyomán,[22] továbbá a jogösszehasonlítás módszertanáról szóló megoldása is (az összehasonlítás alapjának eldöntése). Mindazonáltal, hogy némiképp afféle „jogászfejedelem" státuszt vívott ki magának, körülbelül az 1955-ös *Burzsoá jogbölcselet Magyarországon*[23] delegitimáló elmélettörténetétől kezdődően a hetvenes évek derekáig, látni kell, hogy egyfelől a társadalmi formák marxista elmélete igencsak lecsupaszítva jelent meg felfogásában. Továbbá az a feltételezett, de történetileg nem igazolódó tézis téves értékelésekhez,

19 A közhatalom alkotmányos kormányzásra szorítását és/vagy a hatalommegosztás és az alapjogok szerepét nem vizsgálta, bár a klasszikusok, Kelsen, Jellinek, Radbruch és Somló felvetéseire kitért. Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai.* Akadémiai, Budapest, 1971, 109–112.

20 Szabó (1971): i. m.

21 Szabó (1971): i. m., 54.

22 Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

23 Szabó Imre: *Burzsoá jogbölcselet Magyarországon.* Akadémiai, Budapest, 1955.

dogmatikus torzításokhoz vezette,[24] hogy egy saját alapjain fejlődő, szocialista fokot elért rendszerként tekintett elemzése külső tárgyára. Ezt belső szempontokra is átvitte, például a kétféle törvényesség létezése (burzsoá és szocialista törvényesség) elgondolásában.

Szabó egyértelműen a jog lényegének megragadására irányuló – sokak által esszencialistaként lekezelt – átfogó jogelméletet művelt.[25] Azonban bár törekedett a marxista, „*elvi értékekkel Lenin által továbbfejlesztett*" filozófiára és benne a jog társadalomelméletére alapozódó, általánosnak tekintett – ebben az értelemben szintetikus – jogelméletre,[26] de elsősorban a kritikai erudícióinak hiánya akadályozta abban, hogy ezt teljesíthesse. Jogelmélete a marxi alapozású társadalomelmélet egyik korszakához és kelet-közép-európai régiójához kötődő jogelmélet volt. Ahol a közepes fejlettség vagy viszonylagos elmaradottság talaján létező társadalmi viszonyokat és működő jogrendszereiket idealizálva fogta fel. Mint Peschkának a lukácsi társadalomontológiából kiinduló jogelmélete mutatja, Szabó törekvése meghaladható volt az államszocialista kísérlet idejében is.

* * *

Peschka Vilmos jogelméleti munkássága – legalábbis 1972-es munkájától – egyértelműen szintetikus jellegű. Jogelmélet, jogszociológia és jogfilozófia viszonyrendszerében az ismerettárgy bizonyos különbségei ellenére inkább a vizsgálódás miléntjében mutatkozó eltérésnek tulajdonít nagyobb jelentőséget. Az összekapcsoltság és eltérések problematikájában explicite a jogfilozófiai *szintézis irányában* keresi a megoldásokat, ami semmiképpen sem egyszerű összegzés.

> *„Hanem ez a jogszociológiai és általános jogtani vizsgálódások eredményeinek a hegeli értelemben vett megszüntetve-megőrzése és sajátos, általános összefüggésekbe ágyazásával magasabb szintre emelése." „[Ahogy a filozófia,] éppúgy a jogfilozófia sem érheti be valamiféle sajátos jogi értékfilozófiával, hanem arra kell törekednie, hogy megállapítsa a jognak mint totalitásnak a legáltalánosabb törvényszerűségeit és az ember helyzetét a jog vonatkozásában. Ezt a feladatát oly módon valósíthatja meg, ha egyfelől a jogszociológia és az általános jogtan eredményeire támaszkodva, a jognak mint totalitásnak olyan általános törvényszerűségeit állapítja meg, amelyek a jog társadalmiságának és pozitív megjelenésének lényeges jellegzetességeit szintetizálják, másfelől ha a jognak így feltárt törvényszerűségeit és egyáltalán*

24 *A jogelmélet alapjai* című monográfia pozíciójának belső ellentmondásait élesen megmutató kritikára lásd Szabó Miklós: Defensor dogmatis. Szabó Imre jogontologizáló kísérlete. *Világosság,* 2004/4, 65–71.

25 Magunk nem osztjuk azokat az elnagyolt kritikákat, amelyek, feledve a „jelenség-látszat-lényeg-valóság" dialektikus elméletalkotási stratégiájának kidolgozott módszertanát, kezelik le az ún. „esszencializmust".

26 Szabó (1971): i. m., 9–12.

a jogot, mint totalitást a társadalom, a társadalmi viszonyok szélesebb totalitásának összefüggéseibe állítja. Ilyenképpen a jogfilozófia feltárja a jognak mint egésznek lényegét, fogalmát, rendeltetését, célját és funkcióját, valamint azt az értéket, amelyet a jog a társadalom és az ember vonatkozásában képvisel."[27]

Az 1972-es könyv vonzó tematikai gazdagságában a két totalitás, a jog totalitása és ennek helye, funkciói a társadalmi totalitásban még nem kapott olyan veretes társadalomontológiai megalapozottságot és a jogi objektivációk természetének olyan kidolgozottságát, mint a későbbiekben. Elsősorban az 1988-as munkában,[28] kiegészülve a nagy, életművet záró-betetőző triász két további darabjával.[29]

Életműve fő témája *a jog sajátossága*, mert a jog nem alkot önálló létréteget és ekként jogontológiát. Azért nem, mert nincs olyan kategoriális nóvuma, amely a jogi objektivációt regionális ontológiává formálná át a társadalmi léthez képest.[30] Nem, mert annak fontos közvetítő, koordináló komplexusa, amely ezt a szerepét éppen saját homogén közegének önfényűségével töltheti be. Relatíve önálló teljesség és egész. Teoretikusan gyümölcsöző döntése volt Peschka Vilmosnak, hogy a másodlagos teleologikus tételezésként előálló jogi objektiváció sajátosságait, jogszabály- és jogviszonyelméleti belátásaival együtt, a társadalmi lét ontológiájára alapozta. Másodlagos, de nem másodrendű ez az objektiváció, mert egyfelől az elsődleges objektivációs forma, az emberi-társadalmi lét hordozója, a munka marad. (Lukácsnál a tárgyteremtő emberi praxis alapja, modellje és csírája.) *„A jogi norma elengedhetetlen antropológiai előfeltétele a munkát végző, meghatározott ismeretekkel rendelkező, beszélő ember, aki már képes magát mint szubjektumot a természettől mint objektumtól megkülönböztetni."*[31] Másodlagos továbbá, mert a jogi normát tételező szubjektum, a jogalkotó hatalom, elválik a céljait, értékrendjét megvalósító cselekvőtől. Tehát nem a maga számára, hanem a normákat realizáló jogalanyok, természetes és jogi személyek számára hozza létre tételezéseit, objektiválja azokat jogszabályokként.

Peschka azonban a társadalomontológiai megalapozáson túl, a mérvadó *kortárs jogelméleti törekvések kritikai elsajátítására is támaszkodott.* Nála a jogi objektiváció nemcsak a társadalmi viszonyok sajátságos, jogszempontú szelekcióval és átformálással véghez vitt visszatükröződése, amely tartalmi és formai elemeit egyaránt a társadalmi létből meríti, hanem olyan objektiváció is, amely eltérő fejlettségű és funkciójú – normatív, jogügyleti és jogviszony típusú – objektivációs formákból áll. Ezek

27 Peschka Vilmos: A *modern jogfilozófia alapproblémái*. 1972, Gondolat, Budapest, 14–15.
28 Peschka Vilmos: *A jog sajátossága*. Akadémiai, Budapest, 1988.
29 Peschka Vilmos: *A jogszabályok elmélete.* Akadémiai, Budapest, 1979; Peschka Vilmos: Appendix „A jog sajátosságához" – Tanulmányok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1992.
30 Peschka (1988): i. m., 7–32.
31 Peschka (1979): i. m., 10.

különbözőképpen, de egyaránt a jogi komplexus mozzanatait képezik. A *legfejlettebb, általános érvényességgel rögzített forma a jogi normáé*, amely éppen nem adekvát, ismeretelméleti tükrözése a társadalmi viszonyoknak, hanem azok inkongruens, sajátos, legyen-struktúrában való kifejeződése, s elsősorban konfliktusrendező és regulatív funkciót tölt be. A jogviszonyok mégsem közvetlenül azonosak a jogi normák által absztraktan szabályozott társadalmi viszonyokkal, hanem azoktól eltérő, különálló, sajátos társadalmi létet, a jogi objektiváció specifikus rétegét jelentik. Amíg a norma *előírás*, addig *a jogviszony* olyan társadalmi viszony, amely a jogi *normának megfelelő* (*vagy azt sértő*) *magatartás*.

> *„A jogi normának a jogviszonyokban konkretizálódásáról akkor beszélünk, amikor a jogi norma előírásai a jogi normában elvontan és általánosan megfogalmazott jogok és kötelezettségek, az ugyancsak a jogi normában meghatározott esemény, cselekmény vagy történés, egyszóval jogi tény hatására a szabályozott társadalmi viszony résztvevőit, alanyait az egyedi szituációban, relációban megillető jogosultságokban (alanyi jogokban) és kötelezettségekben (alanyi kötelezettségekben) jelennek meg."*[32]

A jog tudati jelenség is, de a jognak a *jogtudattól* való elválása, külsővé válása voltaképpen egy kettős folyamat: egyfelől a jognak mint szabályozásnak *a keletkezése*, másfelől az objektiváció és a jogalanyok jogtudata közötti *befogadói viszony*. A jogi ideológia – túlélve keletkezésének történeti idejét – nem normatív típusú objektivációként is hathat, amikor normatív értelemben már érvénytelen. Azonban ennek feltétele, szemben az előzővel, hogy a jogi ideológiánál, jogtudatnál „nincs objektum szubjektum nélkül".[33]

A *jogviszonyok*, a *jogügyletek* és *bírói ítéletek* a *jogi normák általánosságához képest különös és egyedi képződmények*, amelyek kevésbé emelkednek ki a mindennapi élet efemer kapcsolatainak tömegéből. *A jog kategóriái, jogdogmatikailag kiművelt fogalmai adják meg a jogtudattól való elválást, és tesznek szert önálló létezésre, egy sajátosan megformált, homogén közegben.* Létszerű hatékonyságuk – tudniillik az objektivációs formáké – nagymértékben ezen a homogén megformáltságon, a jogi formán múlnak. A jogi relevancia a társadalmi tények, viszonyok jogszempontú szelekciója, éppen a szabályozás eredményessége, hatékonysága érdekében. A jogi nyelvezet pedig a köznyelv sajátos korlátozása, magas fokú elvonatkoztatás az élet konkrét formáitól, típusalkotással és rendezéssel, amelynek révén a társadalmi-gazdasági viszonyok jogi átformálása – a Legyen- (*Sollen*) jellegű normatív és az alacsonyabb fokú objektivációs formákban – végbemegy. A legyen-struktúra, a normatív objektiváció egynemű közegét az alábbi attribútumok biztosítják: 1. a jogászi nyelv, 2. a normaszerkezet

32 Peschka (1988): i. m.,
33 Peschka (1988): i. m., 122–157.

(hipotézis-diszpozíció-szankció), 3. a diszpozíciós elembe foglalt magatartási elvárás (a tiltó és megengedő normák különbsége), 4. az általános érvényesség és 5. a norma tartalmi különössége, megformáltságának tipikussága. További, 6. nélkülözhetetlen tulajdonsága, hogy szankciója államilag, végső soron közhatalmi eszközökkel is érvényesíthető.

Kiemelendő, hogyan oldotta meg Peschka a helyes jog klasszikus jogfilozófiai kérdését. Egyfelől támaszkodott a klasszikus német filozófia hagyományára, illetőleg Marxra és a magyar marxista filozófusok idevágó (Lukács György, Márkus György, Heller Ágnes), a marxizmus reneszánszára irányuló munkásságára. Másfelől elvetette azt a pró- és kontra széleskörűen terjesztett, de a jog értékét alábecsülően relativizáló és ökonomista álláspontot, amely szerint a jog értéke attól függene, hogy mennyire felel meg a mindenkori gazdasági alapnak. Egy jogintézmény, egy jogszabály vagy egy jogrendszer értékét az emberi lényeg marxi kategóriája mércéjén lehet megállapítani.

> *„A jog értékét és értéktelenségét, helyességét és helytelenségét az dönti el, hogy mennyiben járul hozzá az emberi lényeg kibontakozásához és realizálódásához, illetve konkrétan a jog társadalmi szerepét és funkcióját figyelembe véve, hogyan tükrözi vissza és szolgálja az emberi lényeg kibontakozása és realizálódása irányába fejlődő társadalmi-gazdasági viszonyokat."*[34]

Természetesen Peschka nem minden teoretikus megoldása támadhatatlan,[35] továbbá vonzó tematikái (érvényesség, joghelyesség, bíró alkotta jog, a jog történetisége, befogadói tudat és jogi hermeneutika stb.) túlzottan részletező kifejtése némelykor megtöri gondolatvezetésének intellektuális lendületét, mégis, elemzőkészségével és precíz argumentációival új horizontokat nyitott. Módszertanilag azonban nem vagy nem mindig aknázta ki a filozófiai kategóriaelemzés azon lehetőségeit, amelyek a minden létezést jellemző *fundamentális,* a csak a társadalmi létet jellemző *különös kategóriák* mellett módszertanilag és tárgyilag egyaránt elismerné a *jogra és csak a jogra* jellemző *tárgyspecifikus kategóriákat.*

* * *

Magunk, csatlakozva az ontológiai megalapozás szükségességéhez, mentünk tovább a Peschka által kitaposott úton. Éspedig két irányban: egyfelől a lételméleti kategóriaelemzést a jog *tárgyspecifikus kategóriáinak* (pozitivitás-érvényesség-jogrend-törvényesség-alkotmányosság) kibontása révén konkretizáltuk. Másfelől, levonva annak a belátásnak a következményét, hogy a jognak nincs saját ontológiája, de hozzátéve

34 Peschka (1972): i. m., 192.

35 Lásd a Jog és Jogfilozófia. Tanulmányok Peschka Vilmos egyetemi tanár, akadémikus emlékére. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 2016, 7–199. közel sem egyenszilárdságú tanulmányait.

azt is, hogy ennek oka, hogy maga a társadalmi lét az autopoetikus, *önépítő és nemcsak önszabályozó képességgel rendelkező ratio essendi*, aminek következményei vannak, éspedig *a jog létmódjai*. Ebből adódott az a kutatási feladat, hogy a jognak mint társadalmi objektivációs formának a filozófiai szintű elemzését jogelméletileg bontsuk tovább, amihez a dialektikus filozófiai felfogásban is szerepet játszó, a *lineáris és nem lineáris tulajdonságokat egyaránt felmutató alrendszerként* konkretizáljuk. Olyan emergens tulajdonságokat előállító és funkcionálisan differenciálódó részrendszerként, amelyben új megalapozást és kibontást kapott a régi marxista tétel: a jog relatíve autonóm alrendszere a társadalmi létnek, amely történeti kibomlásában egyre magasabb fokú belső autonómiával és inkongruenciával töltheti be és tölti ki konfliktusfeloldó, regulatív, szociálintegratív és értékrendbeli/ideológiai funkcióit. Azonban egy jogrendszer teljes elszakítása történeti-társadalmi meghatározottságától a megismerésben, a korszak- és rendszerváltások vagy nagy válságok következtében életszerűtlen, téves álláspont. Kizárja, hogy hogyan megy végbe a jogfejlődésben ez az aktív adaptáció, amelynél a jogrendszer jogimmanens, jogértelmi és műveleti zártsága és környezete, saját társadalmi viszonyai felé való nyitottsága együtt fungálhat. Nos, ennek az új szintézisnek a kifejtésére itt már nem vállalkozhatunk.[36]

36 Megtettük ezt röviden Szigeti Péter: Jogelméleti ars poeticám. *Jogelméleti Szemle*, 2024/4, 150–168. https://ojs.elte.hu/jesz/issue/view/799 (letöltés: 2026.03.15.); Monografikusan Szigeti Péter: *A jog létmódjai: normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom. A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete.* Gondolat–SzE DF ÁJK, Budapest-Győr, 2021.

In praxi
– A jog széles világa

*Sólyom Péter**

Történelem és hivatástudat

A német alkotmánybíráskodás kezdeteihez

A magyar alkotmánybíráskodás már történelem. Ebből a kezdő mondatból nagyon sok irányba elkalandozhat a gondolatunk. Mi az a történet, amit elmesélnénk? Milyen nehézségei vannak a történet elbeszélésének? Nem ennek a szövegnek a feladata, hogy ebbe a történetbe belekezdjen, ebben a rövid tanulmányban most csak az alkotmányjog és a történetírás kapcsolatának néhány nehézségére fókuszálok.

Az első nehézséget a jogászok és a történetírás ellentmondásos kapcsolata jelenti. A jogászok történetírására az a jellemző, hogy nem mernek kimerészkedni a tételes jogon és a bírói gyakorlaton túlra, így a történeteik ritkán többek a tételes jog történeti változatainak a leírásánál, különösen azoknál a jogtörténészeknél, akik a modern korszakkal foglalkoznak. Ennek egyfelől az a következménye, hogy ezek a történetek nem alkalmasak arra, hogy megvilágítsák, milyen jelentősége volt a jognak a különböző történeti korszakokban. Másfelől a jogászok történetei a történeti tények nagyon vékony készletével dolgoznak. Olyannyira, és ez az ellentmondásos kapcsolat másik oldala, hogy a történészek nem olvassák a műveiket, és egyáltalán nem vizsgálják a jog szerepét a történeti események alakulásában.

Az, hogy a történettudomány és a jogtudomány között nincsen jól működő, kölcsönös reflexión alapuló kapcsolat, nem könnyíti meg az alkotmánybíráskodás történetének az írását. Ez a kapcsolat a német jogi diskurzusban gyümölcsözőbben formálódik, különösen az alkotmánybíróság korai működésével kapcsolatos akták kutathatóságának megnyitása után.[1] A jogtudományi kutatások Németországban is elsősorban

* Sólyom Péter, egyetemi docens, DE ÁJK; tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI. E-mail: solyom.peter@law.unideb.hu

1 Lásd erről: Meinel, Florian–Kram, Benjamin: Das Bundesverfassungsgericht als Gegenstand historischer Forschung – Leitfragen, Quellenzugang und Perspektiven nach der Reform des § 35b BVerfGG, *Juristenzeitung*, 2014/19, 913–921.; Möhler, Rainer: Die bundesdeutsche Zeitgeschichtsforschung und das Bundesverfassungsgericht. In: van Ooyen, Robert Chr.–Möllers, Martin H.W. (Hrsg.): *Handbuch des Bundesverfassungsgerichts im Politischen System*. Springer, 2023, 1–31.; Collings, Justin–Foljanty, Lena–Löhning, Martin–Weinke, Annette: Wie Sisyphos mit zwei Steinen – Zur Lage der Juristischen Zeitgeschichte zwischen Rechts- und Geschichtswissenscschaft, Positionen und Perspektiven. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 2019/2, 321–341.

az alkotmánybíróság közzétett ítéleteinek doktrinális elemzésére összpontosítottak, az alkotmányjogot a politikai és társadalmi hatásoktól elszigetelt, autonóm jogterületként kezelve. A jogtudomány, a politikatudomány és a történettudomány közötti tudományági határok sokáig korlátozták az integrált, interdiszciplináris megközelítések kialakulását. De mára a kép már jóval sokszínűbb, egyre több kutatás igyekszik interdiszciplináris megközelítéseket alkalmazni, a politikatudományra, a szociológiára és a történelemre támaszkodva, hogy az alkotmánybíróság gyakorlatát tágabb politikai és társadalmi kontextusba helyezzék. Különösen az empirikus megközelítések elterjedésével jártak együtt az átfogó történeti konstrukciók, amelyek a több évtizedes gyakorlatok alakulástörténeteit teszik elbeszélhetővé. Ezek a történetek fő szabály szerint a törvényhozó hatalom és az alkotmánybíróság viszonyáról szólnak. Hogyan működik az alkotmánybíróság vétójátékosként,[2] hogyan járul hozzá a bíróság a politikai folyamatok jogiasításához?[3]

Ezzel együtt az alkotmánybíróság működésének tudományos megértése azonban továbbra is jelentős korlátokba ütközik. A „*Beratungsgeheimnis*" továbbra is korlátozza a belső tanácskozásokhoz való hozzáférést, így a kutatók kénytelenek közvetett következtetésekre és töredékes bizonyítékokra támaszkodni. A levéltári anyagok megőrzése egyenetlen, és gyakran hozzáférhetetlenek, különösen az elmúlt évtizedek esetében.

A német alkotmánybíróság történetéhez kapcsolódó kutatások három klasszikus irányát reprezentálják Justin Collings[4], Uwe Kranenpohl[5] és Felix Lange[6] művei. Collings *Democracy's Guardians* (2015) című műve nyújtja a német alkotmánybíróság 1951 és 2001 közötti történetének legátfogóbb angol nyelvű áttekintését, nyomon követve az alkotmánybíróság fejlődését a vitatott úttörő alapító évektől a központi legitimáló intézménnyé válásig. A közzétett ítéletekre, a másodlagos szakirodalomra és a korlátozott számú levéltári forrásra támaszkodva Collings arra jut, hogy az alkotmánybíróság sikere a jó stratégiai intézményi döntéseknek, a kedvező politikai körülményeknek, valamint annak köszönhető, hogy a bíróság képes volt joggyakorlatát a változó társadalmi értékekhez igazítani.

2 Hönnige, Christoph: *Verfassungsgericht, Regierung und Opposition – Die vergleichende Analyse eines Spannungsdreiecks.* VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2007; Kneip, Sascha: Gegenspieler, Vetospieler oder was? Demokratiefunktionales Agieren des Bundesverfassungsgerichts 1951–2005. *Politische Vierteljahresschrift*, 2011/2, 220–247.

3 Engel, Christoph: The German Constitutional Court – Activist, but not Partisan? *Discussion Papers of the Max Planck Institute for Research on Collective Goods*, 2024/4.

4 Collings, Justin: *Democracy's Guardians – A History of the German Federal Constitutional Court 1951–2001*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

5 Kranenpohl, Uwe: *Hinter dem Schleier des Beratungsgeheimnisses – Der Willensbildungs- und Entscheidungsprozess des Bundesverfassungsgerichts*, Springer, 2010.

6 Lange, Felix: Der Dehler-Faktor – Die widerwillige Akzeptanz des Bundesverfassungsgerichts durch die Staatsrechtslehre. *Der Staat*, 2017/1, 77–105.

Uwe Kranenpohl *Hinter dem Schleier des Beratungsgeheimnisses* (2010) című műve figyelemre méltó kísérletet jelentett a tanácskozási titoktartás fátylának fellebbentésére, korábbi bírákkal és bírósági személyzettel készített kvalitatív interjúk segítségével. Kranenpohl rekonstruálta a bíróság belső tanácskozási folyamatait, beleértve a különböző szereplők (bírók, kutatási asszisztensek, iktatószolgálati tisztviselők) szerepeit, a döntéshozatal szakaszait, valamint a tanácskozásokat szabályozó informális normákat. Kranenpohl jelentős eltéréseket tárt fel a tanácskozási gyakorlatokban a bíróság két szenátusa között, ezzel megkérdőjelezve az intézményi egységességre vonatkozó feltételezéseket.

Felix Lange „*Dehler-Faktor*" című tanulmánya (2017) példázza az olyan célzott levéltári kutatások értékét, amelyekre ebben a tanulmányban is nagyban támaszkodom. Lange a tanulmányában kiadatlan kormányzati iratok és személyes dokumentumok elemzése révén rekonstruálja az alkotmánybíróság létrehozását és korai működését övező politikai konfliktusokat, különös tekintettel Thomas Dehler igazságügyi miniszter szerepére. Lange tanulmánya jól illusztrálja, hogy a levéltári kutatás hogyan tárhat fel olyan informális dinamikákat és kulisszák mögötti tárgyalásokat, amelyek érdemben alakították az alkotmánybíróság intézményes fejlődését.

Ebben a tanulmányban csupán annak az illusztrálására törekszem, hogy a német alkotmánybíróság kezdeteihez kapcsolódó levéltári kutatások hogyan tudják kiegészíteni a politikatudományi és a jogtudományi kutatásokat. A tanulmány megírását Dieter Grimm nemrég megjelent könyve[7] inspirálta, hogy miért is lenne hasznos, ha az alkotmányjogászok, jogtörténészek és a történészek kölcsönösen tekintettel lennének egymás kutatási eredményeire, és miért különösen fontos ez az alkotmánybíróságok történetének megírása során.

1. Alkotmányjogászok kontra történészek

Az alkotmányjogászok hajlamosak arra, hogy az alkotmánybíróságot a társadalmi-politikai események centrumába helyezzék, és erős a késztetésük, hogy egy köztársaság történetét az alkotmánybírósági esetjog történetévé alakítsák. Ezzel szemben a történészek szerint a történeti folyamatokat elsősorban a gazdasági és társadalmi tényezők formálják, és ennek köszönhetően ők hajlamosak teljesen megfeledkezni az alkotmánybíróságról, és általában a jognak sem tulajdonítanak politikatörténet-formáló

7 Grimm, Dieter: *Die Historiker und die Verfassung – Ein Beitrag zur Wirkungsgeschichte des Grundgesetzes*, C.H. Beck, München, 2022.

szerepet.[8] Úgy gondolom, az alkotmánybíróságok hiteles történeteit valahol a két megközelítés között kell keresnünk. A tét nemcsak annak megalapozott feltárása, hogy az alkotmánybíróságok milyen mértékben voltak alakító tényezői a társadalompolitikai folyamatoknak, hanem maga az alkotmány jelentősége is kérdés: milyen jelentősége volt az alkotmány értelméről folytatott vitáknak a politikai közösség átfogó történeteiben?

Ahogy Dieter Grimm fogalmaz

> *„Nem valószínű, hogy egy elhibázott alkotmányszöveg kiállja az idő próbáját. De ennek az ellenkezője sem igaz. Könnyen lehet, hogy egy sikeres szöveg nem állja ki az idő próbáját. Sokáig azt feltételezték, hogy a weimari köztársaság kudarcának oka az alkotmány hiányosságaiban keresendő.* […] *Időközben érvényesült az a nézet, hogy a weimari alkotmány nem volt rossz alkotmány, hanem olyan kedvezőtlen körülményekkel találkozott, amelyek akadályozták, hogy bizonyítson. A bizonyítás az alkotmány szövegében, az alkotmány előtt álló kihívásokban és az értelmezők által ezekre adott válaszok háromszögében dől el."*[9]

Grimm szerint akkor mondhatjuk, hogy egy alkotmány kudarcot vallott, ha a jogsértések megszokottá válnak, strukturálisan rögzülnek, vagy akkor, ha az alkotmány lényeges részeit teljesen figyelmen kívül hagyják, vagy szisztematikusan eltorzítják, vagy egy az alkotmányban előírt, szabályozott intézményt nem hoznak létre, vagy ha létrehozzák, úgy alakítják ki, hogy az alkotmányos célját ne tudja teljesíteni.[10]

Grimm a könyvét éppen abból a célból írta meg, hogy alkotmánytörténeti példákon keresztül mutassa meg, miért lett volna fontos a történészeknek az alkotmánytörténet alaposabb vizsgálata, melyek voltak azok az események, amelyeknél az alkotmány és annak alkotmánybírósági értelmezése érdemben befolyásolta a történelmi eseményeket, amely esetekben az alkotmányjognak politikai, társadalmi relevanciája volt.[11]

Természetesen itt nincs hely arra, hogy Grimm szisztematikus történeti vizsgálatát áttekintsük, de egyetlen példa részletesebb ismertetése is képes talán megvilágítani, hogy mit tehetnek hozzá az alkotmánytörténészek az általános történetíráshoz. Vállalt célkitűzésünkhöz hűen ez a történeti példa a német alkotmánybíráskodás kezdeteihez kapcsolódik.

---

8 Ennek a kérdésnek a legszínvonalasabb magyarországi vitája Gyáni Gábor és Péter László között folyt le. Lásd erről Gyáni Gábor: A magyar Sonderweg története, *Holmi*, 2001/13, 1547–1553. Péter László: Levél a szerkesztőhöz. *Holmi*, 2002/1, 129–131. Gyáni Gábor: Levél a szerzőhöz. *Holmi*, 2002/2, 259–260. Péter László: Levél a szerkesztőhöz. *Holmi*, 2002/6, 824–825.

9 Grimm (2022): i. m., 24–25.

10 Grimm (2022): i. m., 26.

11 Grimm, Dieter: Verfassungsgeschichte und Geschichtswissenschaft – Grundgesetz und Verfassungsrechtsprechung in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik. In: Augsberg, Ino–Müller, Michael W. (Hrsg.): *Theorie der Verfassungssechichte, Geschichtswissenschaft – Philosophie – Rechtsdogmatik*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2023, 27–42.

2. A német alkotmánybíráskodás kezdetei

Az alkotmánybíráskodás kezdetén Németországban sem tudták a politikai szereplők, hogy milyen szerepfelfogással fogja megkezdeni a munkáját a testület. Annál is inkább, mert az alkotmánybírák választásának egy nagyon sajátos módját alakították ki.[12] Formálisan az alkotmánybírók választásának jogával a Bundesrat és a Bundestag fele-fele arányban rendelkezik, de a két intézmény az alkotmánybírók megválasztásával kapcsolatos jogát egy eseti parlamenti bizottságra ruházta, így ez a néhány fős testület dönt arról, hogy ki lehet az alkotmánybírói testület tagja.[13] A bizottság nem nyilvánosan működik, és a jelölési folyamatnak sincsenek formálisan rögzített szabályai. A működést alapvetően jogászi szakmai megfontolások és a parlamenti frakciók közötti megállapodások határozzák meg. Ez a szabályozás mint modell lényegében követhetetlen. Ennek a jelölési folyamatnak a sikeres működése a közjog partikuláris csodái közé tartozik. A hátterében ott van a még mindig stabil pártrendszer és a CDU, valamint az SPD közötti, több mint fél évszázados partneri együttműködés, és az általuk kialakított, politikailag teljesen kiszámítható struktúra. De mivel nem a plénum előtt születik a döntés, a jogászi hivatás elitje dönti el a kérdést, amit több alkalommal az alkotmánybíróság maga is informálisan befolyásolt jelölési javaslatokkal,[14] és nem utolsósorban megvédte ennek az informális jelölési és választási folyamatnak az alkotmányosságát.[15]

Nem volt magától értetődő, hogy egy ilyen sajátos módon megválasztott testület képes az alkotmányos demokráciák egyik legnagyobb tekintélyű bírói testületévé válni. Különösen azért, mert ahogyan azt Grimm is hangsúlyozza, az alkotmánybíróságok különösen sérülékeny szervek. Ellenőrző funkciójuk olyan állami szervek magatartására vonatkozik, amelyek az állam kényszerítőeszközeivel rendelkeznek. A rendes igazságszolgáltatástól eltérően az alkotmánybíráskodás címzettje és garanciavállalója egy és ugyanaz. Ha a parlament és a kormány nem tesz eleget egy ítéletnek, a bíróságnak nincs lehetősége kikényszeríteni a végrehajtást.[16]

Grimm fel is teszi a kérdést, hogy vajon akkor is megszerezte volna-e a bíróság azt a tekintélyt, amit a történetírás tulajdonít neki, ha az a nézet válik általánossá a nyilvánosságban, hogy Karlsruhében a döntések nem jogi, hanem politikai szempontok szerint születnek.[17] Márpedig Adenauer és kormánya az ötvenes évek elején így

12 Kischel, Uwe: Party, Pope, and Politics? Constitutional Court Justices in Comparative Perspective. *I-CON*, 2013/4, 962–980.
13 Kischel: i. m., 963–964.
14 Kischel: i. m., 964–966.
15 Lásd például BVerfGE, 2 BvC 2/10, 19. Juni 2012.
16 Grimm (2022): i. m., 68.
17 Grimm (2022): i. m., 68.

gondolkodott a frissen megalakult alkotmánybíróságról. A bíróság karaktertesztje Adenauer nyugati integrációs politikájához és a szövetségi köztársaság újrafegyverkezésének a kérdéséhez kapcsolódott. Ezt a politikai vitát minden történeti munka tárgyalja, de azt már nem hangsúlyozzák, hogy az alkotmánybíróság is fontos szereplője volt. A kormány és az ellenzék nemcsak egy politikai vitát folytatott, hanem arról is vitatkoztak, hogy az újrafegyverkezéshez szükség van-e alkotmánymódosításra. (Az SPD szerint igen, a CDU szerint nem.) S most már volt egy új intézmény, amely döntőbíróként szolgálhatott ezekben az alkotmányos kérdésekben.[18]

2.1. Az alkotmánybíráskodás egy alkotmányos válság középpontjában. Az EVK-szerződés ügye

A szövetségi kormány 1952 májusában írta alá a Németországról szóló szerződést (Bonni szerződés) és az Európai Védelmi Közösségről szóló szerződést, de a Bundestag általi ratifikáció és a szövetségi elnök általi végrehajtás még hátravolt. A Bundestag SPD-frakciójának tagjai már 1952 januárjában keresetet nyújtottak be a Szövetségi Alkotmánybírósághoz, amelyben azt jelezték, hogy az alaptörvény előzetes módosítása nélküli újrafegyverkezés alkotmányellenes. A szerződések aláírása után kiterjesztették az alkalmazást a készülő ratifikációs törvényre is.[19]

A korabeli nyilvánosságban kész tényként kezelték, hogy az alkotmánybíróság első szenátusában az SPD által jelölt bírák voltak többen, ezért „vörös" szenátusnak nevezték, míg a második „fekete" szenátusban és összességében a plénumon a CDU által jelölt bírák voltak többségben. Az akkori munkamegosztás szerint az első („vörös") szenátus volt felelős a normák felülvizsgálatáért. Ez komoly aggodalmat okozott a szövetségi kormánynak, mivel a szövetségi elnök jelezte, hogy megvárja a bíróság döntését. Ezért mindent megpróbált elkövetni, hogy a második „fekete" szenátus döntse el az alkotmányossági kérdést. Ezt végül egy olyan, átlátszó és kétségbeesett húzással érték el, amelynek során a kormányfrakciók 1952. december 6-án panaszt nyújtottak be az SPD-frakció ellen, arra hivatkozva, hogy azzal, hogy alkotmányos felülvizsgálatot kezdeményezett, megsértette az alaptörvényt, mert megtagadta a Bundestagtól a szerződések egyszerű többséggel történő ratifikálásának jogát.[20]

Az alkotmánybírósági döntés azonban megsemmisítő volt az Adenauer-kormányra nézve, nem ismerte el a parlamenti többség jogát arra, hogy a Bundestag nevében jogainak védelme érdekében fellépjen, ahogy a bíróság fogalmazott:

18 Grimm (2022): i. m., 69.
19 Grimm (2022): i. m., 70.
20 Grimm (2022): i. m., 71.

„A Bundestagnak […] *nincs olyan többsége, amely pártképes szervezetként saját jogainak képviseletére a szövetségi alkotmánybírósághoz fordulhatna.* […] *Ha igaz lenne, ahogyan a kérelmezők a beadványban állítják, hogy a Bundestag jogalkotási hatáskörének és így egy egyszerű többséggel elfogadott törvény érvényességének minden komoly vitatása a Bundestag jogainak megsértését jelentené, akkor aki a Szövetségi Alkotmánybírósághoz fordul az Alaptörvény 93. cikk (1) bekezdésének 2. pontja és 100. cikke alapján, az alkotmánysértést követne el.* […]

A kisebbség által kezdeményezett bírósági eljárás nem a saját jogainak érvényesítésére irányuló kereset, hanem egy törvény absztrakt felülvizsgálata, egy teljesen más típusú eljárás, amelyben csak a jogalkotási folyamat eredményét, magát a törvényt kell a szövetségi alkotmánybíróság elé terjeszteni. Ez a norma azonban csak kihirdetéssel válik hatályossá, amihez a szövetségi kormány és a szövetségi elnök önálló döntése szükséges. […]

A felperesek szerint az alperesek magatartása akadályozza őket mandátumuk szabad gyakorlásában, különösen, hogy az alkotmánysértés alperesek által megfogalmazott vádja miatt »erkölcsi nyomás« nehezedik rájuk, amikor a szerződéses törvények mellett szavaznak. Ez azonban nyilvánvalóan nem így van. Bár az alperesek 1952 januárja óta egyre határozottabban védték jogi álláspontjukat, miszerint a szerződéshez kapcsolódó törvények elfogadhatatlanok, az alperesek ezen magatartása egyik kérelmezőt sem tartotta vissza attól, hogy a második olvasatban 1952. december 5-én tartott szavazás során a törvények mellett szavazzon. Az ellenzéknek nemcsak joga, hanem egy parlamentáris-demokratikus államban gyakorlatilag kötelessége is, hogy a politikai mellett alkotmányos aggályait is érvényesítse."[21]

Dehler igazságügyminiszter a döntés után kijelentette, hogy „*soha nem fogjuk elismerni a döntést. Ez a döntés egy nullum.*"[22] A kormány indulatos kritikáját azonban a közvélemény nem követte. Azt, hogy a CDU által jelölt bírák többségéből álló testület nem engedett a politikai nyomásnak és annak, hogy eszközként használják egy politikai vitában, hanem független döntőbíróként lépett fel az alkotmányjog védelmében, a közvélemény kifejezetten pozitívan fogadta. Ez a növekvő népszerűség nagyon jól jött a bíróságnak, ugyanis a bíróság alkotmányos státusza még bizonytalan volt.[23]

21 BVerfGE 2, 143 – EVG-Vertrag.

22 Grimm (2022): i. m., 72.

23 Chatziathanasiou, Konstantin: Die Status-Denkschrift des Bundesverfassungsgerichts als informaler Beitrag zur Enstehehung der Verfassungsordnung, *Rechtswissenschaft*, 2020/2, 145–169.; Gehrig, Sebastian: Recht im Kalten Krieg. Das Bundesverfassungsgericht, die deutsche Teilung und die politische Kultur der frühen Bundesrepublik. *Historische Zeitschrift*, 2016/1, 64–97. Lásd még erről: Lange (2017): i. m., 77–105.

2.2. Az alkotmánybíróság alkotmányos státuszának nyitott kérdései

A Herrenchiemsee-i Konvent még nyitva hagyta azt a kérdést, hogy a szövetségi alkotmánybíráskodást egy egységes legfelsőbb szövetségi bíróság gyakorolja-e, vagy pedig az alkotmányos kérdésekre külön alkotmánybíróságot kell létrehozni. Minden más tekintetben azonban a konvent a szövetségi alkotmánybíróságot a többi szövetségi szerv mellett egyenrangú alkotmányos szervként kívánta elismerni, és ezt a pozíciót az alkotmányban külön szakaszba foglaltan kívánta hangsúlyozni. A Parlamenti Tanács végül az osztrák mintára létrehozott alkotmánybíróság létrehozása, és nem az amerikai legfelsőbb bíróság mintájára létrehozott, egységes legfelsőbb szövetségi bíróság létrehozása mellett döntött, ugyanakkor a részleteket nem szabályozta, a jogalkotóra bízták az alkotmánybíráskodás megszervezését.[24]

Az Adenauer-kormánynak azonban az alkotmánybíróság ügye nem volt sietős. A kormány által képviselt nézet szerint az alkotmányossági kérdések az igazságügyminisztériumhoz tartoztak. Dehler igazságügyminiszter a minisztériumát egyfajta „alkotmányos minisztériumnak" tekintette, és a minisztérium ennek megfelelően igyekezett közvetlenül részt venni minden törvény- és rendelettervezet előkészítésében, így az alkotmánybírósági törvény előkészítésében is. Bár a törvény az alkotmánybíróságot minden más alkotmányos szervvel szemben függetlennek és autonómnak nyilvánította, a bíróság igazgatásáról és a szövetségi szervekhez való viszonyáról nem rendelkezett.[25] A jogalkotási folyamatnak azonban elsősorban az ellenzék volt a fő mozgatórugója. Adenauer tisztában volt ugyanis vele, hogy egy alkotmánybíróság inkább az ellenzék cselekvési lehetőségeit szélesíti. A kormány és a parlamenti többség számára az alkotmánybíróság létrehozatala egyfajta engedménynek tűnt.[26]

Míg az SPD a Bundestag jogi bizottságában amellett érvelt, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróságot saját költségvetéssel rendelkező, független alkotmányos szervként hozzák létre, addig a kormány az igazságügyi miniszter igazgatása alá tartozó, „rendes" bíróságként képzelte el.[27] A kormányban nem gondolkodtak egy független, nagy tekintélyű bíróságban. A karlsruhei székhely is ezt a törekvést fejezte ki, ahol egy városszéli lakótelep mellett jelölték ki a bíróság helyét. A bíróság 1951-ben végül nagyon nehézkesen tudta megkezdeni a munkáját, a bíráknak nem volt helyben lakásuk, az akkor még elég keserves vonathálózaton kellett ingázniuk, harmadosztályú kocsikon zötyögtek be a munkahelyükre, utólagos, késve fizetett költségtérítés mellett. Nem lehetett azt állítani, hogy a minisztérium mindent megtett az alkotmánybíráskodás méltóságának a megteremtéséért. Ez mind összefüggött az alkotmányos státusz rendezetlenségével.

24 Grimm (2022): i. m., 61. Chatziathanasiou: i. m., 150.
25 Grimm (2022): i. m., 73.
26 Chatziathanasiou: i. m., 150.
27 Grimm (2022): i. m., 74.

2.3. A státuszmemorandum

Amikor az alkotmányos státusz rendezetlensége már tarthatatlannak tűnt, az alkotmánybíróság megfogalmazott egy memorandumot az alkotmányos jogállásukkal kapcsolatban.[28] Ennek megszövegezésére a bírák maguk közül egy Gerhard Leibholz[29] által vezetett bizottságot kértek fel, aki, mint később kiderült, egyedül fogalmazta meg a státuszmemorandumot, amelyet az alkotmánybírák túlnyomó többsége támogatott. Az elfogadott memorandumot minden alkotmányos szerv vezetőjének elküldték, az alkotmánybírák személyesen Adenauernek is átadták. A memorandum nem volt nyilvános, az egész eljárás informális keretek között zajlott.[30]

> *„A Szövetségi Alkotmánybíróság mint az Alkotmány őrzője az Alaptörvény és a Szövetségi Alkotmánybíróságról szóló törvény megfogalmazása és értelme szerint szintén legfőbb hatalommal felruházott alkotmányos szerv. Ebből következik, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság nem lehet alárendelve egy másik szövetségi szervnek vagy szövetségi hatóságnak. A jelenlegi állami gyakorlat nincs összhangban a Szövetségi Alkotmánybíróság ezen álláspontjával. A Szövetségi Alkotmánybíróság kötelességének tekinti, hogy erre a tényre felhívja a többi legfőbb szövetségi szerv figyelmét."*[31] […]
>
> *„A Szövetségi Alkotmánybíróságról szóló törvény 1. szakasza tehát helyesen értelmezi az Alaptörvényt úgy, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság autonóm és független minden más alkotmányos szervtől. Ezáltal feltételezi a Szövetségi Alkotmánybíróság alkotmányos minőségét."*[32] […]
>
> *„A Szövetségi Alkotmánybíróság tagjainak e különleges státusából adódóan jogos igényük van arra, hogy minden érintett személlyel szemben a hivataluk méltósága és tekintélye által megkövetelt bánásmódban részesüljenek. A Szövetségi Alkotmánybíróság csak akkor lesz képes teljes mértékben betölteni az államon és a népen belüli, politikailag integráló funkcióját, ha sikerül a népnek a Szövetségi Alkotmánybíróság reprezentatív pozícióját kifejezni."*[33]

A dokumentumban az alkotmánybíróság világosan kifejezte az igényét a független alkotmányos szervként való elismerésre, az igazságügyminisztériumtól való független igazgatásra, önálló költségvetéssel és a rendes bíráktól különböző, saját jogállással.

---

28 Denkschrift des Bundesverfassungsgerichts vom 27. Juni 1952: Die Stellung des Bundesverfassungsgerichts. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts, 1957,* 144–148.

29 Gerhard Leibholz (1901–1982) volt az első alkotmánybíróság egyik legtekintélyesebb alakja, a göttingeni egyetem tanára, 1938-ban emigrált az Egyesült Királyságba, sógora, Dietrich Bonhoeffer evangélikus lelkész, a náci uralom elleni ellenállás egyik központi alakja volt.

30 Chatziathanasiou: i. m., 155.

31 Denkschrift…: i. m., 144.

32 Denkschrift…: i. m., 145.

33 Denkschrift…: i. m., 146.

A státuszmemorandum másik különlegessége az alkotmánybíráskodás sajátosságának leírása, ami kulcsfontosságú volt abban az érvelésben, amely a rendes bíráktól eltérő jogállás igazolásához kapcsolódott. *„Az alkotmányos viták olyan jogviták, amelyekben a politikai jogot vitatják, és magát a politikát a meglévő normák alapján bírósági ítélet tárgyává teszik."*[34]

A kérdés az, hogyan különböztetjük meg a bíróság által eldönthető politikai vitákat a nem eldönthető politikai vitáktól. Leibholz szerint a döntő tényező az, hogy van-e olyan, pontosan meghatározható alkotmányos norma, amely alapján a jogvita észszerűen megoldható, amennyiben igen, akkor a politikai vita a bíróság által eldönthető. Vagyis a politikai vitának lehet jogi megoldása. Ez a jogi megoldás azonban egyáltalán nem magától értetődő. A politika ugyanis természete szerint, amennyire csak lehetséges, igyekszik magát kivonni az alkotmányos felülvizsgálat alól. S azokban az esetekben is, amikor a politika nem tudja elkerülni az alkotmányjogi felülvizsgálatot, az alkotmánybíróságnak olyan rugalmas és tágan értelmezhető fogalmakat kell értelmeznie, amelyeknek a mércéi nem feleltethetők meg a polgári jogban vagy éppen a közigazgatási jogban használt fogalmaknak és formuláknak.[35] Az alkotmányos felülvizsgálat során éppen ezért az alkotmánybíráknak az alkotmányjog sajátosságait kell figyelembe venniük, valamint képesnek kell lenniük érvényre juttatni az alkotmány objektív politikai tartalmát, és ennek során a döntésüket az alkotmány teljes összefüggésébe kell illeszteniük.[36] Ez azonban elkerülhetetlenné teszi, hogy a bírák tisztában legyenek a politikai folyamatok lényegével, azzal, hogy hogyan működik a demokratikus jogállamban a politika.[37] Így a memorandum álláspontja szerint annak a racionalitásnak, amely az alkotmányjog mércéit szolgáltatja, tekintettel kell lennie az alkotmányos felülvizsgálat politikai következményeire is.[38]

Ez kihatással van az alkotmánybíróság eljárásának felfogására is, a fentiekből következően az alkotmánybírákat nem köthetik az indítványok érvelései. A memorandum felfogása szerint az alkotmánybíróság előtti eljárás nem lehet felek közötti vita, mint egy polgári peres eljárásban. Az officialitás elve az alkotmánybíróság előtti eljárás alapelve, mert az alkotmánybíróság kötelessége az objektív igazság feltárása. Ehhez azonban az adott esetben túl kell lépnie a felek kérelmein, és a jogszabály alkotmányos felülvizsgálatát köteles minden lehetséges szempontból elvégezni, még akkor is, ha a felek nem utaltak kifejezetten az egyes szempontokra.[39]

34 Denkschrift…: i. m., 145.
35 Bericht des Berichterstatters des Bundesverfassungsgerichts vom 21. März 1952, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts, 1957,* 121.
36 Bericht…: i. m., 122.
37 Bericht…: i. m., 122.
38 Bericht…: i. m., 122.
39 Bericht…: i. m., 123.

Az alkotmánybíráskodással szemben szkeptikus kritika szerint ezeknek a rugalmas fogalmaknak az értelmezése, akár hatásköri vitákkal, akár az absztrakt normakontrollal van összefüggésben, lényegében törvényalkotás, bírósági formába öltöztetett politika.[40] A memorandum azonban kiemeli, hogy ez a kritika a bírói tevékenység félreértésén alapul. Mert a bírói tevékenység nem az értékélő döntések hiányán alapul, azok a magánjogi és a büntetőjogi normák értelmezésekor is elkerülhetetlenek. A bírói tevékenység előfeltétele a memorandum szerint egy olyan általános norma létezése, amely alkalmas a részletesebb racionális jogi értelmezésre, és amelyhez az alkotmánybíróság az ítélkező tevékenységét igazítani tudja.[41] De ahhoz, hogy ezt az alkotmányos ítélkező tevékenységet el tudja látni, tekintettel kell lennie a politikai hatalom gyakorlásának feltételeire a modern államban. Ebből egyfajta olyan bírói önkorlátozás következik, amely tiszteletben tartja a kormányzati és törvényhozói hatásköröket, és az amerikai legfelsőbb bíróság bírájára, Felix Frankfurterre hivatkozva, az alkotmánybíráskodás nem a kormányzat közpolitikai döntéseinek a bölcsességét vizsgálja felül, hanem arra fókuszál, hogy a kormányzat a közpolitika formálása során nem él-e vissza a hatalmával. Ha önkényes hatalomgyakorlást észlel, akkor kell a kormányzati döntéseket felülvizsgálnia.[42]

2.4. A státuszmemorandum kritikája: Richard Thoma

Az alkotmánybíráskodásnak ez a felfogása merőben újszerű volt. Az érvelés azért volt figyelemre méltó, mert a korabeli közjogtudomány az alkotmánybíráskodást nem jogi, hanem politikai döntéshozatalnak tekintette.[43] S erősen bizalmatlan volt azzal szemben, hogy az alkotmányos ügyekben a döntőbíráskodást egy ilyen, bíróságnak látszó testületre bízzák. Ennek a szkeptikus nézetnek nemcsak Carl Schmitt volt akkor még az élő klasszikusa, hanem a jogászok között nagy tekintélynek örvendő másik „weimari" jogtudós, Richard Thoma is. Az igazságügyminiszter tőle is kért egy szakértői véleményt az alkotmánybíróság státuszával kapcsolatban, és felkérte arra, hogy fejtse ki a véleményét a státuszmemorandumról.[44]

Thoma nem okozott a miniszternek csalódást, a mellett az álláspont mellett érvelt, hogy az alkotmányos szervként való elismerésből nem következik szükségszerűen a nagyobb szervezeti autonómia és függetlenség biztosításának a kötelezettsége, nincs olyan alkotmányellenes helyzet, amely az alkotmánybíróság jogállásának érdemi

40 Bericht...: i. m., 123–124.
41 Bericht...: i. m., 125.
42 Bericht...: i. m., 127.
43 Lange: i. m., 77–105.
44 Thoma, Richard: Rechtsgutachten betreffend die Stellung des Bundesverfassungsgerichts. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts, 1957,* 162–194.

megváltoztatását szükségessé tenné.[45] Ahogyan az alkotmányjogi panasz eltörlését sem tartotta volna az alkotmánybíróság jogállását sértő kezdeményezésnek, az ügyteher várható csökkenése lehetővé tenné a bírák számának a csökkentését, amit szintén kívánatosnak tartott.[46]

Ezenkívül élesen bírálta a memorandum azon megállapítását, hogy az alkotmánybíráknak kötelességük a politikai viták eldöntése során a döntés politikai következményeit is mérlegelni. Thoma szerint ez egy olyan tanítás, amely az alkotmánybíróságot arra akarja felhatalmazni, hogy saját politikai véleménye alapján hajlítsa és torzítsa a hatályos jogot.[47] Thoma nagyon élesen fogalmazva ezt úgy értékelte, mint egy olyan eretnekséget, amellyel a náci párt is élt a hatalomátvételkor, amikor a saját politikai álláspontjához alakította a jogot.[48] Ez utóbbi kérdésben Thoma álláspontja egyébként a közjogászok között nagy szimpátiát váltott ki. Az alkotmánybíráskodásra az akkori közjogászok többsége bizalmatlanul tekintett.[49]

2.5. Az alkotmánybíróság önvédelme

Az alkotmánybíróság nem hagyta szó nélkül Thoma kritikus szakvéleményét, részletesen kifejtett észrevételeiben megerősítette a memorandumban kifejtett álláspontját.[50] Az érvelésből csak két összefüggést emelek ki, az egyik az alkotmányjogi érvelés sajátosságaihoz kapcsolódik, a másik az alkotmányos szerv státusz magyarázatához. Az alkotmánybírák szerint az alkotmányjogi érvelés racionalitása olyan *a priori* jogi fogalmakon nyugszik, amelyek a jogi és politikai intézmények alapvető struktúráin alapulnak, nem az alkotmány szövegén, hanem az alkotmány által szabályozott alkotmányos jelenségek alapvető szerkezetén. A jogi és politikai intézmények ezen alapvető struktúráiból alkotható meg az alkotmány objektív rendje. Ezért az alkotmánybíróság válasza szerint az ebből következő jogszabályok jogilag egyformán kötelezik a bírót és a törvényhozót is. Ezek nem önkényesen levonható következtetések, a demokrácia nem „népi demokrácia", a szabad választás nem akklamáció, a parlament működését pedig nem lehet a náci korszakban működő nyilvántartó mechanizmussá torzítani.[51]

Az alkotmánybíróság alkotmányos szerv minősége nem azon alapul, hogy az alkotmányban írták elő a létrehozatalát és rögzítették a funkcióját, nem minden,

45 Thoma: i. m., 164.
46 Thoma: i. m., 185.
47 Thoma: i. m., 171.
48 Thoma: i. m., 171.
49 Lange: i. m., 83–85, 92–93.
50 Bemerkungen des Bundesverfassungsgerichts zu dem Rechtsgutachten von Professor Richard Thoma, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts, 1957,* 194–207.
51 Bemerkungen…: i. m., 195–196.

az alkotmányban szabályozott szerv minősül alkotmányos szervnek, csak azok, amelyek sajátos funkciója és jellege egységet teremtő vagy – ahogyan azt másképp is mondták – integráló hatással van az államra.[52] Azok a szervek, amelyek létrejötte, fennállása és alkotmányos tevékenysége valójában alkotja az államot, és biztosítja annak egységét, alkotmányos szervek.[53] Az alkotmánybíróságnak kettős funkciója van, nem csupán valódi bíróságként jogi értékek mentén alakítja a gyakorlatát, hanem ez a joggyakorlat egyúttal hozzájárul a politikai integrációhoz is.[54] Az alkotmánybíróság nem lehet közömbös azzal a politikai renddel szemben, amelyre az alkotmányos norma vonatkozik, és amelybe döntése szabályozó módon beavatkozik. Illúzió és megengedhetetlen formalista pozitivizmus lenne azt gondolni, hogy az alkotmányjog területén lehetséges lenne egy olyan normát, mint az egyenlőség elve, vagy egy olyan intézményi garanciát, mint az önkormányzatiság, vagy egy olyan alkotmányos elvet, mint a föderalizmus, önmagából kiindulva értelmezni, anélkül, hogy egyidejűleg megpróbálnánk ezeket az alkotmányos elveket, intézményi garanciákat, politikai jogi elveket értelmes kapcsolatba hozni a politikai valósággal.[55]

A memorandum és az alkotmánybíróság informális lobbitevékenysége nem volt hatástalan. Az ellenzéki párt soraiban és a Bundesratban nem osztották a Thoma által megfogalmazott véleményt, sőt a kormánypártban többen egyetértettek azzal, hogy az alkotmányos státuszhoz a függetlenség és a megfelelő reprezentáció is hozzátartozik. Az informális nyomásgyakorlás eredményre vezetett, Dehler frontális támadása az alkotmánybírósággal szemben kudarcot vallott, végül 1953. július 14-én a Bundestag nagy többséggel elfogadta, hogy az alkotmánybíróság alkotmányos státuszához önálló, az igazságügyminisztertől független költségvetés kapcsolódjon.[56] A bírák jelezték, hogy le fognak mondani, ha továbbra is Dehler marad az igazságügyminiszter, és ez a játszmájuk is bejött, az 1953-as választások után a kormányalakításkor Dehler neve nem került szóba.

Adenauer nehezen emésztette meg a vereséget, továbbra is szerette volna az alkotmánybíróságot a kormány ellenőrzése alatt tartani, és 1956-ban elfogadott egy törvénymódosítást, amely alapján az alkotmánybírák egyszerű többséggel is megválaszthatók lettek volna, de a Bundesrat ezt a törekvést végül megvétózta.[57] Adenauer nem tudta megakadályozni, hogy az alkotmánybíróság a kormány egyoldalú politikai befolyásától mentes, alkotmányos intézményként megszilárduljon.

52 Bemerkungen…: i. m., 197–198.
53 Bemerkungen…: i. m., 198.
54 Bemerkungen…: i. m., 200.
55 Bemerkungen…: i. m., 200.
56 Grimm: i. m., 74.
57 Grimm: i. m., 74–75.

3. Összegzés

Ez egy olyan történet, amelyet a történészek nem szoktak elmesélni. Nem szokták, mert ahogy Grimm is hangsúlyozza, az alkotmányos szabályoknak nem tulajdonítanak történelemalakító erőt. A történelem kontingens. Sokféleképpen alakulhat, a jelenből többféle lehetséges történelem nyílik meg. De az események alakulását nem érthetjük meg igazán, ha nem tárjuk fel alaposan a szereplők releváns cselekvési indokait. Grimm arra hívja fel a történészek figyelmét, hogy az alkotmány egyike a fontos cselekvési indokoknak. Ha pedig a vita az alkotmányos szabályok tartalmáról folyik, ami a nagy és jelentős politikai kérdésekkel kapcsolatban elő szokott fordulni, akkor az alkotmánybíróság értelmezése lesz az irányadó. A történelem sokféleképpen alakulhat, de történetesen sok esetben az alkotmány és az alkotmánybíróság érdemben leszűkítette a lehetséges események változatait. Az, hogy a történészek ezt nem ismerik fel, ahhoz vezet, hogy az elbeszéléseik nem adják vissza hitelesen, hogy az alkotmány és az alkotmányjog milyen szerepet játszik a politikai közösség történetében.

Amikor az alkotmánybíráskodás történetének az elbeszélésére törekszünk, annak része az is, hogy felmérjük ennek a jogi gyakorlatnak a jelentőségét a politikai közösség általános történetében. Képes volt-e a bíróság érdemben alakítani a politikai közösség történetét, vagy sem? Ennek a képességnek az alapfeltétele a testület autonómiája és függetlensége, ám ez még nem minden. De hogyan sikerülhetett győzedelmeskednie az alkotmánybíróságnak?

A kérdés azért is kulcsfontosságú, mert az alkotmánybíráskodást nem lehetett megérteni azon indokok nélkül, amelyek a mindenkori kormányokat rábírják arra, hogy a politikai céljaikat feladva együttműködjenek az alkotmánybírósággal, ha az határozatával megakadályozza a politikai céljaik elérését.[58] Az alkotmánybíróságoknak lényegében nincsenek eszközeik a határozataik kikényszerítésére, a kormányok saját önálló döntése az együttműködés. A német alkotmánybíráskodás keletkezéstörténete azért is tanulságos, mert teljes hiteles alakjában megjelenik ebben a történetben a mindenkori kormányok egy archetípusa, amely a politikai célok megvalósítása érdekében kész hajlítani az alkotmányos szabályokon is, és ebben csak az akadályozhatja meg, ha érdemi ellenállásba ütközik. Az alkotmánybíróság maga nem képes arra, hogy érdemi ellenállást nyújtson. Akkor minek köszönhette a német alkotmánybíróság, hogy győzedelmesen került ki ebből az egyébként egyenlőtlen hatalmi harcból?

Georg Vanberg klasszikus válasza az, hogy Adenauert a nyilvánosság ereje fordította meg.[59] Közeledett a választás, és a vezető újságok publicistái szembefordultak

58 Vanberg, Georg: *The Politics of Constitutional Review in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 2.

59 Vanberg: i. m., 73–76.

a kormánnyal, különösen Dehlerrel. Vanberg ebből egy általánosabb igazoló érvet is megfogalmaz, amely szerint a kormány akkor fogja végrehajtani a számára kedvezőtlen alkotmánybírósági döntéseket, ha egyfelől az alkotmánybíróság kellően népszerű ahhoz, hogy a bírósági döntés kijátszása politikailag ne legyen vonzó.[60] De ehhez teljesülnie kell egy másik feltételnek is. Ahhoz, hogy a bíróság meg tudja szerezni a megfelelő támogatást a kijátszási kísérlettel szemben, a polgároknak erről tudomást kell szerezniük. Ha valószínűsíteni lehet, hogy a polgárok erről tudomást szereznek, ez is befolyásolhatja a kormány magatartását. Ennek érdekében a bíróság minél átláthatóbb, transzparensebb alkotmányos normák megalkotásában érdekelt, hogy a kormány esetleges kijátszási kísérletei a nyilvánosság számára jól észrevehetők legyenek.[61] Vanberg a bíróság ezen stratégiáját a pártfinanszírozással kapcsolatos alkotmánybírósági gyakorlattal demonstrálta, ahol a politikai befolyás veszélye végig elég erős volt.[62]

Ebben a magyarázatban tehát a bírósággal kapcsolatos események a nyilvánosságban zajlanak, és bizonyos feltételek mellett ez a nyilvánosság tudja lehetővé tenni, hogy a kormány a neki nem tetsző bírósági határozatokat végrehajtsa. Azonban az itt elmondott történetben a nyilvánosság elve csak egy részleges magyarázat lehet, a történetnek azokhoz az eseményszálaihoz illeszkedik, amikor a kormány átlátszó módon a „fekete szenátus" elé akarta vinni a védelmi szövetséggel kapcsolatos szerződés alkotmányosságának a kérdését. De a státuszmemorandummal kapcsolatos konfliktust nem magyarázza meg, ugyanis az nem a nyilvánosság előtt zajlott, hanem a politikai szereplők közötti informális cselekvés területére tartozott. A bíróság alkotmányos helyzetét nem a formális hatásköreit gyakorolva értelmezte. Bár a memorandumot a bíróság plenáris ülése megszavazta, azt nem formális, hanem informális úton juttatta el az alkotmányos szervekhez. A történeti kutatások egyik nagy hozzájárulása, hogy fel tudják tárni ezeknek az informális viszonyoknak a hatását a gyakorlatban. A vizsgált esetünkben a nyilvánosság erejének kétségtelenül döntő hatása volt az alkotmánybíróság függetlenségének a megerősítésében, de a hatékony informális tárgyalások is érdemben hozzájárultak az eredményhez. Ez hasonló terepe a politikának, mint amit az alkotmánybírák megválasztásánál láthattunk. A német alkotmányos politika egyik jellegzetessége, hogy az alkotmányos szereplők közötti informális tárgyalásoknak ilyen meghatározó szerepük van az alkotmányos intézmények együttműködésében.[63]

60 Vanberg: i. m., 76.
61 Vanberg: i. m.
62 Vanberg: i. m., 143–165, különösen 164.
63 Steininger, Silvia: Talks, Dinners, and Envelops at Nightfall – The Politicization of Informality at the Bundesverfassungsgericht. *German law Journal,* 2023/8, 1300–1322.

Tóth Gábor Attila[*]

A civil jogvédelem kezdetei Magyarországon

A TASZ előtti évek

A jog birodalmának van egy vidéke, ahol nemigen járnak magyar jogtudósok: a jogvédő civil szervezetek területe. A jogállam, a demokrácia és az alkotmányosság modern koncepcióinak része az emberi jogok védelme, melynek motorja az elmúlt mintegy száz évben a nemzetközi emberi jogi mozgalom volt. A mai professzionális civil jogvédő szervezetek jogsegélyszolgálatai jogvédelmet nyújtanak az alapjogsértések áldozatainak, és stratégiai perekkel széles körű jogi változásokat képesek elérni. Emellett ezek a szerveződések a jogfejlesztő tevékenységük során fellépnek az emberi jogokat sértő jogszabályok és hatósági gyakorlatok megváltoztatásáért, új törvények elfogadásáért.[1]

A civil jogvédő szervezetek működésének tanulmányozása segít jobban megérteni a jogot mint intézményes társadalmi gyakorlatot, valamint a jogvédelem és a jogelmélet közötti kölcsönhatást. A jogvédelem ugyanis egyfelől jogfilozófiai alapokra épül, a színvonalasabb jogvédő szervezetek tudatosan hasznosítják jogtudósok megfontolásait, másfelől a jogvédelem gyakorlati eredményei, a jogfejlődés irányát megváltoztató emberi jogi precedensek inspirálhatják jogtudósok gondolkodását.[2]

Ebben az írásban nem vállalkozom a magyar jogi tankönyvekből, monográfiákból, internetes enciklopédiákból hiányzó összefüggések tárgyalására. Az emberi jogokat védő modern civil szervezetek magyarországi megalakulásának idejéből, az 1988-tól 1994-ig terjedő időszakból idézek fel néhány momentumot. Az elbeszélés nem teljesen időrendben halad előre, időnként visszatekint korábbi történésekre.

* Tóth Gábor Attila, egyetemi tanár, DE ÁJK. E-mail: tga818@gmail.com

1 Neier, Aryeh: *The International Human Rights Movement – A History.* New Edition. Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2020.

2 Walker, Samuel: *American Liberties – A History of the ACLU.* Oxford University Press, New York-Oxford, 1990.

1. A Független Jogvédő Szolgálat és követői

1989-ig sem a demokratikus ellenzékben már régóta tevékenykedő jogvédők, sem mások nem alapíthattak hivatalosan elismert és bejegyzett egyesületet, alapítványt, más civil szervezetet. A demokratikus ellenzék tagjai kihívóan, nyilvánosan gyakorolták emberi jogaikat. Azt demonstrálták, hogy a jogtudatos magatartás helyes és lehetséges.[3]

Az első magyar civil jogvédő szervezetet 1988 tavaszán a demokratikus ellenzék tagjai közül alapították meg néhányan Független Jogvédő Szolgálat néven. Az állampárt akkoriban már nem tudta meggátolni a különféle szerveződések nyilvános színre lépését. A Független Jogvédő Szolgálat alapító dokumentumát a demokratikus ellenzék öt tagja írta alá: Demszky Gábor, Kőszeg Ferenc, Mécs Imre, Solt Ottilia és Philipp Tibor. Közülük egyedül Demszkynek volt jogi végzettsége, de ő sem gyakorolta ezt a hivatását. A Független Jogvédő Szolgálat rövid ideig létező, átmeneti formáció volt. A Kádár-érában a formális rendészeti jog határain kívül működő ellenzék és az 1989-től legális keretek között kibontakozó civil jogvédelem közötti átmenetet testesítette meg.[4]

A rendszerváltás idején csaknem egy időben jött létre két, nemzetközi háttérrel rendelkező emberi jogi szervezet: a Magyar Helsinki Bizottság és az Emberi Jogok Magyar Ligája Budapesti Tagozata. Mindkét szervezet megszületését külföldi ösztönzés és támogatás segítette elő. Az egyik az 1989 májusában megalakult Magyar Helsinki Bizottság, amely szellemiségében és személyi összetételében is kötődött a Független Jogvédő Szolgálathoz. Nevében a városnév az 1975-ben elfogadott Helsinki Záróokmányra utal. A szovjet blokkba tartozó országok ebben a nemzetközi jogi szerződésben ismerték el először az egyetemes emberi jogokat, és – papíron – vállalták, hogy tiszteletben tartják őket. Később több országban – előbb keleten, majd támogató céllal nyugaton is – alakultak Helsinki Bizottság nevű civil szerveződések az emberi jogok betartásának ellenőrzésére, amiről a záróokmány hallgatott. Ezt követően jött létre a Nemzetközi Helsinki Szövetség, hogy összefogja a Helsinki Bizottságok tevékenységét. A hidegháborús időszak végén egyre több országban alakult új szervezet.

A Magyar Helsinki Bizottság nem belső indíttatásból jött létre. Magyarországon 1989-ig nem létezett olyan szervezet, amely a Helsinki-elvek alapján határozta volna meg önmagát. A szovjet blokkban végbemenő gyors változásokkal szembesülve a Nemzetközi Helsinki Szövetség sürgető leveleket küldött a magyar ellenzéknek, hogy mielőbb alakítsák meg a helyi bizottságot, és kikötötte, hogy a szervezet nem kötődhet egyetlen

3 Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* AB Független Kiadó, Budapest, 1986; Kis János: *Szabadságra ítélve – Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással.* Kalligram, Budapest, 2021, 183–185.

4 Mink András: *Alperes: az állam – A Magyar Helsinki Bizottság története.* Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 2005, 74–78.

ellenzéki párthoz sem, többpárti struktúrát kell létrehozni. Így az összes számottevő ellenzéki párt delegált tagokat. Az alapító nyilatkozat szerint a tagok, akik között ügyvédek, történészek, újságírók és jogvédők is voltak, nem a pártjukat képviselték, hanem „*pártállásuktól függetlenül, közös ügyre szövetkeztek: az emberi jogok, a demokratikus szabadságjogok védelmére*".[5] A bizottság első elnöke Mészöly Miklós író lett, a koordinátori feladatokat Kodolányi Gyulára és Kőszeg Ferencre bízták, de szervezőmunkája és későbbi tevékenysége miatt joggal tartják Kőszeget a magyar Helsinki megalapítójának.

Az alapító nyilatkozat jogvédelmi hangsúlyai érzékeltetik, milyen különleges időszakban szövegezték. Egyrészt a szovjetrendszer hagyatéka került a középpontba: a koncepciós perek felülvizsgálata, az ártatlanul üldözöttek rehabilitációja, a szabadságjogokat korlátozó jogszabályok eltörlése, valamint a romániai magyarság helyzete és az onnan érkező menekültek ellátása. Másrészt a nyilatkozat előrevetített hosszú távú célokat is a demokratikus Magyarországon: a hátrányos megkülönböztetés elleni jogi fellépést, külön említve a szociális, vallási és etnikai kisebbségeket, a szegényeket, a kisegyházak híveit és a cigányokat; valamint az üldöztetés elől menekülők jogi védelmét.[6]

A megalakulást követő öt évben azonban a Magyar Helsinki Bizottság gyakorlatilag nem működött. Tevékenysége voltaképp kimerült abban, hogy részt vett az 1990-es országgyűlési választások megfigyelésében. A szervezet történetét feldolgozó könyv „*A megbénult bizottság*" cím alatt tárgyalja az 1994-ig tartó időszakot.[7] A passzivitás kézenfekvő magyarázata, hogy a tagok eltérő felfogású politikai pártokból érkeztek, és hovatartozásuk elhomályosította az emberi jogi célokat. Az országos közéletből átszivárgó ellenségeskedés bénító hatásúnak bizonyult. A Nemzetközi Helsinki Szövetség egyre elégedetlenebben figyelte a magyar bizottság működésképtelenségét. A szervezet főtitkára előbb azt javasolta, hogy a politikailag aktív tagokat cseréljék le független szakemberekre, majd a szövetségből való kizárást is kilátásba helyezte, ha nem sikerül beindítani az érdemi tevékenységet.

1989 áprilisában megalakult egy másik szervezet is az Emberi Jogok Magyar Ligája Budapesti Tagozata néven. A bonyolult név megértéséhez közel egy évszázadot kell visszamenni, amikor Franciaországban a Dreyfus-per idején létrejött az Emberi Jogok Ligája, majd a Horthy-rendszer idején annak párizsi magyar szekciója, amely kezdetben elsősorban a magyar emigránsok jogainak és érdekeinek védelmével foglalkozott.[8] A hidegháború utolsó éveiben, Fejtő Ferenc elnöksége alatt a párizsi magyar szekció

5 Mink: i. m., 95.
6 Mink: i. m., 90–97.
7 Mink: i. m., 104–109.
8 Ablonczy Balázs: Jogvédelem és politikai aktivizmus között – A párizsi Emberi Jogok Magyar Ligája, 1924–1939. *ARCHIVNET. XX. Századi Történeti Források*, 2017/2, 2642.

viszonylag aktívvá vált: tiltakozott a romániai falurombolás és a magyar kisebbséget sújtó intézkedések ellen, és megszervezte a Père Lachaise temetőben Nagy Imre és mártírtársai emlékművének felavatását, melyet ifjabb Rajk László tervezett. Az 1989. év eleji közgyűlés feladatként határozta meg a budapesti tagozat megalapítását. A személyes kapcsolatok sokat számítottak. Tar Pál írt gyerekkori barátjának, Antall Józsefnek, aki megszervezte a tagozat szabályszerű megalapítását, és javaslatot tett az alapító tagok névsorára is, amely – a Helsinki Bizottság tagjegyzékéhez hasonlóan – sokszínű ellenzéki összefogást jelképezett. Az alakuló ülésre a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban került sor, melynek akkoriban Antall volt az igazgatója. Elnökké Csoóri Sándort, alelnökké Göncz Árpádot és Vásárhelyi Miklóst választották. Az Emberi Jogok Magyar Ligája Budapesti Tagozat tevékenysége még a Helsinki Bizottság első éveinél is jóval szerényebbre sikeredett: egy-két rendezvényt tartott, majd eltűnt a nyilvánosságból.[9]

Szintén 1989-ben, de teljesen hazai kezdeményezésre jött létre a Halálbüntetést Ellenzők Ligája. Alapítói között volt Györgyi Kálmán és Sajó András jogtudós, Jancsó Miklós filmrendező és Orosz Balázs ügyvéd. Miként a nevéből is kitűnik, a liga a halálbüntetés eltörlését kívánta elérni jogi érveléssel, kampányokkal, petíciókkal. Az utolsó egypárti Országgyűlés, amely megszavazta az alkotmányt gyökeresen megújító paragrafusokat és más rendszerváltó törvényeket, az ellenzék követelésére eltörölte a politikai bűncselekmények miatti halálbüntetést. Ugyanakkor az általános tilalom nem került napirendre, sőt az új alkotmányszöveg sem rendelkezett a halálbüntetés tilalmáról. Ugyanis ebben a kérdésben még az ellenzéken belül sem volt egyetértés. Ezért 1990 áprilisában – vagyis még a többpárti parlament megalakulása előtt – a liga elnöke, Horváth Tibor jogászprofesszor beadvánnyal fordult az Alkotmánybírósághoz a halálbüntetésre vonatkozó összes törvényi rendelkezés megsemmisítését kérve. Az indítványnak helyt adó határozat igen gyorsan, öt hónap alatt megszületett. Az Alkotmánybíróság a halálbüntetésre vonatkozó összes jogszabályt megsemmisítette az emberi méltósághoz és az élethez való jogra hivatkozva.[10] Valószínűleg nem véletlen az időbeli egybeesés, hogy Magyarország – a régió országai közül elsőként – alig egy héttel később csatlakozott az Európa Tanácshoz, és aláírta az Emberi Jogok Európai Egyezményét, amely akkor már tiltotta a halálbüntetést. Magyarán: a csatlakozás feltétele volt a halálbüntetés megszüntetése. Mindezzel a Halálbüntetést Ellenzők Ligája céljai voltaképp teljesültek, érdemi tevékenysége be is fejeződött anélkül, hogy érzékelhető társadalmi visszhangot váltott volna ki.[11]

9 Molnár Adrienne: Emberi Jogok Magyar Ligája és budapesti tagozatának megalapítása. *Segmina Film*, 2025. április 12.

10 23/1990. (X. 31.) ABh.

11 Horváth Tibor (szerk.): *A halálbüntetés megszüntetése Magyarországon.* Halálbüntetést Ellenzők Ligája, Miskolc, 1991. Lásd még Szemere Bertalan: *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről.* Halálbüntetést Ellenzők Ligája, Budapest, 1990.

Az 1990-ben alakult Alba Kör a tágan értelmezett erőszakmentesség filozófiáját képviselte Gandhi, Tolsztoj és Thoreau nyomán. Széles körű antimilitarista, pacifista és környezetvédelmi tevékenységet folytatott, vagyis nem jogvédő szervezetként indult, mégis egy emberi jogi üggyel foglalkozott a legtöbbet: a katonai szolgálatot lelkiismereti okból elutasítók ügyével. Akkoriban és még sokáig létezett a kötelező sorkatonai szolgálat, de 1989-ben törvénymódosítással lehetővé tették a fegyver nélküli katonai szolgálat, illetve a polgári szolgálat választását a fegyveres sorkatonaság helyett. Ez ugyan jelentős előrelépésnek számított, mert a szovjet érában börtönbüntetés várt azokra, akik vallási vagy más lelkiismereti okból megtagadták a fegyveres szolgálatot, ám az új rendszerben is sok jogsértésre és hátrányos megkülönböztetésre került sor. A Hadkiegészítő Parancsnokság, sőt a jogorvoslati fórumként eljáró bíróságok sem fogadták el a személyes meggyőződés kinyilvánítását az alternatív szolgálathoz. Rendre valamilyen további bizonyítékot is elvártak, amit a legtöbbször lehetetlenség volt teljesíteni. Voltaképp ez hívta életre az Alba Kört, amely 1990 tavaszán alakult meg katonai szolgálatot elutasítókból, polgári szolgálatot kérvényezőkből, egyetemistákból, értelmiségi fiatalokból. Az Alba ingyenes jogsegélyszolgálatot indított el, és csoportjai hamarosan nemcsak Budapesten, hanem több más nagyvárosban is működni kezdtek. Az Alba közreműködött még a Jogsértettek Egyesületének beindításában, amelyet azok a szülők alapítottak, akik elveszítették fiaikat a hadseregben.[12]

Említést érdemel a már 1988 végén életre hívott Raoul Wallenberg Egyesület, amely nemcsak a névadó svéd diplomata emlékének ápolásával foglalkozott, hanem egyúttal a kisebbségellenes tendenciákkal és emberi jogi sérelmekkel szemben fellépő egyesületként határozza meg önmagát. Bár szakavatott jogvédelmet nem indított el, de aktívnak mutatkozott, amikor az országban ismét megjelentek a rasszizmus vészjósló jelei. Például 1990-ben tényfeltáró bizottságot küldött Miskolcra, mert a helyi cigányságot gyakorlatilag gettószerű lakókörnyezetbe akarták kényszeríteni.

A rendszerváltást követő első években egyetlen valódi jogvédő szervezet működött láthatóan és – a körülményekhez képest – hatékonyan: a Martin Luther King Egyesület, amely 1991-ben, a színes bőrűek elleni szkinhedtámadások idején jött létre Budapesten tanuló külföldi diákok aktív részvételével. Első vezetője Ill Márton fiatal állatorvos volt, aki így beszélt az indulásról a *Beszélő* hetilapnak:

> *B. Hogyan kezdtetek dolgozni?*
> *I. M. Egy mali fiú lakásán, az állatorvosi egyetem kollégiuma mellett összeültünk afrikai és ázsiai haverokkal. Ott határoztuk el, hogy szervezetten kell fellépni az idegengyűlölet ellen. Mindenekelőtt egyéni jogsérelmekre kívántunk reagálni.*

12 Alba Kör. Erőszakmentes mozgalom a békéért. *Fundamentum*, 1998/4, 147–148.

Az első évben mindent a saját zsebünkből fizettünk, nekem két tízéves Trabantom is ráment erre, nem beszélve a telefonszámlákról. Egy év elteltével kaptunk először jelentős támogatást a Soros-alapítványtól, azt követően leváltásomig a Soros-alapítvány havi húszezer forintos ösztöndíjából éltem. Rajtam kívül még ketten válhattak „főállásúakká". Az első „operatív stáb" 15 emberből állt, hetente tartottunk megbeszéléseket. Volt olyan eset, hogy ülést tartottunk a XI. kerületben, és jött egy telefon, hogy Csepelen szkinhedek verik az ajtót egy afrikai diák lakásának az ajtaján. Heten bepréselődtünk a Trabantba, és kiszáguldottunk Csepelre, miközben egy másik társunk telefonon értesítette a rendőrséget. A rendőrök utánunk fél órára érkeztek. Közben egy srác telefonált a Ferenc körúti aluljáróból; beszélgetés közben egyszer csak felkiáltott „Úristen, jönnek a szkinhedek", majd megszakadt a vonal. Néhányan ismét beugrottunk a Trabantba, és rohantunk. Ilyenek hetente történtek.

B. A közvélemény akkor figyelt fel rátok, amikor felléptetek a kerepestarcsai idegenrendészeti tábor létrehozása ellen.
I. M. Diákok is kerültek a kerepestarcsai táborba, így kénytelenek voltunk hatósági visszaélésekkel is foglalkozni. A tábort zárt intézménnyé alakították, ami a nemzetközi normák szerint rendkívül súlyos jogsérelem. Meg tudom mutatni az onnan származó könnygázbomba maradékát, illetve azt a teaforralót, amit falból kitépett villanyhuzalból eszkábáltak össze, hogy legalább teát tudjanak inni. Bizonyíthatóan több mint 24 óráig vizet sem adtak az embereknek.

B. Kik segítették a munkátokat?
I. M. Tíz ügyvéd volt, akik bármikor ingyen a rendelkezésünkre álltak. Emellett kapcsolatban álltunk a londoni Inter-Rights szervezettel, akik folyamatosan jogi és más jellegű tanácsokat adtak. Tudnunk kellett, hogy mit tehetünk, és mit nem. Csak akkor léptünk, ha a sértettől vagy jogi képviselőjétől írásbeli felkérést kaptunk. Igyekeztünk elviselhetőbbé tenni a bentlévő körülményeit, például sikerült elintéznünk, hogy az illető hozzájusson a ruháihoz, amit egy másik helyiségben tároltak, és egy hete nem tudott fehérneműt váltani. Másrészt javaslatokat tettünk, igyekeztünk minél több fogvatartottat kihozni, garanciákat szerezni. Legalább húsz embert sikerült kihozni az első időszakban, köztük olyanokat is, akiket bent súlyosan bántalmaztak. Nem a számok a fontosak. Egy lány súlyos alhasi fájdalmakkal jött ki, a benti orvos diagnózisa szerint terhes volt. Szabadulását követően az egyesület saját költségén orvoshoz vitte, kiderült, hogy azonnal operálni kell. Ha nem sikerül időben kihozni, életveszélyes állapotba került volna.

B. 1992 őszén a szélsőjobboldali mozgalmak kísérletet tettek a szkinhedcsoportok megszervezésére. Máig tisztázatlan, hogy mi volt ebben a hatóság szerepe.
I. M. Én egy emlékezetes eseményről tudok beszámolni. Bodrácska János, Budapest rendőrfőkapitánya 1992 őszén meghívta a legfontosabb szkinhedcsoportok vezetőit, ami elképesztő, hogy egy magas rangú rendőrtiszt leül tárgyalni vizsgálat alatt lévő bűnözőkkel. Megfigyelő státusban én is jelen voltam, és hát hihetetlen dolgok hangzottak el a rendőrtisztek részéről. A főkapitány szívélyesen fogadta a szkinhedeket, sós mogyoróval és kólával kínálta őket. A rendőrök több kérdésben megértést tanúsítottak a szkinhedek iránt. „Uraim! – mondta egyikük – én is magyar vagyok, én sem örülök annak, hogy itt hirtelen egymillió kis kínai termett. Higgyék el, ezt mi sem akarjuk." A szkinhedek kérdéseit viszont passzolták, rám mutatva, mondván, hogy ebben „Ill úr az illetékes". Én megpróbáltam higgadtan válaszolni a meglehetősen primitív kérdésekre, például, hogy miért van itt annyi külföldi diák, amikor ők miattuk nem járhatnak egyetemre. A rendőrök azután többnyire elhatárolták magukat a válaszaimtól. Ma sem értem, hogy mi volt a célja ennek a megbeszélésnek. Néhány nap múlva újrakezdődtek az utcai támadások.

B. 1992 decemberében a szudáni diákok a kormányuk különrepülőgépén elhagyták az országot.
I. M. A Belügyminisztérium ezt azzal magyarázta, hogy a diákok állítólag megbuktak a vizsgákon.[13]

A Martin Luther King Egyesület jogvédőinek korai megnyilvánulásait inkább jellemezte az elhivatottság, mint a szakmai felkészültség. Kérdéseket vet fel a szkinhedekhez finoman szólva ellentmondásosan viszonyuló belüggyel való kapcsolat is. Mindezek ellenére az egyesület első éveiben már megmutatkoztak a profi jogvédelem csírái. Ügyvédeik jogi tanácsadást és képviseletet biztosítottak, vezetőik olykor megjelentek a parlamenti bizottságok ülésein, munkatársaik vizsgálták az embertelen állapotokat az idegenrendészeti táborban. 1992-ben, külföldi diákok elleni rasszista támadásokat követően Göncz Árpád köztársasági elnök fogadta az egyesület és a külföldi diákok képviselőit. Szégyenletesnek és elítélendőnek nevezte az atrocitásokat, és az egész magyar nép nevében bocsánatot kért a támadásokért. Az államfő egyúttal elfogadta a Martin Luther King Egyesület tiszteletbeli elnöki címét.[14]

13 Zolnay János: Volt egyszer egy Martin Luther King Egyesület – Beszélgetés Ill Márton kizárt elnökkel. *Beszélő*, 1994/14, 22–24.
14 *Népszabadság*, 1992. március 10., 4.

1994 áprilisában viszont olyan váratlan fordulat történt, ami nemcsak az egyesület történetét határozta meg, hanem befolyásolta a hazai civil jogvédelem alakulását is. A Martin Luther King Egyesület sajtótájékoztatót hívott össze, amin három bejelentés hangzott el. Elsőként az, hogy az egyesület főtitkára, Khaled Al-Awar és Pintér Sándor országos rendőrfőkapitány együttműködési megállapodást írt alá. Másodikként az, hogy jelentősen csökkent a szkinhedtámadások száma, köszönhetően mindenekelőtt a rendőrségnek, és annak, hogy egyre kevesebb a színes bőrű diák. A harmadik bejelentés pedig az volt, hogy Ill Mártont leváltották igazgatói pozíciójából, majd kizárták az egyesületből. Az új elnök Mester Csaba, egy az országgyűlési Fidesz-frakciónál dolgozó köztisztviselő lett.[15]

2. 1994

A hazai civil jogvédelem történetében mérföldkőnek számít 1994, amikor a szféra mélyreható átrendeződésen ment keresztül. Ill Márton előbb a Másság Alapítvány kurátorai által létrehozott Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) körül bukkant fel, majd mégsem ott folytatta a tevékenységét, hanem saját menekült- és kisebbségvédő egyesületet gründolt: a Magyar Emberi Jogvédő Központot (MEJOK).[16] A cigányok jogvédelmével foglalkozó NEKI igazgatója Furmann Imre lett, aki korábban a rendszerváltó ellenzékiek körébe tartozott, egy ideig a vezető kormánypárt alelnöke is volt, de annak jobbratolódásakor eltávolodott a nagypolitikától.[17] Néhány hónappal később, már 1995-ben indult egy másik szervezet is, amely szintén roma jogvédő irodát kezdett működtetni. Ez a Roma Polgári Jogi Alapítvány, amelynek kurátorai közé tartozott Csalog Zsolt író, Jancsó Miklós filmrendező és Kozma Blanka közgazdász. A szervezet vezetője és mindenese Horváth Aladár volt, aki Furmann Imréhez hasonlóan a nagypolitikából érkezett, mivel az első parlamenti ciklusban a liberális ellenzéki frakcióban tevékenykedett. A megalakuláskor ehhez a szervezethez csatlakozott a fiatal polgárjogi aktivista, Setét Jenő is.[18]

1994-hez köthető az is, hogy egyetemi oktatók és más értelmiségiek megalakították a Menedék – Migránsokat Segítő Egyesületet, amely ugyan nem jogvédő szervezetként határozta meg magát, de a jogi segítségnyújtás is a vállalt feladatai közé tartozott. Ugyanekkor jelent meg a nyilvánosságban a Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen Egyesület (NANE), szintén nem jogvédelmi profillal, hanem az erőszak áldozatává vált

15 *Népszabadság*, 1994. április 1., 4.; *Népszabadság*, 1994. április 9., 8.
16 *Amaro Drom*, 1994/4, 29.
17 *Magyar Hírlap*, 1994. június 23., 5. Viszló Éva: Meddig tart a NEKI? *Fundamentum*, 1998/1–2, 141–145.
18 Jogsegély és szociális ügyintézés – A Roma Polgárjogi Alapítvány három éve. *Fundamentum*, 1997/2, 134.

nők és gyermekek érdekeinek védelmére vállalkozva, de beleértve a jogszabályokban és a gyakorlatban mutatkozó rendszerszintű problémák feltárását is.

A hazai LMBT+ mozgalom történetének egyik legfontosabb eseménye is 1994 tavaszán történt. Megalakult a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért. A meleg és leszbikus közösség már működő egyesületei és magánszemélyek határozták el, hogy egy közös ernyőszervezet keretei között fognak fellépni az önrendelkezéshez és az egyenlő bánásmódhoz fűződő jogaik védelmében. Mivel a Fővárosi Bíróság megtagadta az egyesület bejegyzését, hosszadalmas küzdelem kezdődött a jogi elismertségért, amelyben Juhász Géza és Pálfi Balázs ügyvivők fáradhatatlanul vettek részt.[19]

Az öt éve megdermedt Helsinki Bizottság is gyökeres átalakuláson ment át 1994 őszén. Az egyesület szeptemberre összehívott közgyűlése megvált jó néhány tagtól, és felvett újakat, köztük Ill Mártont. Komoróczy Géza orientalista tudósé lett a jelképes elnöki pozíció, Kőszeg Ferencet választották igazgatónak. Kőszegnek hamar sikerült pénzügyi támogatást szereznie az újrainduláshoz, így megkezdődhetett az érdemi munka. Mivel Ill Márton immár a MEJOK vezetőjeként csatlakozott a Helsinkihez, nem meglepő, hogy közösen indítottak idegenrendészeti, menekültjogi programokat. A Helsinki az első irodáját is Ill Mártonéktól bérelte. Egyébiránt a szoros együttműködés nem volt előzmények nélküli, mert amikor korábban Kőszeg ellenzéki országgyűlési képviselőként és a *Beszélő* hetilap főszerkesztőjeként a kistarcsai idegenrendészeti tábor ügyeivel foglalkozott, többször került kapcsolatba az akkoriban még a Martin Luther King Egyesületet vezető Ill Mártonnal.[20]

Miért lehetett éppen 1994 a fordulópont a jogvédő civil szervezetek számára? A válasz sokrétű, és a magyarázathoz először is vissza kell menni a rendszerváltás legsűrűbb időszakához, amikor az első pártokat és a civil szervezeteket gründolták. Akkoriban érthetően keveredtek a különböző – politikusi, szakértői, aktivista – közéleti szerepek, és aki tenni akart és tudott a rendszerváltásért, egyszerre több szervezetben is benne találhatta magát. Ezzel függött össze, hogy a választások után az emberi jogok védelmével is foglalkozó ellenzékiek sokasága került be a parlamentbe. Például a liberális SZDSZ képviselője lett Kőszeg Ferenc mellett Derdák Tibor, Hodosán Róza, Horváth Aladár, Iványi Gábor és Solt Ottilia. Az akkor még szintén liberális Fidesz-frakcióban ült Fodor Gábor, a kormánypárti MDF-ben Roszik Gábor. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának első magyar tagja, Baka András is az MDF-frakcióból ült át a strasbourgi bírói székbe, bár megelőzőleg neki nem volt számottevő elméleti vagy gyakorlati emberi jogi tevékenysége. Vagyis abban az időszakban, amikor egyszerre kellett szembenézni

19 Egy testesebb-lelkesebb szabadságért – A Habeas Corpus Munkacsoport bemutatkozása. *Fundamentum*, 1998/2, 173.

20 Mink: i. m., 110–115.

a szovjetrendszer hagyatékával, és fellépni az első demokratikus kormányzat újabb szabadságkorlátozásaival szemben, a parlament nemcsak az emberi jogi viták és vizsgálódások központi fóruma volt, ami helyes, hanem jóformán az egyetlen fóruma, ami szerencsétlen. Emiatt a civil világból – eseti kivételektől most eltekintve – leginkább a Martin Luther King Egyesület jogvédelmi aktivitását lehet felidézni az első évekből.

A változáshoz nagyban hozzájárulhatott, hogy a rendszerváltás utáni években igencsak aggasztóvá vált az emberi jogok helyzete, annak ellenére, hogy az 1989-ben teljesen megújult alkotmány modern alapjogi katalógust tartalmazott. Az autokratikus bírói mentalitás alig-alig változott. A forradalmi lendülettel induló Alkotmánybíróság két-három év után befékezett, és kezdtek elmaradozni az alapjogvédő határozatok. A parlamenti pártok képtelenek voltak megegyezni az ombudsmanok személyéről, ezért ez az újszerű jogvédelem el sem kezdődhetett. A cigányok kirekesztése a kormányzat asszisztálása mellett már-már a fizikai erőszakig fajult. A megkövült szabadságkorlátozó intézményekben – a börtönöktől az idegenrendészeti táborokon át a pszichiátriáig – továbbra is embertelen állapotok uralkodtak. Tetézte mindezt, hogy Antall József 1993. decemberi halála után az a Boross Péter lett a miniszterelnök, aki a „kemény kéz" rendőrállami politikáját hirdette, és a legkevésbé sem lehetett azzal vádolni, hogy jogállami ideák foglya volt.

A közvélemény-kutatások mindeközben azt jelezték, hogy az 1994 tavaszán esedékes választások után új összetételű kormány alakulhat. Mivel a szocialistákat, vagyis az állampárt demokratizálódó utódpártját várták sima győztesnek, kérdéses volt, hogy kormányra kerülve a korábbi önkényuralmi reflexei térnek-e vissza, vagy az újabban elsajátított jogállami viselkedése kerül túlsúlyba. A horizonton ugyanakkor kedvező változás körvonalai is feltűntek. Jogászok, ügyvédek számolhattak azzal, hogy miután 1993 novemberében megnyílt az út a strasbourgi bíróság felé, újfajta szaktudásra lesz szükség, amelynek segítségével korrigálni vagy reparálni lehet a hazai emberi jogi sérelmek egy részét.[21]

Mindebből egyre világosabbá válhatott, hogy a törvényhozás és a bíróságok környékén is nagy szükség volna a civil emberi jogi szakértelemre. Ezek a gravitációs erők nemcsak azokat húzták a professzionális jogvédelem irányába, akik addig az országos politikában, a parlamenti padsorokban voltak, hanem azokat is, akik akkoriban a közélet és a jogvédelem perifériáján mozogtak.

Így érthető meg, hogy közvetlenül az 1994-es választások előtt és után egymást követően alakultak működőképes jogvédő szervezetek. Egy évvel később, 1995. december 10-én, az emberi jogok nemzetközi napján hét új szervezet vezetői kiadták az első közös nyilatkozatot az emberi jogok helyzetéről. Ill Márton a MEJOK, Komoróczy Géza

21 Farkas Lilla: Segítő kéz? Magyar jogvédők és a strasbourgi mechanizmus. *Fundamentum*, 200/4, 121–127.

és Kőszeg Ferenc a Helsinki, Furmann Imre a NEKI, Bíró András a Másság Alapítvány, Zsigó Jenő a Roma Parlament Jogvédő Irodája, Horváth Aladár a Roma Polgárjogi Alapítvány és Fridli Judit a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) nevében.[22]

3. A TASZ előzménye: a Lipót-jogsegély

A TASZ-t 1994 tavaszán hozta létre Fridli Judit, Pelle Andrea, Honecz Ágnes és ennek az írásnak a szerzője. Ugyanabban az évben jelent meg a *Magyar Hírlapban* az egyetlen tudósítás arról a már néhány éve működő szervezetről, amelyet a TASZ közvetlen előzményének nevezhetünk. Az akkoriban mértékadó és igen népszerű lap *Civilnegyed* című rovatában időnként bemutatott egy-egy társadalmi szerveződést, ott lehetett olvasni ezeket az információkat a *Jogi segély pszichiátriai betegeknek* cím alatt:

> *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben (OPNI) négy éve működik olyan jogsegélyszolgálat, amely az itt kezelt pszichiátriai betegek számára biztosít tanácsadást. Az ötlet Fridli Judit szociológustól eredt, aki e témában folytatott kutatásokat. Kezdetben csak ő foglalkozott a betegek jogi panaszaival, később jogászok, ügyvédek bevonásával bővült ki a szolgálat személyzete, s lassan tarthatatlanná vált az az állapot, hogy az önkéntes munkatársak irodahelyiség híján az intézet folyosóin szaladgálva végezzék el feladatukat. Idén júliusban végül az OPNI a segélyszolgálat rendelkezésére bocsátott egy helyiséget. Két évvel ezelőtt néhány munkatárs létrehozta a Lipót Alapítványt, s ezzel megszűnt a szervezeti kapcsolat a kórház és a tanácsadó szolgálat között. Azért volt szükség erre, mert felmerülhetnek olyan jogi esetek, amikor magával az intézettel vagy annak orvosaival szemben kell képviselnünk a betegeket – mondta Pelle Andrea, az alapítvány gondnoka.*
>
> *A Lipót Alapítvány és a jogsegélyszolgálat pályázatok útján tartja fenn magát, ezenkívül a fővárosi önkormányzattól s egyéb nonprofit szervezetektől kapnak támogatást – a jogsegélyszolgálat igénybevétele ugyanis minden beteg számára ingyenes. A tanácsadás mellett hivatalos levelek, szerződések megírásával, hatósági telefonok elintézésével is foglalkoznak. Pelle Andrea szerint az irodahelyiség megszerzése után a tanácsadás már nemcsak az eddig látogatott osztályok betegei számára lesz könnyen elérhető, s így az intézet egész területére ki tudják majd terjeszteni a segélyszolgálat működését.*[23]

Fridli Judit 1990-ben kereste fel Veér András, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet főigazgatóját azzal, hogy önkéntesként jogsegélyszolgálatot szeretne

22 *Kurázsi*, 1996/1, 12.
23 *Magyar Hírlap*, 1994. szeptember 19., 6.

indítani a betegek számára. Az OPNI, vagy ahogy a köznyelv a Lipótmező városrészre utalva nevezte, a Lipót, a főváros egyik legnagyobb épülettömbjében működött. A „tébolydát" több mint egy évszázaddal korábban adták át, és a rendszerváltáskor mintegy kétezer beteget látott el. Az ilyen monstrum pszichiátriai intézmények hosszú ideig – mai szemmel nézve – igen korlátozott szakmai tudással és annál nagyobb szabadságkorlátozó arzenállal működtek.

A kommunista időkben nem volt olyan intézményesített gyakorlat, mint a Szovjetunióban, ahol a pszichiátriai intézmények közvetlenül a Belügyminisztérium fennhatósága alá tartoztak. Ott rendszeresen zártak másként gondolkodókat a pszichiátriára. Magyarországon a gyógyító szakma nem működött együtt intézményes módon a belügyi szervekkel. De itt is voltak rettentő esetek, amikor a rendőrök politikai indokból szállítottak be valakit, hogy a pszichiátrián gyógyszerekkel és fizikai erőszakkal megtörjék. Például Pákh Tibor 1981-ben Lengyelországba akart utazni, felszállt a vonatra, ahol elvették az érvényes útlevelét, és nem engedték, hogy elhagyja az országot. Ő ezután az ügyészségnek címzett beadványban sérelmezte az eljárást, és bejelentette, hogy az útlevele elvételével szembeni tiltakozásul éhségsztrájkot kezd az egyetemi templomban. Éhségsztrájkja harmadik napján pszichiátriai intézetbe szállították, ahol gyógyszereket adagoltak neki azzal a céllal, hogy megtörjék a tiltakozását, és felfüggesszék a tudatos létezését. Kényszerrel etették, kanalat tömtek a szájába, kitörték a fogait.

Fridli Judit több ilyen esetet ismert, ez indította arra, hogy kapcsolatot keressen humánus szemléletű szociálpszichiátriai körökkel. Megpróbált a pszichiátriai szakma környékén önkéntes segítőként tevékenykedni. Azonban a rendszerváltás előtt elképzelhetetlen volt, hogy bejusson hagyományos pszichiátriai intézetbe. Akkoriban drogfüggők szüleinek önsegítő csoportjait vezette. Gerevich József volt az a pszichiáter, aki szerhasználó fiatalokat segítő mentálhigiénés programot próbált szervezni a hagyományos pszichiátriai intézményrendszeren kívül. Juditot szívesen fogadták, innen indult el segítői munkája.[24]

Az a pszichiátriai osztály az OPNI-ban, ahol Judit 1990-től dolgozott, a főváros legszegényebb, belső kerületeiből jött betegeket látta el. Miként a *Magyar Hírlap*-tudósítás is utal rá, a pszichiátriai intézettől teljesen független Lipót Alapítvány létrehozása azért vált szükségessé, mert előfordult, hogy az intézettel szemben kellett jogi képviseletet biztosítani a betegeknek. Mivel a jogsegély a felvilágosításon és az ügyintézésen túli jogászi, ügyvédi munkát is igényelt, Judit hívására csatlakozott Honecz Ágnes pályakezdő jogász, aki korábban a Bibó István Szakkollégium alapítói és aktív formálói

24 „Az egészségügyben tovább él a Kádár-rendszer", Fridli Judittal Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum*, 2006/1, 49–62.

közé tartozott. Ő mutatta be Juditnak az emberi jogokkal foglalkozó ügyvéd barátnőjét, Pelle Andreát, aki 1988-ban részt vett a Független Jogvédő Szolgálat megalapításában. Bár a neve nincs a szolgálat alapítói között, akik mindannyian tekintélyt kölcsönző ellenzéki múlttal rendelkeztek, de a hatékony jogvédelemhez gyakorló jogászokra is szükség volt, és ezt a szaktudást kezdetben Pelle Andrea biztosította. Egy évvel a Független Jogvédő Szolgálat beindítása után Andrea ott volt a Magyar Helsinki Bizottság alapításánál is. Az alapító nyilatkozat aláírásai között ez olvasható: „*Dr. Pelle Andrea jogász, a Fiatal Demokraták Szövetsége és a Független Jogvédő Szolgálat képviseletében.*"[25]

Így az 1990-es évek elején Fridli Judit, Honecz Ágnes és Pelle Andrea vitte a Lipót-jogsegélyt. Sok támogatást és praktikus segítséget nyújtottak a betegeknek, emellett képet kaptak arról, miként működik egy nagy pszichiátriai intézmény, hogyan kerülnek be az emberek, mennyi időt töltenek ott, milyen orvosi kezelésben részesülnek és milyen jogi és nem jogi nehézségeik vannak.

A pszichiátriai betegek emberi jogainak súlyos korlátozása nem csak a pszichiátriai gyógyintézetekben történhet meg. Régóta léteznek bentlakásos „otthonok", ahol olyan pszichiátriai betegek vagy fogyatékossággal élők laknak, akiknek nincs szükségük folyamatos gyógykezelésre, de képtelenek önmaguk ellátására. Míg a pszichiátriai intézetben egy beteg általában heteket, maximum egy-két hónapot tölt el, és közben gyógykezelést kap, addig ezekben a szociális intézményekben az esetek többségében az élete végéig bent marad. Hajnóczy Péter 1975-ben megjelent *Elkülönítő* című írása volt az első hiteles beszámoló arról, hogy milyen állapotok uralkodhatnak el ezeken a helyeken, ami ellen jóformán semmit sem lehet tenni. Például bemutatta egy beteg esetét, aki nagy nehezen eljuttatta a panaszát az Egészségügyi Minisztériumhoz, az leküldte a tanácshoz, az meg az intézet igazgatójához. A következmény az lett, hogy jelentősen megemelték a beteg gyógyszeradagját, és megszüntették a külvilággal való kapcsolattartását, látogatók sem mehettek be hozzá.

1991-ben, tehát már a szabad nyilvánosság idején nagy port kavart egy ügy. A Fővárosi Önkormányzat eseti bizottságot küldött ki Csákánydoroszlóra, az értelmi fogyatékosok otthonába, mert panaszok sora érkezett a fővárosi fenntartású intézményben történt jogsértésekről és az embertelen körülményekről. Fridli Judit tagja volt a bizottságnak, amely a helyszíni vizsgálatok nyomán hatvanoldalas jelentést tett le az önkormányzat asztalára. Kiderült, hogy még az előző rendszerben egy szakképzetlen, az egészségügyben és a pszichiátriai szakellátásban teljesen járatlan személyt neveztek ki az intézmény igazgatójának. A jelentés feltárta, hogy „*börtönszerű fegyelmi szabályozás alakult ki hallgatólagosan, a gondozottak jogainak érvényesülése minimális, szakmai egészségügyi követelmények betartásában is súlyos hiányosságok mutatkoznak*.

25 Mink: i. m., 82, 96.

[…] *A szakképzetlen ápolók erős nyugtatókat adnak be – vénásan is – orvosi ellenőrzés nélkül.* […] *Korlátozás alá kerülnek alapvető vagyoni vagy személyes szabadságjogok önkényes döntések alapján.* […] *A gondozottak engedelmességre kényszerítésénél eszközül használják a cigarettaelvonást, a zsebpénzelvonást, a kimenőmegvonást, a 'pizsamáztatást' (ruhaelvonás) és rácsos ágyba való elzárást büntetésként. (Esetenként matrac nélkül, illetve egy ágyba több beteget is.)* […] *Ilyen légkör miatti reakcióként, hetenként találhatók a naplókban sebészeti események. (Ablaktörés kézzel, érfelvágási kísérlet, gyanús elesések, öngyilkossággal való fenyegetőzés, de volt befejezett öngyilkosság is.) Előfordult, hogy egy beteget úgy megvert az ápoló, hogy kórházba szállították.*" A bizottság igyekezett konkrét eseteket is dokumentálni. Így például fény derült arra, hogy „*Olivér, egy tizennyolc év körüli fogyatékos fiú ideje nagy részét a hálós ágyban tölti, mert 'heteroagresszív'. Egyszer, amikor visszahelyezték, az ápoló úgy csapta össze a rácsot, hogy a fiú karja eltört.*"[26]

A Fővárosi Közgyűlés 1991 áprilisában tárgyalta meg a bizottság jelentését, és úgy határozott, hogy fegyelmi eljárást kell lefolytatni az igazgatónővel szemben. A fegyelmi testület egyik tagjának Pelle Andreát választották.[27] A feltárt bizonyítékok fényében az igazgatónő leváltása vitán felül állt, de a megcsontosodott intézmények reformját nem lehetett elintézni egy vagy két határozattal. A csákánydoroszlói ügy a jéghegy csúcsa volt. Fridli Judit még sokáig kapott panaszos leveleket betegektől és a fogyatékosotthon munkatársaitól is. Az időközben az OPNI-ban létrehozott Lipót-jogsegélyszolgálat volt az első kísérlet arra, hogy intézményes keretek között, profi módon lehessen foglalkozni a betegek emberi jogi panaszaival.

4. A Lipót előtt: a Madzsar Alice Csoport

Pelle Andrea és Honecz Ágnes már a Lipót jogsegélyszolgálat előtt is együtt tevékenykedtek. A szamizdat *Beszélő* egyik 1988-as számában ez olvasható:

> *„A Fidesz Madzsar Alice-csoportjával az alábbi címeken és telefonokon lehet felvenni a kapcsolatot: Honecz Ágnes Kelenhegyi út 23/a, T.: 658-217*
> *Pelle Andrea T.: 379-570*
> *Szelényi Zsuzsa T.: 340-095"*[28]

Bár a szövegből nem derül ki, a megadott cím Fridli Judité és élettársáé, Kis Jánosé volt, ahol abban az időben – amikor Juditék néhány hónapig az Egyesült Államokban

26 *Esti Hírlap*, 1991. április 4., 1.; *Kurír*, 1991. április 6., 16.; *Kurír*, 1991. április 8., 10.; *Kurír*, 1991. április 16., 10.
27 *Fővárosi Közlöny*, 1991. június 6. 149–150.
28 *Beszélő*, 1989/3, 91. In: *Beszélő összkiadás 1987–1989*. AB Beszélő Kiadó, Budapest, 1992, 583–584.

tartózkodtak – Honecz Ágnes lakott a férjével, Fodor Gáborral. A csoportról Szelényi Zsuzsa negyedéves pszichológushallgató adott interjút a *Beszélő*nek egy nőtüntetés kapcsán.

B. Honnan jött a nőtüntetés ötlete?

Sz. Zs. Augusztus végén a Fidesz képviseletében Krakkóba utaztunk, az emberjogi konferenciára, és itt mondta Pelle Andi, hogy nekünk nőknek is kellene valamit csinálnunk a vízlépcső ellen, hiszen bennünket nőket és a (leendő) gyerekeinket közvetlenül is veszélyezteti a környezetpusztítás. Rögtön Krakkó után volt a szárszói konferencia, és itt megbeszéltük az ötletet Honecz Ágival és Handó Tündével. Belelkesedtünk. Fogalmaztunk egy rövid kis felhívást, melyet – Tünde javaslatára – úgy írtunk alá, mint „A Fidesz Madzsar Alice-csoportja".

Tudom, most megkérdezed: ki volt Madzsar Alice? Jászi Oszkár nővére volt, Madzsar József orvos felesége. Női testkultúrával foglalkozott: terhestornával és testrehabilitációval. Elve szerint fokozatosan, finoman kell építeni a testet, illetve nem szabad engedni, hogy leromoljon. Ezenkívül polgári radikális szalont tartott, táncdráma-koreográfiákat írt Palasovszky Ödönnek, és így tovább; egyszóval baloldali és modern nő volt. A jogász-szakkollégium épülete a Madzsar-családé volt. Úgyhogy eléggé kézenfekvőnek tűnt, hogy a Szárszón sebtiben megalakított csoportunkat Madzsar Alice-ról nevezzük el.

Rosszul mondtam az előbb: ez nem Fidesz-csoport, nincsen tagsága; inkább kör, melybe a különböző csoportokból bárki eljöhet. Várjuk is a lányokat, mert jó lenne együtt maradni, tanulni, tájékozódni, és hasonló akciókat kitalálni. A Fideszben ugyanis borzasztó kevés a lány; az aktív meg még kevesebb. Ez persze jellemző az egész országra: a nők háttérbe szorítják önmagukat. Nem engedik, hogy a tehetségük kifejlődjék. Pedig a tüntetés is megmutatta: ha egyszer beindulnak, alig lehet leállítani őket. Gondolj csak az alkalmi szónokainkra!

Persze, ha valaki azt hallja, hogy „női megmozdulás", rögtön arra gondol: ez valami feminista, férfiellenes dolog. Pedig a hangsúly azon van: mint nők is tehetünk valamit. Hiszen a nők sok esetben érzékenyebbek és egészségesebbek a biológiai alapú társadalmi szerepek megítélésében: a család, az egészségvédelem kérdésében például.

B. Mi volt a célotok a tüntetéssel?

Sz. Zs. Az egyik, hogy megmozgassuk a lányainkat és a magyar nőket. Kicsit talán kevesebben jöttek el, mint vártuk; megszámoltuk: hatszázan. De ez nagyon értékes hatszáz nő volt. Már maga a tény, hogy a nagy tüntetés után kijöttek Nagymarosra, mutatja az elszántságukat. (Egyébként értek jogos bírálatok bennünket a szervezés és a propaganda gyerekbetegségeiért. Sokat tanultunk, sok új ötletünk támadt: legközelebb majd jobban csináljuk.)

A másik célunk az volt, hogy magukat a nagymarosiakat is megmozgassuk. Persze, tíz év propagandája után ez nem nagyon ment. A tüntetés előtt is nyomták őket; a Hazafias Népfront még ellentüntetést is akart szervezni, ezt azonban a rendőrség nem engedélyezte. A tanács is készült: körlevelet küldött szét a községben, próbálták ellenünk hangolni az embereket. Voltak is kisebb afférok, amikor nekünk támadtak: idejöttök Pestről tüntetni! De a hangulat inkább beletörődő a községben, én úgy tapasztaltam; nem a pillanatnyi előnyöket emlegetik, amelyekhez a beruházás során hozzájutottak, hanem azt mondogatják: tíz évet már végiggyűrtek – mit akarunk mi most itt? Tudok arról is, hogy sok embernek lebontották a házát, elvették a halászópecázó helyét. De megmondom, inkább a beletörődés jellemző. Igaz: öt nagymarosi asszony végigjött velünk az építkezésig. Miután átadtuk a petíciónkat az építésvezetőnek, ők kérdezgették-szorongatták a leghangosabban. Az építésvezetőről, persze, lepattantak a kérdések – de hát: mit várs? Nem is ez volt a lényeg. Szerintem a lényeg: ez egy színfolt volt a tiltakozó akciók sorában.

B. Tudtatok róla, hogy 1956. december 4-e óta ez volt az első nőtüntetés?
Sz. Zs. Amikor elkezdtük szervezni, még nem. Menet közben mesélték el nekünk a felnőttebbek, hogy mi történt a Hősök terén. Jó lenne erről is többet tudni…

B. Sikeresnek mondható az akciótok?
Sz. Zs. Feltétlenül. Mondom, nagyon értékes és lelkes hatszáz asszony és lány jött el, és sokat segített a szervezésben Vásárhelyi Judit; ha csak két képviselőt vagy két nagymarosit sikerült elgondolkodtatnunk, már megérte. Különben is: az a jó, minél többféle civil tiltakozási forma kerekedik ki az ötletekből. Hiszen Nagymaros csak egy a tiltakoznivalók sorában.

B. Szerinted felépítik?
Sz. Zs. Nagyon úgy néz ki. A propaganda is ezt sugallja: Grósz álláspontját 20 percben ismertetik, majd megemlítik, hogy volt valami tüntetgetés a vízlépcső ellen. De azért – a bölcsebbek most majd biztos kacarásznak – szerintem nem teljesen vesztett az ügy: vannak még kompromisszumos megoldások. Talán. A tiltakozásoknak nagyon a kezdetén vagyunk. Bős-Nagymaros ügyében is tiltakozni kell, az utolsó percig. Lássák csak, hogy nincs igazuk![29]

29 Lássák csak, hogy nincs igazuk. Interjú Szelényi Zsuzsával (Saci). Beszélő, 1989/3, 90–91. In: *Beszélő összkiadás 1987–1989*. AB Beszélő Kiadó, Budapest, 1992, 583–584.

A történethez annyi kiegészítés tartozik, hogy 1988 szeptemberében a rendszerváltás egyik legnagyobb demonstrációját tartották Budapesten. A Duna-kör és más civil mozgalmak kezdeményezésére a megalomán államszocialista beruházások jelképévé vált vízlépcső ellen tiltakoztak. Mécs Imre beszéde után ott jelentette be a Madzsar Alice Csoport nevében Szelényi Zsuzsa, hogy öt nap múlva női tüntetés lesz Nagymaroson. Bár az Országgyűlés októberben még a folytatás mellett szavazott, néhány hónappal később a kormány a tiltakozások hatására végül leállította az építkezéseket a magyar oldalon.

A Madzsar Alice Csoport augusztusban a Szárszó '88 táborban állt össze, melyet az egyetemi szakkollégiumok és társadalomelméleti klubok rendeztek. A helyszínválasztás történelmi párhuzamra utalt. Balatonszárszó az 1943-as kiútkereső konferencia óta fogalom volt a magyar szellemi életben, és az ország ismét fordulóponthoz érkezett. A táborban öt nap alatt számos előadás körül bontakozott ki vita, például a gazdaság helyzetéről és a kilábalás lehetőségeiről, a szocializmus történetéről és a demokrácia perspektíváiról, a jogállamiságról, a környezetvédelemről, a nemzeti és a kisebbségi kérdésekről. A rendezvény végén a résztvevők több nyilatkozatot is megfogalmaztak, melyek közül az egyik a szabadságjogokról szólt. A gyülekezési és az egyesülési törvény tervezetét kifogásolták, melyet még az állampárt berkein belül készítettek. Az állásfoglalásban megfogalmazott kritikát az ellenzéki mozgalmak is osztották, és később elérték, hogy a két törvény elfogadott változatában megfelelően garantálta a szabadságjogokat.

> *„1988. augusztus 25–31. közötti tanácskozásának alulírott résztvevői, mint alapvetően érintett közösségek képviselői, a következő állásfoglalást fogadták el.*
>
> *Az állampolgárok gyülekezési és egyesülési jogának garantálása fontos lépés az alkotmányos jogállam, a társadalmi nyilvánosság és egy valódi pártpolitikai értelemben vett pluralizmus megteremtésének útján.*
>
> *Ugyanakkor a társadalmi vitára bocsátott tervezetek alapvető vonatkozásokban nem elégítik ki e követelményeket, nem felelnek meg azoknak a nemzetközi egyezményeknek (Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya stb.), amelyekhez hazánk csatlakozott.*
>
> *A békés gyülekezés állampolgári joga megengedhetetlen korlátozásának tartjuk, hogy a tervezet lehetővé kívánja tenni a hatóságnak a rendezvény megtartásának előzetes betiltását. E helyett a burkolt engedélyezési rendszer helyett a törvénynek pusztán bejelentési kötelezettséget kell előírnia, és azt is csupán a szabad ég alatt, közterületen tartott összejövetelekre.*
>
> *Az egyesülési jogról szóló törvénytervezet, miközben örvendetes módon néhány tekintetben liberalizálja az egyesületekre vonatkozó szabályokat, az eddigiekhez*

képest jelentősen szigorítja a tömegszervezetek, tömegmozgalmak alapításának lehetőségét. Ellentétes a hivatkozott nemzetközi egyezményekkel az, hogy a tervezet az egyesülési szabadság szabályozásából deklaráltan kihagyja a pártok és a szakszervezetek alapítását. A társadalmi szervezetek (tömegszervezetek, tömegmozgalmak, egyesületek) megalakítására és működésére azonos szabályok vonatkozzanak, függetlenül azok taglétszámától. Valamennyi megalakulásánál fogva legyen jogi személy, ezt kövesse a kizárólag bíróságok által ellátható nyilvántartásba vétel és törvényességi felügyelet.

Meggyőződésünk szerint csak egy ilyen elveken nyugvó szabályozás képes garantálni ezen alapvető állampolgári szabadságokat, amelyek korlátait nem képezhetik meghatározhatatlan jogfogalmak, csak a büntetőjog által egyébként is tiltott magatartások.

Balatonszárszó, 1988. aug. 28-án."[30]

A Szelényi-interjúban említett legkorábbi esemény, melyen Pelle Andrea és Szelényi Zsuzsa részt vett, az első emberi jogi konferencia volt Kelet-Európában. 1988 augusztusában tartották Krakkó szocreál Nowa Huta városrészének egy hatalmas templomában, amely az Auschwitzban meggyilkolt Maximilian Kolbe lengyel ellenálló papról kapta a nevét. A szervező Szolidaritás független szakszervezet jogvédő bizottsága számára az adta az apropót, hogy negyven évvel azelőtt fogadták el az ENSZ-ben az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatát. Persze az egész szovjetrendszert megrengető aktuális folyamatok álltak a rendezvény fókuszában. A közel nyolcszáz résztvevő között voltak nyugat-európai hivatalos küldöttek és emberi jogi szervezetek képviselői, de a Szovjetunióhoz tartozó Kazahsztánból is sikerült egy fiatalembernek eljutnia. Beszédes a többi magyar résztvevő és szervezet névsora is: a Szabad Kezdeményezések Hálózatát Bába Iván, a Fideszt Huszics István, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetét Hann Endre és Magyar Bálint, az Inconnu művészcsoportot Philipp Tibor, a Menedék Bizottságot Szilágyi Sándor, a független sajtót Gadó György, a Dunamozgalmakat Vit László, a szolgálatmegtagadókat Merza József képviselte. A Csurka István alapította Magyar Fórum levelet küldött, melyben a romániai falupusztítási terveket és a magyar kisebbség helyzetét kifogásolta. Solt Ottilia szintén írásban juttatta el hozzászólását a kialakuló hazai munkanélküliség problémáiról.[31]

Végül némi kiegészítés ahhoz, amit Szelényi Zsuzsa mond a beszélgetésben a Madzsar Alice Csoport névadójáról. Ő a hazai mozdulatművészeti irányzatok egyik újító

30 Béki Gabriella: Szárszó '88. Beszélő, 1988/3. In: *Beszélő összkiadás 1987–1989*. AB Beszélő Kiadó, Budapest, 1992, 633–635.

31 Buda Géza: Krakkó' 88. Beszélő, 1988/3. In: *Beszélő összkiadás 1987–1989*. AB Beszélő Kiadó, Budapest, 1992, 652–653.

képviselője, emellett a női igyógytorna, a terhestorna és a gyerektorna meghonosítója. Abban a Ménesi úti épületben nyitotta meg a Funkcionális Torna Tanítóképző Intézetet, amely sok évtized múlva a Bibó Szakkollégium otthona lett. Dolgozott az első anya- és csecsemővédő szervezetben – a Stefánia Szövetségben –, mely a férje társalapítói közreműködésével jött létre, valamint a szintén a férje által létrehozott első magyarországi szülőotthonban. Ő volt az első szakavatott védőnő. Azoknak a munkásnőknek, akik nem tudtak tandíjat fizetni, ingyenes munkahelyi tornát tartott, de bebörtönzött nőket is részesített mozgásterápiában. Összességében a testkultúra, az önrendelkezés, a modern női szerepek és a női egyenjogúság fogalmai köthetők a nevéhez. A huszadik század elején kibontakozott tudományos, művészeti és társadalmi mozgalmak legjobbjai közé tartozott. A harmincas években a hatóságok egyre több akadályt gördítettek az útjába, 1935-ben halt meg. A Madzsar-iskolát 1939-ben tiltották be.[32]

Ebben az írásban egy TASZ-alapító mutatott meg lényeges momentumokat az emberi jogokat védő magyar civil szervezetek megalakulásának idejéből. A TASZ indulásának, programjának és a magyar jogfejlődésben játszott szerepének bemutatása más lapra tartozik.[33]

32 Borgos Anna: Madzsarné Jászi Alice a női testkultúra új útjain. *HOLMI*, 2013/5, 653–668.

33 A TASZ induló programját megalapozó szakirodalomból lásd például: Rácz József–Fridli Judit–Frech Ágnes: Kriminalizáció és medikalizáció a drogfogyasztás hazai megítélésében. *Psychiatria Hungarica*, 1989/4, 331–338.; Fridli Judit: Idegenrendészeti félrelépés. *Kritika*, 1994/10, 25–28.; Fridli Judit–Pelle Andrea–Rácz József: Drogfogasztás és büntetőpolitika. A fővárosban 1990 és 1992 között kábítószerrel való visszaélés és kóros szenvedélykeltés miatt indított büntetőügyek vizsgálata. *Szenvedélybetegségek – Addictologia Hungarica*, 1994/1, 15–20.; Fridli Judit–Pelle Andrea–Rácz József: Kábítószer fogyasztás és büntetőpolitika. *Esély*, 1994/3, 86–104.; Fridli Judit–Pelle Andrea–Rácz József: A kábítószerkérdés büntetőjogi szabályozásának ellentmondásai. *Jogtudományi Közlöny*, 1994/4–5, 167–179.; Fridli Judit: Tiltás vagy legalizálás? – A drogfogyasztás mint társadalompolitikai probléma. *Világosság*, 1994/7, 51–65.

Law in action – A jogalkalmazás szociológiai elemzése

Bencze Mátyás[*]

A nép nevében? Populista bírói érvelési stílus és az indokolási formalizmus

Szabadfalvi Józsefet közel 30 éve ismerem személyesen, és lehetetlen lenne felsorolni, hogy mi mindent köszönhetek neki tudományos karrierem elindításában és állhatatos támogatásában. Szakmai és baráti kapcsolatunk 25 évig a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karához kötődött, ahol nem csupán szakmai értelemben volt meghatározó személyiség, hanem olyan volt dékánként is, aki maximálisan biztosította a nyugodt kutatómunka és oktatói autonómia feltételeit.

Jogtudósként ő volt az, aki felhívta a figyelmemet a hazai ítélkezéselméleti hagyomány második világháború előtti – általam nem ismert, ugyanakkor mély belátásokra jutó, és ma is aktuális problémákra reflektáló – szerzőire. Mégis úgy érzem, hogy erőltetett lenne, ha a jelen tanulmányt megpróbálnám valamilyen módon kutatási területéhez, a magyar jogbölcselet eszmetörténetéhez kötni. Iránta érzett tiszteletemet azzal szeretném kifejezni, hogy legújabb kutatási eredményeimet osztom meg vele és az olvasókkal.

1. Bevezetés

Az olyan populista politikai stratégiák, mint a politikai közösség polarizálása, a „pillanat uralása", az összetett kérdések leegyszerűsítése vagy a hosszú távú politikai gondolkodás háttérbe szorítása bizonyos, népszerűséget hozó lépések érdekében, világszerte elterjedtté váltak a végrehajtó és a törvényhozó hatalom szereplőinek körében.[1] Ezért releváns annak vizsgálata, hogy vajon a populizmus milyen hatással van a hatalom harmadik ágára, illetve hogy a hatalmi-politikai szférában tapasztalt változásokhoz hasonló átalakulások várhatók-e az igazságszolgáltatásban is a közeljövőben.

* Bencze Mátyás, egyetemi tanár, SZTE ÁJTK; tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI; egyetemi tanár, SZE DFK. E-mail: bencze1973@gmail.com

1 Hoffmann Tamás–Gárdos-Orosz Fruzsina: Populism and Law in Hungary – Introduction to the Special Issue, *Review of Central and East European Law,* 2022/1, 2.

A bírák már a 18. század második felétől szembesültek a populizmus kísértésével, attól az időszaktól kezdve, amikor a nyugati jogi kultúrában elvárássá vált, hogy a bírák a központi hatalom által alkotott jogszabályokat alkalmazzák, függetlenül különféle jogon kívüli megfontolásoktól (erkölcsi, gazdasági stb.). A jog szigorú, bürokratikus alkalmazásának követelménye ugyanis bizonyos esetekben konfliktusba kerülhet a közösség igazságérzetével vagy az aktuális közhangulattal.[2]

Ezért nem véletlen, hogy a politikai populizmus korszakában a bírói populizmus kérdése fokozott tudományos érdeklődést keltett. A vizsgálódások tétjét növeli az a 20. század végén kibontakozó folyamat, amelyet a „politika eljogiasításának" nevezünk, és amely jelentős politikai hatalmat ruházott a bíróságokra.[3]

A bírói populizmussal kapcsolatban számos megválaszolatlan kérdés merül fel. Milyen jelenségeket nevezhetünk pontosan bírói populizmusnak? Van-e különbség a társadalmilag érzékeny vagy progresszív bírói döntések és a bírói populizmus között? A 21. századi bírói populizmus mennyiben tér el a társadalmi hangulat iránt fogékony ítélkezés korábbi megjelenési formáitól, akár mennyiségi, akár minőségi értelemben? Amennyiben létezik ilyen eltérés, melyek az okai? Milyen következményekkel jár, és milyen kapcsolatban áll a bírói populizmus a politikai populizmussal, az „újmédia" térnyerésével vagy az autokratikus politikai törekvések megerősödésével?

A kutatás első lépéseként szükséges feltárni a populista bírói érvelés sajátosságait, mivel ez teszi lehetővé a populista ítéletek azonosítását, továbbá az eredmények alapul szolgálhatnak annak meghatározásához, hogy egy adott jogrendszerben milyen mértékben vált általánossá a populista bírói gyakorlat.

Módszertani szempontból a tanulmány egyrészt a bírói populizmusról és a populista bírói érvelésről szóló szakirodalom kritikai elemzésére épül. Az elemzés eredményeire támaszkodva a dolgozat empirikus részében a populista bírói stílus fő jellemzőit jogesetek példáin keresztül mutatom be.

A tanulmányban először áttekintem a bírói populizmus különböző fogalmi megközelítéseit, különbséget téve a tartalom- és a stílusorientált felfogások között. Ezt követően bemutatom a bírói populizmus általam helyesnek tartott értelmezését, amely szerint a jelenség három formában jelenhet meg: döntési, retorikai, illetve teljes körű bírói populizmusként, majd ismertetem ezen típusoknak a bírói érvelésre vonatkoztatott jellemzőit. Végül amellett érvelek, hogy a bírói formalizmus egy sajátos változata – az általam indokolási formalizmusnak nevezett megközelítés – miként járulhat hozzá a döntési bírói populizmus elterjedéséhez.

2 Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* (ford. Erdélyi Ágnes). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 151–197.

3 Hirschl, Ran: The Judicialization of Politics. In: Goodin, R. (ed.): *The Oxford Handbook of Political Science.* Oxford Academic, Oxford, 2013, 253–274.

2. A bírói populizmus megközelítései

A bírói populizmus intézményi szempontú megközelítése a populista bírói magatartást úgy azonosítja, mint amely a bírói gyakorlatot a populista politikai szereplők – elsősorban a kormányzat – érdekeihez igazítja. E felfogás szerint a bíróságok egy populista politikai gépezet részévé válhatnak, egy erősen centralizált politikai hatalmat szolgálnak ki, miközben korlátozzák kisebbségvédelmi (*counter-majoritarian*) funkciójukat.

A másik, „diszkurzív" megközelítés – amelyet a szerzők többsége képvisel – különbséget tesz a bírói populizmus és az autoriter populista politikai hatalommal szembeni bírói behódolás között. E felfogás szerint a bírói populizmus lényege nem a kormányzati akarat kiszolgálása, hanem az, hogy a bíróságok önálló stratégiát követnek, és ennek megvalósítása érdekében olyan sajátos nyelvezetet alkalmaznak, amely bizonyos vonatkozásokban populistának tekinthető.[4] Ebben a megközelítésben világosabban el lehet határolni a politikai hatalomnak történő bírói behódolás és a bírói populizmus eseteit.

A következőkben, szem előtt tartva az intézményi szempontú és a diszkurzív populizmus megkülönböztetését is, a populista bírói érvelés típusainak azonosítása szempontjából egy másfajta felosztást alkalmazok, amelynek alapja az, hogy a szerzők a bírói populizmust tartalmi vagy kommunikációs (stílusbeli) kérdésként ragadják meg. Másként megfogalmazva: azért tekinthető-e egy ítélet populistának, mert az eredménye elősegít egy populista politikai célkitűzést, vagy inkább azért, mert az ítélet indokolása, megfogalmazása viseli magán a populizmus jegyeit?

2.1. Tartalomorientált megközelítések a bírói populizmus vizsgálatában

A „kontextuális bírói populizmus" fogalmát az intézményi szempontú populizmus képviselője, Tanasescu vezette be, aki a román alkotmánybíróság több határozatát minősítette populistának arra hivatkozva, hogy a testület döntéseivel egy populista kormány politikai érdekeit szolgálta.[5] Egy másik román kutató, Alexandra Mercescu – Tanasescuhoz hasonlóan – szintén populistának tekintett egy ítéletet abból kiindulva, hogy

4 E megkülönböztetés Sadurskitól ered, aki különbséget tesz a politikai populizmus diszkurzív és intézményi megközelítései között. Az ő szemszögéből a politikai populizmus vagy a politikai szereplők antipluralista retorikát alkalmazó diskurzusaként, vagy a „néppel" való közvetlen kapcsolat kiépítésére és a közvetítő intézmények kiküszöbölésére irányuló tevékenységeként írható le. Sadurski, Wojciech: Institutional Populism, Courts, and the European Union. In: Krygier, Martin–Czarnota, Adan–Sadurski, Wojciech (eds.): *Anti-Constitutional Populism,* Cambridge University Press, Cambridge, 2022, 506–521.

5 Tanasescu, Elena Simina: Can Constitutional Courts become populist? In: Belov, Martin (ed): *The Role of Courts in Contemporary Legal Orders.* Eleven International Publishing, The Hague, 2019, 305–319.

a bíróság behódolt a populista kormányzati akaratnak.[6] Bár e felfogás összemossa a bírói populizmus és a kormányzati érdekhez való bírói igazodás fogalmát,[7] jelen összefüggésben az a lényeges, hogy a hangsúly nem az ítélet kommunikációján, hanem a tartalmán van.

Shourie esszéjében az indiai legfelső bíróság számos határozatát nevezi populistának, és élesen kritizálja azokat, elsősorban az ítéletek érdemét vitatva. Ezekben az ügyekben a bíróság alkotmányosnak minősítette az állami foglalkoztatásban alkalmazott kvótarendszert, amely a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok számára biztosított előnyöket.[8]

Hasonlóan tartalomorientált felfogást képvisel González, a kolumbiai alkotmánybíróság egyik bírája. González a bírói populizmust a bíróságok jogvédő, szociálliberális politikai programjával azonosítja, és kifejezetten védelmébe veszi a bírói populizmus egyes formáit, amikor úgy érvel, hogy „*a bíróságok hatékonyabban tudnak ellenállni az autoriter törekvéseknek, ha politikai programjuk széles társadalmi támogatottsággal rendelkezik*".[9]

Ristawati és Salman szerint a bírói populizmus olyan magatartásként ragadható meg, amikor „*a bíró a nép nevében beszél, vagy a bíróság döntéseit a többségi társadalmi akarat befolyásolja és alakítja, még akkor is, ha ez az igazságosság, a pártatlanság vagy a függetlenség szempontjából problematikus*".[10] E szerzők álláspontja szerint a kormány által elfogadott és a társadalmi többség által támogatott jogszabályok megsemmisítése egyértelműen a bírói populizmussal ellentétes magatartás. Megközelítésükben a bírói populizmus kizárólag a döntések tartalmához kapcsolódik, és nem foglalkoznak a populista ítéletek kommunikációs stílusával.

2.2. Kommunikáció stílusorientált megközelítések

A tartalomközpontú megközelítésekkel szemben Harel és Kolt kifejezetten stílusalapú értelmezést ad a bírói populizmusnak. A bírói populizmust a populista politikai

6 Mercescu, Alexandra: Non sequiturs in constitutional adjudication – Populism or epistemic deficit? In: Gárdos-Orosz Fruzsina–Szente Zoltán (eds.): *Populist Challenges to Constitutional Interpretation in Europe and Beyond.* Routledge, London-New York, 2021, 194–216.

7 A populista politikai hatalomnak behódoló bíróságok ítélkezési tevékenységét nem tekintem bírói populizmusnak, mivel éppen a populizmus lényege, a közhangulatnak való megfelelni akarás hiányzik a gyakorlatukból. Az érvek részletes kifejtéshez lásd Bencze Mátyás: What is judicial populism? *Forum: Acta Juridica et Politica,* 2024/2, 59–66.

8 Shourie, Arun: *Falling over Backwards: An Essay on Reservations, and on Judicial Populism.* HarperCollins, h. n., 2006.

9 González-Jácome, Jorge: In Defense of Judicial Populism: Lessons from Colombia. *Verfassungsblog.* https://verfassungsblog.de/in-defense-of-judicial-populism-lessons-from-colombia/ (letöltés: 2025.11.19.).

10 Ristawati, Rosa–Salman, Radian: Judicial Independence vis-a-vis Judicial Populism – The Case of Ulayat Rights and Educational Rights. *Constitutional Review,* 2020/1, 116.

retorikára adott válaszként írják le, amely egyes bírákat arra késztet, hogy „*a közvélekedést és a népszerű társadalmi álláspontokat beépítsék döntéshozatalukba*”.[11] Az általuk elemzett, szabadság- és egyenlőségorientált döntések jogállami és alkotmányos alapon is megindokolhatók lettek volna, a bírák azonban inkább a „*nyers közmeggyőződésre*” vagy „*a nép többségének akaratára*” hivatkoztak.[12]

Hilbink összetett elméleti keretében a bírói populizmust kifejezetten bírói stílusként értelmezi, amely független az ítélet tartalmától, és magában foglalja a bírák tárgyalótermen belüli és azon kívüli megnyilvánulásait is. E megközelítés szerint még a jogalkotó akaratát maximálisan figyelembe vevő vagy éppen szöveghű (textualista) döntés is tekinthető populistának, ha „a nép nevében” megszólaló stílusban születik, és több retorikai elemet felhasznál a „populista eszköztárból”.[13]

Staszewski és Bernstein az Egyesült Államok kontextusában szintén a bírói érvelés sajátos stílusaként írják le a bírói populizmust, amely az autoriter politikai populizmus ismérveit tükrözi: az összetett problémák leegyszerűsítését, a pluralizmus tagadását, a közvetítő intézményekkel szembeni ellenszenvet, az egységes „nép” kizárólagos képviseletének igényét, valamint a végletekben történő gondolkodást.[14] A szerzők ugyanakkor az „exekutivizmust” (az elnök jogköreit kiterjesztően értelmező döntéshozatalt) is a populista bírói magatartás fogalmi elemének tekintik, mivel szerintük az elnök testesíti meg az egységes nép valódi képviselőjét, és miközben „*a bírák a politikai küzdelmek felett állóknak mutatják magukat, ténylegesen kiveszik az elnöki döntéseket az érdemi bírói kontroll alól*”.[15] Ez az elem náluk viszont már arra utal, hogy a bírói populizmust nem csupán stílusbeli, hanem tartalmi kérdésként is keretezik.

2.3. A bírói populizmus komplex értelmezései

A fentebb bemutatott megközelítések közötti ellentmondások arra utalnak, hogy a bírói populizmus nem írható le kizárólag tartalmi vagy kizárólag kommunikációs kérdésként. Kureshi a pakisztáni legfelső bíróság gyakorlatát elemző munkájában a definíció kialakítása során figyelembe veszi mind az ítélkezés kommunikációs oldalát, mind a tartalmát. Osztja azt az álláspontot, amely szerint a populista bírák a hétköznapi

11 Harel, Alon–Kolt, Noam: Populist Rhetoric, False Mirroring, and the Courts. *International Journal of Constitutional Law,* 2020/3, 749.
12 Harel–Kolt: i. m., 759–762.
13 Hilbink, Lisa: Judicial Populism – A Conceptual and Normative Inquiry. *Law & Social Inquiry*, 2024, 17–18.
14 Bernstein, Anya–Staszewski, Glen: Judicial populism. *University at Buffalo School of Law Legal Studies Research Paper,* 2020/5, 2.
15 Bernstein–Staszewski: i. m., 17–18.

emberekhez közel álló nyelvezetet használnak,[16] ugyanakkor a bírói populizmus körét azokra az esetekre szűkíti, amikor a bíróság döntéseivel kifejezetten aktivista módon, közvetlenül lép fel a „korrupt politikai elittel" szemben.[17]

Az, hogy a kommunikáció- és tartalomalapú értelmezések nem zárják ki egymást, nem jelenti azt, hogy a bírói populizmus csak akkor áll fenn, ha egy döntés mindkét szempontból populista. Ahogyan a politikai populizmus is megjelenhet a politikai döntések tartalmában és a politikai kommunikációban egyaránt, a bírói populizmus is több formában ölthet testet.

Kiindulópontom az, hogy a bírói populizmus lényegét a bírák kettős kötöttségének keretében lehet megragadni: egyrészt hűségesnek kell lenniük az igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó normatív jogi-szakmai értékekhez, másrészt – az igazságszolgáltatás iránti bizalom kiépítése és fenntartása érdekében – figyelniük kell a közösség egésze felől érkező igényekre is. Ez alapján populistának az olyan bírói magatartás minősíthető, amely az utóbbit részesíti előnyben az előbbi rovására. A bírói populizmus fogalmi eleme tehát a „néppel" való közvetlen kapcsolat kidomborítása. Ez a „közvetlenség" ellentéte a jogi-szakmai bírói megközelítésnek, azaz az ítélkezés „standard modelljének".

A standard modell egyrészt azt követeli meg, hogy a bírák alapos indok nélkül ne térjenek el a „bevett jogtól", amely a jogszabályok szövegében, az elfogadott jogi doktrínákban, a precedensekben és a megszilárdult bírói gyakorlatban nyilvánul meg. Másrészt a „standard modell" a bírói érvelés elfogadott nyelvezetére is utal, vagyis arra, hogyan fogalmaznak a bírák. Egyetértek Hilbinkkel abban, hogy a standard modelltől való eltérés önmagában még nem feltétlenül jelent bírói populizmust (ahogyan ő is írja: a bírói populizmus nem egyenlő a „*turbófokozatba kapcsolt bírói aktivizmussal*").[18] Bírói populizmusról akkor beszélhetünk, ha a standard modelltől való eltérésnek határozott iránya van.

Amíg a standard modell arra szolgál, hogy a „bevett jog" és az általánosan elfogadott érvelési módszerek az ítélkezés során „szűrjék" a nép akaratát, és így megfontolt, kiegyensúlyozott döntés szülessen, addig a populista bírák – akárcsak a populista politikusok, akik jellemzően „*a közvetítő intézmények feje fölött próbálnak közvetlen kapcsolatot teremteni a »valódi« néppel*"[19] – a „népakaratra" tekintettel megkerülik munkájuk bizonyos szakmai normáit, és így „kvázi-népképviseleti" intézménnyé válnak: a bíróság közvetlenül a „hétköznapi állampolgárokhoz" szól.[20]

16 Kureshi, Yasser: *Seeking Supremacy – The Pursuit of Judicial Power in Pakistan.* Cambridge University Press, Cambridge, 2022, 258.
17 Kureshi, Yasser: What is judicial populism and how does it work in Pakistan? *Prism.* https://www.dawn.com/news/1461194 (letöltés: 2025.11.10.).
18 Hilbink: i. m., 27.
19 Sadurski: i. m., 510.
20 Harel–Kolt: i. m., 749.

A bíróság tehát vagy döntése tartalmával, vagy az ítélet indokolásának stílusával szolgálja a (vélt) többség pillanatnyi hangulatát vagy érzéseit. Mindkét esetben találkozik, és szimbolikusan egyesül a „bíró" és a „nép" ugyanúgy, ahogy a populista politikai vezetők is a néppel való egységüket hangsúlyozzák.

Mindezekből következik, hogy még a teljesen technokrata nyelvezeten írt ítéletek is lehetnek populisták, ha tartalmuk megfelel a közvélemény hangulatának („döntési populizmus"), míg egy olyan döntés is lehet populista nyelvezetű („retorikai populizmus"), amely eredményében nem tükrözi a közvéleményt. A bírói populizmus legfeltűnőbb esetei természetesen azok, amelyek tartalmukban és stílusukban is populisták („teljes körű populizmus").

Közös jellemzőként mindhárom típust a nyilvánossággal való közvetlen kapcsolat határozza meg, de aktivistának nem ugyanolyan mértékben minősülnek. Ezek figyelembevételével a következő táblázat foglalja össze a bírói populizmus változatainak főbb jellemzőit.

A bírói populizmus változatai és főbb jellemzőik[21]

A bírói populizmus változatai	Viszonya az ítélkezés standard modelljéhez		Példák (a következő alfejezetekből)
	Tartalmilag	Stílusában	
Döntési	Aktivista (megfelelés a közhangulatnak)	Jogi-szakmai (követi a bírói indokolások bevett stílusát)	„Jóléti turizmussal" kapcsolatos ügyek az EuB előtt
Retorikai	Formalista (a bevett jog alapján dönt)	A „nép hangján" szólal meg	„Biztonsági őrök" ítélet
Teljes körű	Aktivista (megfelelés a közhangulatnak)	A „nép hangján" szólal meg	„Rezesova"-ügy

3. A retorikai bírói populizmus stílusa

A kontinentális (civiljogi) jogrendszerekben, ahová a magyar is tartozik – ahol a bíró szakszerű eljárásának tükröződnie kell az ítélet szövegében –, a retorikai populizmus azonosítása nem túl nehéz feladat. Az ilyen esetekben a populizmus közvetlenül a bíróság

21 Az ábra a szerző szerkesztése

nyelvhasználatában jelenik meg: a bíróság populista kommunikációs eszközöket alkalmaz, például személyes hangvételt üt meg, az érzelmekre hatóan fogalmaz, vagy eltér a bevett jogi szaknyelvtől a hétköznapi nyelvhasználat javára.

Erre példa lehet az a nagy nyilvánosságot kapott ügy, amelyben a híradások tanúsága szerint egy emberölés miatt indult büntetőeljárásban a bíró, aki bizonyítottság hiányában felmentette a biztonsági őrként dolgozó vádlottakat, a határozat szóbeli indokolásában az áldozatok jelen lévő hozzátartozóira tekintettel azt mondta: „*A bíróság jelen ügyben nem igazságot, hanem jogot szolgáltatott. Jogot szolgáltattunk, mert mást nem szolgáltathattunk.*"[22] A megfogalmazás azt a populáris közhelyet visszhangozza, hogy a bíróság nem szolgáltat igazságot, csupán „jogot" akkor, amikor jogszerűen eljárva felmenti azt, akivel szemben nincs elegendő bizonyíték (és aki ezért akár ártatlan is lehet).

Más ügyben „hangulatfestő", de jogilag irreleváns kifejezések szerepelnek a szakszerű jogi megfogalmazások helyett. Az olaszliszkai lincselés elsőfokú határozatában például szerepel olyan kitétel, hogy az ötödrendű vádlott „rekedtes, érdes" hangon kiabált, illetve felbukkan az alapvető populista toposz is, a „jók" (az ország jóérzésű többsége) és a „gonoszok" (a megbánást – a bíróság szerint – csak tettető vádlottak) végletes szembeállítása. A szóbeli indokolásban a bíró külön kitért az elkövetést közönyösen figyelő, a vádlottakkal azonos nemzetiségű helyi lakosokra, illetve esetek említése nélkül elmondta, hogy az ügyet követően az ítélethirdetésig „*havonta, kéthavonta olvashattunk arról, hogy hasonló cselekmények történtek hasonló indíttatásból*", és ehhez az elkövetők szolgáltatták a példát.[23]

Ugyanúgy a retorikai populizmus körébe sorolhatjuk a híres-hírhedt „Rezesova"-ügyet. 2012-ben a szlovák állampolgár (és hazájában „celeb") elkövető négy ember halálát okozta egy autópálya-balesetben Magyarországon. Az elsőfokú bíróság hatévnyi szabadságvesztést szabott ki, amelyet a közvélemény nagy része túl enyhének tartott, és ez komoly társadalmi felháborodást váltott ki – sokan úgy vélték, hogy a tehetős emberek mindig kedvezőbb elbánásban részesülnek a magyar igazságszolgáltatásban, amelyet még tetézett az elkövető külföldi és „celeb" mivolta. A másodfokú bíróság 2014-ben kilenc évre súlyosította a büntetést. A tanács elnöke szóbeli indokolásában kifejtette, hogy a súlyosítás egyik oka „*a közfelháborodás nagysága*" volt. Szempontunkból fontos, hogy – szemben a másodfokú bíró állításával – a magyar büntetőjog nem ismeri el a „közfelháborodást" súlyosító körülményként, ezért a bíró megjegyzése

22 https://index.hu/belfold/2016/04/20/felmentettek_a_hajogyari_gyilkossaggal_vadolt_biztonsagi_oroket/?token=9011f5082a8721db8cbbabc306f74e16 (letöltés: 2025.11.10.).

23 Scipiades Erzsébet: Százhuszonöt év börtön az olaszliszkai gyilkosoknak. *Népszava,* 2009/126, 9. Az eljáró bíró nem részletezte, hogy milyen ügyekre gondol, viszont az említett időszakban igazán súlyos bűncselekményeket éppen a romák sérelmére követtek el Magyarországon. Ilyen volt a hírhedt roma sorozatgyilkosság ügye: https://barankovicsarchiv.hu/cikk/a-romagyilkossagok-rovid-kronikaja (letöltés: 2025.11.10.).

populista retorikai eszköznek tekinthető. (Ez az ügy egyébként szemlélteti a „teljes körű" bírói populizmust is, mert a kiszabott büntetés a közvélemény haragjának megfelelően számottevően eltért a hasonló tényállású ügyekben szokásos büntetési mértéktől.)[24]

4. A döntési populizmus stílusa

A retorikai populizmus esetében viszonylag könnyű azonosítani a populizmus jeleit, hiszen a populista elemek közvetlenül az ítéletek nyelvezetében jelennek meg. A technokrata stílusú döntések esetében azonban azt gondolhatnánk, hogy csak részletes, mély tartalmi-dogmatikai elemzés derítheti ki, minősíthetők-e populistának, azaz hogy a döntés kialakításakor a szakmai szempontok helyett vagy azok mellett a bíróság tekintettel volt-e a közhangulatra. Mercescu is azt hangsúlyozza, hogy a populista döntések retorikája nem feltétlenül tér el a „szokásos" bírói nyelvezettől: a populista bíróságok sokszor ugyanazon a jogi-szakmai nyelven beszélnek, mint más bíróságok.[25] Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a döntési populizmus egyértelmű példáit, láthatóvá válik, hogy ezek a döntések is gyakran járnak együtt egy sajátos érvelési stílussal.

A döntési populizmus egyik legerősebb példája Blauberger és szerzőtársainak elemzéséből ismerhető meg. A szerzők azt vizsgálták, hogyan változott meg az Európai Unió Bíróságának ítélkezési gyakorlata a 2010-es évek közepén az uniós polgársághoz kapcsolódó szociális ellátásra való jogosultságok területén. Meggyőzően érvelnek amellett, hogy a szigorúbbá váló bírói értelmezést nem magyarázza kellőképpen sem a jogalkotói „megtorlás", sem a tagállami ellenállás fenyegetése, mivel ezeknek a veszélye jóval korábban is fennállt, a bíróság mégsem tért el jogkiterjesztő gyakorlatától.

A szerzők szerint a fordulat akkor következett be, amikor a média (jelentős részben a bulvármédia) intenzíven és negatív módon kezdte tematizálni az eltérő állampolgárságú személyeknek járó szociális ellátások kérdését, gyakran olyan kifejezésekkel élve, mint „szociális turizmus" vagy „jóléti migráció", amellyel együtt e gyakorlatok közvélemény általi megítélése változott.[26] A bíróság döntéseiben ennek figyelembevételére „természetesen" semmilyen utalás nincs, és ugyanazt a korábbról megszokott, személytelen, technokrata jogi nyelvezetet használja, álláspontja mégis határozottan mozdult el a szociális jogok szűkítésének irányába, ami a populista nyomás hatására utal.

24 Bencze Mátyás: *„Everyday Judicial Populism" in Hungary. Review of Central and East European Law,* 2022/1, 44–45.

25 Mercescu: i. m., 208.

26 Blauberger, Michael–Heindlmaier, Anita–Kramer, Dion–Sindberg Martinsen, Dorte–Sampson Thierry, Jessica–Schenk, Angelika–Werner, Benjamin: ECJ Judges Read the Morning Papers. Explaining the Turnaround of European Citizenship Jurisprudence. *Journal of European Public Policy,* 2018/10, 1422–1441.

4.1. Indokolási formalizmus

Mercescu egy román alkotmánybírósági döntés elemzése kapcsán beszél „gyenge érvelésről" (érvelési hibákról vagy éles és indokolatlan jogi állaspontváltozásokról), amely arra utal, hogy a bíróság szakmai szempontok helyett más motivációk alapján döntött. Ezt a motivációt ugyanakkor szakmai-jogi nyelvezettel leplezi.[27] Bár Mercescu ezt a kormányzati akaratnak való bírói behódolás jelének tekinti, mondanivalójából levonható az a következtetés, hogy a „gyenge érvelés" a döntési populizmus velejárója is lehet.

A „gyenge érvelés" nem azt jelenti, hogy az ítéletből hiányoznának az érvek, vagy azok abszurdak lennének. Inkább arról van szó, hogy az indokolás látszólag hibátlan jogi érvekre épít, ám a jogászszakma tagjai számára mégsem meggyőző, mert a döntés mögött valójában nem azok az indokok állnak, amelyeket a bíróság feltüntet. Ezt a sajátos bírói stílust nevezem indokolási formalizmusnak.

A bírói formalizmust első ránézésre a bírói populizmus ellentétének is tekinthetnénk, mert ahhoz hagyományosan az a képzet tapad, hogy a formalista bíró a jog és a joggyakorlat kiszámíthatóságát tartja mindenekfelett álló értéknek, és ítélkező tevékenységének határait a törvény szövege, az esetjog, a bevett jogdogmatikai álláspontok és az elfogadott jogértelmezési módszerek jelölik ki.

Ezért lehet meglepő, hogy Staszewski és Bernstein állítása, amely szerint a formalista érvelési módszerek – például a szillogizmus vagy a szigorú textualizmus – a bírói populizmust szolgálhatják. Szerintük e módszerek segítségével a bírák úgy állíthatják be a nehéz esetekben hozott ítéleteiket, mintha azok logikailag szükségszerűek lennének („egy helyes döntés") – ez pedig az antipluralista populista gondolkodásra jellemző.[28] Álláspontom szerint a bírói formalizmus valóban szolgálhat populista érdekeket bizonyos esetekben, de más okból, mint azt a szerzők állítják.

Fontos ugyanis különbséget tenni a döntési formalizmus (a bevett joghoz való feltétlen hűség a döntés meghozatalakor) és az indokolási formalizmus között, amely a döntés alátámasztására vonatkozik. Az indokolási formalizmus lényege, hogy bár a bíró a döntést valójában jogon kívüli szempontok alapján hozza meg (például közhangulat, politikai elvárások vagy közvetlen erkölcsi megfontolások), az indokolást úgy fogalmazza meg, mintha döntését teljes mértékben a szakmai, jogi érvek vezérelték volna.[29] A formális, technokrata, első olvasásra meggyőző érvelés elrejti a valódi döntési logikát. A formalizmus

27 Mercescu: i. m., 194–216.

28 Bernstein–Staszewski: i. m., 29.

29 Matczak, Marcin–Bencze, Mátyás–Kühn, Zdenek: EU Law and Central European Judges – Administrative Judiciaries in the Czech Republic, Hungary and Poland Ten Years after the Accession. In: Bobek, Michal (ed.): *Central European Judges under the European Influence. The Transformative Power of The EU Revisited.* Hart Publishing, Oxford, 2015, 67–69.

így kiváló eszköze lehet a döntési populizmus elfedésének is: a populista döntés nehezen támadható, hiszen az indokolás szakmai benyomást kelt.

A bírói populizmus indokolási formalizmussal történő leplezésének példája a 2009-es „olaszliszkai gyilkosság" ügyében hozott fellebbviteli bírósági döntés. A másodfokú ítélet a két 16 év alatti fiatalkorú vádlottat a maximális szabadságvesztés-büntetésre (10 év) ítélte, mert két felnőttel együtt részt vettek egy férfi halálra verésében.[30] Az ítélet sokkal szigorúbb volt, mint az a bevett bírósági gyakorlatból következett volna.[31] Az ügy fontos jellemzője volt, hogy az elkövetők a roma kisebbség tagjai voltak, és egy köztiszteletben álló magyar nemzetiségű tanárt öltek meg. A gyilkosságot, ahogyan arra az elsőfokú ítélet is kitért, példátlan felháborodás követte. A jogerős döntés indokolásának nyelvezete ugyanakkor professzionális volt, a büntetőjog semleges terminológiáját használta, és nem alkalmazott retorikai eszközöket, míg maga a döntés maximálisan alárendelődött a közhangulatnak.

A fentiek alapján egyetértek Hilbinkkel abban, hogy a stílus valóban fontos a populista bírói magatartás azonosításában. A retorikai populizmus esetében a populizmus jelei (a bírák közvetlenül a nyilvánossághoz forduló kommunikációja) viszonylag könnyen azonosíthatók.[32] A döntési populizmus vonatkozásában azonban az ítélet stílusa („indoklási formalizmus") csak a populizmus „gyanúját" jelzi, és a verdikt pontos besorolásához további mélyreható dogmatikai és diszkurzuselemzésre van szükség. Az indokolási formalizmus ugyanis a populizmustól eltérő bírói felfogás jele is lehet. Például jelezhet bírói pragmatizmust (azaz a bírák által végzett „társadalmi mérnökösködést"), egy autoriter kormányzatnak történő behódolást (mint a román alkotmánybíróság említett ügyeiben), vagy utalhat egyszerű „bírói műhibára".

5. Következtetések

A tanulmányban amellett érveltem, hogy a bírói populizmus egy olyan bírói magatartásforma, amely a jogi és szakmai követelmények rovására a nagyközönség által érzékelt elvárásoknak kíván megfelelni. A bírói populizmus megnyilvánulhat a bírósági döntés tartalmában, a bírósági retorikában vagy a kettő kombinációjában. Ha a populista bírósági döntéseket további elemzés céljából azonosítani kell, akkor a retorikai értelemben vett bírósági populizmus esetei könnyebben felismerhetők. Az ilyen ítéletek általában több jogilag irreleváns, de a hétköznapi nyelvhez közel álló kifejezést

30 Debreceni Ítélőtábla, 506/2009/89.
31 Bencze Mátyás: Bírói populizmus. *Szuverén*. https://szuveren.hu/jog/biroi-populizmus (letöltés: 2025. 12. 02.).
32 Hilbink: i. m., 11.

használnak, amelyek alkalmasak az érzelmek felkorbácsolására. De az is előfordulhat, hogy akár közvetlenül utalnak a közvéleményre és a „jóérzésű átlagemberek" elvárásaira.

A döntési populizmus azonosítása összetettebb megközelítést igényel. Az ilyen ítéletek nyelvezete nem tér el az érvelés „standard modelljétől", hagyományos, bevett jogi indokokra támaszkodnak, és a döntéseket ezek logikai következményeként mutatják be. Ebben az esetben a határozatok mélyreható elemzése szolgálhat útmutatóként arra vonatkozóan, hogy valóban populisták-e. Döntési populista ítéletről akkor beszélhetünk, ha két feltétel teljesül. Az egyik, hogy megfelel a közvélemény tényleges (vagy érzékelt) elvárásainak, a másik pedig, hogy a döntés eltér a vonatkozó jogi indokokon alapuló megoldástól (ha csak az első feltétel teljesül, akkor nem bírósági populizmusról van szó, hanem arról a szerencsés helyzetről, amikor a jól megfontolt bírói döntés eredménye megfelel a közhangulatnak is).

Az első feltétel teljesülésének megállapításához az ügy politikai és társadalmi kontextusának empirikus elemzésére van szükség. A második feltétel megvalósulását az jelenti, ha a döntési populizmus egy bizonyos érvelési stílussal, az indokolási formalizmussal párosul. A bíróság nem ad számot (mert nem tud számot adni) döntése valódi indokairól, ezért vannak hibák vagy hiányosságok az ítélet indokolásában, és a jogi érvek nem elég meggyőzőek. Mindazonáltal az indokolási formalizmus alkalmas arra, hogy az érvek a felületes olvasó szemében szakmainak tűnjenek. Ezért a „döntésipopulizmus-gyanús" ítéletek további vizsgálatához komoly jogdogmatikai szakértelemre van szükség. Ily módon dönthető el, hogy a bíróság határozata megfelelő jogi igazolás nélkül tér-e el a törvény szövegétől, az uralkodó jogi doktrínáktól vagy a releváns ítélkezési gyakorlattól.

Boda-Balogh Éva[*] *– Győrfi Tamás*[**]

Mozaikok a magyar Alkotmánybíróság jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatához

Empirikus elemzés (2005–2023)

Szabadfalvi József tiszteletére

Magyarországon 2010 óta a jogállamiság és a demokrácia eróziója van folyamatban.[1] Mára Magyarországot egyetlen nemzetközi demokrácia index sem sorolja a teljes demokráciák közé. A *Freedom House* átmeneti vagy hibrid rezsimként jellemzi az országot, és 2019 óta az uniós tagállamok között egyedüliként a részben szabad kategóriába sorolja.[2] A *V-Dem* demokrácia jelentése az ország besorolását 2010-ben liberális demokráciáról választási demokráciára, 2022-ben pedig választási autokráciára változtatta.[3] A jogállamiság helyzetét megfigyelő *World Justice Project* (a továbbiakban: *WJP*) rangsorában 2015 óta 43 helyet esett vissza Magyarország értékelése (igaz, a lista 2015-ben még csak 102 országot foglalt magában), a 2025-ös adatok alapján 143 állam közül a 79. helyet foglalja el, regionálisan pedig az utolsó a rangsorban (31/31).[4] A *V-Dem rule of law* indexe szerint, amely ugyancsak 0-tól 1-ig pontozza a jogállamiság helyzetét, Magyarország indexe a 2010-es 0,79 pontról 2024-re 0,58 pontra csökkent. Összehasonlításképpen, az EU egészének értéke 2010-ben 0,92, míg 2024-ben 0,89 pont volt, vagyis az olló 0,13 pontról 0,31 pontra nőtt.[5] Az Európai Unió tagállamai között

* Boda-Balogh Éva, egyetemi adjunktus, DE ÁJK. E-mail: balogh.eva@law.unideb.hu

** Győrfi Tamás, egyetemi tanár, Aberdeeni Egyetem. E-mail: t.gyorfi@abdn.ac.uk

1 Lásd például Fleck Zoltán–Gadó Gábor–Halmai Gábor–Hegyi Szabolcs–Juhász Gábor–Kis János–Körtvélyesi Zsolt–Majtényi Balázs–Tóth Gábor Attila: Vélemény Magyarország Alaptörvényéről. *Fundamentum*, 2011/1, 61–77.; Bánkuti Miklós–Dombos Tamás–Fleck Zoltán–Halmai Gábor–Rozgonyi Krisztina–Majtényi Balázs–Majtényi László–Polgári Eszter–Scheppele, Kim Lane–Somody Bernadette–Uitz Renáta: Vélemény Magyarország alkotmányos rendjéről. *Fundamentum*, 2012/1, 5–34.; Fórum a jogállami gondolkodás csapdájáról. *Fundamentum*, 2018/1–2, 45–71.; Sajó András: Ruling by Cheating – Governance in Illiberal Democracy. Cambridge University Press, Cambridge 2021; Tóth Gábor Attila: *Nemdemokrácia – Az alkotmányjogi patológia és terápia alapjai*. Oriold és Társai, Budapest, 2024.

2 https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2025 (letöltés: 2025.09.17.).

3 V-Dem Institute, Democracy Report 2025. Table A1. 52. https://www.v-dem.net/documents/61/v-dem-dr__2025_lowres_v2.pdf (letöltés: 2025.10.19.).

4 https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Hungary/ (letöltés: 2025. 09. 15.).

5 A *rule of law* index része a *V-Dem dataset*nek (https://v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/), s a "v2x_rule" alatt érhető el.

Magyarország a jogállamiság követelményeinek betartásában a legrosszabbul teljesítő államok egyike, az Európai Bizottság jogállamiság-jelentéseiben évről évre számos aggályt fogalmaz meg a jogállamiság egyes követelményeinek magyarországi érvényesülésével kapcsolatban, és Magyarországgal szemben a jogállamiság alapértékeinek súlyos megsértése miatt számos uniós eljárás van folyamatban.[6]

Alkotmányos demokráciákban az alkotmánybíráskodás lehet az egyik intézményes kontroll a jogállamiság követelményeinek betartása felett. Magyarországon azonban a fékek és ellensúlyok rendszerének szisztematikus leépítése során az első lépések között került sor az Alkotmánybíróság átalakítására,[7] amelynek következtében megváltozott a testület autonómiája és autoritása.[8] Az alkotmányjogászok között széles körben elfogadott az az álláspont, hogy a magyar Alkotmánybíróság éppen ezért immár nem tudja érdemben ellátni a jogállamiság védelmezőjének a szerepét.[9]

E helyen nem akarunk általános ítéletet alkotni arról, hogy az Alkotmánybíróság mennyiben tudja a jogállam védelmezőjének szerepét betölteni. Ugyanakkor úgy gondoljuk, az AB jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatának empirikus módszerekkel való áttekintésével tanulmányunk képes érdemben hozzájárulni ehhez a vitához. Arra vállalkozunk, hogy a testület 2005–2023 közötti, a jogállamisággal kapcsolatos döntéseinek néhány, empirikus mutatókkal megragadható tendenciáját azonosítjuk. Tanulmányunk 1. pontjában azt mutatjuk be, hogy elemzésünk a jogállamiság milyen felfogására épül, és miként vontuk meg a felhasznált adatok körét. Ezt követően, a 2. pontban azt elemezzük, hogy az Alkotmánybíróság milyen gyakran vizsgálta a jogállamiság sérelmét, majd a 3. pontban a vonatkozó alkotmánybírósági gyakorlat robusztusságát vizsgáljuk meg, s a 4. pont foglalja össze tanulmányunk konklúzióját.

Elemzésünk a *HunConCourt* projekt[10] keretében készülő, a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatáról számos információt tartalmazó *HunConCourt* adatbázison alapul, így mielőtt érvelésünk érdemi részére térnénk, talán hasznos az adatbázisunk néhány

6 Fazekas Flóra: Látlelet a magyar jogrendszer állapotáról – A közös európai alapértékek sérelmére vonatkozó uniós eljárások. *Jogtudományi Közlöny*, 2025/7–8, 328–339.

7 Chronowksi Nóra: Az alkotmánybíráskodás sarkalatos átalakítása. *MTA Law Working Papers,* 2014/08; Gárdos-Orosz Fruzsina: Alkotmánybíróság 2010–2015. In: Jakab András–Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016, 442–479.

8 Lásd részletesebben Győrfi Tamás–Sólyom Péter: The Anatomy of a Regime Ally Court – The Case of the Hungarian Constitutional Court (megjelenés alatt).

9 Halmai Gábor: In Memoriam magyar Alkotmánybíróság: A pártos alkotmánybíráskodás első éve. *Fundamentum*, 2014/1–2, 36–64.; Somody Bernadette: Újmagyar alkotmánybíráskodás – Újszerű elvi tételek a határozatokban. *Fundamentum*, 2014/1–2, 77–80.; Chronowski, Nóra–Kovács, Ágnes–Körtvélyesi, Zsolt–Mészáros, Gábor: The Hungarian Constitutional Court and the Abusive Constitutionalism. *MTA Law Working Papers*, 2022/7, 1–41.; Kovács, Kriszta–Tóth, Gábor Attila: Constitutional Review as a Democratic Instrument. *Review of Central and East European Law*, 2023/3–4, 473–489.

10 A projekt az NKFIH támogatásával valósul meg (K146803). A kutatócsoport további tagjai: Chronowksi Nóra, Deák Izabella, Fazekas Flóra és Sólyom Péter. A projektről lásd részletesebben: https://jog.tk.elte.hu/hunconcourt-database

általános vonását bemutatni.[11] Az adatbázis építése még folyamatban van, jelenleg a teljes ülésben meghozott,[12] Magyar Közlönyben kihirdetett, 2005–2023 közötti AB-határozatokról állnak rendelkezésünkre az adatok.[13]

Adatbázisunk alapegysége nem az AB egy-egy határozata, hanem a határozat rendelkező részébe foglalt döntés (a továbbiakban: rendelkezés). Ennek oka, hogy egy AB-határozat több, egymástól elválasztható döntést tartalmazhat, amelyek különböző kérdésekre adnak választ, és amelyek a rendelkező rész pontjaiból általában jól beazonosíthatók. Ez azt jelenti, hogy az AB-határozat rendelkező részének egy pontja képezi adatbázisunk elemi egységét, s ehhez rendeltük hozzá a rendelkezés több mint negyven változóját.

A *HunConCourt* adatbázisba felvitt adatok négy nagy csoportba sorolhatók: (1) a döntés beazonosításához szükséges adatok (a határozat száma, az ügy azonosítója, a meghozatal dátuma); (2) az AB eljárására vonatkozó adatok (az indítványozó, a hatáskör, a rendelkezés típusa, az időbeli hatály, a jogkövetkezmény); (3) az ügy tartalmára vonatkozó adatok (például a támadott jogi aktusra vonatkozó adatok, a vonatkozó alkotmánybeli rendelkezések, az alkotmányos tárgykör, a jogterület, az eset kulcsszavai); (4) a bírákra vonatkozó adatok (például a döntéshozatalban részt vevő bírák, az előadó alkotmánybíró, a vélemények eloszlása, a párhuzamos vélemények, a különvélemények, a bírák szavazatai).

11 https://hunconcourtdatabase.hu/ Az adatbázis kialakításával kapcsolatos módszertani dilemmáinkról lásd részletesen: Boda-Balogh Éva–Deák Izabella–Fazekas Flóra–Győrfi Tamás–Kovács Ágnes–Sólyom Péter: Módszertani kérdések az alkotmánybíráskodás gyakorlatának empirikus elemzéséről. *Közjogi Szemle*, 2019/4, 11–20.

12 Ennek indoka, hogy az Alkotmánybíróság eljárásában a legfontosabb ügyek eldöntésére teljes ülésben kerül sor. A jelenleg hatályos alkotmánybírósági törvény (2011. évi CLI. törvény az Alkotmánybíróságról, a továbbiakban: Abtv.) 50. § (2) bekezdés f) pontja szerint az AB teljes ülésben dönt „*minden olyan ügyben, amelyben a teljes ülés döntését az ügy társadalmi vagy alkotmányjogi jelentősége, bonyolultsága, az alkotmányos joggyakorlat egységének megőrzése, illetve egyéb fontos ok indokolja*". Emellett mind a korábbi (1989. évi XXXII. törvény az Alkotmánybíróságról), mind a jelenleg hatályos alkotmánybírósági törvény meghatározta azokat a hatásköröket, amelyek gyakorlása során kizárólag teljes ülésben dönthet az AB (régi Abtv. 30. § (1) a)–e), Abtv. 50. § (2) a)–b)).

13 Az adatbázisba először a magyar AB teljes ülésben meghozott, a Magyar Közlönyben kihirdetett határozatait visszük fel. Az AB 2005–2017 közötti rendelkezéseire vonatkozó adatokat már a nyilvánosság számára elérhetővé tettük. A jelenlegi, második fázisban az AB teljes gyakorlatát szeretnénk lefedni, így visszamenőleg 1990-ig, illetve 2026-ig visszük fel az adatokat. A második fázisban egy bővítést tettünk a határozatok körét tekintve: a bírói döntéssel szembeni alkotmányjogi panasz esetében nemcsak azokat a határozatokat visszük fel, amelyeket teljes ülésben hozott meg a testület, és a Magyar Közlönyben kihirdették, hanem az összes érdemi döntést. Az adatbázis angol nyelvű.

1. Elméleti megfontolások az adatok körének meghatározásához

1.1. Az elemzés alapjául szolgáló jogállamiság-fogalom

A jogállamiság egyike a jogelmélet sokat vitatott fogalmainak. Éppen ezért fontos azt tisztázni, hogy amikor az Alkotmánybíróságnak a jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatát empirikus elemzésnek vetjük alá, elemzésünk a fogalom mely felfogására épül, ugyanis a jogállamiság eltérő felfogásai az Alkotmánybíróság rendelkezéseinek más-más körét metszik ki. E tanulmány keretei között nem lehetséges, de nem is szükséges a jogállamiság fogalmának mélyreható elemzését adnunk.[14] Néhány elméleti összefüggést tartunk itt csupán fontosnak kiemelni, amelyekre figyelemmel voltunk az adatbázis kialakítása során is.

Amikor a jogállamisággal kapcsolatos esetek körét akarjuk megvonni, több egyaránt plauzibilis kritérium is alkalmazható lenne. Valamennyi mellett szólnak bizonyos érvek, mi most azt mutatjuk be, hogy saját elméleti stratégiánk milyen megfontolásokra épült. Mivel ez transzparenssé teszi az eljárásunkat, arra is mód van, hogy akik nem értenek egyet a mi elméleti stratégiánkkal, adatbázisunkat használva a saját jogállamiság-felfogásuk alapján válasszák ki a releváns rendelkezéseket, és ez alapján elemezzék a jogállamiság helyzetét.

Eljárhatnánk úgy, hogy az Alkotmánybíróságnak pusztán azon rendelkezéseire fókuszálunk, amelyekben a testület azokra az alkotmányhelyekre támaszkodott, amelyek explicit módon utalnak a jogállamiságra, vagyis ahol a jogállam pozitív jogi fogalomként jelenik meg.[15] Egy ilyen elemzés a mi esetünkben az Alkotmánybíróságnak csak a régebbi Alkotmány[16] 2. § (1) bekezdésére, illetve az Alaptörvény[17] B) cikk (1) bekezdésére alapított rendelkezéseit venné figyelembe. Ez az elméleti stratégia kétségtelenül egy világos és egyértelmű elemzési kritériumot használna, de meglehetősen elégtelen eredményre vezetne. Ennek oka, hogy a jogállam nemcsak pozitív jogi, hanem egyben olyan jogdogmatikai fogalom is, amelyet egy sor részletesebb elv és szabály céljának magyarázatára és igazolására használunk.[18] Egy példával élve, a tisztességes bírósági eljáráshoz való jognak a jogállamiságból levezethető követelményét a magyar

14 Az itt bevezetett elméleti megfontolások részletes elemzését lásd Győrfi Tamás: Jogállamiság. In Jakab András–Könczöl Miklós–Menyhárd Attila–Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András) 2023. http://ijoten.hu/szocikk/jogallamisag (letöltés: 2026.01.07.).

15 Győrfi: i. m., 8.

16 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról (a továbbiakban: Alkotmány).

17 Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) (a továbbiakban: Alaptörvény).

18 Győrfi: i. m., 7–8.

Alaptörvény külön is nevesíti, vagyis az Alaptörvény B) cikk (1) bekezdése és a XXVIII. cikke az általános és a különös viszonyában állnak egymással. Vagyis, ha ez a jog nem lenne külön nevesítve, akkor is levezethető lenne a jogállamiság fogalmából. Ez az igazolási viszony fordítva is működik: egy állam akkor is lehet jogállam, ha ezt egyetlen tételes jogszabály sem mondja ki, a pozitív jog szabályai pusztán a jogállam jogdogmatikai fogalmából levezethető speciális szabályokat tartalmazzák explicit módon. Az Egyesült Királyság például minden bizonnyal a 2005-ben elfogadott *Constitutional Reform Act* előtt is jogállam volt már, noha a pozitív jogban először ez a jogszabály utalt a *rule of law* fogalmára.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az Alaptörvény jogállamiságot deklaráló cikke egyfelől igazolja a jogrendszer számos pozitív jogi szabályát, másfelől pedig egy *reziduális* szabályként funkcionál: a jogállamnak azokat a követelményeit lehet a jogállamiság-klauzulára hivatkozva érvényesíteni, amelyeket más, speciálisabb szabály nem véd. Ha tehát vizsgálatunk pusztán az Alkotmány és az Alaptörvény jogállamiságot deklaráló klauzuláira összpontosítanánk, akkor éppen ezen alkotmányhelyek reziduális jellegét tagadnánk. A különböző jogrendszerek a jogállamiságból levezethető követelmények más-más körét védik speciális szabályokkal, illetve az általános reziduális szabállyal (már ahol létezik ilyen). Egy olyan összehasonlító vizsgálat, amely pusztán a reziduális szabályokra alapozott joggyakorlatokat vetné össze, teljesen megbízhatatlan képet adna arról, hogy az egyes jogrendszerek mennyire felelnek meg a jogállamiság követelményének általában, hiszen a jogi szabályozás egy teljesen esetleges vonására épülne.

Nem kerülhetjük el tehát azt a feladatot, hogy a jogállamiság fogalmának valamilyen elméletileg védhető konstrukciójára építsük az elemzésünket, akkor sem, ha így a fogalom határainak megvonásánál óhatatlanul bizonyos értékítéleteket kell tennünk.

Bár a jogállamisággal kapcsolatos szakirodalom gyakran megkülönbözteti a jogállamiság formális és tartalmi felfogásait, úgy véljük, szerencsésebb, ha nem két különböző jogállamiság-felfogást különböztetünk meg, hanem azt mondjuk, hogy a jogállamiság sok különböző felfogása elhelyezhető egy spektrumon, s ahogy a spektrum egyik végpontjától a másikig haladunk, úgy válik a jogállam egyre tartalmasabb fogalommá. E belátást szem előtt tartva azt mondhatjuk, hogy elemzésünk a jogállamiság egy olyan, még mindig inkább formális felfogására épül, amelynek kritériumait illetően nagyfokú konszenzus van az irodalomban. Vagyis, a jogállamiság számos teoretikusa további követelményeket is hozzáadna a mi listánkhoz, de az általunk felsorolt követelmények csaknem valamennyi jogállamiság-felfogásnak a részét képezik. E formális jogállamiság-felfogásnak három fő összetevője van: (1) a legalitás elve, vagyis az az elv, hogy a közhatalmi döntéseknek mindig valamilyen jogszabályi felhatalmazottságon kell alapulnuk; (2) a jogbiztonság elve, vagyis az a követelmény, hogy az államnak olyan

jogszabályokat kell alkotnia, amelyekhez a címzettek képesek magatartásukat igazítani, és egyben arra is számíthatnak, hogy az állam velük szemben alkalmazott intézkedései megfelelnek ezeknek a jogszabályoknak; (3) a tisztességes eljárás elve, amely a bírósági és hatósági döntéshozatallal szemben támasztott procedurális követelmények összefoglaló elnevezése.

Ugyan az itt képviselt jogállamiság-felfogás még mindig formálisnak nevezhető, de közel sem üres, vagy formalisztikus abban az értelemben, hogy ne rendelkezne kellő kritikai potenciállal.[19] Az alkotmánybírósági gyakorlat puszta volumene is bizonyítja, hogy még egy ilyen formális jogállamiság-felfogás is az állam tevékenységének megítélésére szolgáló fontos normatív mérce. Ugyanakkor azt is fontos itt megemlíteni, hogy melyek azok a kritériumok, amelyek számos jogállamiság-felfogás részét képezik ugyan, de kívül esnek az itt alkalmazott koncepción.

Jó érvek szolgálnak például amellett, hogy a törvény előtti egyenlőség eszméjét is a jogállam részének tekintsük, mint ahogy ezt a jogállam számos teoretikusa teszi.[20] A törvény előtti egyenlőség elvéből nem az következik, hogy mindenkire ugyanazok a jogszabályok vonatkozzanak, hanem hogy az esetleges eltérő bánásmódnak van-e valamilyen észszerű indoka, ez a kérdés pedig mindig csak az igazságosság valamely szubsztantív felfogásának fényében válaszolható meg.[21] A jogállamiság elemzésünkben használt felfogása miatt azonban az Alkotmánybíróságnak az egyenlőségi elvre épülő esetjoga kívül esik e tanulmány keretein.

A jogállam legtöbb mai felfogása szerint az alapjogok egy bizonyos szintjének védelme nélkül sem beszélhetünk valójában jogállamról.[22] Ugyan az itt használt formális megközelítésnek is része számos alapjog, de ezt az indokolja, hogy ezek közvetlenül kapcsolódnak a jogállamiság fentebb azonosított összetevőihez, mindenekelőtt a tisztességes eljárás eszméjéhez. Következésképpen elemzésünk nem terjed ki az összes alapjoggal kapcsolatos alkotmánybírósági gyakorlatra.

Az empirikus elemzéshez használt jogállamiság-felfogás tisztázása már csak azért is fontos, mert ez segít annak megértésében, hogy a jogállamiság erózióját kimutató nemzetközi szervezetek megállapításai elvileg mennyiben tükröződhetnek az alkotmánybírósági gyakorlatban. Mivel ezek jobbára további – de egymással nem mindig

19 A jogállamiságnak egy ilyen *formalisztikus* felfogására nézve, mely gyakorlatilag pusztán a legalitás elvére redukálja a jogállamiság fogalmát, lásd a Velencei Bizottság kritikáját. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission): Report on the Rule of Law, CDL-AD(2011)003rev [15]. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282011%29003rev-e (letöltés: 2026.01.19.).

20 Dicey, Albert Venn: A jog uralma (ford. Tarnai János). In: Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, [k. n.], 1995, 25.

21 Győrfi: i. m., 128–132.

22 Lásd például Lord Bingham: The Rule of Law. *The Cambridge Law Journal*, 2007/1, 67., 75.

összhangban álló – kritériumokat is használnak értékelésükben, így nem várhatjuk azt, hogy az általuk megállapított tendenciák automatikusan lecsapódnának az elemzésünk tárgyát képező esetjogban.

A *WJP* például nyolc kritérium (aminek összesen 44 részkritériuma van) alapján alakítja ki az értékelését, s a nyolc kritérium egyike az alapjogok védelme. Az alapjogok védelme tekintetében általánosan beálló változásokat azonban, mint azt fentebb leszögeztük, eleve nem is érdemes a jelen tanulmány által lehatárolt joggyakorlatban keresnünk, mivel az itt használt jogállamiság-fogalom nem öleli fel az összes alapjogot. A *WJP* indexében Magyarország a nyolc általános mutatóból messze a kormány hatalmának korlátaival kapcsolatos mutató tekintetében teljesített a legrosszabbul. Míg az ország az összesített értékelésben 0,5 pontot ért el, és ezzel a 143 ország rangsorában a 79. helyet foglalja el, a fent említett mutató tekintetében csupán 0,35 pontot ért el, és ezzel a rangsor 123. helyén található. A kormány hatalmát korlátozó bizonyos tényezők ugyan megragadhatók a formális jogállamiság fogalmával, a *WJP* e kritériuma azonban számos olyan tényezőt is figyelembe vesz, amelyek túlmutatnak a formális jogállamiság fentebb kifejtett fogalmán, s éppen ezért az e téren megmutatkozó gyenge teljesítmény jeleit felesleges is keresni abban a joggyakorlatban, amit jelen tanulmányunk vizsgál. Így például Magyarország különösen rosszul teljesített abban, hogy mennyiben hatékony ellensúlyát jelenti a kormány hatalmának a törvényhozó szerv, más független állami szervek, vagy éppen a nem állami szervek, beleértve a sajtót is. E rangsorokban Magyarország 2025-ben a 134., a 134., illetve a 119. helyezéseket érte el a 143 „induló" közül.

Hasonlóképpen, az EU jogállamisági mechanizmusának négy pillére között is van olyan, amely nem eleme az itt használt formális jogállamiság-felfogásnak. Az EU jogállamiság-mechanizmusának egyik pillére például a médiapluralizmus és médiaszabadság. Ha Magyarország e téren megmutatkozó fogyatékosságai bármilyen módon is tükröződnek az AB gyakorlatában, ezek az itt alkalmazott megközelítésben kívül esnek azon a joggyakorlaton, amely a jogállamisággal kapcsolatos.[23]

Emellett vannak a jogállamisággal kapcsolatos indexeknek olyan kritériumaik is, amelyek ugyan részei még annak a formális jogállamiság-felfogásnak is, amelyre elemzésünk épül, de a probléma lényegénél fogva nem jelenhet meg az alkotmánybírósági gyakorlatban. A magyar jogállamiságnak az egyik neuralgikus pontja például a korrupció. A korrupció egy összetett társadalmi jelenség, nem lehet egyetlen jogdogmatikailag megragadható kategóriának sem megfeleltetni. De a korrupció egyik fontos

23 Lásd 2025 Rule of Law Report – Country Chapter Hungary, https://commission.europa.eu/document/download/524bd8d4-33ba-4802-891f-d8959831ed5a_en?filename=2025%20Rule%20of%20Law%20Report%20-%20Country%20Chapter%20Hungary.pdf (letöltés: 2026.01.19.); European Parliament resolution of 16 December 2015 on the situation in Hungary (2015/2935 (RSP) https://commission.europa.eu/document/download/7e5a2ff3-ccc9-46d0-b088-79d450509edd_en (letöltés: 2026.01.19.).

megnyilvánulási formája az, amikor a politikai rendszer egyes tagjai a törvények felett állnak, s büntetlenséget élveznek. Mivel a probléma forrása, hogy ezekben az esetekben nem is indul jogi eljárás, így a korrupció ezen formája fölött az Alkotmánybíróságnak nem sok kontrollja lehet.

1.2. A vizsgált adatok köre

Az elemzésünk alapjául szolgáló jogállamiság-felfogás tisztázása után azt mutatjuk be, hogy miként azonosíthatók a fenti jogállamiság-fogalom által relevánssá tett információk adatbázisunkban. Egyrészt e jogállamiság-felfogáshoz hozzárendelhetők az Alkotmány, illetve az Alaptörvény bizonyos rendelkezései. A jogállamisággal kapcsolatos alkotmányhelyekről[24] két összefüggésben tartalmaz információt az adatbázis. Egyrészt minden rendelkezés esetében kódoltuk azt, hogy az indítványban hivatkozott alkotmányhelyek közül az AB melyeket vizsgálta érdemben döntése meghozatalakor (*Constitutional Provision*). Másfelől, külön kódoltuk azt is, hogy amennyiben az AB alkotmányellenességet állapított meg, úgy mely alkotmányhely sérelmére hivatkozva tette ezt (*Violated Provision*).

Másrészt minden rendelkezés esetében kódoltuk annak tárgykörét, és tárgyszavakat rendeltünk a rendelkezéshez (*Subject Matter of the Case*). Fontos megszorítás, hogy egy adott tárgyszót csak akkor rendeltünk a rendelkezéshez, amennyiben az AB valóban megvizsgálta azt a tárgykört, abban az esetben azonban nem, ha arra az indítványozó hivatkozott ugyan, de az AB érdemben nem vizsgálta. Az adatbázis tárgyszólistája tükrözi a jogállamiság követelményrendszerének tagoltságát és komplexitását, vagyis azt, hogy a jogállamiságból különböző absztraktsági szintű követelmények vezethetők le. Egy példával élve, miképpen már fentebb érveltünk emellett, a jogállamiságnak a jogbiztonság és a tisztességes eljáráshoz való jog világosan különválasztható részkövetelményei. Így a jogállamiság mint a legmagasabb, első szintű tárgyszó alatt, a tárgyszavak második szintjén jelenik meg a jogbiztonság és a tisztességes bírósági eljáráshoz való jog. Ezek azonban még maguk is specifikusabb követelmények sorára bonthatók. A jogbiztonság például megköveteli a normavilágosságot, a visszaható hatályú jogalkotás hiányát, a jogszabályok megfelelő kihirdetésének a követelményét, és így tovább. Ezek a követelmények a tárgyszólistánk harmadik szintjén jelennek meg.

24 A jogállamiság-klauzula: Alkotmány 2. § (1) és Alaptörvény B) cikk (1). A tisztességes eljáráshoz való jogra vonatkozó alkotmányos rendelkezések: Alkotmány 57. §; Alaptörvény XXIV. cikk és XXVIII. cikk. Mindezek mellett idetartozik még: Alkotmány 8. § (2) bekezdés és 50. § (2) bekezdés, Alaptörvény R) cikk (2) bekezdés, a T) cikk (3) bekezdés, az I. cikk (3) bekezdés, a 25. cikk (2) bekezdés és a 15. cikk (4) bekezdés. Tekintettel arra, hogy az Alkotmánybíróság nem minden esetben vizsgálja egy vonatkozó alkotmányos rendelkezés összes normáját, az adatbázisban önálló alkotmányhelyként szerepel az adott alkotmányos rendelkezés minden bekezdése, illetve az egész alkotmányos rendelkezés is.

Mivel azonban az elméleti következetesség mellett a kódolás hatékonyságát és egyszerűségét is figyelembe kellett vennünk, s nem kívántuk a tárgyszólistát három szintnél mélyebben tagolni, így néhol el kellett „laposítanunk" fogalmi rendszerünket. Egy példát használva ennek megvilágítására, a jogállamiság részkövetelménye a tisztességes eljárás, amiből levezethető mind a tisztességes bírósági, mind a tisztességes hatósági eljáráshoz való jog. A kódolás egyszerűsítése miatt azonban, a tisztességes eljárás fogalmát kihagyva, a tisztességes bírósági és tisztességes hatósági eljárást a tárgyszólistánk második szintjére emeltük.[25]

Amennyiben tehát például valaki megvizsgál egy olyan rendelkezést adatbázisunkban, amelyben az AB a normavilágosság kritériumának való megfelelést vizsgálta, három tárgyszót talál a rendelkezéshez tartozó tárgyszavak listájában: jogállamiság (*rule of law*) [1. szintű tárgyszó], jogbiztonság (*legal certainty*) [2. szintű tárgyszó], normavilágosság (*clarity of norms*) [3. szintű tárgyszó].

Adatbázisunkból a fenti adatok számos szempont szerinti bontásban is lekérdezhetők. Így az AB jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatát évenkénti bontásban is vizsgálhatjuk, és az évek összevonásával bizonyos hosszabb időintervallumok gyakorlatát is összevethetjük. Ugyancsak lehetséges az egyes hatáskörök szerinti differenciálás, ami alapján megvizsgálhatjuk, hogy az AB jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatában az egyes hatáskörökben eljárva érvényesülnek-e bizonyos tendenciák. Adatbázisunkban ugyancsak kódoltuk, hogy egy adott rendelkezés mely jogterülethez tartozó normák alkotmányosságát vizsgálta. Így feltárhatjuk, hogy melyek azok a jogterületek, amelyekkel kapcsolatban leggyakrabban felmerül a jogállamiság kérdése az AB gyakorlatában. A bírói magatartásra vonatkozó adatokat elemezve pedig azt vizsgálhatjuk meg például, hogy a jogállamisággal kapcsolatos esetekben az egyes bírók szavazatai (vagy véleményírási gyakorlatuk) mutatnak-e valamilyen eltérő mintázatot ahhoz képest, miként más tárgykörökben szavaznak.

E számos lehetőség közül az alábbiakban két fő kérdést elemzünk, amelyek megítélésünk szerint a leginkább meghatározók az AB jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatának a megértéséhez. Elsőként azt vizsgáljuk, hogy milyen gyakran vizsgálta az AB a jogállamiság, illetve részkövetelményeinek sérelmét az egyes rendelkezésekben. Másodszor pedig azt nézzük meg, milyen arányban semmisít meg az AB jogi normákat és bírói döntéseket a jogállamiságra vonatkozó alkotmányos rendelkezések alapján olyan esetekben, amikor ezt a kérdést érdemben vizsgálja. Valamennyi esetben arra is kerestük a választ, hogy kimutatható-e valamilyen lényeges eltérés a 2005–2011 közötti és a 2012-től, az Alaptörvény és az új alkotmánybírósági törvény hatálybalépésétől kezdődő időszak között.

25 A teljes tárgyszólista elérhető: https://data.mendeley.com/datasets/n5gcbkjrpg/2 (letöltés: 2026.01.03.).

2. A jogállamiság sérelmének vizsgálata az AB gyakorlatában

2.1. A jogállamiság tematikájának súlya

Elemzésünk első kérdése, hogy az Alkotmánybíróság milyen gyakran vizsgálta a jogállamiság sérelmét a vizsgált időszakban. Ehhez azt néztük meg, hogy a jogállamiság tárgyszót, illetve az ehhez tartozó alsóbb szintű tárgyszavakat milyen gyakorisággal rendeltük hozzá az Alkotmánybíróság azon rendelkezéseihez, amelyekben érdemi döntést hozott.[26] Ezzel összefüggésben négy kérdés foglalkoztatott bennünket. Egyfelől azt akartuk megtudni, hogy a jogállamiság követelményeinek az ellenőrzése milyen szerepet játszik az Alkotmánybíróság gyakorlatának egészében, s a jogállam tematikai fontossága hogyan arányul az Alkotmány/Alaptörvény más fogalmainak a fontosságához, s e tekintetben van-e érdemi különbség az elemzésünk tárgyát képező két korszak között. Másfelől, úgy véljük, nemcsak a jogállamiság tárgyszó előfordulási gyakoriságának aránya, hanem abszolút száma is informatív. Harmadszor, azt is fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy a jogállamiság (rész)kritériumainak fontossága hogyan alakult a két korszakban. Végül pedig azt elemeztük, hogy a jogállam tematikája milyen súllyal jelenik meg az egyes hatáskörökben.

A vizsgált időszakban a jogállamiság volt a legmeghatározóbb tárgykör az Alkotmánybíróság gyakorlatában, mivel a rendelkezések több mint felében érdemben vizsgálta a testület a jogállamiság sérelmét. A 979 érdemi rendelkezésből 572-höz kapcsolódik a jogállamiság tárgyszó (58,43%).[27] Egy ilyen számnak persze nem önmagában van jelentősége, hanem akkor, ha összevetjük más tárgyszavakkal. Ebből az összevetésből megtudhatjuk, hogy az Alkotmánybíróság gyakorlatában, vagy tágabban, alkotmányos kultúránkban egy-egy fogalomnak milyen jelentősége van.

A jogállamiság tárgykörének fontosságát jól mutatja, hogy a második leggyakoribb tárgykör az egyenlőség, amely 171 rendelkezéshez kapcsolódik (17,47%), a harmadik

26 Adatbázisunk az alkotmánybírósági rendelkezések négy típusát különbözteti meg. (1) A legtöbb rendelkezés eldönt egy érdemi alkotmányjogi kérdést, és egyben valamely jogkövetkezményt is megállapít (*merit and consequence*). (2) Sokkal ritkábban a rendelkezés pusztán az érdemi alkotmányjogi kérdést dönti el, de nem állapít meg jogkövetkezményt (*merit*). (3) Ugyancsak ritkább az, amikor a rendelkezés pusztán valamely jogkövetkezményt állapít meg (*consequence*). (4) Végül, a rendelkezések utolsó típusa pusztán az ügy befogadhatóságával kapcsolatban tesz megállapítást (*admissibility*). A 3. pontban tett megállapításainkhoz a rendelkezések első két típusát vettük figyelembe. Az olyan esetekben ugyanis, amikor az AB egy határozaton belül elutasít egy jogi norma megsemmisítésére vonatkozó indítványt, de egy másik rendelkezésében meghatároz valamely alkotmányos követelményt, nem kétszer, hanem csak egyszer vizsgálja, hogy sérült-e a jogállamiság, így ezt a torzító hatást ki akartuk küszöbölni.

27 Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezekhez a rendelkezésekhez kizárólag a jogállamiság tárgyköre kapcsolódik, mivel gyakran előfordul, hogy egy rendelkezés vonatkozásában több alkotmányos tárgykört is megvizsgál a testület, illetve az is, hogy a jogállamiság tárgykörén belül több kritériumot is érdemben vizsgál meg.

pedig a tulajdonhoz való jog, amely 95 rendelkezésnél található meg (9,7%). Az empirikus vizsgálat tehát azt támasztja alá, hogy a jogállamiság nem egyszerűen egyike az Alkotmánybíróság által vizsgált tárgyköröknek,[28] hanem messze a leggyakrabban vizsgált tárgykör, amely dominálja az alkotmánybíráskodás tematikáját, és meghatározza a magyar alkotmánybíráskodás karakterét. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy az alkotmánybíráskodás nem más, mint a jogállamiság fogalmának értelmezésével, vagy a jogállami garanciák érvényesülésével foglalkozó tevékenység, függetlenül attól, hogy milyen színvonalon és hatékonysággal végzi ezt a testület, és képes-e a jogállamiság állagának megóvására. A jogállam tárgykör vizsgálatának gyakorisága tekintetében számottevő különbség van a vizsgált időszak két korszaka között, ugyanis 2005–2011 között 62,67%, 2012–2023 között pedig 53,97% ez az arány, ami majdnem 9%-os különbség. Ez különösen azzal együtt problematikus, hogy tudjuk azt, hogy a jogállamiság állapota lényegesen romlott ebben az időszakban, így azt várhattuk volna, hogy a jogállamiság problémái legalább ugyanolyan, vagy még nagyobb arányban jelennek meg az AB gyakorlatában, mint 2012 előtt.

2.2. A jogállamiság tárgyszó előfordulásának gyakorisága

Még érdekesebb képet kapunk, ha nem azt vizsgáljuk, hogy milyen *arányban* fordult elő a jogállamiság tematikája az Alkotmánybíróság gyakorlatában, hanem magának az előfordulási gyakoriságnak a változására figyelünk. Az az információ, hogy a vizsgált korszakban az Alkotmánybíróság 572 rendelkezése meghozatala során vizsgálta érdemben a jogállamiság sérelmét, önmagában nem alkalmas semmilyen következtetés levonására. Ha azonban évenkénti bontásban nézzük ezt a számot, rögtön fontos belátásokhoz juthatunk. Azt láthatjuk, hogy míg az AB 2005–2011 között évente átlagosan 45 rendelkezésben vizsgálta érdemben a jogállamiság sérelmét, addig a 2012–2023 közötti időszakban ez a szám 22-re, vagyis kevesebb mint a felére esett vissza. Vagyis hiába maradt a jogállamiság az AB gyakorlatában meghatározó tárgykör 2012 után is, az AB értelemszerűen kevésbé lehetett a többi hatalmi ág ellensúlya, ha lényegesen kevesebb rendelkezésben vizsgálhatta csupán a jogállamiság sérelmét. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az abszolút számokat nyilván lényegesen módosítaná, ha az AB nem teljes ülésben meghozott döntéseit is figyelembe vennénk.)

Ezt a csökkenést nem is önmagában kell értékelnünk, hanem annak fényében, hogy 2010 után kifejezetten magasabb fokozatba kapcsolt a jogalkotás gépezete. Míg a 2006–2010 közötti parlamenti ciklusban az elfogadott törvényjavaslatok száma 585 volt, ugyanez az érték a 2010–2014 közötti ciklusban 859, míg a 2014–2018 közötti ciklusban

28 Az adatbázisban 61 darab 1. szintű tárgyszó szerepel.

730 volt.[29] Azt látjuk tehát, hogy az AB jogállamiság sérelmével foglalkozó, teljes ülésben hozott rendelkezéseinek száma éppen akkor csökkent szignifikánsan, amikor a jogalkotás volumene lényegesen megnőtt. Ha ehhez ismét hozzátesszük, hogy mindez akkor történt, amikor a jogállamiság állaga érdemben romlott, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy az évenkénti átlagban lényegesen alacsonyabb számú teljes ülésben hozott rendelkezés is az Alkotmánybíróság jogállamvédő szerepének háttérbe szorulását mutatja.

2.3. A jogállamiság-tematika tartalmi bontásban

A jogállamiság fogalmából fentebb három általános elvet vezettünk le, a legalitás, a jogbiztonság és a tisztességes eljárás elveit. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy míg a jogbiztonság elsősorban a jogalkotással, addig a tisztességes eljáráshoz való jog a jogalkalmazással szemben támaszt követelményeket. További elemzésünk a jogbiztonság és a tisztességes eljárás elveire fókuszál. A kódolás egyszerűsítése érdekében úgy döntöttünk, hogy a legalitás jogalkotásra vonatkozó feltételeit – az adatbázisban jogalkotási felhatalmazás tárgyszóval jelölve – a jogbiztonság körébe soroljuk.[30] A tisztességes eljáráshoz való jog vonatkozásában elemzésünk bevonja mind a tisztességes bírósági, mind a tisztességes hatósági eljáráshoz való jogot. Fentebb azt állapítottuk meg, hogy a jogállamiság az egész vizsgált korszakon belül az alkotmánybírósági gyakorlat meghatározó tárgyköre volt. A jogállamisággal összefüggésbe hozható rendelkezések aránya lényegesen csökkent, de ami legalább ilyen figyelemreméltó, az az, hogy a jogállamiság tárgykörén belül alapvető átrendeződést figyelhetünk meg. Az összes érdemi rendelkezésen belül a jogalkotásra vonatkozó követelmények az esetek 39,73%-ában (összesen 389 rendelkezés, évente átlagosan 20), a jogalkalmazásra vonatkozó követelmények pedig az esetek 21,76%-ában (összesen 213 rendelkezés, évente átlagosan 11) jelennek meg az adatbázisban a teljes időszakra vonatkozóan.[31] Ezek az arányok azonban közel sem egyformák a vizsgált időintervallum két korszaka között. Míg a jogbiztonság tárgyszót a 2005–2011 közötti korszakban a rendelkezések 49,5%-hoz rendeltük hozzá

29 Gajduschek György–Hajnal György: A közigazgatási jogszabály-előkészítésről – Kritikai áttekintés. In: Sebők Miklós–Gajduschek György–Molnár Csaba (szerk.): *A magyar jogalkotás minősége. Elmélet, mérés, eredmények*. Gondolat–Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020, 121, 125.

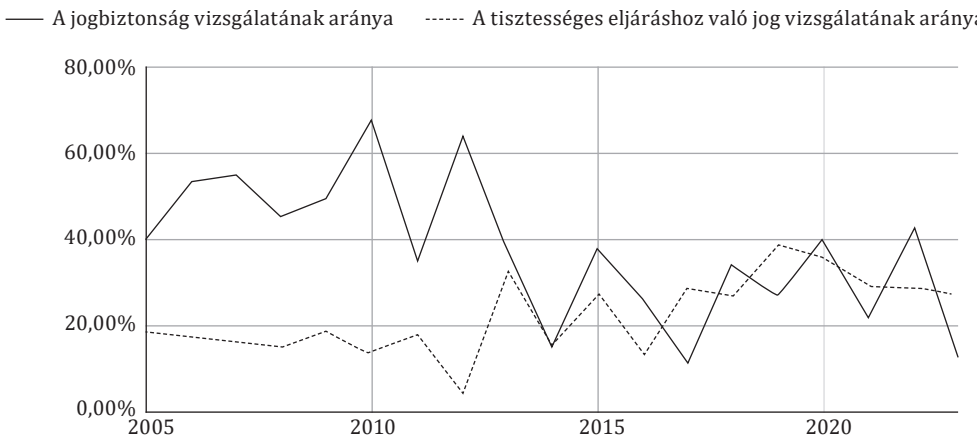
30 Ahogy fentebb is jeleztük, a legalitás ettől tágabb fogalom, a közhatalmi döntések jogszabályi felhatalmazottságához és a közhatalom jog keretei között való gyakorlásához más, önálló tárgyszavak is kapcsolódnak az adatbázisban, mint például a végrehajtó hatalom törvénynek való alárendeltsége.

31 Fontos megjegyezni, hogy olyan esetek is előfordulnak, amikor egy rendelkezés kapcsán a jogállamiság mindkét összetevőjét vizsgálja az AB, tehát mind a jogbiztonság, mind a tisztességes eljáráshoz való jog, illetve ezek egyes kritériumai is szerepelnek az egy rendelkezéshez tartozó tárgyszavak között. Ez magyarázza, hogy a fenti két szám (39,73%, illetve 21,46%) összege magasabb, mint amilyen arányban a jogállamiság tárgyszó előfordul az összes rendelkezéshez viszonyítva (49,50%).

(248 rendelkezés, évente átlagosan 35), addig a 2012–2023 közötti korszakban pusztán az AB rendelkezéseinek 29,5%-a (összesen 141 rendelkezés, évente átlagosan 12) kapcsolódott a jogbiztonság tárgyköréhez. Ezzel szemben a tisztességes eljáráshoz való jog tárgyszó a 2005–2011 közötti korszakban az összes érdemi rendelkezés 16,97%-hoz kapcsolódott (összesen 85 rendelkezés, évente átlagosan 12), míg a 2012–2023 közötti korszakban ez az arány 26,78%-ra nőtt (összesen 128 rendelkezés, évente átlagosan 11). A jogállamiság követelményein belüli átrendeződés elsősorban minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy az Alkotmánybíróság jellegadó hatásköre, mint alább részletesen is bemutatjuk, 2012 után az absztrakt normakontroll helyett immár az alkotmányjogi panasz lett, s ezzel együtt alapvető változás állt be a testület funkciójában is: az AB fő funkciója immár a bírósági jogalkalmazás felülvizsgálata lett, nem pedig a kelseni értelemben vett negatív jogalkotás, azaz az AB egyre kevésbé tudott a másik két hatalmi ág ellensúlya lenni.

Az arányok mellett ismét fontos az abszolút számokra is figyelni. Ugyan a tisztességes eljárás témáját tárgyaló rendelkezések aránya az összes rendelkezésen belül lényegesen megnőtt, valójában éves átlagban az ilyen rendelkezések száma abszolút értelemben, ha csak minimálisan is, de csökkent, bár itt ismét fontos figyelembe venni, hogy megállapításunk pusztán a teljes ülésben hozott rendelkezésekre vonatkozik. A jogbiztonsággal kapcsolatos rendelkezések abszolút száma 2012 után a 2012 előtti éves átlag kevesebb mint harmadára, 35,43-ról 11,75-ra esett vissza. Ha ehhez hozzávesszük a törvényhozás megnövekedett volumenét és a jogállamiság állagának romlását, akkor az adatokból világosan látható, hogy az AB-nak mint negatív törvényhozónak a szerepe 2012 után drasztikusan meggyengült.

A jogbiztonság és a tisztességes eljáráshoz való jog vizsgálatának aránya 2005–2023

1. ábra – saját szerkesztés

Mind a jogbiztonságot, mind a tisztességes eljáráshoz való jogot vizsgáltuk az egyes részkövetelményeik szintjén is. A jogbiztonság egyes kritériumai 14 tárgyszót képeznek az adatbázisban, melyek közül a 2005–2011-es időszakot tekintve az öt leggyakoribb a normavilágosság (57), a jogalkotási felhatalmazás (45), illetve a szabályozás hiánya (36), a közjogi érvénytelenség (29) és az alapjogkorlátozás formai követelményei (26). A 2012–2023-as időszakban ez a következőképpen alakul: visszaható hatály tilalma (40), normavilágosság (26), kellő felkészülési idő (13), közjogi érvénytelenség (12), az alapjogkorlátozás formai követelményei (12).

A tisztességes bírósági eljáráshoz való joghoz 18 harmadik szintű tárgyszó tartozik az adatbázisban, melyek közül 2005–2011 között a leggyakoribb a jogorvoslathoz való jog (48), melyet a bírósághoz fordulás joga (19), valamint a védelemhez való jog követ (18). Ezek után ugyanolyan gyakorisággal fordul elő a bírói függetlenség, a pártatlan bíróhoz való jog és a fegyverek egyenlősége (6-6). A 2012–2023 közötti időszakban ez a sorrend következőképpen alakul: jogorvoslathoz való jog (53), bírói függetlenség (23), bírósághoz forduláshoz való jog (16) és pártatlan bíróhoz való jog (14), majd a listát három ugyanolyan gyakorisággal előforduló követelmény zárja: a védelemhez való jog, az indokolt bírói döntéshez való jog, illetve az alkotmánykonform értelmezés (8-8).

Látható, hogy mindkét időszakban a jogorvoslathoz való jog fordul elő leggyakrabban, ez az egyetlen olyan tárgyszó a tisztességes eljárás követelményei között, amelyhez 2022 kivételével a vizsgált időszak minden évében tartozik rendelkezés. Mindkét időszakban az öt leggyakoribb tárgykör között szerepel a bírói függetlenség, a pártatlan bíróhoz való jog, a bírósághoz fordulás joga és a védelemhez való jog.

Szembetűnő, hogy az észszerű időn belüli elbírálás követelménye szinte egyáltalán nem jelenik meg az AB gyakorlatában,[32] annak ellenére, hogy az eljárások elhúzódása Magyarországon komoly probléma, amit az is mutat, hogy Magyarországot leggyakrabban az észszerű idő követelményének megsértése miatt marasztalja el a strasbourgi bíróság.[33] Ennek oka az lehet, hogy ha a tisztességes eljáráshoz való jog más részjogosítványának sérelmét megállapítja az AB, az ugyanabban az ügyben hivatkozott más részjogosítványokat már nem vizsgálja érdemben. Ennek a gyakorlatnak lehet olyan következménye is, hogy az indítványozók a tisztességes eljáráshoz való jog más részjogosítványait az AB előtt könnyebben érvényesíthetőnek tekintik, így amennyiben más részjogosítványt is sérelmesnek tartanak, inkább azok megsértésére hivatkoznak az indítványban.[34]

32 Mindössze egy érdemi rendelkezés 2017-ben.

33 Rainer Lilla: Távol Európától – az észszerű időn belüli eljáráshoz kapcsolódó jogorvoslati lehetőségek szűkülése. *Eljárásjogi Szemle*, 2017/4, 11–16.; Békés Ádám: A tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülése a strasbourgi bíróság esetjoga alapján. *Állam- és Jogtudomány*, 2017/4, 82–85.

34 A tisztességes hatósági eljáráshoz való jog kapcsán az Alkotmánybíróság explicitté tette, hogy az Alaptörvény XXIV. cikke vonatkozásában olyan panasz nem fogadható be, amely önmagában az észszerű

2.4. A jogállamiság-tematika hatáskörök szerinti bontásban

Köztudott, hogy az Alkotmánybíróság hatásköreinek átalakítása mögötti egyik cél az volt, hogy a normakontroll helyett elsősorban az alapjogi bíráskodás alkotmányos felülvizsgálata legyen meghatározó.[35] Ennek legegyértelműbb megnyilvánulása a bárki által kezdeményezhető, absztrakt utólagos normakontroll (*actio popularis*) megszüntetése és az Alaptörvényben foglalt jogukban sérelmet szenvedett személyek által bírósági döntéssel szemben kezdeményezhető alkotmányjogi panasz bevezetése,[36] amely az Alkotmánybíróság meghatározó hatáskörévé vált. Az absztrakt utólagos normakontroll kezdeményezői köre rendkívül leszűkült – a kormány, az országgyűlési képviselők egynegyede, a Kúria elnöke, a legfőbb ügyész és az alapvető jogok biztosa kezdeményezheti[37] –, konkrét utólagos normakontrollt azonban továbbra is kezdeményezhet az eljáró bíró.[38] Alkotmányjogi panasz keretében pedig – ahogy korábban is – az érintett személy kezdeményezhet normakontrollt, amennyiben a bírósági döntés alapjául szolgáló jogszabály sérti az Alaptörvényben meghatározott jogát[39], vagy – 2012 óta – kivételesen akkor, ha egy jogszabály bírói döntés nélkül, pusztán alkalmazása vagy hatályosulása folytán okoz alapjogsérelmet.[40] A jogalkotói mulasztás megállapítása pedig önálló hatáskörként megszűnt – így kezdeményezni sem lehet –, de az AB más hatásköreiben eljárva jogkövetkezményként megállapíthat mulasztást.[41]

Ezek a hatásköri változások nyomon követhetők a jogállamisággal kapcsolatos rendelkezések gyakoriságában is. Az absztrakt utólagos normakontroll hatáskörben eljárva az állapítható meg, hogy bár a jogállamiság sérelmének vizsgálata arányaiban nem csökkent számottevően (61,36%-ról 55,45%-ra), az AB jóval kevesebb érdemi rendelkezést hozott ebben a hatáskörben a második időszakban. 2012 előtt rendkívül magas volt a jogállamisággal kapcsolatos érdemi rendelkezések száma (összesen 189, évente átlagosan 27). A hatáskör kezdeményezői körének átalakítása után ez a szám lényegesen lecsökkent (összesen 61 rendelkezés, évente átlagosan 5). Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy a kezdeményezői jogosultsággal rendelkezők sem mutatnak

határidőn belüli elbírálás sérelmét állítja, mivel az a bírói döntés érdemét nem befolyásolja, illetve alkotmánybírósági eljárásban nem orvosolható. 3237/2012. (IX. 28.) AB-végzés [8]. Ez alól kivétel a bírság kiszabása. Lásd részletesebben Chronowski Nóra: A jogállamiság elvének védelme és az eljárási alkotmányosság követelményei. In: Gábor Zsolt (szerk.): *Az Alaptörvény érvényesülése a bírói gyakorlatban III. Alkotmányjogi panasz – az alapjog-érvényesítés gyakorlata*. Budapest, HVG-Orac, 2019, 29–33.

35 Kelemen Katalin: Van még pálya – A magyar Alkotmánybíróság hatásköreiben bekövetkező változásokról. *Fundamentum*, 2011/4, 87–96. Chronowski: i. m., 5.; A hatásköri átalakításokat lásd részletesen Gárdos-Orosz: i. m., 453–468.

36 Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés d); Abtv. 27. §.

37 Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés e); Abtv. 24. §.

38 Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés b); Abtv. 25 §.

39 Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés c); Abtv. 26. § (1).

40 Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés c); Abtv. 26. § (2).

41 Abtv. 46. §.

számottevő aktivitást az indítványozásban. Mindkét korszakban a jogalkotásra vonatkozó követelmények jelentek meg lényegesen nagyobb arányban a testület gyakorlatában (2005–2011 között 50,65%, évente átlagosan 22 rendelkezés, 2012–2023 között 48,18%, évente átlagosan 4 rendelkezés) a tisztességes eljáráshoz való joggal szemben (15,58%, évente átlagosan 7 rendelkezés, majd 8,18%, évente átlagosan 1 rendelkezés). Ez a hatáskör jellegéből adódik, mivel a jogszabályok absztrakt felülvizsgálatánál gyakrabban fordulhat elő a jogalkotási követelményekkel kapcsolatos probléma.

A konkrét normakontroll-eljárás kapcsán a jogállamiság sérelmének vizsgálati aránya 65,22%-ról 74,11%-ra emelkedett a második időszakban. Míg a 2005–2011 közötti időszakban összesen 30 rendelkezéshez kapcsolódik a jogállamiság tárgyköre (évente átlagosan 4), addig a 2012–2023 közötti időszakban 83-hoz (évente átlagosan 7). Ennek indoka az lehet, hogy az absztrakt utólagos normakontroll leszűkítése miatt a bírák terjesztették az alkotmányosan vitatható normákat az AB elé. Így az absztrakt normakontroll drasztikus lecsökkenésével az egyedi normakontroll került előtérbe. Ebben a hatáskörben a jogbiztonság tárgyköre arányaiban csökkent a második időszakban (58,7%-ról 44,64%-ra), az ezzel kapcsolatos rendelkezések éves átlaga viszont minimálisan nőtt (3,86-ról 4,17-ra). A tisztességes eljáráshoz való joghoz kapcsolódó rendelkezések azonban a második időszakban nagyobb arányban és számban jelentek meg ebben a hatáskörben eljárva (az első időszakban 15,22%, évente átlagosan 1 rendelkezés, a másodikban 35,71%, évente átlagosan 3 rendelkezés). Ebben a hatáskörben tehát körvonalazódik némi eltolódás a jogalkotás követelményeinek alkotmányossági felülvizsgálatáról az alapjogi felülvizsgálat felé.

Az alkotmányjogi panasz hatáskörben az AB azt a gyakorlatot alakította ki, hogy a jogbiztonság csak abban az esetben hívható fel alkotmányjogi panasz eljárásban, ha a visszaható hatály tilalma vagy a kellő felkészülési idő sérelmét állítja a panaszos.[42] Ez a gyakorlat jelentősen behatárolja a jogállamisággal kapcsolatos panaszok kereteit.

Az alkotmányjogi panasz keretében kezdeményezhető, normakontroll típusú eljárások csekély mértékben járulnak hozzá a jogszabályok AB általi alkotmányos felülvizsgálatához, ami a jogállamisággal kapcsolatos rendelkezések számában is tetten érhető. A korábban is létező, a bírói döntés alapjául szolgáló jogszabály alkotmányossági felülvizsgálatára vonatkozó alkotmányjogi panasz keretében az első időszakban összesen 17 rendelkezést (évente átlagosan 2) hozott a testület, a másodikban 29-et (évente átlagosan 2). Ezek nagyobb része (évente átlagosan 1,57) az első időszakban a jogbiztonsághoz, a második időszakban pedig a tisztességes eljáráshoz kapcsolódott (évente átlagosan 1,75). Az e hatáskörben meghozott érdemi rendelkezések arányaiban a jogbiztonság tekintetében érzékelhető jelentős csökkenés a második időszakban (50%-ról 15%-ra),

42 1140/D/2006. AB-végzés; 3062/2012. (VII. 26.) AB-határozat [137]; 3268/2012. (X. 4.) AB-végzés [14]–[15].

míg a tisztességes eljáráshoz való joggal kapcsolatos arány közel azonos a két időszakban (36,36%, 35%). Ezt egészíti ki a második időszakban a kivételes alkotmányjogi panasz, amelynek keretében összesen 29 érdemi rendelkezést hozott meg az AB a jogállamiság témakörében (évente átlagosan 2). Ebben a hatáskörben a jogállamisággal kapcsolatos rendelkezések aránya 55,77%.

A bírói döntéssel szembeni alkotmányjogi panasz hatáskörben 43% a jogállamisággal kapcsolatos érdemi rendelkezések aránya (összesen 52 érdemi rendelkezés 2012–2023 között, évente átlagosan 4), amelynek legnagyobb része a tisztességes eljáráshoz való joghoz kapcsolódik (38%, összesen 46, évente átlagosan 4 rendelkezés). A jogbiztonság vizsgálata elenyésző volt ebben a hatáskörben (5,79%, összesen 7 rendelkezés, évente átlagosan 0,58).[43] Ez nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy az alkotmányjogi panasz az Alaptörvényben foglalt jog sérelme esetén kezdeményezhető, így a tisztességes eljáráshoz való jog felhívására gyakrabban kerül sor, a jogbiztonság pedig csak a fent említett két esetkörben hívható fel ebben az eljárásban. Ez hatással van a tisztességes eljáráshoz való jog egyes részkövetelményeinek értelmezésére is. Az indokolt bírói döntéshez való jog[44] és a törvényes bíróhoz való jog vizsgálata például 2013-ban jelent meg először a testület gyakorlatában, az alkotmánykonform értelmezés pedig 2017-ben. E tárgyszavak azonban az értelmezés tartalmáról nem adnak információt. Tartalmi elemzés azonban már kimutatta, hogy az Alkotmánybíróság a korábbi alkotmányjogi dogmatikával szembemenve olyan új doktrínákat alakított ki a bíróságok jogértelmezésére vonatkozó 28. cikk és a tisztességes eljáráshoz való jogot biztosító XXVIII. cikk összefüggésében, amely az alkotmányos rosszhiszeműség esetkörébe tartozik.[45]

A mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség a vizsgált időszakon belül 2005–2011-ben volt önálló hatáskör, melyben meghatározó volt a jogállamiság sérelmének vizsgálata (71%, összesen 71, évente átlagosan 10 rendelkezés). Ebben a hatáskörben a jogbiztonság dominált (51%, 52 rendelkezés, évente átlagosan 6,5) a tisztességes eljáráshoz való joghoz képest (24%, 24 rendelkezés, évente átlagosan 3). Jól látható, hogy szintén az Alkotmánybíróság profiljának megváltoztatásához járult hozzá egy

43 Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek az adatok közel sem adnak teljes képet az alkotmányjogi panasz gyakorlatáról, mivel csak a teljes ülésben meghozott döntések rendelkezéseit tartalmazzák. Az alkotmányjogi panaszok túlnyomó többségét azonban öttagú tanácsban bírálja el az AB, így teljes képet akkor kaphatunk, amikor az ezekre vonatkozó adatok is rendelkezésre állnak majd. A nyers adatok alapján az látszik, hogy 2023-ig összesen 447 rendelkezést hozott az AB öttagú tanácsban az alkotmányjogi panasz hatáskörben eljárva, amelyből 269 kapcsolódik a jogállamisághoz.

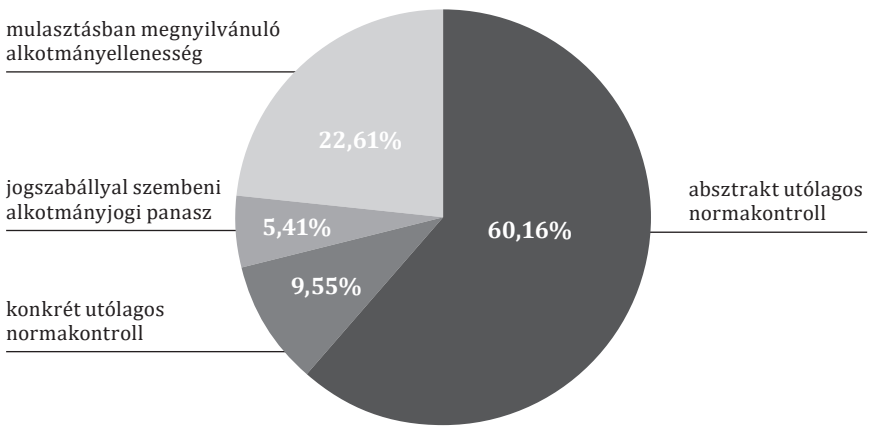
44 Lásd részletesebben: Bencze Mátyás–Kovács Ágnes: „Nem foghat helyt" – Az Alkotmánybíróság az indokolási kötelezettség teljesítéséről. In: Gábor Zsolt (szerk.): *Az Alaptörvény érvényesülése a bírói gyakorlatban III. Alkotmányjogi panasz – az alapjog-érvényesítés gyakorlata*. Budapest, HVG-Orac, 2019, 35–63.

45 Chronowski Nóra–Sólyom Péter: A rosszhiszemű alkotmányosság kockázatai - A bírói jogértelmezés alkotmányos kontrollja Magyarországon (2017–2026) (megjelenés alatt).

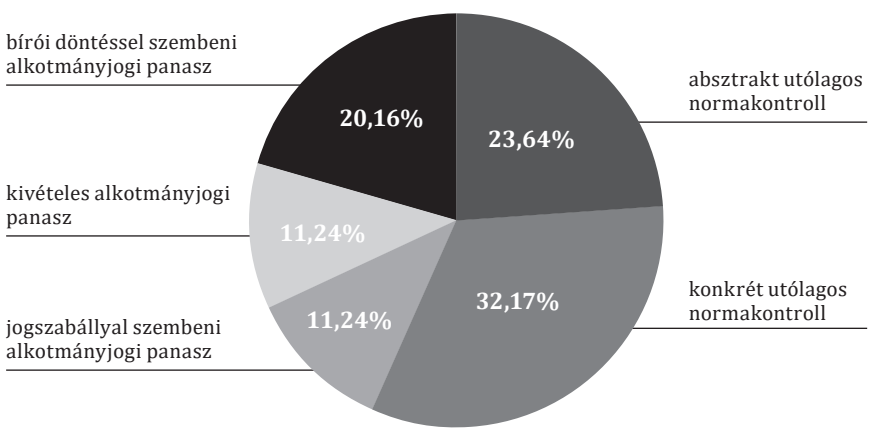
olyan hatáskör megszüntetése, amelyben a jogalkotási követelmények alkotmányos felülvizsgálata volt meghatározó.

Mindezek alapján megállapítható, hogy az általános tendenciák kimutathatók a jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatra vonatkozóan is, sikeresen megvalósult az AB hatásköreinek átalakításával az a cél, hogy az alkotmányos felülvizsgálat a jogalkotás helyett elsősorban az alapjogi jogalkalmazásra terjedjen ki.

A jogállamisággal kapcsolatos érdemi rendelkezések aránya hatásköri megoszlásban (2005–2011)

A jogállamisággal kapcsolatos érdemi rendelkezések aránya hatásköri megoszlásban (2012–2023)

2. és 3. ábra – saját szerkesztés

3. Az alkotmányos felülvizsgálat robusztussága az AB jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatában

3.1. Alkotmánysértési ráta a vonatkozó joggyakorlatban

A fenti elemzésünk csupán azt mutatta be, hogy milyen gyakran fordul elő a jogállamiság kérdése az alkotmánybírósági gyakorlatban, de eddig nem mondtunk semmit arról, hogy miként döntött az AB ezekben az ügyekben. Az Alkotmánybíróság gyakorlatának empirikus elemzésekor az egyik legfontosabb kérdés, hogy a testület milyen robusztusan gyakorolja hatásköreit. A *HunConCourt* projektben ennek egyik indikátoraként egy arányszámot használtunk, amelyet *alkotmánysértési rátának* neveztünk el. Ez a szám azt mutatja meg, hogy azokban az esetekben, amikor az Alkotmánybíróság érdemben dönt az alkotmánnyal való összhang kérdésében, milyen arányban állapít meg alkotmányellenességet.[46] Az Alkotmánybíróság összes, 2005–2023 közötti rendelkezésére vetítve az alkotmánysértési ráta 55,52% volt, s e tekintetben alig volt különbség a 2005–2011, illetve 2012–2023 közötti értékek között (55,74%, illetve 55,29%).

Az alkotmánysértési rátát külön megállapítottuk a jogállamiság tárgykörére szűkítve is. Ez a szám azt mutatja meg, hogy az összes olyan esetben, amikor a jogállamiságot érdemben vizsgálta az Alkotmánybíróság, és az alkotmánnyal való összhang kérdésében döntést hozott, milyen arányban állapított meg alkotmányellenességet az alkotmány jogállamiság-klauzulájára[47] és/vagy a tisztességes eljáráshoz való joggal kapcsolatos rendelkezésekre alapozva.[48] Ez az arányszám a teljes vizsgálati időszakra nézve 45,34%, 2005–2011 között 45,37%, 2012–2023 között pedig 45,31% volt. Összehasonlításképpen, megvizsgáltuk ezt az arányt a másik két leggyakoribb tárgykörre, az egyenlőségre és a tulajdonhoz való jogra vetítve is. Az egyenlőség esetében ez az arány a teljes vizsgálati időszakban 43,86%, 2005–2011 között 44,9%, 2012–2023 között pedig 42,47% volt. A tulajdonhoz való jog vonatkozásában pedig a teljes vizsgálati időszakban az alkotmánysértési ráta 38,95%, 2005–2011 között 38,64%, 2012–2023 között 39,22% volt. Vagyis a jogállamiság sérelmére alapozott indítványok egy kicsivel nagyobb arányban sikeresek, mint az egyenlőségre vagy a tulajdonhoz való jogra alapozottak.

46 Kutatásunk eredményeinek ellenőrzése és rekonstruálhatósága érdekében említjük meg, hogy míg a 3. pontban az AB „érdemi" rendelkezései képezték elemzésünk kiindulópontját (lásd 26. lábjegyzet), addig a 4. pontban nem az összes érdemi döntést vettük figyelembe, hanem pusztán azokat, amikor az alkotmányellenesség kérdésében döntött a bíróság. Adatbázisunkban ezt azt jelenti, hogy a *Violation* oszlop értéke *yes* vagy *no*.

47 Alkotmány 2. § (1); Alaptörvény B) cikk (1).

48 Alkotmány 57. §; Alaptörvény XXIV. cikk és XXVIII. cikk.

Az alkotmánysértési rátát kiszámoltuk a jogállamiság tárgykörében a két legnagyobb részkövetelményre önállóan is. A jogalkotásra vonatkozó követelmények kapcsán az alkotmánysértési ráta a teljes vizsgálati időszakra nézve 41,86%, 2005–2011 között 42,74%, 2012–2023 között pedig 40,29%, míg a tisztességes eljárással kapcsolatban 52,58%, 56,47% és 50% volt a vonatkozó szám.

Az alkotmánysértési rátát a jogállamiság témakörén belül kiszámoltuk a főbb hatáskörök szerinti megoszlásban is. A mindkét időszakban létező, kétféle típusú normakontroll-eljárással kapcsolatban az állapítható meg, hogy mindkét hatáskört kevésbé robusztusan gyakorolta a jogállamiság vonatkozásában az Alkotmánybíróság a második időszakban, mint az elsőben. Az absztrakt utólagos normakontroll esetében a teljes időszakra nézve ez az arányszám 36,40%, 2005–2011 között 37,57%, 2012–2023 között 32,79%. A konkrét normakontroll esetében az látható, hogy a második időszakban a jogállamiságra alapozott alkotmányellenesség aránya jelentős mértékben csökkent. Ebben a hatáskörben eljárva ez az arányszám a teljes időszakra nézve 49,56%, 2005–2011 között 56,67%, 2012–2023 között 46,99%. Ez azt jelenti, hogy hiába nőtt az ebben a hatáskörben meghozott érdemi rendelkezések száma, a bírói kezdeményezések kevésbé voltak sikeresek a második időszakban.

A jogszabállyal szembeni alkotmányjogi panasz esetében pedig éppen fordítva, a második időszakban volt robusztusabb az alkotmányos felülvizsgálat a jogállamiságra vonatkozóan. Ez az arányszám ebben a hatáskörben a teljes időszakra nézve 34,78%, 2005–2011 között 17,65%, 2012–2023 között 44,83%. Fontos azonban ismét megjegyezni, hogy ebben a hatáskörben jóval csekélyebb számú érdemi rendelkezést hozott az AB az alkotmányellenesség kérdéséről.[49]

Azokban a hatáskörökben, amelyek vagy csak az első, vagy csak a második időszakban léteztek, a következő kép rajzolódik ki. A jogalkotói mulasztás megállapítására vonatkozóan önálló hatáskörként csak 2005–2011 között tehetünk megállapítást, mely időszakban ez az arányszám 57,75% volt. Ez azt jelenti, hogy nemcsak gyakran vizsgálta a jogállamiság témakörét az AB, hanem érdemi kontrollt is gyakorolt a jogalkotás felett ebben a hatáskörben eljárva.

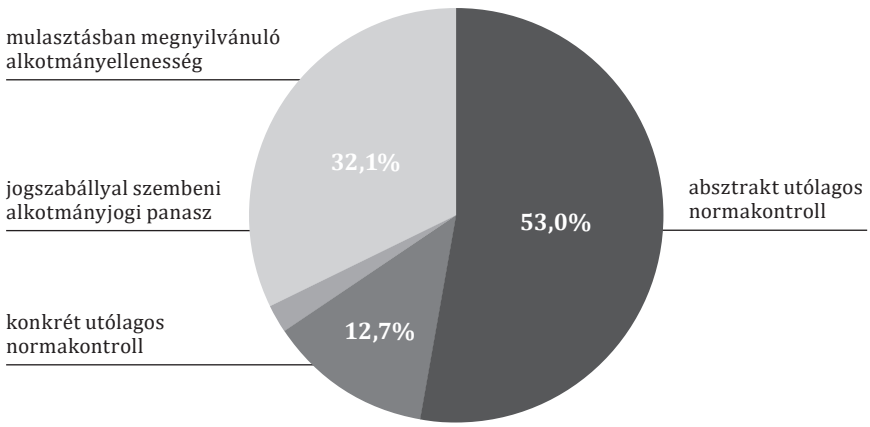
A 2012 óta létező két új hatáskör közül a bírói döntéssel szembeni alkotmányjogi panasz alkotmánysértési rátája magas (63,46%), míg a kivételes alkotmányjogi panaszé viszonylag alacsony (34,48 %) a 2012–2023 időszakra vonatkozóan.

A 2012–2023 közötti időszakban tehát a jogalkalmazás alkotmányos felülvizsgálatát sokkal robusztusabban gyakorolta a jogállamiság vonatkozásában az Alkotmánybíróság,

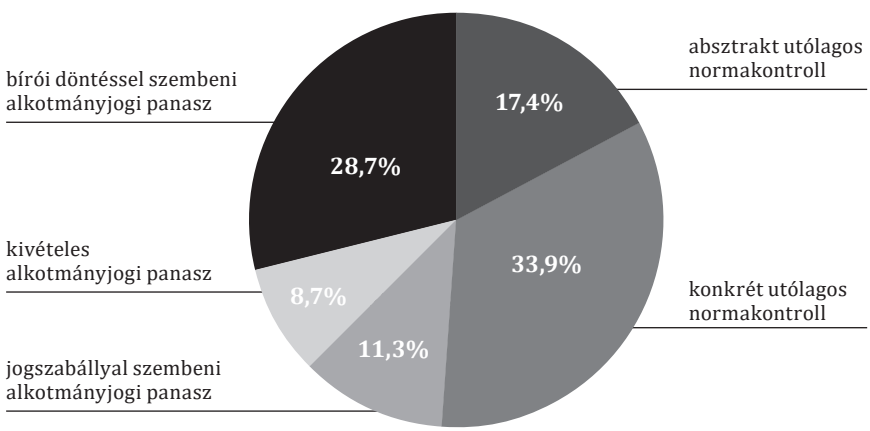
49 Összehasonlításképpen: az absztrakt utólagos normakontroll hatáskörben az első időszakban 189-et, a másodikban 61-et, a konkrét normakontroll esetében az első időszakban 30-at, a másodikban 83-at, a jogszabállyal szembeni alkotmányjogi panasz esetében az első időszakban 17-et, a másodikban 29-et.

mint – a jogszabállyal szembeni alkotmányjogi panasz kivételével – a jogalkotás felülvizsgálatára vonatkozó hatásköreiben.[50]

A jogállamiságra alapozott alkotmányellenesség aránya hatásköri bontásban (2005–2011)

A jogállamiságra alapozott alkotmányellenesség aránya hatásköri bontásban (2012–2023)

4. és 5. ábra – saját szerkesztés

50 A politikailag érzékeny ügyekben pedig megjelent egy olyan tendencia a testület gyakorlatában, amely szerint a norma alkotmányellenességének kimondása és megsemmisítése helyett alkotmányos követelményt fogalmaz meg, a megsemmisítésnél jóval gyengébb formáját választva a törvényhozó hatalom korlátozásának. Az ilyen típusú határozatokról lásd részletesebben Chronowski, Nóra: The post-2010 'Democratic Rule of Law' practice of the Hungarian Constitutional Court under a rule by law governance. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 2020/2, 148–151.

Az alkotmányellenesség megállapításának gyakorlatával kapcsolatban az alkotmánysértési rátán kívül egy másik összefüggésre is kíváncsiak voltunk. Azt is kiszámoltuk, hogy az összes olyan esetből, amikor az Alkotmánybíróság alkotmányellenességet állapított meg, milyen arányban alapította az alkotmányellenességet az alkotmány jogállamiság-klauzulájára, illetve a tisztességes eljáráshoz való jogra vonatkozó rendelkezésére együttvéve. Ez az arányszám a teljes vizsgálati időszakra vonatkozóan 48,86%, 2005–2011 között 52,21%, 2012–2023 között pedig 45,31% volt. Amikor tehát az Alkotmánybíróság alkotmányellenességet állapított meg, annak oka az esetek közel felében a jogállamiság sérelme volt, de a jogállamiság relatív súlya e tekintetben csaknem 7%-kal csökkent 2012 után. Összehasonlításképpen ezt az arányszámot kiszámoltuk a másik két leggyakoribb tárgykörre, az egyenlőségre és a tulajdonhoz való jogra is. Az egyenlőség esetében ez az arány a teljes vizsgálati időszakra nézve 14,2%, 2005–2011 között 16,18%, 2012–2023 között 12,11%, a tulajdonhoz való jog vonatkozásában pedig a teljes vizsgálati időszakban 7,01%, 2005–2011 között 6,25%, 2012–2023 között 7,81%.

3.2. Az alkotmányos felülvizsgálat robusztusságának értékelése

A fenti számokat elemezve és értékelve azt látjuk tehát, hogy az Alkotmánybíróság jogállamisággal kapcsolatos gyakorlatának alkotmánysértési rátája 2012 után csak marginálisan csökkent. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az alkotmánysértési ráta önmagában nem ad teljes képet arról, hogy milyen robusztusan gyakorolja egy alkotmánybíróság a hatásköreit. Még abban az esetben is, ha az alkotmánysértési ráta pontosan azonos lenne a két korszakban, ebből csak akkor következne az alkotmánybírósági felülvizsgálat szigorúságának az azonossága, ha feltételeznénk, hogy a felülvizsgálat tárgyát képező joganyag alkotmányos minősége állandó. Abban az esetben, ha valamennyi releváns szereplő tiszteli az alkotmányt, a relatíve robusztus vizsgálat mellett is lehetséges alacsony alkotmánysértési ráta, míg abban az esetben, ha a releváns szereplők nem tisztelik az alkotmányt, még a relatíve magas alkotmánysértési ráta sem feltétlenül jelent szigorú vizsgálatot.

Éppen ezért, amikor a 2012 előtti és utáni korszak alkotmánysértési rátái közötti minimális különbséget értelmezzük, ezt a megállapítást ebbe a kontextusba kell helyeznünk, s nem tekinthetünk el a demokrácia és a jogállamiság azon általános állagromlásától, amelyet valamennyi nemzetközi felmérés mutat. A jogállam állagának romlása érinti a jogalkotás minőségét is, a törvényhozás minőségének romlása (*legislative backsliding*) a demokrácia erodálódásának (*democratic backsliding*) egyik velejárója.[51]

51 Sebők, Miklós–Kiss, Rebeka–Kovács, Ádám: The Concept and Measurement of Legislative Backsliding. *Parliamentary Affairs*, 2023/4, 745.

A magyar jogállamiság helyzetét elemző európai intézmények a 2010 utáni jogalkotás több jellemvonását is kritikának vetették alá.[52] Bár a törvényhozás minősége nehezen mérhető egzaktan, empirikus felmérések vannak arra vonatkozóan, hogy a jogszabály-előkészítésben a szakmai szempontok szerepe nagymértékben csökkent,[53] csakúgy, mint az egyes törvények megvitatására szánt idő.[54] Jelentősen emelkedett a jogalkotás szokásos minőségi garanciáit megkerülő egyéni képviselői indítványok száma,[55] eljelentéktelenedett a pártpolitikán túli szereplőkkel folytatott egyeztetések szerepe,[56] jelentősen megnőtt az ún. salátatörvények aránya, melyek egymással össze nem függő tárgyakat szabályoznak.[57] Azok a kvantitatív elemzések, amelyek a ciklusson belüli jogszabály-módosítás gyakoriságát használják a minőség egyik mutatójának, ugyancsak a jogalkotás minőségének romlásáról árulkodnak.[58]

A tanulmányunkban használt és a bevezetőben hivatkozott két jogállamiság-indexnek is vannak olyan elemei, amelyek kifejezetten a jogalkotással hozhatók összefüggésbe. A *WJP* egyik részkritériuma (*3.1 Publicised laws*) a jogszabályok nyilvánosságra hozatalának minőségét méri. A 2013-as 0,63 pontról 2025-re pontszámunk 0,54-ra csökkent. A 2013-as pontszám a rangsor 48. helyéről holtversenyben a 35. helyre emelné Magyarországot. A *V-Dem* vonatkozó mutatója nemcsak a jogszabályok transzparenciáját, hanem a jogérvényesítés kiszámíthatóságát is méri, egy 0–4 skálán. E mutatóban az ország 2010-es 2,65-os értéke (EU-átlag 3,43) 2024-re 1,67-ra (EU-átlag 3,04) csökkent, vagyis az EU-átlagtól való távolságunk még úgy is lényegesen nőtt, hogy eközben az EU-s átlag is szignifikánsan romlott. Vagyis a jogbiztonsággal kapcsolatos alkotmánysértési ráta 2,5%-os csökkenésére akkor került sor, amikor a törvényhozás minősége lényegesen csökkent. Érdemes még egyszer aláhúzni azt, hogy a politikailag legérzékenyebb hatáskör, az absztrakt utólagos normakontroll tekintetében az alkotmánysértési ráta csökkenése a 2012 utáni korszakban majdnem elérte az 5%-ot.

A *World Justice Project* által használt nyolc kritériumból kettő (*civil justice, criminal justice*) nagyjából lefedi azt, amit mi itt tisztességes bírósági eljárásnak neveztünk, míg a 6.4-es részkritérium (*Due process is respected in administrative procedure*)

52 Ennek összefoglalását lásd Kazai, Viktor: The Misuse of the Legislative Process as Part of the Illiberal Toolkit – The Case of Hungary. *The Theory and Practice of Legislation*, 2021/3, 301–305.

53 Gajduschek–Hajnal: i. m., 124.

54 Gajduschek–Hajnal: i. m., 124; Ilonszki, Gabriella–Vajda, Adrienn: How Far Can Populist Governments Go? The Impact of the Populist Government on the Hungarian Parliament. *Parliamentary Affairs*, 2021/4, 777.

55 Molnár Csaba–M. Balázs Ágnes: A törvényjavaslatok számának hatása a törvényalkotás minőségére. In: Sebők Miklós–Gajduschek György–Molnár Csaba (szerk.): i. m., 244.; Ilonszki–Vajda: i. m., 776–777.

56 Molnár–M. Balázs: i. m., 245.

57 Ilonszki–Vajda: i. m., 776–778.

58 Sebők Miklós–Kubik Bálint György–Molnár Csaba–Sallay Gergely: A törvények stabilitása mint minőségi jellemző. Egy kvantitatív elemzés. In: Sebők Miklós–Gajduschek György–Molnár Csaba (szerk.): i. m., 2020, 395.; Sebők, Miklós–Kubik Bálint György–Molnár Csaba–Járay István Péter–Székely Anna: Measuring Legislative Stability: a New Approach With Data from Hungary. *European Political Science*, 2022/4, 505.

megfeleltethető a tisztességes hatósági eljárás követelményének. E három kritérium átlaga viszonylag jól tükrözi a *WJP*-nek a tisztességes eljárásról kiállított bizonyítványát. Ez az átlag a 2013-as 0,6 pontszámról 2025-ben 0,45-ra csökkent. Ahhoz, hogy ennek az állagromlásnak a jelentőségét helyén tudjuk kezelni, érdemes megvizsgálni, hogy a 2013-as pontszámok hogyan változtatnák ma az országnak a vonatkozó rangsorokban a helyezését. Magyarország ma a *civil justice* dimenziójában a 143 ország rangsorában a 103. helyet foglalja el, míg 2013-as pontszáma ma holtversenyben a 60. helyre katapultálná. A *criminal justice* dimenziójában ma a rangsor 74. helyén állunk, a 2013-as pontszámmal ma holtversenyben a 26. helyen állnánk, míg a tisztességes hatósági eljárás dimenziójában ma a rangsor 125. helyezését foglaljuk el, míg a 2013-as pontszámunk ma holtversenyben a 39. helyre emelne bennünket. A *V-Dem rule of law* indexe szerint a magyar jogállamiság legneuralgikusabb pontja a felsőbíróságok függetlenségének a csökkenése, pontszámunk a 2010-es 2,76-ról (EU-átlag 3,22) 2024-ben 0,89-ra esett vissza (EU-átlag 2,98), vagyis az olló több mint a négyszeresére nőtt. Ennek a drámai romlásnak a fényében kell értékelnünk azt, hogy a tisztességes eljárás kérdését felvető rendelkezésekben az AB alkotmánysértési rátája majdnem 6,5%-kal alacsonyabb a 2012 utáni időszakban, mint az azt megelőző hét évben.

Ugyancsak fontos, hogy a demokrácia és a jogállam állagának változásában ne csak általában vessük össze a 2012 előtti és utáni állapotokat, hanem a 2012 utáni változás dinamikáról is mondjunk valamit (a *WJP* adatai eleve erre az időszakra korlátozódnak). Mind a *WJP*, mind a *V-Dem* adataiból ugyanaz a trend olvasható ki, a jogállam fokozatos erodálása. Az Alkotmánybíróság alkotmánysértési rátájából erre vonatkozóan semmi nem olvasható ki, ezek az értékek erős fluktuációt mutatnak, nem pedig valamely egyértelmű trendet.

4. Összegzés

Tanulmányunkban amellett érveltünk, hogy amennyiben empirikus módszerekkel megpróbáljuk feltérképezni az Alkotmánybíróság jogállamvédő tevékenységét, úgy számos tényezőt figyelembe kell vennünk. Ezek közül egyesek magának az Alkotmánybíróságnak a tevékenységéhez kötődnek, vagyis ezeket elemezhetjük pusztán az adatbázisunk alapján, míg mások az alkotmánybíráskodás környezetét határozzák meg, így ezek szükségesek az adatbázisunkból kinyert adatok értelmezéséhez. Az kiolvasható adatbázisunkból, hogy hányszor vizsgálta meg az Alkotmánybíróság a jogállam sérelmét, és ennek milyen aránya van az összes alkotmánybírósági rendelkezés között, de e számok értelmezéséhez az is fontos, hogy miként változott a jogalkotás volumene,

illetve mennyiben volt problematikus a jogállamiság helyzete. Az ugyancsak könnyen megállapítható adatbázisunkból, hogy mennyi volt jogállamisággal kapcsolatos ügyekben az alkotmánysértési ráta, de ennek a számnak az értelmezéséhez tudnunk kell valamit a jogállamiság általános helyzetéről és a jogalkotás minőségéről. Nos, a kép, ami az adatokból kirajzolódik, viszonylag egyértelmű.

Ami a „mennyiségi kérdést" illeti, 2012 után a teljes ülés lényegesen kisebb számban vizsgálta a jogállamiság sérelmét, mint 2012 előtt, és a jogállamisággal kapcsolatos rendelkezések aránya is szignifikánsan kisebb volt, mint 2012 előtt. (Ehhez annyi korrekciót kell tennünk, hogy az abszolút szám önmagában azért nem olyan aggasztó, mert 2012 után számos döntést tanácsban hoz a testület.) Mindez a csökkenés akkor következett be, amikor az állam jogalkotó tevékenysége nagyobb fokozatba kapcsolt, és amikor a jogállam állapota fokozottabban veszélyeztetett lett. Ami pedig a „minőségi kérdést" illeti, a jogállam állagának és a jogalkotás színvonalának a romlása mellett csökkent a jogállamisággal kapcsolatos rendelkezések alkotmánysértési rátája. Ugyan az alkotmánysértési ráta általános csökkenése minimális, a tisztességes eljáráshoz való jog tárgyában és az utólagos absztrakt normakontroll hatáskörében már szignifikánsnak, s ezért aggasztónak nevezhető.

Az a kép rajzolódik ki tehát, hogy az állam intenzívebb jogalkotási tevékenysége és a jogállamiság állagának általános romlása mellett az Alkotmánybíróság jogállamvédő tevékenységének volumene és szigorúsága nem nőtt, hanem bizonyos dimenziókban jelentősen csökkent. Az AB nem az elsődleges felelőse a jogállamiság állagromlásának, már csak azért sem, mert a testületnek viszonylag korlátozott abban a kérdésben a kontrollja, hogy milyen ügyek kerülnek elé. Az is látszik azonban, hogy az AB nem tudott vagy nem akart ellentartani a törvényhozó és a végrehajtó hatalomnak.

Geschichtliches
– Évszázadok mélyéről

Balogh Judit[*]

Jogállam tévúton

A szocialista törvényesség mint a „jogállam pozitív alternatívája”

Szabadfalvi József 2023-ban kötetet jelentetett meg a magyarországi jogállam-koncepciók kialakulásáról és fejlődéséről. Vizsgálódásai a 20. század közepéig terjedtek, és kifejezetten elméleti-történeti irányúak, amelyekben megállapította, hogy a jogállam (a joguralom) – vitatott elméleti értelmezéseivel együtt is a parlamentáris kormányformák intézményi alapja. A könyv előszavában írt megállapítása szerint pedig a parlamentáris demokráciáról, azaz „[a] *modern nyugati társadalmak mindmáig legsikeresebb politikai-jogi berendezkedéséről az idők során kiderült, hogy képes a fejlődésre és az intézményes korrekcióra. Fundamentális elveit megőrizve, azokat a változó körülményekhez igazítva napjainkig a legvonzóbb konstrukciónak tűnik.* […] [M]*egállapítható, hogy minden ellentmondásossága mellett a gyakorlatban bizonyította, hogy a »legélhetőbb« politikai-jogi formáció*.”[1] A kötetet (és az előzményeket tárgyaló 2020-as tanulmányt[2]) végigolvasva pedig azt érezhetjük, hogy a 18. századi előképekből a 19. század jogtudománya olyan konstrukciót alkotott meg, amely a magyar állam közjogilag polgári jellegűnek (azaz 1848 alkotmányos alapelvein alapulónak) mondható időszakaiban a gyakorlatba is átfordítható volt.

Magam a bírósági szervezet történetével foglalkozó, részleteiben immár egy évtizede rendszeresen megjelenő munkáimban rendre ennek a fogalomnak a konkrét intézményi megvalósulásait kerestem, azonban csak ritkán a „nyugalmas” közjogi periódusokban, sokkal inkább „*a magyar nép zivataros századai*”-ban, vagy legalábbis évtizedeiben, hiszen több tanulmányban foglalkoztam az átmenetek (Vékás Lajosnak a magánjogra vonatkoztatott, hasonló tartalmú kifejezésével a „*szakadékok*”[3]) törekvéseivel: azokkal a jelenségekkel, amikor az elvi alapokat bizonyos rendszerek lebontani,

* Balogh Judit, habilitált egyetemi docens, DE ÁJK, E-mail: balogh.judit@law.unideb.hu

1 Szabadfalvi József: „*A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény*” – *Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig*. Budapest, Gondolat, 2023, 7.

2 Szabadfalvi József: „A jogállam a jogeszme megvalósítását czélzó intézmény” – Adalékok a magyar jogállamfogalom kialakulásához. *Jog – Állam – Politika*, 2020/4, 39–57.

3 Vékás Lajos: „Árok, árok, be mély árok” – Társadalmi kataklizmák és a magánjog. *Erdélyi Jogélet*, 2023/3, 9.

illetve újraépíteni törekedtek. Azaz a jogállammal mintegy alulnézetből: annak gyakorlati (tudatos) megőrzésével, (spontán) megőrződésével – vagy éppen elemeiből történő újraépítésével. Találkoztam sikeres és sikertelen törekvésekkel, intézményi és személyes sorsok kapcsán. Az itt következő tanulmányban ezekből a példákból szeretnék egy csokorral átadni, köszöntve ezzel az Ünnepeltet, nagyrabecsült professzoromat és mentoromat, további sok-sok aktív, eredményes évet kívánva neki.

1. A jogállam koncepciójának sorsa a szocializmus jogelméletében

Szabadfalvi József munkáiból is kitűnik, hogy a jogállam „szakjogági jellegű" (azaz a magánjog vagy a büntetőjog terén, akár a gyakorlatban is használt) fogalma, felfogása hamarabb alakult ki, mint a közjogi-közigazgatási jogi értelmezése. Balogh Arthur tankönyvét idézve „[…] *a modern államban az államhatalom jog, a jog által kötött hatalom*".[4] Akadémiai székfoglalójában pedig a jogállamfogalom tartalma vonatkozásában azt írta, hogy „*a jogállam nevében tiltakoznak a szabadságnak és egyenlőségnek, az alkotmányosságnak minden megtámadása, az államhatalom önkénye ellen*".[5] A német jogtudomány – Balogh által vázolt – második jogállam-értelmezése már a 19. század elején az „alkotmányos államot" tekintette ideálisnak, amelyben „*a törvény uralma érvényesül*".[6]

A magyar jogban, jogtudományban és a bírói gyakorlatban ez a – tulajdonképpen a joguralom megnevezéssel azonosítható – felfogás a 19. század utolsó harmadában jelent meg és terjedt el, a 19–20. század fordulóján már általánossá vált. Az igazságszolgáltatás közreműködői számára ez a felfogás a működésük „természetes közegét" írta le, hiszen ez tette lehetővé, hogy a bíráskodás a 19. század utolsó harmadától valóban a szó szoros értelmében *jogalkalmazássá* váljék[7] – mintegy a korábbi gyakorlatot önkényesnek minősítő felfogás ellenpontjaként.

S hogy mit is értett a jogászság, a jogtudomány a 19–20. század fordulóját övező néhány évtizedben e fogalom alatt, azt szintén megvilágítják számunkra Szabadfalvi

4 Egyebek mellett – Balogh Arthur 20. század elején megalkotott „*első koherens jogállam-koncepciója*" kapcsán – Szabadfalvi (2023): i. m., 67., illetve az idézet: 69., 215. lábjegyzet

5 Balogh Arthur: *Jogállam* című székfoglaló értékezését idézi Szabadfalvi (2023): i. m., 70.

6 Szabadfalvi (2023): i. m., 72. (kiemelés csak itt).

7 Előirányozta ezt a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvénycikk 19. §-ában foglalt azon rendelkezés is, amely szerint a bírák „*a törvények, a törvény alapján keletkezett s kihirdetett rendeletek s a törvényerejü szokás szerint*", az e jogforrásokra alapított legjobb meggyőződésüknek megfelelően tartoznak eljárni és ítéleteiket meghozni. Az ebben az értelemben felfogott joghozkötöttséget mindmáig a bírói függetlenség egyik alapvető garanciájának tekintjük.

József munkái. Összefoglalva – egyebek mellett – az állami hatalom joghoz kötöttségét (az alkotmányos államot), a törvényhozás és a végrehajtó hatalom vonatkozásában az előbbi elsőbbségét, a közigazgatási bíráskodást mint az egyének állami aktusokkal szembeni védelmének eszközét (a jog uralmát), a jogegyenlőséget, azaz *„a mindenki jogát biztosító és szükség esetén védő állami működést”*[8] (az egyén bírói jogvédelmét), az „objektív” jogot és ennek (mindenkit) kötelező erejét.

De Szabadfalvi József arra is felhívja a figyelmet, hogy a jogállamfogalom sokszínűsége mellett már a 19. század végén megjelent az általános elvek katolikus kritikája, olyan elemekkel is, amelyek később a szocializmus elméleteiben is visszaköszöntek.[9]

A szovjet felfogásban a jogállam polgári kori megközelítései és jelentéstartalma eltűnt, azt legfeljebb formális értelemben használták – illetve leginkább nem használták, hiszen a jogállam fogalmát felváltotta a „forradalmi” vagy ún. „szocialista törvényesség”. Az eredeti fogalom szocialista „átértelmezése” (illetve tagadása) már Csekey István munkáiban megjelent az 1930-as években, hiszen Csekey leírta, hogy az – általa „politikai diktatúrának” nevezett – szovjet rendszer a hatalomegység elvén alapszik, és nem fogadja el az államot korlátozó szabályokat, intézményeket, valamint nem ismeri el az alapvető szabadságjogokat sem. A szovjet államban nem érvényesül a bírói függetlenség, és a jog és az alkotmány egyetlen célja *„a proletariátus uralmának biztosítása”*.[10]

A szocialista jogfelfogás, amelyet az 1920-as években a Szovjetunióban kezdtek kialakítani, az orosz jogi hagyományok és az új ideológiai követelmények ötvözéséből jött létre, amelyet a szovjet csatlósállamok „kötelesek voltak átvenni”.[11] 1958-ban egy varsói tanácskozás nyomán, Visinszkij „találmányaként” jelent meg[12] a *szocialista törvényesség* kategóriája, mint a jogállam szovjetek által kínált „saját változata”,[13] „pozitív alternatívája”.[14] Ez a fogalom Szabó Imre könyvével[15] került be a magyar jogtudományi gondolkodásba,[16] mint a szocialista blokk jogtudománya szerint az ún. „burzsoá” joghoz képest deklaráltan *„magasabb rendű”*[17] jogszemlélet. Annak ellenére, hogy

8 Edvi Illés Károly meghatározását lásd Szabadfalvi (2023): i. m., 59., vö. továbbá: Kelemen Bálint Csaba: „Hova kell ahhoz költözni?” – A jogállamiság és annak újrafelfedezése Magyarországon. *Comparative Law Working Papers*, 2021/2, 7.

9 Például Jedlicska Pál kanonok 1879-ben megjelent *Társadalmi testvérharcz a modern s a kath. egyház között* című munkájára utal ilyen vonatkozásban Szabadfalvi (2023): i. m., 51–55.

10 Szabadfalvi (2023): i. m., 99–100.

11 Küpper, Herbert: *Kelet-közép-európai és posztszocialista jogrendszerek*. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogösszehasonlítás rovat, rovatszerkesztő: Fekete Balázs) http://ijoten.hu/szocikk/kelet-kozep-europai-es-posztszocialista-jogrendszerek, 2017, (29) (letöltés: 2026.03.15.).

12 Varga Csaba: *Jogállamiság – viták közegében*. Ludovika, Budapest, 2022, 15.

13 Varga Csaba: Joguralom, jogállam – eszményiségtől a zsarolásig. *Iustum – Aequum – Salutare*, 2021/2, 154.

14 Péteri Zoltán: Új törekvések a jogállam-eszme körül. *Jogtudományi Közlöny*, 1973/6, 315.

15 Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

16 Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Világosság*, 2004/4, 92.

17 Péteri Zoltán: A jogösszehasonlítás Kelet-Közép-Európai centruma. Állam- és Jogtudomány, 2010/1, 77.

a „modern polgári jogelmélet" bizonyos elemei, így a jogállam megközelítései is az 1970-es években már – jóllehet, a (kötelező szocialista) kritikai szemléletbe bújtatva – visszakerültek a tudományos gondolkodásba,[18] a gyakorlati jogalkalmazás erről szemmel láthatólag nem vett tudomást. Az elmélet azonban – a „marxi megszüntetve-megőrzés értelmében" ekkor már elkezdte használni a „szocialista jogállam" fogalmát, amelynek premisszáit Péteri Zoltán, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének akkori tudományos osztályvezetője, a következők szerint foglalta össze:[19]

a) A szocialista államban a kizsákmányoló államoktól eltérő módon jelenik meg az állam és állampolgár viszonya, hiszen az állam és a nép nem szembenállnak egymással, hanem az állampolgári jogok „*tartalmát, társadalmi és jogi garanciáit a szocialista társadalom valósága és célkitűzései alapján, a szocialista közösség keretében lehet és kell értelmezni. A szocialista társadalmi és állami berendezkedés megfelelő kereteket biztosít az igazi demokratizmus kibontakozásához, az egyén és a tőle elidegenedett közhatalom ellentétének feloldásához és végleges megszüntetéséhez*."

b) A modern államoknak – így a szocialista államoknak is – általános jelensége az állam szerepének megerősödése, ez azonban a szocializmusban „*a nép hatalmának megtestesítője, a szocialista demokrácia a munkásosztály által vezetett nép tudatos uralma*". Ez azonban „*nem jelenti azt, hogy a polgári társadalomban állítólag érvényesülő joguralommal, a jog elsőbbségével szemben itt valamiféle állam-uralom érvényesül, ami elvileg ellentétes a jogállam eszméjével*".

c) A jogfejlődés tekintetében a szocialista jog mint „*az államhatalom vezetési és irányítási eszköze*"[20] nyer elismerést, amely szintén „*a társadalom előrehaladását*" biztosító tényező. „*Ez a kapcsolat egyrészt nem jelent »jogállamiság«-ot a szó polgári értelmében; el kell tehát utasítani a szocialista állam joghoz kötődésének minden olyan értelmezését, amely a jog valamiféle fetisizálását jelentené. Nem lehet tehát ezt az összefüggést úgy értelmezni – mint az a polgári irodalomban kifejezést nyert –, hogy a jog szuverenitása a nép szuverenitása felett áll.*" Ebből azt a következtetést vonja le, hogy az állam szerepének növekedése nem feltétlenül jár együtt a jog szerepének megnövekedésével is, hiszen a jogot az állami

18 Pl. Sztodolnik László: A jogállam eszméjének színváltozásai. In: Szabó Imre (szerk.): Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Akadémiai, Budapest, 1963, 447–475.; Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat, Budapest, 1972; Varga Csaba (szerk.): Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1977., illetve szövegekkel: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia – Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Akadémiai, Budapest, 1981.

19 Valamennyi idézet forrása: Péteri (1973): i. m., 315–316.

20 Szélesebb kontextusban erről: Kulcsár Kálmán: *A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz* (Akadémiai székfoglaló). Akadémiai, Budapest, 1984, különösen: 15–23. Vö. ehhez továbbá Zsidai Ágnes: A jog mint legitimáció – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban. *Jogelméleti Szemle,* 2024/4, 235–236.

meghatározottságon kívül más tényezők is befolyásolják (feltehetően annak társadalmi funkciójára gondol ez alatt). Konklúzióként pedig megállapítja, hogy *„a szocialista »jogállamiság«-nak – döntő kritériuma az a követelmény, hogy a szocialista társadalomban a nép akaratának kell törvénnyé válnia és minden szinten a népnek kell ellenőriznie a saját akaratának érvényesülését.* […] *a szocialista törvényesség éppen a demokrácia jogi kifejeződését jelenti, a jogi formának demokratikus tartalommal való megtöltése alapvető követelmény.*”

2. Az új elmélet adaptációja a szocialista igazságszolgáltatásban

2.1. A keretek

Az 1950-es évek elején a – magyar felfogást nagyban meghatározó – szovjet szocialista jogirodalomban általános volt az a megközelítés, hogy a szocialista demokrácia nem vethető össze a burzsoá államok demokráciafelfogásával, mert míg előbbi a dolgozó nép egészének javára irányul, igazságos, az utóbbi egy szűk társadalmi csoport érdekeit szolgálja ki. Ennek megfelelően – a meghatározó álláspont szerint – az igazságszolgáltatás kifejezést is (a szó teljes értelmében) csupán a szocialista államban lehet alkalmazni, az akkori nyugati jogrendszerekre, a „kizsákmányoló államok” bíráskodási tevékenységére ez a fogalom nem értelmezhető.

„Nézetünk szerint az igazságszolgáltatás fogalma – akárcsak a jog fogalma is – osztályfogalom, vagyis olyan általános fogalom, amely konkrét tartalmat mindenkor valamely meghatározott államtípussal (állammal) kapcsolatban nyer. […] *[A] kizsákmányoló osztálytársadalmak lényegéből folyik államuk és joguk kizsákmányoló jellege is. Az állam és a jog kizsákmányoló, a dolgozók szempontjából hátrányos mivoltánál fogva ezekben az államokban a bírósági jogalkalmazás is alapjában véve a dolgozókra nézve hátrányos, elsősorban őket sújtó módon folyik, és hiányoznak azok az intézményes biztosítékok, amelyek mellett megvalósulhatna a lakosság nagy többségének jog- és érdekvédelme. A kizsákmányoló államokban a bíróság a nép elnyomásának eszköze.”*[21]

Az 1940-es évek második felében, különösen „a fordulat évét”, 1948-at követően hazánkban irányadó megközelítés szerint a marxizmus–leninizmus társadalmi rendszerének kialakulását megelőzően a bíráskodás *„a társadalom osztályjellegéből és az*

21 Névai László: *A törvénykezési szervezeti jog elméleti alapjai*. Klny. az ELTE Actából. Tom. II. Fasc. 2., Tankönyvkiadó, Budapest, 1961, 6. (Kiemelés az eredetiben.)

államhatalom osztályelnyomó jellegéből folyó elveken" alapult. Nyíltan vállalta ezt a karaktert a rabszolgatartó és a feudális államberendezkedés valamennyi megjelenési formája, „*amely teljesen őszinte volt annak deklarálásában, hogy a bíróság intézménye az egyik fontos és lényeges eszköze az osztályuralom és a kizsákmányolás fenntartásának*".[22]

A marxista–leninista szemlélet szerint a kapitalista állam egész gépezetének fő feladata is a belső elnyomás, az osztályuralom biztosítása. Lenin mértékadó, minden elméletet meghatározó megfogalmazása szerint a „*bíróság a tőkés társadalomban túlnyomóan az elnyomás szerve volt, a burzsoá kapitalista kizsákmányolás apparátusa*".[23] Ezt az elnyomást és kizsákmányolást azonban nem nyíltan, hanem „*fondorlatos, leplezett módon*" valósította meg. „*A kapitalista társadalmi rend e tekintetben is belső hazugságokra* épült. A burzsoá államelméletek igen sokfélék. Egyetlen és alapvető vonásuk azonban közös: tagadják a burzsoá állam osztályelnyomó jellegét […], és ehelyett az állam osztályok *feletti és az osztályoktól független, az osztályharc felett álló* [jellegét] *igazolják*."

A marxi–lenini tanítás nyomán a hazai jogtudomány és joggyakorlat furcsán átértelmezve értékelte a megelőző korszakot. A *Jogtudományi Közlöny* 1949. december 29-én megjelent számában a Magyar Népköztársaság bíróságainak feladatait taglaló írásban a következőket olvashatjuk: a polgári (burzsoá) társadalom és annak jogtudománya *„a bíróság intézményének és működésének alapjául »eszméket«, »elveket« – valójában hazug fikciókat – agyalt ki és ezekkel igyekezett elkendőzni a bírói intézmény osztályelnyomó jellegét, amellett azonban a bíróság osztályelnyomó funkciója szabadon érvényesülhetett*".

E tétel igazolására Frank Károly öt tézist sorolt fel, köztük a hatalommegosztás és a népszuverenitás elvét, azt, hogy a törvények az egész nép érdekét szolgálják, és így a társadalmi igazságosságot fejezik ki, továbbá azt is, hogy a csak a törvényeknek alávetett, független és pártatlan bíróságok igazságot szolgáltatnak, de nem kímélte a peres felek egyenlőségének elvét sem. Végül arra is kitért, hogy a burzsoá időszakban a vagyonjog terén az igazságszolgáltatás mindig magánfelek egyedi magánérdekét szolgálja, amelyben a közösség „érdektelen", és amelyben az állam is épp olyan eljárás alá tartozik, mint a magánszemély. Valamennyit cáfolta azzal, hogy mivel a törvények nem az egész nép, hanem csak az elnyomók érdekében születtek, azok nem lehetnek az egész nép számára igazságosak, és az azok alapján lefolytatott eljárások is csak igazságtalansággra vezethettek. Azt pedig végképp elutasította, hogy a perek egyediek, hiszen – így érvel például a munkásságnak a munkáltatóval szembeni igényei tekintetében – minden

22 „*A rabszolga egyáltalán nem folyamodhatott jogsegélyért bírósághoz, legfeljebb valamely büntetőeljárás passzív »tárgya« lehetett. A jobbágy bírája saját földesura (úriszék)*" – indokolta a fent hivatkozott megállapítást tanulmányában Frank Károly. Frank Károly: Az Alkotmánytörvény 41. §-ának gyakorlati megvalósításáról. *Jogtudományi Közlöny*, 1949/23–24, 498.

23 Lenin: Összes művei. XXII. kötet 424. Idézi Frank: i. m., 499.

perbe vitt igény „*egy, millió azonos típusú igényből*”. A munkások munkaadóval szembeni vagy a bérlők bérbeadóval szembeni ügyeinek eldöntése valójában „*közérdek, mert széles társadalmi osztályt érint, de a fenti fikció szerint a bíró csak egy »X«-nek egy »Y« elleni ügyét láthatta és el kellett tekintenie a felek osztályhelyzetének szemléletétől*”. Azt is vitatta, hogy az államnak és a magánfeleknek azonos elbírálásban kellene részesülniük egy perben, hiszen az állam nem lehet „*afféle közönséges rosszul spekuláló tőzsdeügynök*”. Véleménye szerint a kapitalista időszakban mindez meggátolta, hogy „*a bíróság a kizsákmányolt tömegeket a nyilvánvaló társadalmi igazság felismerése esetén is megvédhesse*”. A szerző álláspontja így foglalható össze: „*A fentiek bizonyítják, hogy a kapitalista társadalmi rend a bíróságok működését formális fikciókkal úgy határozza meg, hogy azok látszólagos »emelkedettségén« belül tartalmilag a bíróság osztályelnyomó és kizsákmányolást védő szerepe maradéktalanul érvényesülhessen.*” Ebből pedig a szocialista jog – a jogelmélet marxista, leegyszerűsítő jogpozitivista tanát követve – azt a kritikai következtetést is levonta, hogy „*a kapitalista társadalmi rend nem ruházott valóságos hatalmat a bíróságokra*”, hiszen azok feladata mindössze annyi volt, hogy „*a burzsoá diktatúra parancsait*” automatikusan („vakon”) végrehajtsák. „*Az alkotmánytörvény lerántotta a leplet a régi hazugságokról. Kitűnik, hogy a bírói tóga impozáns redőzete nem az igazság bajnokát díszítette, hanem a burzsoázia tétova kiszolgálóit.*”[24]

Ezt a tételt a szocialista jogirodalom azzal is alátámasztotta, hogy hangsúlyozta: a kizsákmányoló államokban a dolgozó nép nem vesz részt az ítélkező tevékenységben – s szembeállította ezzel a szocialista államok „népet” bevonó ítélkezési gyakorlatát, például a népi ülnökök rendszerének kialakítását.

A proletárdiktatúra képviselői tehát – visszatekintve – a kapitalista bíróságok szerepét „mindössze” a törvény (az abban foglalt állami akarat) maradéktalan érvényesítésében látták, és éppen *ennek ellenében* határozták meg saját koruk bíróságainak feladatát, vagyis azt, hogy az egész igazságszolgáltatási apparátusnak – mint az egységes államhatalom egyik megtestesítőjének és gyakorlójának – társadalmi feladata[25] van: a hajdani „jogszolgáltatás” helyett valóban „társadalmi igazságot” szolgáltatni. Ezért a dolgozó nép tényleges részvételét az ítélkezésben, a néprészvétel elvének megvalósítását (például a népbíróságok, a munkásbíróságok vagy a népi ülnöki rendszer formájában) a proletárdiktatúra egyik legfőbb vívmányának tartották, úgy tekintettek rá, mint a szocialista igazságszolgáltatás demokratizmusának legfőbb bizonyítékára. Ebben ugyanis az igazságszolgáltatás mint állami tevékenység „fokozódó társadalmasodásának” eszközét,

24 Valamennyi idézet forrása: Frank, i. m., 499–500.

25 Mikó Zsuzsanna: Államszervezet és közigazgatás Magyarországon 1945-től napjainkig. Dialóg Campus, Budapest, 2017, 7.

megnyilvánulását látták, amelynek következetes alkalmazásával megszűnhet az állam „elidegenedése" a társadalomtól.[26]

Ez a magyarázat azonban természetesen nem fedte a valóságot, és a nép tényleges részvételének biztosítása sem valósult meg sohasem, a „dolgozó népre való utalás" valójában csupán álca volt, hiszen a valódi hatalomhoz (és a tényleges hatalomgyakorlókhoz) a népnek – még a párttagoknak sem – nem volt köze. A hatalom valódi birtokosai pusztán az ún. „belső párthoz", a „politikai bürokráciához" tartozók, azaz a legszűkebb gazdasági és politikai elit tagjai voltak.[27]

2.2. Célok és eszközök

A szocialista állam- és jogfejlődés időszakában a gyakorlati jogalkalmazók számára a polgári megközelítéstől eltérően határozták meg az igazságszolgáltatás fogalmát, és az egész jogszolgáltatási apparátust a politikai rendszer igazolására, „támogatására"[28] használták fel. A korszak egyik meghatározó perjogászprofesszora, Névai László egy 1961-es tudományos értekezésében erről a következő definíciót olvashatjuk: a szocialista igazságszolgáltatás „*nem egyéb, mint a szocialista állam bíróságának jogszabályilag előírt eljárás szerint végbemenő tevékenysége, mely büntető és polgári ügyek megvizsgálása, eldöntése a jogsértőkkel szemben állami kényszer alkalmazása során* a szocialista törvényesség érvényre juttatására, a szocialista igazságosság megvalósítására és a dolgozók kommunista nevelésére irányul".[29]

A jogalkalmazó szerveknek (mindenekelőtt a bíróságoknak, de az igazságszolgáltatás minden más közreműködőjének is) eszerint hármas feladata volt: egyrészt a szocialista törvényesség érvényre juttatása, azaz a szocializmus jogrendszerének (formális, ugyanakkor pártos, osztályszemléletet tükröző) betartása és betartatása,[30] másrészt a szocialista igazságosság megvalósítása (Névai László megfogalmazása szerint e

26 Névai (1961): i. m., 11. Vö. Péteri Zoltán: A szocialista állam- és jogelmélet kérdései az Állam- és Jogtudományi Intézet nemzetközi munkaértekezletén. *Jogtudományi Közlöny*, 1968/4, 209–214.

27 Gyilasz, Milovan: *Az új osztály – A kommunista rendszer elemzése.* A könyv első kiadása 1957-ben jelent meg az USA-ban. Magyar nyelven Kovács János fordításában Zürichben 1958-ban adták ki. Tágabb összefüggésben vö. Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014, 121.; Sipos Anna Magdolna: Az államszocialista ancien régime hatalmi attribútuma, avagy kik olvashattak rendszerellenes könyveket. *Valóság,* 2015/3, 16–39.; Horváth Attila: *A magyar Gulag-rendszer*. In: Gellért konferenciák 2. Előadások a kommunizmus bűneiről. Kommunizmus Bűnei Alapítvány, Budapest, 2020, 41–45. és Kahler Frigyes: *Vida Ferenc*. In: Gellért konferenciák 2. Előadások a kommunizmus bűneiről. Kommunizmus Bűnei Alapítvány, Budapest, 2020, 228.

28 Mikó (2017): i. m., 7.

29 Névai (1961): i. m., 7–8. (Kiemelés csak itt.) Érdekes megjegyezni, hogy az – Alkotmányból levezethető – idézett szövegből arra lehet következtetni, hogy a szerző a közjogi jogvitákat nem tartotta a korabeli értelemben vett igazságszolgáltatás körébe tartozónak.

30 Vö. Lévai Tibor: Szocialista törvényesség, szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1966/3, 40–49.

körben egyrészt „*a dolgozó tömegek igazságossági felfogásáról, a munka és az elosztás szocialista elvének, a kommunista erkölcsnek és a szocialista jogtudatnak az érvényesüléséről*” van szó, másrészt pedig arról, hogy az eljárásokban az anyagi igazság kiderítésére kell törekedni[31]), végül a dolgozók kommunista nevelése (ami a szocialista igazságszolgáltatásban egyrészt a meggyőzés és a kényszer alkalmazását, másrészt pedig a társadalom szocialista tudatának fejlesztését jelentette[32] – amit ekkoriban kivétel nélkül minden állami szerv feladatának tekintettek).[33]

A bírósági eljárások célja tehát a konkrét büntető és polgári ügyek eldöntése volt (közjogi viták létezéséről nem esett szó), valamint a jogsértőkkel szemben állami kényszer alkalmazása. Ennek kapcsán azt elismerték ugyan, hogy a szocialista jogalkalmazás is jogszabályok által előírt, formalizált eljárási keretek között folyik, azonban azt a korabeli megfogalmazás (és meggyőződés) szerint – szemben az imperialista eljárásjogokkal – „*mélységes humanizmus, szocialista demokratizmus hatja át*”.[34] Azzal érveltek, hogy az anyagi igazság kiderítésének biztosítéka az, hogy a perben minden érdekelt részt vesz, aktívan közreműködik, továbbá olyan – akkoriban a „legdemokratikusabb” jelzővel jellemzett – eljárási alapelvek mentén folyik a per, amely lehetővé teszi minden perbeli résztvevő számára jogainak érvényesítését és érdekeinek megóvását.

Ezekkel a nagy ívű és hangzatos megfogalmazásokkal szemben a gyakorlatban a perek jelentős részében egyrészt nem érvényesültek a hivatkozott „legdemokratikusabb” alapelvek (például a perekben bizonyos személyeknek – leginkább a kulákoknak és „a dolgozó nép” más „ellenségeinek” – nem járt a hatékony ügyvédi segítség[35]), másrészt a perek jó része ún. koncepciós per volt, azaz a valósághoz semmi köze nem volt a per tárgyát képező cselekménynek, eseményeknek, bizonyítékoknak.[36] A szocializmus

31 Bár az anyagi igazság felderítésével – a jogesetek tanúsága szerint – a szocializmus bíráskodása gyakran úgy volt, mint a Mikszáthtól szállóigévé vált mondás szerint a magyarok az igazság keresésével: „*A magyar ember szereti keresni az igazságot. De nem szereti megtalálni.*” Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiász. Második rész, X. fejezet (A parlament).

32 Névai (1961): i. m., 10., Kulcsár Kálmán: A *jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

33 E hármas feladatról részletesen: Balogh Judit: *A „szocialista törvényesség” jelentéstartalma és a szocialista ítélkezés sajátosságai*. In: Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): Az államszocialista korszak jogszolgáltatásának története Hajdú-Bihar megyében. Debrecen, Debreceni Törvényszék, 2025, 63–65.

34 Névai (1961): i. m., 6.

35 Számos példával igazolható ez: Horváth Ibolya–Solt Pál–Szabó Győző–Zanathy János–Zinner Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* 2., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993, 65., Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon*. Ludovika, Budapest, 2024, 694.

36 A – történettudomány és a jogtörténet által meghatározott tartalmi elemek alapján – később koncepciósnak minősített pereket általában az 1946. évi VII. törvénycikk alapján tárgyalták le. Kahler Frigyes: „Valós” tényállás alapján – A forradalom utáni koncepciós perek. Új Horizont, 2003/5; Mikó Zsuzsanna: *A terror hétköznapjai – A kádári megtorlás, 1956–1963*. Libri Könyvkiadó, Budapest, 2016; Zinner Tibor: *A magyar nép nevében? Tanulmányok a népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2021, Kahler Frigyes: *Kirakatperek 1956 előtt*. In: Gellért konferenciák 2. Előadások a kommunizmus bűneiről. Kommunizmus Bűnei Alapítvány, Budapest, 2020, 195–198.

első időszakában a bírói hivatásrend „megtisztításának" feladata volt a meghatározó. Ennek érdekében vezették be a népi ülnökök részvételét a perekben (a szakbírákkal majdnem azonos hatáskörrel, hiszen mindössze a tárgyalás vezetése nem tartozhatott a feladataik közé). Az állam mint olyan is kikerült az igazságszolgáltatás ellenőrzése alól, ennek szellemében teljesen észszerű lépés volt, hogy 1949 januárjában (tehát még messze a kartális alkotmány kihirdetése előtt) törvényben szüntették meg a Közigazgatási Bíróságot,[37] kiütve ezzel a „burzsoá" jogállami felfogás egyik alappillérét, garanciális elemét.

A politikai és jogpolitikai célok hatékonyabb megvalósítása érdekében pedig közben az országgyűlés „*saját*", *szocialista különbíróságokat* szervezett. Ilyen volt a hat közlekedési különbíróság, amelyek hatáskörébe kerültek a közlekedés, szállítás és hírközlés sérelmére elkövetett bűncselekmények, ilyenek voltak a munkásbíróságok, amelyeknek 1947-től hatáskörükbe tartozott a pénzügyi bűncselekmények jelentős része is. E fórumokon egy szakbíró elnöklete mellett „*a bányák és nagyüzemek által delegált két pártkáder jutott szerephez. Ráadásul az ügyeket gyakorlatilag nem vizsgálták – erre nem is állt rendelkezésükre idő –, nem vontak be szakértőket, hanem a vád benyújtása után, a lehető leghamarabb – akár másnapra – kitűzött és megszakítás nélkül lefolytatott tárgyalásokon hozhattak súlyos ítéletet is. Mindez pedig alkalmassá tette a munkásbíróságokat arra, hogy közvetlen osztálypolitikai eszközként funkcionáljanak.* […] [E]*zen a fórumon tárgyalták az árdrágító visszaéléseket, és a fizetési eszközökkel elkövetett visszaéléseket is – amelyek kizárólag a diktatúra keretrendszerében és értelmezésében lehettek visszaélések* […]."[38] Végül ilyennek tekinthető a népbíróságok[39] rendszere is. A népbíróságok tevékenysége Zinner Tibor szerint három nagy szakaszban folyt: kezdetei az 1945 eleje és 1948 tavasza közötti időszakra tehetők, második hulláma az 1949 tavaszáig tartó periódus, végül 1950. április 1-jén a centralizált népbírósági rendszer utolsó tanácsai is befejezték munkájukat.[40] A népbírósági különtanácsok 1957-es újrafelállítása (hat ilyet szerveztek az 1957. évi IV. és XXXIV. törvény alapján) a forradalomban részt vevők megbüntetését célozta hasonló szellemben. Ezek hatáskörébe a jogalkotó a népi

37 1949. évi II. törvény. Részletesen erről Köbel Szilvia: „Az állam és a nép érdekében fogok eljárni" – a Közigazgatási Bíróság 1949-ben történt megszüntetésének körülményei és következményei. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2019/3, 66–93.

38 Czene-Polgár Viktória: *Pénzügyi bűncselekmények megítélése és felderítése 1945–1956 között*. (Doktori értekezés.) PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 203–204.

39 Kovács Kálmán: *A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései*. In: Csizmadia Andor (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok I., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966; Bíró István–Koncz Ibolya Katalin: Politikai igazságszolgáltatás: a magyar népbíróságok. *Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai,* 2014. 51–72.; Papp Attila: Az utolsó szilánk – az 1956 utáni népbíráskodás. *JURA,* 2016/2, 317–322.; Tóth J. Zoltán: A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX–XX. században. *Iustum Aequm Salutare*, 2017/4, 143–177.

40 Zinner Tibor: „Éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket" Szembenézés – a népbíróságokról feketén-fehéren. *MTA Law Working Papers,* 2016/6, 32.; Papp: i. m., 317.

demokratikus államrend elleni szervezkedést, lázadást és hasonló politikai bűncselekményeket sorolta.

Annak ellenére, hogy az alkotmány 41. § (2) bekezdése azt rögzítette, hogy a bíróságok függetlenek, és csak a törvénynek vannak alávetve, a szocializmus időszakában minden bíróság kettős, de inkább hármas irányítás mellett dolgozott: a legfelsőbb bírói fórumként működő Legfelsőbb Bíróság irányítási joga mellett az igazságügyminiszter és a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze (az alkotmány elfogadása előtt legfőbb államügyész néven) is kapott a bíráskodás működését meghatározó, annak formálására felhatalmazó jogosítványokat.

Kezdetben, a szocialista irányú bíráskodás kiépítése első szakaszának tekinthető, az 1949-es alkotmány elfogadását megelőző időszakban az „irányításra” két ok miatt is különösen „nagy szükség” volt: egyrészt a jogalkalmazóknak ekkor (még) a polgári korszak jogszabályait kellett a „szocialista eszméknek megfelelően” alkalmazniuk, másrészt – éppen ezért – a bíróságok nehezen tudták eldönteni, hogy mely korábbi jogszabályokat alkalmazhatják, és melyeket nem, melyek azok, amelyek „*szemben állnak a népi demokrácia célkitűzéseivel*”.[41] A jogalkotás, a jogrendszer szocialista átalakítása csak lassan, fokozatosan mehetett végbe. Az ítélkezési tevékenység ebben az időszakban különösen erős politikai befolyásnak volt kitéve, tulajdonképpen a pártpolitika eszközévé vált.[42] Az ebből az időszakból származó ítéletekben tipikusan „a nép ellenségei” jelentek meg: a kulákok, a szabotőrök, a proletariátus ellen fellépők, akik megbüntetése révén a proletárdiktatúra példát kívánt statuálni.[43]

A „szocializmus építésének” második korszakában, az 1949-es alkotmány hatálybalépésétől az 1972-es nagy alkotmányreformig terjedő időszakban, különösen 1953 júliusától (az új típusú ügyészi szervezet és a Legfőbb Ügyészség megalakításától) „*a Párt és a kormány figyelme fokozottan a szocialista törvényesség felé fordult*”.[44] A gyakorlat alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a politikai befolyásolás a korábbi korszakhoz képest sokkal enyhébb, „desztalinizált”[45] formában történt. Végül a harmadik periódusban, az 1972-től 1989-ig terjedő időszakban, a „működő szocializmus”

41 Szakács Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepéről. *Jogtudományi Közlöny*, 1973/5, 250–251.

42 Peres Zsuzsanna: *A bírói függetlenség felszámolása (1945–1989)*. In: Bódiné Beliznai Kinga–Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): A bírói függetlenség intézményes garanciái. Budapest, 2023, 133–151.

43 A Debreceni Törvényszék területéről néhány példát ezekből az ítéletekből már felidézett Szendiné Orvos Erzsébet: *Válogatás az „elfeledett bíróságok” érdekes pereiből*. In: Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): Elfeledett bíróságok Hajdú-Bihar vármegyében. Debreceni Törvényszék, Debrecen, 2024, 54–60. További példák: Horváth (2024): i. m., 690–692.; és Balogh Judit: *A szocializmus sajátos vidéki „kisbíróság-szervezési gyakorlata” – A Kemecsei Járásbíróság (1952–1956) példája*. In: Barna Attila et al. (szerk.): Laudator temporis acti – Ünnepi tanulmányok a 65 éves Horváth Attila tiszteletére. Ludovika, Budapest, 2024, 55–57.

44 Benkő Gyula: A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának irányító szerepe. *Jogtudományi Közlöny*, 1956/2, 70.

45 Az 1954-es reformok Ződi Zsolt által használt jelzője igen találó. Ződi Zsolt: Búcsú a kollégiumi véleménytől? *Magyar Jog*, 2014/11, 610.

korszakában már nagyobb hangsúlyt kapott a bírói munka szakmai irányítása, mintsem annak politikai meghatározottsága.

A jogalkalmazó gyakorlat tehát a szocializmus időszakában az általános pártpolitika befolyása mellett három szakmai fórum: a legfőbb ügyész, az igazságügyminiszter és – értelemszerűen – (a legkiterjedtebb módon, a legtöbb eszköz alkalmazásával) a Legfelsőbb Bíróság befolyása érvényesült – sajátos értelmezésbe helyezve így a bírói függetlenséget.

A szocialista országokban – így Magyarországon is – a szovjet mintára átalakított bírósági szervezetben a legfőbb bírói fórumok feladatát képezte ugyan a jogszabályok egységes értelmezésének biztosítása, de ez alatt elsősorban a jogalkalmazás *jogpolitikai* egységének a megteremtését értették. Ezt a célt az ítélkezés ún. „elvi irányításával" kívánták elérni. Erre a felhatalmazást általánosságban az Alkotmány 38. §-a adta, amelynek első fordulata szerint: „*A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága elvi irányítást gyakorol az összes bíróságok bírói működése és ítélkezése tekintetében*." Az ítélkezés elvi irányítása azt jelentette, hogy az elvi megállapítás tétele nem valamely konkrét ügyben felmerülő vitás elvi kérdéshez kapcsolódott, hanem a legfőbb bírói fórum (Magyarországon a Legfelsőbb Bíróság) általános jogalkalmazási elveket fogalmazott meg, amelyek sok esetben a jogalkalmazás felé irányuló politikai elvárások voltak.[46] A magyar szocialista felfogásban a Legfelsőbb Bíróság általános jellegű funkcióját leginkább két eszközzel: az elvi döntésekkel és az állásfoglalásokkal töltötte be.[47] Az elvi döntések a magyar felfogásban a jogértelmező és jogszabály-magyarázó funkció mellett egy további sajátos szerephez is jutottak. Egyrészt azért, mert a szocialista jogszabályok megalkotása viszonylag lassan haladt, így aztán az átmeneti időben a polgári korszak „régi" jogszabályait kellett úgy alkalmazni, hogy azokban érvényre juthasson a szocialista jogfelfogás, másrészt pedig a polgári jog egészére vonatkozó kodifikáció hiánya miatt szükség volt arra, hogy a legfelsőbb bírói fórum olyan kérdések eldöntésében is irányt mutasson az alsóbb bíróságoknak, amelyeket tételes jogszabályok nem rendeztek. Ezáltal a Legfelsőbb Bíróság a jogalkalmazás vitás kérdéseinek eldöntése mellett gyakorlatilag jogalkotó szerepet kapott „*a szocialista magyar jogrendszer kodifikációs hézagainak átmeneti pótlása terén*".[48] A Legfelsőbb Bíróság e téren iránymutatásokat is adott az

46 Szabó Győző: Az alkotmányozás és az igazságszolgáltatás. *Társadalmi Szemle*, 1996/5, 25.

47 Erről részletesen: Balogh Judit: *A Legfelsőbb Bíróság törekvései a jogegység megteremtésére (1949–2011)*. In: Ábrahám Márta–Beliznai Kinga–Pődör Lea (szerk.): A Kúria jogegységesítő tevékenysége. Kúria, Budapest, 2026, 50–54.

48 Névai László: *Törvénykezési szervezeti jog*. Felsőoktatási Jegyzetellátó, Budapest, 1959, 207, továbbá Bense István: Az Elvi Tanács működése. *Jogtudományi Közlöny*, 1951/8, 485–486. Hasonló álláspontot foglalt el Peschka Vilmos is: Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Akadémiai, Budapest, 485–487. Ezzel ellentétesen, a bírói normaalkotás lehetőségét (akár még közvetett formában is) egyértelműen kizártnak tartotta pl. Rácz György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. *Jogtudományi Közlöny*, 1966/8–9, 416–425. és Kocsis Mihály: *A jogforrások ügye a büntető eljárásban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 48.

alsóbbfokú bíróságoknak, amely iránymutatások kezdetben „*a formalizmus elleni harcot szolgálták és az anyagi igazság érvényesülését kívánták biztosítani*”. Ezt a sajátos feladatot a hazai jogirodalom sem rejtette véka alá.[49]

A szocialista jogalkalmazás következő tipikus eszköze az irányelvek megalkotása volt, amelyek annak érdekében születtek, hogy a bíróságok megfelelően „*büntessék a dolgozó nép ellenségeit, védjék és biztosítsák a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjét, a dolgozók jogait és neveljék a dolgozókat a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására*”. „*Ha az ekként meghatározott* bírói hivatás helyes betöltése érdekében *akár általános szempontból, akár valamely jogszabály részletes kifejtése végett elvi irányítás szükséges, ezt az igazságügyminiszter kezdeményezésére az Alkotmány 38. §-án alapuló jogkörében a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága irányelv megállapításával adja meg.*”[50] Az igazságügyminiszter egy irányelv megállapítását – akár hivatalból, akár valamely igazságügyi hatóság előterjesztésére – írásban, indokolt kérelemben kezdeményezhette. A kérelemnek tartalmaznia kellett az irányelv tartalmára vonatkozó részletes javaslatot és az annak alapjául szolgáló indokokat is – azaz a miniszter a Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsát gyakorlatilag kész tények elé állíthatta. Ha pedig a kérdés büntetőjogi természetű volt, vagy a (magánjogi) kérdésnek büntetőjogi vonatkozása is volt, egy másolatot a legfőbb államügyésznek is meg kellett küldeni. Ilyen előkészítés után nem véletlen, hogy az elvi tanács működése nem volt nyilvános: az irányelveket nem tárgyalóteremben, hanem zárt ülésen határozták meg. Az irányelvek az 1960-as években gyakran leplezetlenül szolgálták a Minisztertanács vagy az igazságügyi minisztérium által elérni kívánt direkt politikai célokat. Erre az irányelvek leginkább azért voltak alkalmasak, mivel a Legfelsőbb Bíróság kötve volt az igazságügyminiszter kérelmében foglaltakhoz és a konkrét, szövegszerű javaslathoz is.[51]

A Legfelsőbb Bíróság – bár politikával átszőtt, de még mindig valamennyire szakmai jellegűnek tekinthető – iránymutatásai mellett a direkt pártirányítás számos más eszköze is szerepet játszott a jogállam alternatívájaként értelmezett szocialista törvényesség megvalósításában. Ezek részben közvetlenül a párthoz, a kommunista párt

49 Vö. többek között Hartai László: A polgári peres eljárás szabályai és a Legfelsőbb Bíróság irányító szerepe. *Jogtudományi Közlöny*, 1964/1, 9–20.; Bajory Pál: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenysége a polgári eljárásjog területén. *Magyar Jog,* 1973/6, 340–349.; Rácz György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. *Jogtudományi Közlöny*, 1966/8–9, 416–425.; Bihari Ottó: A Legfelsőbb Bíróság alkotmányos helyzete Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny,* 1967/3–4, 186–190.; Rácz György: Kiegészítő megjegyzések a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciójáról. *Jogtudományi* Közlöny, 1967/3–4, 192–194., stb.

50 4338/1949. (XII. 6.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának irányelvei és elvi döntései tárgyában. 1. § (1) és (2) bekezdés.

51 A levéltári források áttekintése alapján Ződi Zsolt azt állapította meg, hogy „*a bírák láthatóan nem is túl aktívak a problémák megvitatásakor*”. Ződi: i. m., 611.

központi szerveihez kötődtek,[52] részben pedig az igazságügyminiszter felügyeleti jogkörén, a Minisztertanács vagy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa határozatain keresztül jelentek meg a jogalkalmazásban.

A jogállamiság elvei szempontjából talán az egyik legkirívóbb politikai eszköz az 1949 nyarán bevezetett[53] és alkalmazott, ún. közérdekű kifogás intézménye volt. Abban az átmeneti időben, amíg az ítélkezésnek a korábbi törvények és egyéb jogszabályok alapján kellett folynia, azaz amíg meg nem született a népi demokrácia célkitűzéseivel megegyező joganyag, a vagyoni peres és peren kívüli ügyekben az Igazságügyminisztérium Jogügyi Hivatala a régi törvények szerint meghozott (tehát teljesen jogszerű), ám *a szocialista igazságosság elveivel össze nem egyeztethető* határozat jogerőre emelkedésétől számított egy éven belül közérdekű kifogást terjeszthetett elő. E kifogások alapján a Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsa úgynevezett *elvi megállapításokat* hozott, amelyekkel tulajdonképpen *contra legem jogalkalmazást* tett lehetővé.

Azonban nemcsak „elvi jelleggel", „elvi síkon", hanem sokkal konkrétabb módon is beleavatkozott a pártpolitika és a pártvezetés a bíráskodás mindennapi gyakorlatába. A korszak pereinek jelentős része koncepciós per volt, amelyekben a fontosabb politikai tartalmú ügyekben „kézi vezérléssel" adtak a pártszervek irányítást az eljáró fórumoknak.[54] Demény Pál perében például Feri Sándor, a kommunista párt osztályvezetője a következő módon utasított: *„Megfelelő bíró és ügyész legyen kiválasztva. Úgy a bíróval, mint az ügyésszel előzőleg beszéljen az arra megfelelő elvtárs."* Később Feri Sándor jelentésében így fogalmazott: *„A vádirat elkészült, de nem megfelelő. Intézkedni fogok, hogy az megfelelően készíttessék. Azt javaslom, Major Ákos tárgyalja az ügyet. Pervezetési*

52 *„A bírói ítélkezés nem nélkülözheti a párt, a kormányzat részéről adott, általános elvi síkon mozgó politikai iránymutatást* […] *az ilyen politikai iránymutatás a bírósággal, a bíróval szemben is a törvény erejének kötelező hatályával szól*" – fogalmazott a Legfelsőbb Bíróság elnöki tisztét is betöltött Jankó Péter. Jankó Péter: A büntető ítélkezés helyes irányvonala az új szakaszban. *Magyar Jog*, 1954/3, 68. Az igazságügyminiszter által 1956 októberében kiadott felügyeleti tájékoztatóban pedig a következőket olvashatjuk: „[a] *párt- és kormányhatározatokat a bíróságok is* kötelesek betartani", mivel az ezekben foglalt rendelkezések *„nélkülözhetetlen feltételei a bíróságok jó munkájának*". *„Az általános jellegű miniszteri utasítások, normatív aktusok* […] természetesen *minden bíróságra feltétlenül kötelezőek*." Idézi Horváth (2024): i. m., 564. (kiemelések csak itt), hozzátéve, hogy *„a bíróságokhoz folyamatosan érkeztek a bizalmas illetve titkos utasítások, sőt minisztériumi főosztály leiratok, főosztályvezetői, miniszterhelyettesi utasítások, miniszteri tájékoztatók, valamint úgynevezett felügyeleti tájékoztatók*".

53 A közérdekű kifogás jogintézményét a 4071/1949. (VI. 3.) Korm. sz. rendelet vezette be.

54 Ez a gyakorlat 1945-től jelen volt, már az M. Kiss Sándor kifejezésével „lopakodó diktatúrának" nevezett időszakban megjelent. Molnár Erik miniszter 31 egyházi személy ügyében 1950. november 16-án utasította a Legfelsőbb Bíróságot. Vö. Horváth Ibolya–Solt Pál–Szabó Győző–Zanathy János–Zinner Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* 3., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994, 322–324. Ismert Rákosi utasítása a Mindszenty-perben, valamint az 1956-os megtorló ügyekben Sárközy Endre vitája Nezvál Ferenccel, s nem utolsósorban a Nagy Imre-perben az MSZMP Politikai Bizottsága által meghozott döntések. Vö. Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor–Riba András: *A snagovi tükör*. Budapest, 2019, 227.

tevékenysége csak arra korlátozódjék, hogy a nyomozási eljárás során lefolytatott egész egyszerű tényállás a tárgyaláson ugyanazon tanúk kihallgatásával bizonyítást nyerjen.”[55]

3. Epilógus: két személyes történet

A szocialista törvényesség új és a jogállam klasszikus fogalma közötti antagonisztikus ellentét nem csupán az elvek, hanem a mindennapok szintjén és az egyéni sorsokban is megmutatkozott. Többek között abban, hogy mivel az 1948. évi XXII. törvény megszüntette a bírói függetlenség régi személyi biztosítékait is, hiszen lehetővé tette a bírák áthelyezését és elmozdítását, valamint végelbánás (azaz – kényszerű – nyugdíjazás) alá vonásukat, 1956 szeptemberéig 1100 bíró vesztette el állását.[56] Köztük például az a *dr. Barcsay László* is, akit a berettyóújfalui (hajdan királyi) járásbíróság elnökeként – többek között – azért vontak végelbánás alá, „*mert magatartása és tevékenysége nem felelt meg a népi demokrácia követelményeinek*”.[57] Az 1897-ben született Barcsay vesztét persze nem csupán az ellene koholt ügy[58] okozta, hanem az is, hogy ő a polgári jogrendszer és bíráskodás elkötelezett híve volt, az átmeneti időszak és a szocializmus új rendelkezéseinek jelentős részével nem értett egyet. Fennmaradt naplója tanúsítja ezt, amelyben például az ülnökrendszerről a következőket írta: „*Ott ült mellettem a kövér Aranka, derekán felcsúszott melegítőfelsőben, másik oldalamon egy másik öreg, szundikáló, ismeretlen ember, akit fel-fel kellett ébreszteni, hogy feltegye az akkor már fontossá vált döntő kérdését, függetlenül a tárgyalás tárgyától: párttag az elvtárs?*”[59]

A több évtizedes kutató- és publikációs tevékenysége alapján jogtörténészként is ismert *dr. Nagy Sándor* sorsát szintén a jogállami elvek és a szocialista törvényesség gyakorlata közötti, számára morálisan elfogadhatatlan szakadék pecsételte meg. Nagy Sándor,[60] aki 1913-ban született és a Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetemen

55 Vö. részletesen: Demény Pál: „*A párt foglya voltam*”. ELTE, Budapest, 1988.; Gyertyán Ervin–Demény Pál: *Az első koncepciós per*. Minerva, Budapest, 1989, illetve konkrétan: Zinner (2021): i. m. 77–78.

56 Kahler Frigyes és Zinner Tibor adatai alapján Ficsór Gabriella: A bírói függetlenség szükségszerű kialakulása és tartalma. *A Debreceni Ítélőtábla közleményei*, 2016, 7. https://debreceniitelotabla.birosag.hu/20160218/2016 (letöltés: 2026.06.15.).

57 Bagossyné Körtvélyesi Mária: *Királyi járásbírósági elnökből napszámos – Dr. Barcsay László életrajza*. In: Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): A jogszolgáltatás története Berettyóújfaluban. Debreceni Törvényszék, Debrecen, 2017, 89.

58 Az eljárásban formálisan egy röpcédula bírósági írógépen történt legyártása volt a vád ellene. Kényszernyugdíjazása után alig egy évvel pedig (eredménytelen fellebbezését követően) még nyugellátását is megvonták. Bagossyné Körtvélyesi: i. m., 88–89.

59 Bagossyné Körtvélyesi: i. m., 88.

60 Bár publikálásra azóta sem került, életrajzi adtait (még 2018-ban) a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar vármegyei Levéltárban megőrzött (jelzet nélküli) saját kezű feljegyzései, nyugdíjazással kapcsolatos iratai alapján gyűjtöttem össze. Ma is hálásan köszönöm hajdani főlevéltáros kolléganőnk, dr. Kovács Ilona felbecsülhetetlen segítségét.

végezte jogi tanulmányait, 1940-től állt bírósági szolgálatban. Ekkor lett joggyakornok (előbb Berettyóújfaluban Barcsay László mellett, majd a debreceni törvényszéknél). 1942. január 1-től aljegyző, 1944. január 1-től jegyző, illetve 1946. január 1-től titkár a törvényszéknél, de 1944. január 10-től berendelték az ítélőtáblához. 1945-ben június 14-én kelt okirattal igazolták az 1080/1945. ME sz. rendelet értelmében.[61] A köztársasági elnök 1948. március 5-én nevezte ki a Debreceni Járásbíróság bírájává. Kinevezéséhez a tábla elnöke szívélyesen gratulált: „*A vezetésem alatt álló ítélőtáblánál három évet meghaladó időn át lelkes hivatásszeretettel, kivételes rátermettséggel, kiváló felkészültséggel végzett, kiemelkedő bírói elhivatottságot tükröző s rendkívül eredményes munkásságáért, valamint az igazgatási teendőkben tanúsított kiváló tevékenységéért, amelyben széles gyakorlati készségéről tett tanúságot – a legteljesebb elismerésemet és köszönetemet nyilvánítom.*" 1950. március 7-én az igazságügyminiszter megyei bírósági bírává nevezte ki. Jogviszonya 1957. július 31. napjáig tartott (ekkor már a megyei bíróság egyik tanácsvezető bírája volt), amikor a munkakönyve szerint „hozzájárulással kilépett".

Munkaviszonyának megszüntetését „egészségi állapotára tekintettel" kérte, amelyhez dr. Kovács Kálmán (akkor az igazságügyminiszter első helyetteseként) hozzájárult. Ennek alátámasztására beszerezte az 1957. július 10-én az egyetem Ideg-Elmeklinikáján dr. Rusz Sándor által adott orvosi bizonyítványt, amely szerint „[…] *megállapítható, hogy dr. Nagy Sándornál tartós feszültség hatására jelentkező somaticus és psychés tünetek észlelhetők. Somaticusan magasabb tensio, igen élénk reflexek és vasco-sudomotoros labilitás. Psychésen szorongásos hajlam, a figyelem fáradékonysága mutatkozik* […]" „*A kép lényege tehát szorongásos neurosis vegetatív dystoniás tünetekkel.*" A vélemény alapján az orvos eltanácsolta minden feszültséggel járó környezettől, munkától.

A papíron igazolt idegrendszeri problémák természetesen nem a valós helyzetet tükrözték: Nagy Sándor nem a napi 20–25 cigarettától nem tudott bíróként tovább dolgozni 43 évesen, hanem – amint ez a családban is fennmaradt – lelkiismerete nem bírt megbarátkozni az új elvárásokkal, az eljárásmóddal, a korábbi jogelvek semmibevételével. Bár később is állami szolgálatban (mi másban a szocializmusban?) helyezkedett el (a Kisipari Szövetkezetek – KISZÖV – Hajdú-Bihar megyei jogi irodájában különböző kisipari vállalatok részére végzett jogtanácsosi munkát), életének a bíráskodás utáni további huszonöt évét a mindennapi jogalkalmazás helyett (pontosabban amellett, hiszen csak 61 évesen ment nyugdíjba a KISZÖV-től) inkább a levéltári kutatásnak, a Hajdúkerület büntetőbíráskodása szisztematikus feldolgozásának szentelte – nagy szolgálatot téve ezzel a jog(történet) tudományos művelésének.

61 Megjegyzendő, hogy az e rendelet alapján történt igazoláson Barcsay ugyanakkor „elbukott", és – átmeneti időre – állását is elvesztette. Bagossyné Körtvélyesi: i. m., uo.

Földi András[*]

A modern felelősségfogalom gyökerei a római császári rendeletek nyelvezetében, kitekintéssel a Nov. Theod. 6 fokozottan antiszociális stílusú kitételeire**

A jelen ünnepi kötetbe való meghívásnak örömmel eleget teendő egy olyan témát választottam tisztelgő tanulmányom tárgyául, amely egyrészt szorosan kapcsolódik a hozzám hasonlóan az Ünnepelt, Szabadfalvi József akadémikus által is mintegy tudományos-szakmai felmenőnkként, úgymond „tudományos nagyapánkként" tisztelt Marton Géza akadémikus, néhai debreceni, utóbb budapesti egyetemi tanár munkásságához,[1] másrészt amely téma az Ünnepeltnek a jogi nyelv fejlődése iránt tanúsított fokozott érdeklődésére[2] tekintettel is alkalmasnak tűnik arra, hogy az alábbi dolgozatot 65. születésnapja alkalmából, tiszteletem jeléül Szabadfalvi József professzor úrnak ajánljam.

Marton Géza egyik kései „tudományos unokájaként" – akit ugyan életkori okból nem ismerhettem, de akihez mesterem, Brósz Róbert mellett Zlinszky János professzor közvetítésének köszönhetően is úgyszólván mindenkor közel éreztem magamat – kutatói pályám kezdete óta sokat foglalkoztam felelősségi kérdésekkel. Korán fölkeltette a figyelmemet az a tény, hogy a római jog forrásaiban a *respondeo, respondere* ige használatának vajmi kevés szerep jut a felelősségi viszonyok leírása során.[3] Egy idő után arra is fölfigyeltem, hogy az ógörög nyelvű forrásokban a 'felel', 'válaszol' jelentésű *apokrinomai* ige szintén nem volt használatos felelősségi jelentésben.[4]

---

* Földi András, professor emeritus, ELTE ÁJK, az MTA levelező tagja. E-mail: andras.foldi@ajk.elte.hu

** A jelen tanulmány a SIHDA LXXVIII. budapesti kongresszusán 2025. augusztus 27-én német nyelven elhangzott előadás szövegén alapul.

1 Marton Géza debreceni jogtanári működéséhez, valamint felelősségi jogi kutatásaihoz is lásd legújabban P. Szabó Béla (szerk.): *„Omnibus aeque bene velle ac facere" – Marton Géza emlékkonferencia*. DE ÁJK, Debrecen, 2025.

2 Lásd Szabadfalvi József: Adalékok a magyar jogi terminológia eredettörténetéhez. *Magyar Jogi Nyelv*, 2021/2, 1–7.; Szabadfalvi József: A short history of the formation of Hungarian legal terminology. *Rechtsgeschichte*, 31/2023, 77–90.

3 Lásd Földi András: *A másért való felelősség a római jogban, jogelméleti alapvetéssel és összehasonlító polgári jogi kitekintéssel*. Rejtjel, Budapest, 2004, 41–44.

4 Zucker, Friedrich: *Verantwortung in Denken und Sprache der Griechen und Römer*. Das Institut für griechisch-römische Altertumskunde, Berlin, 1957.

Marton Géza leszögezte, hogy a „római jog nyelvében a *respondere* ige soha nem szerepel a ma neki tulajdonított [felelősségi] értelemben, hanem az *actione teneri* kifejezés".[5] Marton hozzátette, hogy a „*leginkább közelálló értelem még a császári constitutiók szóhasználatában:* respondere *egy vádra jelenti az alperes védekezését. Egy másik, ugyancsak ritka értelmű előfordulás:* respondere *jelenti a hitelező felé való teljesítést. Mindkét előfordulás különbözik a modern értelemben vett 'felelősnek lenni' fogalomtól*." [6]

Marton e tekintetben a ma is mértékadó Heumann–Seckel-féle *Handlexikon*,[7] valamint a szintén alapvető *Vocabularium iurisprudentiae Romanae*[8] megfelelő szócikkeire hivatkozott. Ezt a hagyományos nézetet erősíti meg legújabban a *Thesaurus linguae Latinae* 2023-ban megjelent „Respondeo" szócikke is. E szócikk szerzője, Roberta Marchionni a *respondeo* ige nyolc olyan jelentését különítette el egymástól, amelyek a római jog forrásaiban megjelennek, és úgy tűnik, hogy egyik jelentésárnyalat sem feleltethető meg a modern felelősségi gondolatnak.[9]

A kutatás ezen állása (*status quaestionis*) ellenére az alábbi forráselemzések alapján bizonyíthatónak vélem, hogy a *respondeo* ige a késő klasszikus és a posztklasszikus korban keletkezett császári rendeletek szövegében olykor egészen közel került a modern felelősségi jelentéshez, annak legalábbis releváns előzményét képezve.

A premisszák körében említendő, hogy a „felelősség" modern, erősen elvont fogalma sem az ókorban, sem a középkorban nem volt ismeretes. Ennek jele, hogy 'felelősség' jelentésű főnév sem az ógörög, sem a latin nyelvben nem alakult ki.[10] Mint ismeretes, a római jogtudósok a felelősségi viszonyok leírására számos kifejezést használtak, amelyek közül a Marton által is említett *teneri* ige mellett a *praestare* igét fontos kiemelni.[11]

5 Marton Géza: *A polgári jogi felelősség* [sajtó alá rendezte Zlinszky János]. Triorg, Budapest, 1992, 339.
6 Marton: i. m., 339.
7 Seckel, Emil: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. 9. Aufl. Fischer, Jena, 1907, 514 (s. v. respondere).
8 *Vocabularium iurisprudentiae Romanae*. V. De Gruyter, Berolini, 1939, 170–178. (s. v. respondeo).
9 *Thesaurus linguae Latinae* (a továbbiakban: ThLL). XI/2. Walter de Gruyter, Berlin-Boston, 2023, 1529–1552. (s. v. respondeo).
10 Megjegyzendő, hogy az ógörög *hypeuthynos* melléknév 'felelős' jelentésben is értelmezhető, lásd részletesebben. Zucker: i. m., 56–58. Az újgörög nyelvben az *euthynomai* ige utal a felelősségre, amelyből a 'felelősség' jelentésű *euthynē* főnév származik. Az ógörög eredetű *hypeuthynos* melléknév 'felelős' jelentéssel tovább él az újgörög nyelvben is. Ezekért az információkért köszönettel tartozom tudós barátomnak, Glaser Tamásnak.
11 Vö. Cardilli, Riccardo: *L'obbligazione di 'praestare' e la responsabilità contrattuale in diritto romano*. Giuffrè, Milano, 1995.

1. A *respondeo* ige felelősségi használatának jelei a késő klasszikus kori constitutiókban

Et nunc veniamus ad propositum. A Hadrianustól Iustinianusig kiadott császári rendeletek híres – de persze korántsem teljes – gyűjteményét, a második kiadásban (*repetita praelectio*) 534-ben közzétett *Codex Iustinianus* szöveganyagát megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *respondeo* ige legkorábban egy Septimius Severus által kiadott, keltezés nélkül áthagyományozódott rendelet szövegében került egészen közel a felelősségi jelentéshez:

> *„Aes alienum hereditate nomine fisci vendita ad onus emptoris bonorum pertinere nec fiscum creditoribus hereditariis respondere certum et absolutum est." (C. 4.39.1 [a. 193–211])*

A szöveg szerint teljesen egyértelmű, hogy amikor egy örökséget a *fiscus* nevében adnak el, akkor az örökséget terhelő tartozás a vagyon vásárlójának terhére esik, és a *fiscus* nem tartozik felelősséggel a hagyatéki hitelezők irányában.[12] A *respondeo* igét, eltérően a régi német fordítástól,[13] mind a Fred Blume-féle angol fordítás,[14] mind annak Bruce Frier és kollégái által átdolgozott, új kiadása, alkalmasint joggal, felelősségi értelemben adja vissza: „[…] *the Treasury is not responsible to the creditors.*"[15]

Korábbi kurzórius kutatásaim alapján – most be kell látnom: tévesen – azt feltételeztem, hogy a *respondeo* ige a forrásokban csak akkor került közel a felelősségi jelentéshez, ha a *debet* vagy a *cogitur* igék (mondhatni segédigék) mellett állt.[16] Ebben a késő klasszikus kori, tehát még csak nem is posztklasszikus kori szövegben azonban a *respondeo* ige figyelemre méltó módon segédigék nélkül, önállóan szerepel. Ennek alapján már

12 A C. 4.39.1-hez lásd Scherillo, Gaetano: Appunti sulla 'sectio bonorum'. *Iura*, 4/1953, 201. skk.; Torrent, Armando: *'Venditio hereditatis'. La venta de herencia en derecho romano*. Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966, 186 [non vidi]; Nörr, Dieter: Zur Reskriptenpraxis in der hohen Prinzipatszeit. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 98/1981, 18. A forrásmutatóban megadott utalás (III, 3248) ellenére Babusiaux, Ulrike et al. (Hrsg.): *Handbuch des römischen Privatrechts*. I–III. Mohr Siebeck, Tübingen, 2023, nem hivatkozik erre a szövegre (az elektronikus keresés sem ad találatot).

13 Otto, Carl E.–Schilling, Bruno–Sintenis, Carl F. F.: *Das Corpus Iuris Civilis in's Deutsche übersetzt*. V. Focke, Leipzig, 1832, 636, a kevésbé találó „der Fiscus mit den Erbschaftsgläubigern sich nicht einlässt" fordulatot használja.

14 Blume, Fred H.: *Annotated Justinian Code* [kézirat, 1952]. https://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/books/ (letöltés: 2026.03.15.). Fred H. Blume a *Wyoming Supreme Court* bírája volt. 1920 és 1952 között az egész *Codex Iustinianus*t, valamint Iustinianus novelláit is angolra fordította. A kéziratot a University of Wyoming on-line közzétette.

15 Blume, Fred H.–Frier, Bruce W. (ed.): *The Codex of Justinian. A new annotated translation with parallel Greek and Latin text*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016, 987. Az itt használt dativus vonzat néhány későbbi constitutióban is megjelenik, lásd például C. 10.32 (31) 64.1 [s. a. 474–491]: „*curialibus muneribus respondentes*." lásd e szöveghez az alább, a 78. lábjegyzetben írottakat.

16 Földi (2004): i. m., 42., 44. sk. *Nota bene*, uo. a 45. oldalon már jeleztem bizonyos kételkedést saját hipotézisem helytállóságát illetően, vö. Földi (2004): i. m., 45., 104. lábjegyzetben idézett középkori forrásokat, amelyeknek nagyobb jelentőséget kellett volna tulajdonítanom.

most anticipálom azt a következtetésemet, hogy az uralkodó szakirodalmi nézettel szemben a *respondeo* ige a római jog forrásaiban, legalábbis a késő klasszikus korban – és, mint látni fogjuk, a posztklasszikus korban – kibocsátott császári rendeletek szövegében a teljesítés mellett olykor a teljesítésre való kötelezettséget, és ilyen értelemben a felelősségi mozzanatot is kifejezhette.

Relevánsnak tartom e vonatkozásban azt a tényt, hogy a szóban forgó constitutiónak megfeleltethető Basilika-szövegben (B. 19.4.26)[17] az „*autos anankazetai* […] *apokrinasthai*" fordulatot találjuk, amelyben a felelősségi mozzanatot az *anankazetai* (= „*cogitur*") igealak fejezi ki, mégpedig alkalmasint azért, mert az *apokrinomai* igének a görög nyelvben a mai napig sem alakult ki felelősségi jelentése.[18]

Hasonló szemantikai jelenség figyelhető meg Caracalla császár következő rendeletében:

> *„Tutoris tui lege Iulia de vi privata damnati si tertia pars bonorum fisco vindicata est, tutelae actionem pro ea portione adversus fiscum dirige, modo si nulla praescriptio locum habeat. Nam successio oneribus portionis suae respondet." (C. 9.12.2 [a. 213])*

A régi német fordításban azt olvashatjuk, hogy „[…] *die Nachfolge muss auch den Beschwerdungen des Antheils entsprechen*."[19] Blume itt szintén konzervatív fordítást ad: „[…] *the succession bears the burden*."[20] E fordítók figyelmét a jelek szerint elkerülte, hogy a *successio* főnév itt metonimikus értelemben szerepel, ekként nem az öröklést, hanem magukat az örökösöket jelenti, ahogy erre a Heumann–Seckel-féle *Handlexikon* vonatkozó szócikke explicit formában utal.[21]

Az említett fordításoktól eltérően a Frier-féle fordítás – a mondat alanyát eleve helyesen (ti. örökösként) megjelölve – az állítmányt, alkalmasint joggal, felelősségi értelemben fordítja: „[…] *the successor is liable for the burdens*."[22] Ez az értelmezés, ha megalapozott, megerősíti az előző forrásszövegből levont következtetésemet.

---

17 Heimb. II (1840), 264 = Schelt. A III (1960), 931. A Basilika ma is becses Heimbach-féle, valamint a ma mértékadónak számító Scheltema-féle editióira nézve lásd legújabban Stolte, Bernard H.: Editing the Basilica and the role of palimpsests. In: Rapp, Claudia et al. (ed.): *New Light on Old Manuscripts. The Sinai Palimpsests and Other Advances in Palimpsest Studies*. Austrian Academy of Sciences, Vienna, 2023, 343–354.; Benke József: Übernahme und Deregulierung synekdochischer römischer Rechtsbegriffe in Basikenstellen über Geschäfte riskanter Art. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 71/2024, 308. sk.

18 Glaser Tamás szíves szóbeli tájékoztatása, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

19 Otto–Schilling–Sintenis: i. m., VI. (1832), 335.

20 Blume: i. m.

21 Heumann–Seckel: i. m., 566 [s. v. successio, sub 4].

22 Blume–Frier: i. m., 2317. – A C. 9.12.2-höz lásd a régebbi irodalomból Levy, Ernst: *Gesammelte Schriften*. I. Böhlau, Köln–Graz, 1963, 302. Az újabb irodalomból lásd Cossa, Giovanni: Attorno ad alcuni aspetti della 'lex Iulia de vi privata et publica'. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 74/2008, 280, azzal az érdekes hipotézissel, miszerint valójában csak egyetlen, egységes *lex Iulia de vi* létezett. Cossa ugyanis a forrásszövegek összehasonlító vizsgálata alapján bizonyíthatónak látja, hogy a *vis privata* kifejezés ebben a szövegben nem a *lex Iulia* elnevezés toldata, hanem nyelvtanilag a gyám felelősségével függ össze. Ez a feltevés annál inkább plauzibilis, hogy a C. 9.12 címében az „*Ad legem Iuliam de vi publica seu privata*" megjelölés szerepel. Lásd e szöveghez újabban Forgó-Feldner, Birgit in Babusiaux et al.: i. m., II, 2946, 94. lábjegyzet, hivatkozással

2. A *respondeo* ige felelősségi értelmű használatának jelei a posztklasszikus korban keletkezett constitutiókban

Az előzőekben vizsgált késő klasszikus kori szövegekhez képest bizonyos fokú eltérés mutatkozik Carus császár és társcsászárainak egy keltezés nélkül fennmaradt rendeletében, ahol ugyanis a *respondeo* ige nem önmagában, hanem a *debes* segédigével együtt jelenik meg:

> *„Cum te curatorem ad cogendas angarias creatum appellationem interposuisse proponas, praeses provinciae, si alterius curiae te esse animadverterit, ad alieni corporis munera vocari non sinet, quia eius partis oneribus respondere debes, cui te attributum esse commemoras." (C. 10.43.1 [a. 282–283])*

A jelek szerint e szöveg megfogalmazója valamilyen okból szükségesnek érezte, hogy a *respondere* infinitivust, amelynek jelentése ebben az esetben a '(terhek) viselése',[23] a *debes* segédigével egészítse ki.[24] Hipotetikus jelleggel vetem föl annak lehetőségét, hogy talán a konzervatívabb ízlés kívánta meg, hogy a *respondeo* ige által hagyományosan nem hordozott 'köteles' jelentést egy külön igével fejezze ki a szöveg megfogalmazója. Ha ebben a szóhasználatban a császári kancellária nyelvezete stilisztikai ingadozásának jelét kell látnunk, akkor annak konkrétabb okára nézve nem merem hipotézis felállítását megkockáztatni.[25]

---

arra, hogy Bürge, Alfons: Zwischen Eigenmacht und Recht: Zur Praxis der „lex Iulia de vi (privata)" von Seneca bis Mark Aurel. In: Schermaier, Martin–Rainer, Michael–Winkel, Laurens (Hrsg.): *Festschrift für Theo Mayer-Maly.* Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2002, 84., szerint „könnte die Konfiskation eines Drittels des Vermögens eine spätere Entwicklung darstellen". – A C. 9.12 titulus felépítéséhez lásd Lauria, Mario: L' 'ordo iuris' nella 'lex Dei' e nell' 'Edictum Theodorici'. *Bollettino delle Biblioteche degli Istituti Giuridici dell'Università di Napoli*, 5/1959, 164. skk. Lauria e tanulmány keretében Ulpianus *De officio proconsulis* című művének áthagyományozódását szemléletesen, egy hét, az egyes forrásokat reprezentáló oszlopot tartalmazó táblázatban mutatja be, amely táblázat a *Iura* c. folyóirat bibliográfiai részében (*Rassegna bibliografica*) is megjelent, lásd *Iura*, 11/1960, 339–343. Ebből a táblázatból kitűnik, hogy a C. 9.12 titulusnak számos forrásban megtalálhatók a párhuzamai, lásd például CTh 9.10.; D. 48.18. A C. 9.12-ben foglalt egyes *constitutió*król Lauria táblázata nem ad tájékoztatást. A *Codex Iustinianus* sztereotip kiadásának Paul Krüger által összeállított kritikai apparátusa alapján megállapítható, hogy a fent vizsgált forrásszövegnek a B. 60.18.21 felel meg, ahol azonban (Heimb. V [1850], 603 = Schelt. A VIII [1988], 2885) az *apokrinomai* ige nem található meg.

23 Észszerű fordításnak tartom ezért Blume: i. m. verzióját: „*you must bear the burdens of your home city.*"

24 A C. 10.43.1 [a. 282–283] arról szól, hogy egy adott városban a közcélú fuvarozási feladatok teljesítésének számonkérésével megbízott személynek egy másik testület nem adhat utasítást, mert az említett személy csak a saját városát illető terhekért tartozik felelni.

25 *A priori* föl lehetne tételezni, hogy a császári kancellárián többnyire konzervatív ízlésű jogászok dolgoztak, akik a *respondeo* ige elfogadottabb 'teljesít' jelentését szem előtt tartva használták ezen ige (illetve az *infinitivus*) mellett a rászoríthatóságra utaló segédigéket, egy ilyen hipotézis ellen szól azonban az a megfontolás, hogy az idevágó késő klasszikus kori, valamint az egyetlen, idevágó iustinianusi *constitutio* szövegében nem szerepel segédige, illetve hogy ehhez képest a segédigék használata a *respondere* mellett éppenséggel posztklasszikus sajátosságnak tűnik.

Megjegyzendő, hogy a *respondeo* ige ebben a szövegben sem áll távol a felelősségi jelentéstől. Alkalmasint ezzel függ össze a Frier-féle fordítás megoldása, amelyben a *to respond* infinitivus úgymond szó szerint megfelel a latin eredetinek.[26]

A következő „találatot" Valens császár[27] 375 júniusában Antiochiában kibocsátott rendelete képezi:

> *„Illud etiam similiter definitum est, ut ii tantum a consortibus segregentur, quorum iugatio ita magna est, ut accipere non possit adiunctum, cum pro suo numero in exhibendo tirone solus ipse respondeat." (CTh 7.13.7.1 [a. 375])*

A *Thesaurus linguae Latinae* a hagyományos nézettel összhangban a *respondeo* ige 'teljesít' jelentésének példájaként idézi ezt a forráshelyet.[28] Nézetem szerint azonban találóbb Clyde Pharr fordítása: „*Such a person himself can be solely responsible for supplying a recruit.*"[29] Az itt segédige nélkül is felelősségi jelentést hordozó *respondeo* ige mellett az idézett latin textus nyelvi modernségét tovább fokozza az a tény, hogy a *respondeo* vonzataként a C. 9.12.2 hellyel ellentétben nem dativus, hanem a *pro* elöljárószó szerepel (*pro suo numero*),[30] ami mintegy megelőlegezi a neolatin nyelvek hasonló megoldását.[31]

26 „[…] *you ought to respond to the burdens of that party to which you say you have been assigned*." lásd Blume–Frier: i. m., 2591. Mindazonáltal a Frier-féle fordításban a *party* használata a *partis* megfelelőjeként nem feltétlenül szerencsés, e tekintetben helyesebbnek találom Blume szóválasztását (*home city*). – A C. 10.43.1-hez igen hasznos Popescu, Aurel: L'aspect du droit romain classique à sa limite extrême (270–284 de notre ère). *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 56/1978, 580. Popescu találóan állapítja meg, hogy az *oneribus respondere* kifejezés a „*droit administratif privé*"-nek, míg a *curator ad angarias cogendas creatus* kifejezés a „*droit administratif civil*"-nek felel meg. Popescu rámutat arra is, hogy a szövegben leírt tényállás lényege egy bizonyos Felicianus túlterhelésével függ össze, akinek két különböző városban kell feladatokat teljesítenie. Felicianus elhagyta származási városát, és a császárhoz fordult segítségért. Lásd e szöveghez még Levy: i. m., I, 124. – Liebs, Detlef: Das Codexsystem: Neuordnung des römischen Rechts in nachklassischer Zeit. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 134/2017, 422, 81. lábjegyzet, megállapítja, hogy a *munera civilia* leírása a C. 10.43-ben a *Codex Gregorianus* mintáját követi.

27 Valens az ugyanazon év (375) novemberében hazánk területén, Brigetióban meghalt I. Valentinianus császár öccse volt, aki három évvel később halt meg a tragikus kimenetelű drinápolyi csatában. De Martino, Francesco: *Storia della costituzione romana*. V. Jovene, Napoli, 1967, 408. skk. megállapítja, hogy ez a forrásszöveg Valens császár 375-ös hadseregreformjával függ össze. Mint ismeretes, a Római Birodalomnak ezekben az években különösen sok és nehéz háborút kellett viselnie. Valens reformjához lásd például Zuckerman, Constantine: Two reforms of the 370s: Recruiting soldiers and senators in the divided Empire. *Revue des études byzantines*, 56/1998, 79–139., különösen 97–115. Zuckerman: i. m., 102., találóan állapítja meg, hogy „[t]*he law of 375 makes it clear that the taxpayers, organized in permanent* consortia […], *were expected to furnish either recruits or gold every year*". Zuckerman: i. m., 103., arra is rámutat, hogy Valens reformjának egyik célja az volt, hogy lehetőleg minden privilégiumot megszüntessen annak érdekében, hogy az újoncok száma minél nagyobb lehessen. Lásd e kérdéshez a régebbi irodalomból mindenekelőtt Mommsen, Theodor: Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit. *Hermes*, 19/1884, 1–79., 210–234. = Mommsen, Theodor: *Gesammalte Schriften*. VI. Weidmann, Berlin, 1910, 20–117.

28 Lásd ThLL. XI/2. s. v. respondeo (caput prius, I.B.2.b. / 'animantes satisfaciendo').

29 Pharr, Clyde: *The Theodosian Code*. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1952, 171.

30 *Numerus* alatt itt a *iugum* mint a földterület mértékegysége ('hold', vö. *iugerum*) értendő, lásd Zuckerman: i. m., 98., 57. lábjegyzet, vö. Ernout, Alfred–Meillet, Alfred: *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. 4e éd. Klincksieck, Paris, 2001, 327. (s. v. iugum, iungo, sub 10). A *numerus* szó ezen jelentését Heumann–Seckel: i. m., 376. (s. v. numerus) nem adja meg, mint ahogy ez az amúgy rendkívül adatgazdag szakszótár a forrásszövegben szereplő *adiunctus* szót sem tartalmazza.

31 *Consortes* alatt itt olyan személyek értendők, akik együttesen voltak kötelesek egy újoncot kiállítani. Ahogy Pharr: i. m., 172., 32. lábjegyzet, megjegyzi, „[o]*ften several taxpayers with small tax assessments*

A *respondeo* ige felelősségi értelmű használatának időrendileg következő példáját II. Theodosius 439. november 4-én Konstantinápolyban kelt – ekként 439. január 1-jén a Római Birodalom mindkét felében hatályba lépett *Codex Theodosianus*hoz képest novelláris – rendelete képezi, amely stiláris szempontból olyannyira bővelkedik a meghökkentő fordulatokban, hogy érdemesnek tartom a latin eredeti szöveg mellett annak az általam elkészített (hozzávetőleges) magyar fordítását is megadni.

A latin eredeti szöveget az ún. posttheodosianusi novellák Theodor Mommsen közreműködésével Paul M. Meyer által szerkesztett kritikai kiadása[32] alapján idézem, figyelembe véve ennek az *editió*nak a kritikai apparátusát, egyszersmind megfontolva annak lehetőségét, hogy bár a *Codex Iustinianus*ban ennek a rendeletnek egy interpolált – rövidített és finomított – változata szerepel, ráadásul két különböző helyen (C. 11.10.5, valamint C. 6.62.5),[33] némely fordulatok tekintetében a *Codex*beli olvasat felelhet meg jobban az eredeti szövegnek, amely ugyanis a posttheodosianusi novellák körében való áthagyományozódás során – különösen a kora középkori itáliai másolások miatt – jobban ki volt téve a szövegromlásnak.[34]

> *[Nov. Theod. 6. pr.] Fabricensium corpus invenit necessitas dura bellorum, quod immortalitatis genere principum scita custodit, ne deficiente principio successus generis laberetur: hoc enim armat, hoc nostrum ornat exercitum. (≈ C. 11.10.5 pr.)*

---

were grouped together to furnish one recruit". – A CTh 7.13.7.1-hez lásd Aparicio Pérez, Antonio: Aportaciones del derecho romano a la fiscalidad moderna. *Iustel*, 12/2009, [non vidi]; Mazzarino, Santo: *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romana*. „L'Erma" di Bretschneider, Roma, 1951, ismerteti de Francisci, Pietro*, Iura*, 4/1953, 250. skk.; Bellomo, Manlio: Il diritto di prelazione nel Basso Impero. *Annali storia del diritto*, 2/1958, 187. skk. [non vidi]; Schmidt-Hofner, Sebastian: Die Regesten der Kaiser Valentinian und Valens in den Jahren 364 bis 375 n. Chr. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 125/2008, 513., 51. lábj.; Várady László: Evidence on some problems of the late Roman military organization. *Acta Antiqua Acad. Sci. Hung.*, 9/1961, 333–396.; Várady László: Contribution to the late Roman military economy and agrarian taxation. *Acta Archaeol. Ac. Sci. Hung.*, 14/1962, 403. skk., különösen 412., 48. lábjegyzet, azzal a megjegyzéssel, miszerint a császárok számára a „római" lakosság nem kielégítő katonai képességei miatt hasznosabb volt, ha a barbárok soraiból toboroztak katonákat. Lásd az újabb hazai szakirodalomból Kelemen Miklós: *Légiók és bürokraták*. NKE, Budapest, 2019, 77., 205. lábjegyzet; Kelemen Miklós: „Jaj a szövetségeseknek!" Barbár szövetségesek szerepe a római hadseregben a hadrianopolisi csata után. In: Peres Zsuzsanna–Pál Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére – Semper ad perfectum* Ludovika, Budapest, 2021, 371. skk. A mű címe ellenére a jelen kutatás számára kevéssé bizonyult informatívnak Giuffrè, Vincenzo: *'Iura e arma'. Intorno al VII libro del Codice teodosiano*. Jovene, Napoli, 1979.

32 *Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*. Edidit adiutore Th[eodoro] Mommseno Paulus M. Meyer. Berolini, apud Weidmannos, 1905, 16.

33 E tekintetben megjegyzendő, hogy nemcsak a *Digestá*t, hanem a *Codex Iustinianus*t is palinegenetikus módszerrel kellene olvasni. Ehhez a *Codex* esetében hasznos segítséget nyújt a sztereotip kiadás Paul Krüger által összeállított kritikai apparátusa, valamint Haenel, Gustav: *Corpus legum ab imperatoribus Romanis ante Iustinianum latarum*. Hinrichs, Lipsiae, 1857.

34 A források szövegének a kora középkori itáliai másolásokból adódó romlására nézve lásd Wenger, Leopold: *Die Quellen des römischen Rechts*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1953, 669. sk. E helyütt mondok köszönetet tudós barátomnak, Rihmer Zoltánnak, aki a szóban forgó latin forrásszöveg egyes kitételeinek értelmezését illetően hasznos tanácsokkal látott el.

(1) Hinc iure provisum est artibus eos propriis inservire,[35] *ut exhausti laboribus inmoriantur cum subole professioni, cui nati sunt. (≈ C. 11.10.5 pr.)*
(2) Denique quod ab uno committitur, totius delinquitur periculo numeri,[36] *ut constricti nominationibus*[37] *suis sociorum actibus quandam speculam gerant et unius damnum ad omnium transit dispendium. (≈ C. 11.10.5.1)*
Universi itaque, velut in corpore unius formae, unius decoctionis,[38] *si ita res tulerit, respondere cogentur. (…)*[39] *(≈ C. 11.10.5.2)*
„A fegyverkovácsok[40] testülete,[41] amelyet [fokozottan] érint a háborúk[42] jelentette súlyos szükséghelyzet,[43] szakadatlan működésének jegyében betartja a császárok

35 Hasonló az *„inserviant terris"* kifejezés, amellyel a C. 11.53.1.1 [a. 371] utal a colonusok röghöz kötöttségére, vö. Brósz: i. m., 200.

36 A *numerus* szó e helyütt valószínűleg személyek bizonyos csoportját jelenti. Ezen értelmezés mellett szól Heumann–Seckel: i. m., 376. (s. v. numerus, sub 3), ahol az *„Abteilung von Soldaten, Korps"* jelentés szerepel.

37 A *nominatio* szó itt valószínűleg azzal függ össze, hogy a fegyverkovácsok egy császári üzemben való munkavégzésre lettek kirendelve. Ezt a jelentést Heumann–Seckel: i. m., 307. sk. (s. v. nominare) nem adja meg.

38 Az „unius formae, unius decoctionis" olvasatot a C. 11.10.5.2 alapján alkalmazom, mert a Meyer-féle editióban (lásd a fenti 32. lábjegyzet) található „uniformi, uni decoctioni" olvasatot annak nyelvtani és stiláris gyengesége miatt szövegromlásnak sejtem. Tartalmilag lásd e kifejezéshez az alább, az 50. lábjegyzetben írottakat.

39 A constitutio 439. novemberi datálásából következően nem képezhette részét a 438. február 15-én kihirdetett, és 439. január 1-jén hatályba lépett Codex Theodosianusnak, vö. Guarino, Antonio: Storia del diritto romano. 7a ed. Jovene, Napoli, 1987, 513. Ezen a tényen nem változtat az sem, ha a Meyer-féle editiót (lásd a fenti 32. lábjegyzetet, p. 16) követve a novella egy évvel korábbi (438. novemberi) keltezését fogadjuk el.

40 A fegyverkovácsok nyomorúságos helyzetéhez lásd például Hahn István: Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt. *Annales Univ. Sc. Budapest. sect. hist.,* 3/1961, 39., 97. lábjegyzet, utalással a CTh 11.10.5 [pr.] helyre. Vö. Brósz Róbert: *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964, 144. Hahn: i. m., 33., rámutat arra, hogy *„die fabricenses erhalten dasselbe stigma auf ihre Hand, wie die Rekruten (tirones)",* vö. CTh 10.22.4 = C. 11.10.3 [a. 398]: *„Stigmata, hoc est nota publica fabricensium brachiis ad imitationem tironum infligatur, ut hoc modo saltem possint latitantes agnosci."* Brósz: i. m., 149., a fegyverkovácsokról mint nem teljes jogú polgárokról beszél, ez a személyi kör azonban, ahogy erre Hahn: i. m., 32., szemléletesen rámutat, igen tarka volt, lásd a következő lábjegyzetet.

41 Hahn: i. m., 32., szerint *„Sklaven, Sträflinge, erbliche und freiwillige Arbeiter bilden in der fabrica selbst ein einheitliches* corpus, consortium, familia, *bzw.* collegium, *jedenfalls eine einheitliche Organisation. Durch die Tatsache ihres Dienstes in den staatlichen Grossbetrieben treten sie aus ihrer ursprünglichen rechtlichen Kategorie heraus und bilden als fabricenses* […] *eine neue, einheitliche rechtliche Kategorie."* Találóbban fogalmaz e vonatkozásban Brósz: i. m., 149., aki szerint ebben a szövegben *„már a jogi személy kialakulására lehet ráismerni, bár a szöveg még mindig nem a corpust magát teszi így szó szerint felelőssé.* »Omnes«*-ről,* »universi«*-ről, minden tagról, tehát a tagok összességéről beszél, mint akik az egyesért »respondere cogentur«, felelni kényszerülnek."* Hasonlóképpen beszél erről a problémáról Kaser, Max: Das römische Privatrecht. I. (2. Aufl.) Beck, München, 1971, 303., aki szerint a testületek esetében a rómaiak jogalanynak nem az elvont jogi személyt, hanem a testületet alkotó természetes személyek mindenkori összességét tekintették. Ehhez képest a jogi személy elvont fogalmának a római jogba való visszavetíthetőségére helyezi a hangsúlyt Kaser, Max–Knütel, Rolf–Lohsee, Sebastian: Römisches Privatrecht. 22. Aufl. Beck, München, 2021, 157. Robles Reyes *„responsabilidad corporativa"*-ról beszél, lásd Robles Reyes, Juan Ramón: Un caso de responsabilidad corporativa en CJ. 11.10.5. In: *La responsabilidad civil de Roma al derecho moderno* (coord. Murillo Villa, Alfonso). Universidad de Burgos, Burgos, 2001, 675. skk. [non vidi]. A *sedes materiae*-ben (C. 11.10: De fabricensibus) a *consortium fabricensium* két helyen nyer említést (eod. 4 pr., 4.1).

42 A rendelet kibocsátására föltehetően az adott alkalmat, hogy a vandálok röviddel a rendelet kibocsátása előtt – miután Szicíliát egy rablóhadjáratban kifosztották – 439. október 19-én elfoglalták Karthagót, lásd Lippold, Adolf: Geiserich. In: *Der kleine Pauly.* II. DTB, München 1979, 717.

határozmányait,[44] nehogy egy-egy császár [politikai] kudarca esetén veszélybe kerüljön az általános jólét,[45] mert az egyik [ti. a fegyverkovácsok testülete] felfegyverzi, a másik [az általános jólét (?)] ékesíti hadseregünket.[46]

Ezért jogrendünk gondoskodik[47] arról, hogy a fegyverkovácsok akként gyakorolják mesterségüket, hogy munkájuktól kimerülve leszármazóikkal együtt annak a hivatásrendnek a tagjaiként haljanak meg,[48] amelybe beleszülettek.

Ennek folyományaként az a bűncselekmény, amelyet az egyikük követett el, az egész közösségük terhére esik avégett, hogy ők, akik [egy császári üzemben

43 A *necessitast* a korabeli császári rendeletek a városi tanácsok (*curiák*) vonatkozásában is hangsúlyozták, amelyeknek társadalmi és jogi helyzete – elvileg előkelő voltuk ellenére – vészesen közeledett az „alacsonyrendűek", például a fegyverkovácsok testületeinek sanyarú helyzetéhez, lásd Brósz: i. m., 240.

44 A „határozmány" szóval kívánom érzékeltetni a rendes *constitutiones principum* megjelölés helyett használt, a hajdani plebis scita kifejezésre rímelő principum scita kifejezés archaizáló-historizáló stílusát.

45 Ezt az erősen hipotetikus értelmezést a Meyer-féle editio (lásd a fenti 32. lábj.) kritikai apparátusában szereplő *„[deficiente] principe ob successu"* olvasat alapján kockáztatom meg. Pharr: i. m., 492., fordítása ettől az értelmezéstől eltér: *„The harsh necessity of war has invented the guild of armorers, which guards the decrees of the Emperors with a kind of immortality, in order that the continuance of their guild may not fail, if their beginnings should fail* […]" Mindazonáltal Pharr a kritikai apparátusban szereplő említett olvasat alapján egy alternatív értelmezést is kínál: „*In order that the guild may not suffer on account of the continuance of its class, if the Emperor should fail.",* lásd Pharr: i. m., 492., 3. lábjegyzet.

46 Ezt az elegáns szembeállítást azért merem a szövegbe beleértelmezni, mert óvatos sejtésem szerint ez a szöveg egyfajta stiláris előzményét képezi a iustinianusi Institutiókat hatályba léptető const. *Imperatoriam* (533) ismert kezdő sorainak (*„Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam* […]"). Erre a hasonlóságra tekintettel a második *„hoc"* mögöttes jelentéseként az általam a főszövegben javasolt értelmezés („általános jólét") helyett a császári rendeletek betartására is lehet gondolni. Ehhez képest Pharr: i. m., 492., a szöveg eredeti értelmének jóval kevesebb eleganciát tulajdonítva, a nyelvtani értelmezés szilárdabb talaján, és ekként jobban védhetően fordítja a szöveget, a második *„hoc"* alatt is a fegyverkovácsok testületét értve: „[…] *for this guild arms, this guild equips Our army."*

47 A rendelet szövegének alaphangját megadó passzív „provisum est" igealak a szöveg folytatásának fényében a gondoskodásnak egy egészen sajátos, de azt is mondhatnám, hogy negatív értelmét fejezi ki, a gondoskodás ugyanis itt a fegyverkovácsok örökletes, a leszármazóikra is átszálló foglalkozáshoz kötöttségére vonatkozik, amelyről már korábban is intézkedtek császári rendeletek (CTh 12.1.62 [a. 364], C. 10.32.32 [a. 380]), vö. Brósz: i. m., 236.

48 Elképzelhető, hogy az „inmoriantur" igealak középkori szövegromlásnak tulajdonítható, azonban a Meyer-féle editio (lásd a fenti 32. lábjegyzet) a főszövegben szerepelteti, és csak arra utal, hogy a szövegnek a Codex Iustinianusban található változatában az „inmoriantur" helyett „immorentur" található. Ezért én ezt az eltérést inkább annak tulajdonítom, hogy Iustinianus császár jogtudósai finomítani akarták az egészen brutális tartalmú eredeti szöveget. Látni kell, hogy az „immorentur" (kb. 'tartozzanak' ti. hivatásrendjükhöz) sem lett volna a II. Theodosius-féle rendelet szövegezője részéről egy jóhiszemű, ártatlan szóválasztás: a kontextus, bár annak megfogalmazását a iustinianusi kompilátorok egy kicsit szintén finomították („exhaustis laboribus" formában, ami úgy értendő, hogy a fegyverkovácsok nem az egész életükön át végzett munkájuktól merültek ki, hanem megöregedvén a munkájuk végéhez értek), óhatatlanul a fegyverkovácsok halálát juttatja az olvasó eszébe, és ezért az „inmoriantur"-hoz nagyon hasonló „immorentur" szó választása kimondottan provokatív, még akkor is, ha például a C. 53.1 pr.-ban [a. 371] is előfordul. Már ezen a ponton kénytelen vagyok anticipálni azt a meglátásomat, hogy ebben a szövegben valósággal hemzsegnek az olyan, szinte ironikus fordulatok, amelyek még annál is bántóbbak, mint amennyire első látásra tűnnek. A szöveg folytatását is figyelembe véve nehezen hárítható el az a gyanú, hogy a szöveg szerzője szándékosan olyan szavakat használt, amelyek vagy kétértelműek, vagy egy apró másolási hiba miatt válhatnak könnyen provokatívvá. A császári rendeletek korábban visszafogott stílusa a 4. században ugyan öncélúan túlburjánzóvá vált, de tapasztalataim szerint (vö. például Földi András: A libertinusok leszármazóinak közjogi helyzete a köztársasági és császárkori Rómában. In: Jogtörténeti tanulmányok. VI.

való] munkavégzésre szoríttattak rá, társaik cselekményeire komoly figyelmet fordítsanak,[49] és az egyikük által okozott károkat valamennyien viseljék.
Ekként, ha ilyen helyzet adódik, mindnyájan, egy egyöntetű, egyként kártékony[50] testületként kényszerülnek felelni. […]"[51]

A szöveg némely nehezen megmagyarázható, a római jogászi nyelvezettől nézetem szerint alapvetően idegen, mintegy öncélú iróniával átitatott stílusát összességében sajátos dekadenciajelenségként értékelem. Noha az efféle burjánzó nyelvezet a Diocletianus uralkodását követően keletkezett császári rendeletek egyre szélsőségesebbé váló nyelvezetétől nem áll távol,[52] sejtésem szerint kirívó extremitásaival mégis párját ritkítja.[53] Különös, hogy a császár nevében ennyire antiszociális, sőt egyenesen provokatív stílusú szövegeket adhattak ki. Kutatandó problémának tartom, hogy az általam áttekinteni tudott szakirodalomban e szöveg stiláris extremitásait vajon azért nem reflektálják, mert hasonló extremitások számos más császári rendelet szövegében is megtalálhatóak,[54] vagy pedig azért nem, mert a kutatók egyszerűen átsiklanak ezen extremitások fölött.

Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 97–117.; Földi András: A hajófuvarozásra vonatkozó közjogi szabályok fejlődése a római jogban. Acta Fac. Pol.-iur. Univ. Budapest., 32 [1990], 9–39.), ritkán fordultak elő ennyire bántó megfogalmazások.

49 A latin specula (-ae f.) szó őrtornyot jelent, itt tehát egy sajátos metaforával állunk szemben, amelynek stílushatását fokozza az a tény, hogy a 'tükör' jelentésű speculum (-i, n.) szóra is lehet asszociálni. Itt és másutt is az a benyomásom, mintha a konstantinápolyi császári kancellárián dolgozó jogászok örömüket lelték volna abban, hogy a fegyverkovácsokénál összehasonlíthatatlanul magasabb műveltségük és társadalmi rangjuk talaján az utóbbi réteg rovására szellemeskedjenek. Ezen a ponton eszembe jut Velázquez „Vulcanus műhelye" című festménye.

50 A lefordíthatatlan „unius decoctionis" genitivus qualitatis kb. azt jelenti, hogy a testület kollektíven hajlamos hűtlen kezelés elkövetésére (decoctio = sikkasztás, hűtlen kezelés). E vonatkozásban megjegyzendő, hogy a praetori edictumot kommentáló nagy klasszikus jogtudósoktól, de egyébként például Cicerótól sem (vö. Cic. off. 1.42) volt idegen, hogy bizonyos foglalkozások űzőiről, például a hajósokról és a fogadósokról dehonesztálóan beszéljenek, lásd például Földi András: Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Akadémiai, Budapest, 1997, 37. sk. (forráshivatkozásokkal), de például Ulpianus, habár praefectus praetorio volt (vagy éppen azért), ilyen erős stílust aligha engedett volna meg magának. – Az inkább a nem jogi forrásokban előforduló decoctio fogalmával részletesen, gazdag forrásdokumentációra támaszkodva foglalkozik Crook, John A.: A study in decoction. Latomus, 26/1967, 363–376. Crook: i. m., 375., kételkedik a Cicero Cat. 2.5-höz fűzött scholion (ed. Stangl, Thomas [1912], p. 281) etimológiai magyarázatában, amely az arany főzésénél fellépő anyagveszteségre utal („aurum enim cum coquitur minuitur"), az 'elfőzés' ugyanis általában is az elfőzött anyagok megfogyatkozásához vezet.

51 A testületi tagok – föltehetően nem egyetemleges, hanem minden tagot egyenlő arányban terhelő – felelősségével kapcsolatban vö. a fentebb, a 41. lábjegyzetben írottakat. Itt utalok De Robertis, Francesco M.: Il diritto associativo romano. Laterza, Bari, 1938, 423., idevágó szemléletes megállapítására, miszerint a kézművések oly módon voltak a mesterségükhöz kötve, mint az elítélt a bilincséhez („come un condannato alla catena"), idézi Brósz: i. m., 140. Vö. De Francisci, Pietro: Sintesi storica del diritto romano. 2a ed. Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962, 483., idézi Brósz: i. m., 146.; Gaudemet, Jean: Constantin et les curies municipales. Iura, 2/1951, 69., idézi Brósz: i. m., 218. A fegyverkovácsok sanyarú helyzetéhez lásd még Brósz: i. m., 141.

52 Vö. Schulz, Fritz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Böhlau, Weimar, 1961, 415.

53 E fordulatokhoz lásd a fenti lábjegyzetekben írottakat. A szöveg folytatása, mint mindjárt látni fogjuk, megerősíti ezt a benyomást.

54 Kétségtelen, hogy az „alacsonyrendűeket" – akiket már a klasszikus kor vége felé nyíltan *humiliores*nek kezdtek nevezni (lásd például Ulp. D. 1.18.6.2), és akik közé beleértették például az erkölcsi fenntartások

Az említett stiláris extremitásokhoz képest szinte elhalványul az az általam a jelen tanulmányban tulajdonképpen vizsgálni kívánt szóhasználati apróság, hogy a *respondere* inifinitivus mellett ebben a szövegben is megjelenik egy segédige, de ezúttal, eltérően a fentebb elemzett C. 10.43.1 szövegtől, nem a *debere*, hanem a *cogere (cogi*) ige használatát tapasztaljuk (a passzív *coguntur* igealak formában). Ennek a keményebben hangzó igének a használata talán azzal magyarázható, hogy egyrészt itt bűncselekményért való felelősségről van szó, másrészt az is eszünkbe juthat, hogy a késő római állam gyengeségét a császári kancellária jogászai olykor keményebb szóhasználattal ellensúlyozták.[55] Ezen a ponton tehát szintén valamiféle dekadenciajelenséget látok konstatálhatónak.

A „*respondere coguntur*" kifejezés megtalálható ugyanezen rendelet szövegének a folytatásában is, amelyet a *Codex Iustinianus*t kompiláló jogtudósok történetesen a *Codex Iustinianus* VI. könyvének utolsó *lex*eként vettek fel, ekként a – nem véletlenül – 12 könyvből álló törvényműnek úgymond a lehető legcentrálisabb részébe. E textust alább ismét a theodosiusi novella alapján idézem latin eredetiben, hozzáadva saját magyar fordításomat.

> *[Nov. Theod. 6.3] „Quae cum ita sint, praesenti sanctione perpetuo valitura[56] legis in morem decernimus, ut, quisque fabricensium sine liberis vel legitimo herede decesserit non condito testamento, eius bona, cuiuscumque summae sint, ad eos nutu nostrae mansuetudinis pertinere, qui velut creatores decedentium adtinentur, qui fisco pro intercepto[57] respondere coguntur. [≈ C. 6.62.5 pr.]*

---

miatt lenézett színészeket is – durván megalázó stílusnak (például *faeces, abiecta, macula*) a késő császárkori rendeletekben, sőt olykor még a Iustinianus idején keletkezett rendeletek szövegében is vannak jelei, lásd például C. 5.4.3 [a. 196], C. 12.1.6 [a. 357–360], CTh 15.7.9 [a. 381], C. 11.50.2.2. [a. 395–423], C. 5.5.7. [a. 454], C. 11.48.24 pr. [Iust., s. a.], Nov. 90.1 [a. 539], lásd e szövegekhez Brósz: i. m., 22., 47., 60., 66., 117., 148. sk., 210., 213. Megjegyzendő, hogy Brósz: i. m., 114. szerint a *libertinus*okat kollektíve bűnösként elmarasztaló D. 1.12.1.10 töredék primitívsége okán *inscriptió*ja ellenére nem származhatik Ulpianustól. Itt utalok még annak a gyűlöletnek a jeleire, amely a vallásuk miatt üldözöttekkel szemben a késő császárkori rendeletek szövegében megnyilvánult, lásd Brósz: i. m., 152–161., különösen 159.

55 Ennek a korszaknak a dekadenciájára jellemző az az ismert tény, hogy II. Theodosius császár egy erőtlen, mindenkor más személyek (köztük a nővére, Pulcheria, valamint a felesége, Eudokia) által irányított báb volt, lásd Lippold, Adolf: Theodosius II. In: *Der kleine Pauly.* V. DTB, München, 1979, 702. sk. A késő császárkor dekadenciája, közelebbről a császárnak a *potentiores*szel szembeni tehetetlensége figyelemre méltó kivételként önkritika formájában („*erubescimus*") reflektálódott Iustinianus novelláiban, lásd Brósz: i. m., 207.

56 A *perpetuus* melléknév ebben a korszakban, amikor a császárok kétségbeesetten igyekeztek feltartóztatni a birodalom hanyatlását, egyre gyakoribbá vált a császári rendeletek szövegében, vö. Brósz: i. m., 235.

57 Nem egyértelmű, mi értendő „*pro intercepto*" alatt. Blume: i. m. szerint „*any property taken from the fisc*". Otto–Schilling–Sintenis: i. m., V (1832), 1104., és Blume–Frier: i. m., 1767. ezzel szemben úgy vélik, hogy a szövegben az elhunyt fegyverkovácsról (*interceptus*) van szó. Pharr: i. m., 493., a főszövegben az elsikkasztott vagyonért, az idefűzött 5. lábjegyzetben viszont alternatív módon az elhunytért való felelősségre utal. A több mint különös kontextus alapján nehéz elhárítani azt a gyanút, hogy ez a szóválasztás is szándékoltan kétértelmű. Az *interceptus* 'elhunyt' jelentésben való értelmezését erősíti a kontextus, például a *decedentes* emlegetése.

Hoc enim facto[58] *contingit, ut et rei publicae ratio salva permaneat et fabricenses collegarum suorum solaciis perfruantur, qui damnis ac detrimentis tenentur obnoxii. (…)" [≈ C. 6.62.5.1]*

„Minthogy a dolgok így állnak, a szokás[jogi szabály]t[59] örökös hatállyal eltörlő jelen rendelet(ünk)kel elrendeljük, hogy ha egy fegyverkovács leszármazók vagy [más] törvényes örökös[60] nélkül halt meg, és nem [is] végrendelkezett, akkor a vagyona, bármilyen értékű lett légyen is,[61] kegyelmességünk parancsolatára azokra [ti. a munkatársaira] szálljon át, akik mintegy az elhunytak gondviselőiként[62] válnak kötelezetté, és akik az elhunytért[63] a fiscus irányában felelni kényszerülnek.

E ténnyel ugyanis együtt jár [az a kívánalom], hogy az államérdek ne szenvedjen sérelmet, és hogy azok a fegyverkovácsok, akiket az [elhunyt munkatársaik által okozott] károkért és veszteségekért felelősség fog terhelni, munkatársaik [hagyatékának megszerzése] révén vigasztalódást élvezhessenek. […]"[64]

Az előbbi szövegrészhez hasonlóan itt is alkalmam van a szöveg nézetem szerint valamiféle torz dekadenciajelenségként értékelhető stiláris extremitásait konstatálni.[65] E különös jelenség szakirodalmi reflektálatlansága annál kevésbé érthető, hogy a most vizsgált szöveg, mint fentebb erre már utaltam, a *Codex Iustinianus*nak mintegy a mértani középpontjában helyezkedik el.[66] E rejtélyes problémával a jelen tanulmány kere-

58 A theodosiusi novella szövegében *facto* helyett *pacto* olvasható, amit elírásnak sejtek.

59 A *mos* szó ez esetben a *bonorum possessio ab intestato* szabályaira utal, vö. a következő lábjegyzetben írottakat.

60 A *liberi* és a *legitimi heredes* említése azzal függ össze, hogy a *praetori edictum* szerinti törvényes öröklés (*bonorum possessio ab intestato*) első két osztályában *unde liberi*, illetve *unde legitimi* lehetett örökölni, lásd Földi András–Hamza Gábor: *A római jog története és institúciói*. 29. átdolg. és bőv. kiadás. Novissima, Budapest, 2025, 621.

61 Ezen a ponton is valamiféle iróniát sejtek, hiszen a fegyverkovácsok föltehetően csak szerény vagyonnal rendelkeztek.

62 A *creatores* szónak az e mondatban alkalmazott jelentését nem könnyű megállapítani. Az általam választott tentatív értelmezést a Forcellini-féle *Lexicon totius Latinitatis* (s.v. creator) által megadott „*genitor*" jelentés inspirálta. Abban biztos vagyok, hogy sem Otto–Schilling–Sintenis: i. m., 1104. fordítása („*Gläubiger*", amely az erősen kétséges *creditor* olvasaton alapul), sem Blume–Frier: i. m., 1767. fordítása („*electors*"), sem Pharr: i. m., 493. fordítása („*nominators*") nem fogadható el, még ha a Frier-féle fordítás megoldása mellett szólhatna is Heumann–Seckel: i. m., 111. (s. v. creare/creator), ahol a szó egyetlen jelentéseként a „*Wähler*" szerepel az Ulp. D. 50.8.2.7 alapján. Blume: i. m. fordítása („*sponsors*") észszerű értelmezési kísérletnek tekinthető (itt most nem méltatható, de figyelemre érdemes hivatkozásokkal). – Ez a szöveg mindenképpen egy valóságos *crux interpretum*. Tegyük hozzá, a *creatores* szó nemcsak a romanistákat teszi próbára, de az elhunytak (*decedentes*) emlegetésével benyomásom szerint szinte már ördögien fokozza azt a fegyverkovácsokon csattanó torz iróniát is, amely az egész szöveget átitatja.

63 A „*pro intercepto*" kifejezés kétértelműségére nézve lásd a fenti 57. lábjegyzetben írottakat.

64 Ez az utolsó mondat mintegy fölteszi a koronát a fegyverkovácsok nyomorúságán való szüntelen gúnyolódásra, mert ez a mondat szinte azt sugallja, hogy törvényes örökös és végrendelet hátrahagyása nélkül elhunyt munkatársaik halála örömmel tölti el a többi fegyverkovácsot, *nota bene*, a „*perfruor*" ige jelentése 'élvezni'.

65 Lásd e tekintetben a forrásszöveghez fűzött fenti lábjegyzetekben írottakat.

66 A C. 6.62.5 centrális pozícióját akként is jellemezhetjük, hogy ez a textus a kódex „köldökét" (*umbilicus*, vö. const. *Tanta*, 5 = C. 1.17.2.5) képezi. Ez a centrális pozíció, túl azon, hogy az általam konstatált stiláris extremitások kérdését fokozottan rejtélyessé teszi, az erre vonatkozó dekadenciaelméletemet tulajdonképpen

tében többet nem foglalkozhatom, de ez a probléma mindenképpen további kutatást érdemel.

A szöveget a szakirodalmi hagyományt követve mintegy szenvtelenül felleltározó Rüfner e forráshely kapcsán megjegyzi, hogy „*a késő ókori törvényhozásban megsokasodtak azok a tényállások, amelyekben a fiscus helyett egy olyan személyi csoport örökölt, amelyhez az örökhagyó tartozott*". Ilyen személyi csoportot alkottak a császári üzemekben dolgozó fegyverkovácsok is.[67]

Visszatérve a bennünket most tulajdonképpen foglalkoztató felelősségi terminológiára, figyelemre méltó módon ebben a szövegben is a *pro* elöljárószót találjuk a *respondere coguntur* kifejezés vonzataként. Szintén érdekes, hogy a zárómondatban a hagyományos római felelősségi jogi terminológia egy szép példájába ütközünk (*tenentur obnoxii*),[68] amely ismét a *respondere coguntur* kifejezés felelősségi értelmezése mellett szól.[69]

E helyütt még a konzervatív nyelvi megoldásokat alkalmazó régi német fordítás is felelősségi terminológiával él: „*Vertretung zu übernehmen haben*", illetve (az 1. §-ban) „*einstehen müssen*".[70] Blume egyenesen a *liable*, illetve *responsible* mellékneveket használja. A latin eredetihez a legközelebb azonban az első mondat Frier-féle fordítása áll: „*They are compelled to respond to the Treasury*." A zárómondatot ez az újabb angol fordítás a „*who are held liable for losses and shortfalls*" formában adja vissza.[71]

A témánkba vágó, Iustinianus kora előtti időkből származó forráshelyek erősen korlátozott mennyisége alkalmasint azzal magyarázható, hogy a *respondeo* ige elvont, felelősségi értelmű használata, akár segédigével megtámogatva is, nem felelt meg a konzervatív római jogászok ízlésének, és talán úgy is fogalmazhatunk, hogy az efféle neologizmusoktól a császári kancellária jogászainak többsége bizonyára mindenkor idegenkedett.

---

alá is ássa, hiszen nehezen képzelhető el, hogy Iustinianus császár jogtudósai egy szándékoltan ironikus szöveggel merészelték, vagy akár kívánták volna az „*in nomine Domini nostri Ihesu Christi*" kibocsátott *Codex Iustinianus*t, ráadásul annak éppenséggel a „köldökét" elcsúfítani. Mindazonáltal más oldalról az e szövegekkel kapcsolatos gyanúmat erősítheti, hogy a Basilikában megtalálható párhuzamos szöveg (B. 54.17.5 [Heimb. V (1850), 140 = Schelt. A VII (1974), 2510]) csak egyetlen, teljesen ártalmatlan mondatot tartalmaz, és ekként egyfajta „*versio castigatá*"-nak tekinthető (vö. Stein, Peter: *A római jog Európában*. Osiris, Budapest, 2005, 140.).

67 Lásd Rüfner, Thomas in Babusiaux et al.: i. m., 1302., 174. lábjegyzet, hivatkozással a C. 6.62.5 helyre.

68 Az *obnoxius* melléknév Ovid. *amores* 2.2. 17. sorában is előfordul: „*Conscius esse velis? Domina est obnoxia servo; / conscius esse times? Dissimulare licet*." Ez a melléknév a mai angol nyelvben is tovább él (*obnoxious*).

69 A Basilika párhuzamos helyén (B. 45.1.57 [Heimb. IV (1846), 502 = Schelt. A VI (1969), 2088]) a latin szövegnek szó szerint megfelelő „*apokrinasthai anankazontai*" fordulatot találjuk.

70 Otto–Schilling–Sintenis: i. m., V (1832), 1104.

71 Blume–Frier: i. m., 1767. – A C.6.62 titulushoz lásd Cuneo, Paola O.: Alcune problematiche di codificazione in tema di eredità. In: *Atti dell'Accademia Romanistica Constantiniana*. XVI. Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2007, 551. skk. E szöveg filológiai kérdéseihez lásd Krüger, Paul: *Die Praefatio zum Codex Iustinianus* [übersetzt von Hillner, Gisela]. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 127/2010, 375.

3. A *respondeo* ige felelősségi értelmű használatának jelei a Iustinianus uralkodása idején keletkezett constitutiókban

Iustinianus jogtudósai a *respondeo* ige felelősségi értelmű használatától még inkább idegenkedhettek. Ennek a stilisztikai fenntartásnak tulajdonítom, hogy a *respondeo* ige Iustinianus rendeleteiben a *Codex Iustinianus*, valamint a Novellák[72] tanúsága szerint csak egyetlenegy alkalommal kerül közel a 'felelősség' jelentéshez. Ebben a szövegben egy olyan tolvajért való felelősségről van szó, aki *liber homo bona fide servien*sként[73] egy szintén jóhiszemű birtokosnál szolgált. A rendelet kimondja, hogy a tolvaj jóhiszemű birtokosa ellen nem indítható noxális kereset, hanem a tolvaj maga felel az általa elkövetett lopásért:

sed ipsum pro suo furto respondere (C. 6.2.21.5 [a. 530]).

Nyelvi szempontból ez a megfogalmazás aligha lehetne modernebb. Úgy vélem, hogy ez a mondat, még ha a „*respondere pro aliquo*" kifejezés használatát tekintve *hapax legomenon*t is képez a Iustinianus idején keletkezett rendeletek szöveganyagában, szemléletesen példázza azt a tényt, hogy a forrásokban a *respondeo* ige olykor, különösen a *pro* elöljárószóval együtt használva, modern felelősségi jelentésben értelmezhető.

Ebben a szövegben annak jelét is láthatjuk, hogy a felelősségi értelemben használt *respondeo* ige nem szakadt el teljesen eredeti, perjogi jelentésétől,[74] *nota bene*, a *respondeo* szinonimájaként ugyanebben a mondatban a passzív *conveniri* infinitivus jelenik meg, amely az elkövető perelhetőségére utal.[75]

---

72 A *Legum Iustiniani imperatoris vocabularium. Novellae* (Iohanne Gualberto Archi moderante). VIII. Cisalpino-Goliardica, Milano, 1979, 3742. (s. v. respondere) tanúsága szerint a *respondere* ige a Novellák latin szövegében a következő helyeken fordul elő: 30.2.7 (p. 225, lin. 23); 123.27 (p. 614, lin. 12); 128.17.9 (p. 643, lin. 5); ead. 24.5 (p. 646, lin. 3); 134.9.pr. 6 (p. 683, lin. 27), ibid. 17 (p. 684, lin. 10). A 128. novellához lásd az alább, a 78. lábjegyzetben írottakat.

73 Lásd ekként Benöhr, Hans-Peter: Haftung für Sklavendelikte. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 97/1980, 278. sk. Ez a momentum általában elkerüli a témával foglalkozó kutatók figyelmét.

74 Vö. Földi (2004): i. m., 45.

75 A C. 6.2.21-ben Iustinianus eldöntötte a klasszikus jogtudósoknak arról a kérdésről folytatott vitáját, hogy az *actio furti noxalis* megindítható-e egy rabszolga jóhiszemű birtokosa ellen. Lásd e kérdéshez Buckland, William W.: *The Roman law of slavery*. [Cambridge] University Press, Cambridge, 1908, 129.; Reggi, Roberto: *Liber homo bona fide serviens*. Giuffrè, Milano, 1958 [non vidi]; Schindler, Karl-Heinz: *Justinians Haltung zur Klassik: Versuch einer Darstellung an Hand seiner Kontroversen entscheidenden Konstitutionen*. Böhlau, Köln–Graz, 1966, 164. skk.; Stein, Peter: *'Regulae iuris': From juristic rules to legal maxims*. [Edinburgh] University Press, Edinburgh, 1966, 121.; Giménez-Candela, Teresa: *El régimen pretorio subsidiario de la acción noxal*. EUNSA, Pamplona, 1981, 286., ismerteti Ankum, Hans, *Iura*, 32/1981, 240.; Falchi, Gian Luigi: Una poco nota controversia tra sabiniani e proculiani sulla legittimazione passiva all' 'actio noxalis furti'. In: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo*. V. Giuffrè, Milano, 1984, 331–333. E nézethez lásd kritikailag Pennitz, Martin in Babusiaux et al.: i. m., II, 2855., 70. lábjegyzet; Klingenberg, Georg: „Constitutum est" in

4. Zárókövetkeztetések

A fenti vizsgálódások alapján az alábbi zárókövetkeztetések megfogalmazására van alkalmam.

(1) A *respondeo* ige felelősségi vagy ahhoz egészen közeli jelentésben való használata a fennmaradt császári rendeletek szövegében olyan ritkán fordul elő, hogy plauzibilis fejlődéstörténeti hipotézis felállítása aligha lehetséges. Az mindenesetre nehezen tagadható, hogy a *respondeo* igét a császári rendeletek a késő klasszikus kortól kezdve néha már felelősségi, vagy ahhoz egészen közel álló jelentésben is használták.

Ez a neologizmus a császárkori jogászi nyelvezetben sokkal elterjedtebb lehetett, mint amennyire ezt a csekély számú forrásbeli előfordulás alapján esetleg feltételeznők. A *respondeo* ige felelősségi értelmű használata egy Iustinianus idején keletkezett rendeletben, *nota bene*, a felelősségi mozzanatra utaló segédige nélkül, ugyanakkor a modern csengésű *pro* elöljárószóval, alkalmasint azzal magyarázható, hogy a késő császárkori római jogászi nyelvezetben a felelősségi jelentésű „*respondere pro aliquo*" kifejezés messzemenően ismert lehetett, még ha csak a szakzsargon szintjén is.

(2) Ami a császárkori jogászok szaknyelvi ízlését illeti, feltűnő, hogy a *respondeo* ige felelősségi értelmű használata kiváltképpen közjogi tényállásoknál figyelhető meg. Amikor ezt a jelenséget magánjogi tényállásoknál észleljük, akkor ott vagy a *fiscus* felelősségéről, vagy bűncselekményért való felelősségről van szó. Kimondottan magánjogi tárgyú szövegekben a *respondeo* ige a jelek szerint soha nem hordozott felelősségi jelentést. Hasonló jelenség figyelhető meg az angol *responsibility* műszó használata tekintetében is, amely csak legújabban kezd behatolni az angol „magánjog" nyelvezetébe, az ott hagyományosan használt *liability* szinonimájaként.[76]

(3) Természetesen voltak átmeneti esetek is. A *respondeo* ige néhány szövegben ugyan teljesítést jelent, de olyan formában, hogy a teljesítés kötelezettségének gondolata is tetten érhető. Példaként idézhetjük erre a szemantikai jelenségre II. Theodosius egyik rendeletét (CTh 12.1.187 [a. 436]), amelynek angol fordításában Clyde Pharr joggal használja a „*shall* […] *perform*" kifejezést.[77] Zeno császár egy keltezés nélkül

D. 47,2,14,4. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 46/1999, 272–281., igen alapos elemzéssel; Söllner, Alfred: „Bona fides" – guter Glaube? *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 122/2005, 38.; Ammirati, Serena–Fressura, Marco–Mantovani, Dario: 'Curiales' e 'cohortales' in P. Gen. lat. inv. 6. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 132/2015, 316., szövegkritikai észrevételekkel. Daube, David: Zur Palingenesie einiger Klassikerfragmente. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 76/1959, 248. szerint ez a constitutio részét képezte a *Quinquaginta decisiones*nek. – A Basilika párhuzamos helyén (B. 60.6.18 [Heimb. V (1850), 394 = Schelt. A VIII (1988), 2793. sk.]) ez a tényállás nem szerepel.

76 Lásd részletesebben Földi (2004): i. m., 48. sk.

77 CTh 12.1.187: „[…] *Si qui vero postea ex decurionibus vel subiectis curiae ad spectabilium gradum processerint, per se tam curialia quam senatoria subeant munera eorumque liberi post senatoriam suscepti dignitatem*

fennmaradt rendeletének (C. 10.32.64.1 [a. 474–491]) szóhasználatát talán szintén egy efféle átmeneti esetként értékelhetjük.[78]

(4) A latin *respondeo* igétől eltérően annak görög megfelelője, az *apokrinomai* ige sohasem, még az újgörög nyelvben sem vett fel felelősségi jelentést. Ezzel magyarázható, hogy az ókori latin nyelvű forrásszövegek görög fordításai a felelősségi értelemben használt *respondeo* ige jelentését a felelősségi mozzanatot kifejező segédigével (*anankazetai, anankazontai*) kiegészített *apokrinomai* ige útján adják vissza.[79]

---

patrum obstringantur exemplo. Quod si qui inter illustres etiam viros locum occupaverint non laborioso administrationis actu, sed honorario titulo dignitatis, senatui quidem per se respondeant, curiae vero per substitutos suarum periculo facultatum satisfaciant." [a. 436]. E szövegben arról van szó, hogy azok a városi tanácstagok (*decuriones*), akik bekerültek a senatori rendbe, mind a városi tanáccsal (*curia*), mind a *senatus*szal szemben őket terhelő kötelezettségeiket kötelesek teljesíteni, a *senatus* felé személyesen, a városi tanács felé adott esetben segédeik útján eljárva. A *respondeo* ige e helyütt a *subire munera* kifejezés, illetve a *satisfacere* ige szinonimájaként szerepel. Pharr: i. m., 370. a *respondeo* ige jelentését e helyütt a „*shall* [...] *perform his duties*" kifejezéssel adja vissza. Ez a fordítás találó, mert a *respondeo* ige itt nemcsak a teljesítést, hanem a személyes teljesítés kötelezettségét is jelenti. Megjegyzendő azonban, hogy a ThLL XI/2. s. v. respondeo (caput prius I.B.2.b.) ezt az előfordulást is csak az „*animantes satisfaciendo*" jelentés példájaként adja meg. – A CTh 12.1.187-hez lásd Scarcella, Agatina S.: CTh 12.1.74 – Riflessioni su pretura e tribunato della plebe nel tardo impero romano. *Iustel*, 14/2010 [non vidi]. A C. 12.1 titulushoz, mint a *curialis*ok jogállásának *sedes materiae*-jéhez lásd Schmidt-Hofner, Sebastian: *Regieren und Gestalten*. Beck, München, 2008, ismerteti Liebs, Detlef, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 128/2011, 669. A CTh XII. könyvéhez lásd összefoglalóan Archi, Gian Gualberto: *Teodosio II e la sua codificazione*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1976, ismerteti Lippold, Adolf, *Iura*, 27/1976, 197. A CTh 12.1 titulus szokatlanul nagy terjedelmét Archi azzal magyarázza, hogy a *decurió*k elszökésének megelőzését célzó császári rendeletek éles ellentétben álltak a *leges generales*szel. A *Codex Theodosianus* idevágó szabályai mind a *Codex Gregorianus*hoz, mind a *Codex Iustinianus*hoz képest eltérőek. A municipális jognak a *Codex Theodosianus* XII. könyvében való szabályozásához lásd még Liebs (2017): i. m., 422., 85. lábjegyzet.

78 „*Ne tamen indulti honoris inane nomen retinere videantur, dignitatum titulis potiantur, per substitutos suarum periculo facultatum curialibus muneribus respondentes habeant integra illibataque privilegia dignitatis.*" lásd e szöveghez Kofanov, Leonid L.–Ljapustina, Jelena V.: I senatori municipali e gli obblighi nel Codice di Giustiniano (10.32–47). *Ius antiquum*, 2013/2, 214–260. Lásd továbbá Nörr, Dieter: Origo. In: *Paulys RE Suppl.* X (1965), 471.; Schubert, Werner: Die rechtliche Sonderstellung der Dekurionen (Kurialen). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 86/1969, 296. sk., 311, alapos társadalomtörténeti észrevételekkel. Lásd a szóban forgó forrásszöveghez a hazai szakirodalomból Brósz: i. m., 226.

79 Ezt a talán másutt is verifikálható jelenséget mindenképpen bizonyítja a B. 19.4.26 (Heimb. II [1840], 264 = Schelt. A III [1960], 931): „*autos anankazetai* (...) *apokrinasthai*." Ami a B. 45.1.57 (Heimb. IV [1846], 502 = Schelt. A VI [1969], 2088) helyet illeti, az ott szereplő „*apokrinasthai anankazontai*" kifejezés az alapul szolgáló latin szövegben (C. 6.62.5 pr. [a. 439]) megtalálható „*respondere coguntur*" fordulatnak szó szerint megfelel, lásd a fenti 69. lábjegyzetben írottakat. Ebben az összefüggésben bizonyos magyarázatot igényel Iustinianus 128. novellájának szövegében az *anankazetai* segédige hiánya: „*Ei de tis tōn archontōn tōn eparchiōn hē metaklētheiē eis allēn archēn hē chreian eis allēn eparchian katapisteutheiē, keleuomen auton nomimou entoleōs proballomenou tois tas enagōgas hyper zēmiōn protitheisin apokrinasthai.*" (Nov. 128.24 [a. 545]) Az *Authenticum* megfelelő helyén azt olvashatjuk, hogy „*si quis autem ex iudicibus provinciarum aut evocetur ad aliam administrationem aut opus ad aliam provinciam ei credatur, iubemus eum legitimo procuratore constituto conventiones pro damnis proponentibus respondere*". (*Auth.* 133. Coll. 9. tit. 14) Ebben a verzióban a „*pro damnis* [...] *respondere*" kitétel egészen modern csengésű. Schöll (vagy Kroll?) a görög szövegnek egy óvatosabb, és ahogy ez lenni szokott (vö. Wenger: i. m., 669. sk.; Kaiser, Wolfgang: Die Zweisprachigkeit reichsweiter Novellen unter Justinian. Studien zu den Novellen Justinians (I). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 129/2012, 392–474.) pontosabb latin fordítását adja: „*Si quis autem ex praesidibus provinciarum vel evocetur ad alium magistratum vel negotium in alia provincia ei credatur, iubemus eum legitimo procuratore constituto iis qui actiones propter damna illata*

(5) Végül rá kell mutatnom egy érdekes paradoxonra. A felelősség (*responsabilité* stb.) modern fogalma a 19. századtól a romanista jogrendszerek alapvető dogmatikai fogalmává nőtte ki magát. Ez a fölöttébb elvont fogalom[80] azonban a római jogi tradíció oldaláról csak kevéssé fundált, ráadásul a modern elnevezés, a jelen tanulmányban bemutatott halvány római jogi gyökerek ellenére is, egy középkori eredetű nyelvi vulgarizmusra, nevezetesen a latin és a francia nyelvben a 18. század második felében kialakult *responsabilis*, illetve *responsable* melléknévre vezethető vissza.[81]

proposituri sint respondere." Schöll fordítása azért pontosabb, mert az eredeti görög szövegben az „*apokrinasthai*" *infinitivus* kiváltképpen a felperesekre utaló „*tois*" névmással függ össze, és nem a „*conventiones*"-szel. A hivatalnok tehát felel a hivatalnoki működésével összefüggésben okozott károkért. Otto–Schilling–Sintenis: i. m., VII (1833), 599. fordítása („*Rede und Antwort stehen soll*") helyesen tükrözi azt a tényt, hogy szemantikailag itt egy átmeneti esettel állunk szemben az alperesnek a peres eljárásban való válaszadási kötelezettsége és elvontabb értelmű felelőssége között. – A kontextust illetően megjegyzendő, hogy a szóban forgó novella címe Schöll latin fordításában a következőképpen hangzik: *De publicorum tributorum exactione et solutione et aliis capitibus*. A szövegben említett kárigény tehát valószínűleg az érintett hivatalnok által eszközölt adóbehajtással összefüggésben merült fel. A *procurator* közreműködése azért volt szükséges, mert a felperesi károsultak más provinciában laktak, mint az alperesi hivatalnok.

80 A felelősség modern jogi fogalma túlzottan absztraktnak is nevezhető, lásd ezzel kapcsolatban Földi (2004): i. m., 55.

81 Földi (2004): i. m., 46.

Hamza Gábor[*]

A római jog művelői a Magyar Tudományos Akadémián az alapítástól 1946-ig

1. Az állam- és jogtudomány a magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) szervezeti struktúrájában

A Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Tudós Társaság) első alapszabályának értelmében csaknem öt éven át hat tudományos osztály létesítésével működött 1830. november 17. és 1835. október 13. között. Az állam- és jogtudományok művelésére a Törvénytudományi Osztály keretében került sor.

1835. október 14. és 1845. november 22. között is a Törvénytudományi Osztály feladata volt az állam- és jogtudományok művelése. Említést érdemel, hogy 1836-ban – a többi osztályhoz hasonlóan – ez az osztály is sorszámot (V. Osztály) kapott, ami azonban érdemi, tartalmi változással nem járt. Említést érdemel még, hogy a levelező tagok osztályba sorolására tíz éven át, 1835 és 1845 között nem került sor. Ennek következtében a Törvénytudományi Osztály munkájában a jogi tanulmányokat nem folytató, jogi diplomával nem rendelkező MTA-tagok is részt vehettek. A nem jogász tagoknak a Törvénytudományi Osztály keretében kifejtett munkájáról azonban nem rendelkezünk információval.

1845. november 23. és 1858. december 19. között került sor az önálló osztálystruktúra kialakítására, aminek a Törvénytudományi Osztály (továbbra is V. Osztály) önállósága lett az eredménye. Ezzel állt összefüggésben az, hogy sor került valamennyi osztály esetében a levelező és a tiszteleti (tiszteletbeli) tagok osztályba történő sorolására. Ennek következményeként az állam- és jogtudományok művelése szinte kizárólag a jogi végzettségű akadémiai tagok feladata lett.

1858. december 20. és 1870. május 27. között is fennmaradt az önálló osztályként működő Törvénytudományi Osztály, egyedül a tartalmi változással nem járó sorszám változott (III. Osztály).

* Hamza Gábor, egyetemi tanár, ELTE ÁJK, az MTA rendes tagja. E-mail: gabor.hamza@ajk.elte.hu

1870. május 28-án módosult az MTA osztálystruktúrája, mivel az osztályok száma felére, azaz háromra csökkent. Megszűnt a Törvénytudományi Osztály, és betagolódott a II. sorszámot viselő Bölcsészeti, társadalmi és történeti Osztályba. Tartalmi módosulást nem jelentett az, hogy 1881-ben ennek az osztálynak az elnevezésében 1881-től a Bölcsészeti kifejezést a Bölcseleti szó váltotta fel.

1891. február 23. és 1946. december 18. között az állam- és jogtudományok a Bölcseleti, társadalmi és történeti tudományok Osztályán (II. sorszám) belül működő Bölcseleti és társadalmi Alosztályon (1. sorszám) belül kerültek elhelyezésre. Az alosztály mint kategória már évtizedekkel korábban megjelent, mivel 1845. november 23-án sor került a IV. Mathematikai Osztályon belül a Hadtudományi Alosztály kialakítására.

2. A Magyar Tudományos Akadémia római jogász tagjai

2.1. Hoffmann Pál

Hoffmann Pál (1830–1907)[1] Történeti Jogi Iskolához tartozásának fontos dokumentuma *A jog lénye* című, 1863-ban elhangzott akadémiai székfoglaló előadása, amelyet levelező taggá választása alkalmából tartott. Hoffmann nem marad hűtlen a Történeti Jogi Iskolához akkor sem, amikor Horváth Boldizsár megbízza az 1871-ben közzétett Általános Magánjogi Törvénykönyv általános részének kidolgozásával.[2]

Hoffmann Pál római jogi munkásságának szerves, sőt egyenesen legtekintélyesebb részét tankönyvei jelentik. 1859-ben mint gyakorló jogász, s még nem mint a pesti egyetem római jogi katedrájának birtokosa adja ki magyar nyelven *A római magánjog mai érvényében vagyis Pandekták alapvonalai* című művét.[3] A 14 év alatt négy kiadást megért munka, bár nem eredeti alkotás, mégis jelentős értékekkel rendelkezik. Különös értéke a műnek az, hogy szakít az OPTK rendszerén felépülő, a korábbi hazai római jogi tankönyvirodalomban, így például Henfner János római jogi tankönyvében szokásos „*dologbani jog*" – „*dologhozi jog*" az OPTK 285. §-ban szereplő dologértelmezés alapján való megkülönböztetéssel. Hoffmann-nál először jelenik meg a dologi jog megjelölésére utaló „*dologbeli jog*" kifejezés, melynek a kötelmi jog az ellenpárja.

1 Hamza Gábor: Hoffmann Pál (1830–1907). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok I*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, 51–60.; Vécsey Tamás: Emlékbeszéd Hoffmann Pál r. tag fölött. *MTA Emlékbeszédek*, XIII/7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1908.

2 Általános magánjogi törvénykönyvek tervezete Magyarország számára. I. közlemény. Általános rész. Magyar K. Igazságügyminisztérium, Budapest, 1871.

3 Hoffmann Pál: *A római magánjog rendszere mai érvényében (Pandekták). I–III*. Heckenast, Pest, 1859–1861.

A tiszta római jog teljes külszerű és belszerű története feltárásának igénye vezeti Hoffmannt ahhoz, hogy alig egy évtizeddel később, 1875-ben megjelentesse *Institutió*it.[4] A római jog „külszerű" és „belszerű" történetét egyaránt magában foglaló, több kiadásban megjelent *Institutió*k fő forrása a római magánjogi intézmények feldolgozásainak körében – a perjogot nem számítva – Kuntze hasonló jellegű tankönyve. A Szászy-Schwarz Gusztáv által egyébként joggal az „organikus" iskola képviselőjének tekintett Kuntze *Cursus*ának alapulvétele azonban semmiképpen sem jelentett Hoffmann részéről valamiféle konzervatív irányban való elkötelezettséget. Kuntze ugyanis, aki például modern dogmatikai tárgyú műveiben a kötelmek átruházhatatlanságának a saját korában már mindenképpen meghaladott tételét vallja, római jogi *Institutió*iban az eredeti római jogi források hermeneutikáját adja.

Hoffmann Pál szemléletében tankönyvei áttekintése alapján még a differenciálatlan Történeti Jogi Iskola koncepciója tükröződik. Nála a történeti oldal és a dogmatikai elem többé-kevésbé – mint például Savigny, Bethmann-Hollweg vagy Keller munkáiban – egyensúlyban van.

Hoffmann tudományos pályájának áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy munkássága korának hazai és nemzetközi mércéjével mérve egyaránt jelentős pozitív értékeket rejt magában. Ő az, aki hazánkban elsőként adja elő a római jogot „*igazán egyetemi, modern színvonalon*". Ennek azonban előfeltételét képezte egy valóban korszerű, európai színvonalon álló tankönyvnek magyar nyelven történő megjelentetése. A korai *pandekta*tankönyv és a csaknem két évtizeddel később kiadott teljes *Institutió*k teljes mértékben reprezentálják a Történeti Jogi Iskola két irányzatának felfogását, és egyaránt alkalmasak a római jog modern dogmatika számára értéket jelentő elemeinek és a „tiszta", forrásszerű római jognak a bemutatására.

Hoffmann Pál széles körű tudományos életművének legfőbb pozitívuma a „racionalista" észjogi irányzat meghaladásában van, és ennek jelentőségét nem csorbítja az, hogy ehhez eszközül éppen a maga korában még jelentős pozitív töltéssel rendelkező Történeti Jogi Iskolához való következetes szemléleti ragaszkodása szolgált.

2.2. Vécsey Tamás

Vécsey Tamás[5] 1856 őszén kezdte meg egyetemi tanulmányait a pesti egyetem jogi karán, amelynek jeles professzorai, elsősorban Pauler Tivadar és Wenzel Gusztáv, hamar felfigyeltek rá, és őt további tudományos búvárkodásra ösztönözték. Egyetemi

4 Hoffmann Pál: *A római jog tanulmánya I. Institutiók*. Eggenberger, Budapest, 1875.

5 Szászy-Schwarz Gusztáv: Vécsey Tamás. *Budapesti Szemle,* 1912/425, 90–92.; Hamza Gábor: Vécsey Tamás (1839–1912). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok I*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, 61–74.; Hamza Gábor: Vécsey Tamás, egy nagy magyar római jogász portréja. *Magyar Tudomány*, 1996/9, 1148–1153.

tanulmányai elvégzését (1860-ban) közvetlenül követően Vécsey Tamás tanárai kitüntető ajánlása eredményeként az Eötvös családhoz került nevelőnek. Feladata az volt, hogy a nagy hírű tudós és államférfi, a kiegyezést követően kultuszminiszter Eötvös József fiát, Eötvös Lorándot nevelje. Az Eötvös-házban töltött nevelői évek Vécsey számára kiváltképpen tudományos fejlődése és előmenetele vonatkozásában voltak gyümölcsözőek. Eötvös József ösztönzésére kezdett el behatóan a római joggal foglalkozni, mely a továbbiakban egész tudományos pályáját döntően befolyásolta.

Eperjesi tanszékéről 1874-ben távozott el, mivel elfogadta a budapesti egyetem római jogi katedrájára való meghívást. Egyetemi professzori működését ebben az esztendőben mint nyilvános rendkívüli tanár kezdte meg, de már a következő év elején nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Harminchat éven át tartó professzori tevékenysége során tevékeny részt vállalt az egyetem közéletében is. Két ízben volt a jog- és államtudományi kar dékánja (az 1881/1882. évi és az 1902/03. évi tanévben), az 1901/02. évi tanévben pedig az egyetem rektorává választották.

Emellett – 1881-ig – mint a képviselőház tagja továbbra is aktív szerepet vállalt az országos közéletben. Szinte rendkívülinek számító egyetemi és képviselői elfoglaltsága mellett arra is tudott időt szakítani, hogy részt vállaljon a Magyar Jogászegylet megalapításában, amelynek a továbbiakban többször is választott alelnöke volt. Ki kell emelnünk a Történelmi Társulatban betöltött igazgatóválasztmányi tagságát. Ez a megtiszteltető megbízás a történész Vécseynek szólt, aki hosszas kutatómunka eredményeként megállapította, hogy a latin nyelvű feliratos emlékek (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) tekintélyes hányada, szám szerint több mint négy és fél ezer feliratos forrás Magyarország területéről származik.

Az egyes kiváló római jogtudósokról írt, igen átfogó kutatásokon alapuló élet- és pályarajzokban kimutatta hazánk földjével való kapcsolatukat.[6] Megállapította például, hogy a neves római jogtudós, Marcellus a Kr. u. 2. század derekán Antoninus Pius császár helytartójaként éveken át kormányozta Alsó-Pannóniát (*Pannonia Inferior*).

Néhány évvel professzori kinevezését követően, 1881-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjául választotta. Székfoglaló értekezését a következő évben az Árpád-kori jogi oktatásról tartotta. Az Akadémia tudományos életében való igen aktív tudományos közreműködése eredményeként 1889-ben rendes tagnak választották. Értekezése ezúttal a Kr. u. 2. század ugyancsak neves jogtudósának, Sextus Caecilius Africanusnak az életével foglalkozott.[7]

6 Vécsey Tamás: *Lucius Ulpius Marcellus*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1882; Vécsey Tamás: *Aemilius Papinianus pályája és művei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1884.

7 Vécsey Tamás: Sextus Caecilius Africanus. In: *MTA Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*, 10/6. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1889.

Kivételes, igen csekély számú tudósnak kijáró megtiszteltetésben volt része Vécsey Tamásnak 1911-ben, amikor a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjául választotta nemzetközileg is figyelemre méltatott életművének elismeréséül. Már néhány évvel korábban, 1906-ban az egyik híres olaszországi egyetem, a cataniai *Alma Mater* római jogi intézetének tiszteletbeli tagja lett.

Első nagyobb terjedelmű, először 1867-ben publikált, tankönyvként is használt *Római jogtan*[8] című munkájában a római jog kiemelkedő jelentőségére mutat rá az európai és a hazai jogi gondolkodás fejlődésében. Vécsey hangsúlyozza továbbá ebben a művében a római jognak az egész európai művelődés alakulásában betöltött kimagasló szerepét is. A szerző már ebben a munkájában felismeri azt, hogy a római jog „*szellemét*" „*történelmi fejlődésének ismerete nélkül*" megismerni nem lehet. Következésképpen a római jog tárgyalásánál nemcsak a rendszerességre kell törekedni, hanem lehetőség szerint a történetiség szempontjára is figyelemmel kell lenni. Ebből azonban még nem következik az, hogy az *Institutio*-tanfolyamot külön kellene választani a *pandekta*tanfolyamtól, amire a német egyetemek tanrendje a példa. A *Római jogtan* megírásánál Vécsey a történetírók közül merít Gibbon és Niebuhr munkáiból, és ugyancsak tekintettel van Theodor Mommsenre.

1886-ban jelent meg első kiadásban *A római jog külső története* és *institutiói* című munkája.[9] Ez a tankönyv és kézikönyv funkcióját egyaránt betöltő mű úttörő jelentőségű a hazai római jogi irodalomban. Megítélésünk szerint ez az első modern római jogi tankönyv hazánkban. A modern jelző ebben az esetben arra utal, hogy európai mércével mérve is korszerű munkáról van szó. A korszerűséget jelenti egyrészt a szekunderirodalom szerves módon történő felhasználása, másrészt a szemléletmód. *A római jog tárgyalásának módszere* című alfejezetben a szerző rámutat az ún. systematicus, vagy másképpen dogmatikus és az ún. történelmi módszer alkalmazásának szükségességére. A két módszer esetében a szinkretizmus szükségszerű követelmény. A történelmi módszer különösen nagy szerephez jut az *Institutió*kban. Ezen a területen ugyanis egyenesen hiba volna a dogmatikus irány követése. Némiképpen más a helyzet a *Pandektá*k tárgyalásánál. Vécsey a római jog „külső története" terminus technicus kapcsán utal arra, hogy a „jogtörténelem" Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) óta tesz különbséget a „külső" és a „belső" történet között. A tankönyvnek talán a legértékesebb része a iustiniánusi kodifikáció ismertetése és értékelése.

A könyv második részét az *Institutió*k alkotják, melyeknek Vécsey megfogalmazása szerint az a feladatuk, hogy a római jogot a Kr. u. 6. században nyert formájában

8 Vécsey Tamás: *Római jogtan*. Magy. Egyesületi Könyvnyomda, Eperjes, 1867.
9 Vécsey Tamás: *A római jog külső története és institutiói*. Franklin, Budapest, 1886.

mutassa be. Az *Institutió*k bevezető részében a szerző átfogó képet rajzol a *cupida legum iuventus* számára nem csupán a római jogról, hanem általában a jogról.

Vécsey számára nyilvánvaló az, hogy a római jog értéke független annak hazai recepciójától. Erre tekintettel hangsúlyozza az *Institutió*k oktatásának oly nagy jelentőségét. A római jog tehát ún. tanjog a számára, s nem pedig hatályos joggal kevert, elegyített joganyag. Ez a szemlélete tükröződik azokban a munkáiban is, amelyek a tárgy tanulását hivatottak megkönnyíteni a joghallgatók számára. Megítélésünk szerint ennek a szemléletnek egyfajta manifesztálódása az is, hogy oly nagy erővel szorgalmazza Trefort Ágostonnál a római jogi szeminárium felállítását, amely 1887-ben jön létre.

Vécsey Tamás tudományos oeuvre-jében – mint erre már tankönyveink értékelése kapcsán fentebb utaltunk – komoly szerepet tölt be a római jog hazai továbbélése igen komplex kérdéskörének vizsgálata. Vécsey a római jog magyarországi hatásának analízisénél döntő elemnek a recepció elmaradásának tényét tekinti. Ebből következik az, hogy a római jog a latin nyelv és irodalom, és általában véve a kultúra módjára – törvényhozói aktus és bírói praxis nélkül – hat hazánkban. Ebben igen komoly szerepet játszik az egyház. Vécsey utal arra, hogy az, „*aki Pliniust, Gelliust, Cicerót tanítja, az római jogot is tanít, mert minden classzikus tartalmaz jogi adatokat*".

Vécsey római jogtudósokkal foglalkozó tanulmányai ma is értékesek a bennük megfogalmazott következtetések és az elemzés módszere alapján egyaránt.

Önálló monográfiában dolgozza fel Vécsey a római családi jogot.[10] Ebben a munkájában európai színvonalon tárgyalja átfogó módon ezt a korántsem könnyű témakört. A könyv bevezető részében áttekinti azokat a társadalmi (elsősorban morális) viszonyokat, amelyek a családi élet hátterét képezik.

Vécsey Tamás a fentebb említett témákon felül még számos más római jogi problémával is foglalkozik. Elemzi a *Digesta* és a *Codex Iustinianus* „*de aleatoribus*" titulusát, áttekinti a pompeji leletek jelentőségét a római jog szempontjából, és foglalkozik a vadászat kérdésével a római jog szerint. Emellett tanulmányt ír a fogyasztási egyletekről, a gyülekezési szabadságról a modern alkotmányokban, a megbízás nélküli ügyvitelről, az *actio Paulianá*ról a magyar csődtörvényben, Széchenyi jelentőségéről a magyar magánjog szempontjából[11], és Tacitusról.

Ez az igen széles körű tudományos *oeuvre* számunkra Vécseyt enciklopédikus műveltségű jogtudósként jeleníti meg.

10 Vécsey Tamás: Római családi jog. Eggenberger, Budapest, 1875.
11 Vécsey Tamás: *Széchenyi és a magyar magánjog*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895.

2.3. Szászy-Schwarz Gusztáv

A római jog és a magánjog nemzetközi hírű művelője, Schwarz Gusztáv 1858. január 1-jén született Pesten.[12] Tanulmányait a budapesti királyi tudományegyetem jog- és államtudományi karán végezte. A jog- és államtudomány doktorává 1882. április 1-jén avatták. 1883-ban több külföldi, így a bécsi, a lipcsei és a hallei egyetemen is folytatott jogi tanulmányokat. Egy évet a göttingeni egyetemen töltött 1883 áprilisa és 1884 áprilisa között Rudolf von Jhering (1818–1892) mellett. 1884-től ügyvédi praxist folytatott Budapesten. Már gyakorló jogászként, ügyvédként is síkra szállt a magyar magánjog kodifikációjának ügye mellett. 1885-ben, a habilitációt követően lett a római jog magántanára. 1892-ben a római jog rendkívüli tanára, 1894-ben pedig ugyanennek a tárgynak rendes tanára lett a budapesti tudományegyetemen. Feltétlenül említést érdemel az a ma már feledésbe merült tény, hogy 1902-ben az ő kezdeményezésére került sor a budapesti tudományegyetemen a jogi kari könyvtár alapítására.

Kimagasló jelentőségű munkássága a civilisztika szinte egész területét átfogja. Tudományos tevékenysége elismeréseként 1911-ben magyar nemességet kapott, ettől kezdve használta a Szászy-Schwarz vezetéknevet. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja két évvel halála előtt, 1918 májusában lett. 1920. április 20-án hunyt el Budapesten. Bár a szó valódi értelmében vett iskola teremtésére nem volt módja, jeles tanítványai között találjuk Marton Gézát és Szladits Károlyt.

Szászy-Schwarz helyesen látta azt, hogy a római jog a formális recepció elmaradása ellenére lényegében ugyanazt a szerepet tölti be a magyar joggyakorlatban, mint amilyen jelentőséggel azokban az európai országokban – s tegyük hozzá, Európán kívüli országokban – rendelkezik, amelyekben sor került a magánjog kodifikációjára.

Szászy-Schwarz Gusztáv tanításában pandektajogon a glosszátorok fellépése (13. század) óta az a római jog értendő, amelyet a iustinianusi törvénykönyvek (*Digesta*, *Codex*, *Institutiones*), az úgynevezett *Corpus Iuris Civilis* foglalt magában. A német értelemben vett pandektajog az a jog volt, amely a iustinianusi jognak a kánonjogból, a hűbéri jogból és a német területen érvényes egyes jogszabályi rendelkezésekből eredő kiegészítéseiből állt, és a múlt század végéig volt hatályban. Hazánkban pandektajogon azt a jogot értették, amely az egyetemeken és a főiskolákon mint római jog volt az oktatás tárgya, s amely szűkebb értelemben – legalábbis a 19. századtól kezdődően – a iustinianusi törvénykönyvekben foglalt magánjogi anyagot foglalta magában, vagyis a római magánjogot. Szászy-Schwarz idejében ennek megfelelően a pandektajog a *Corpus Iuris Civilis* alapján fejlődött akkori magánjog tana volt. Ennek következtében nem tételes, élő jog, hanem mint jogelmélet bírt jelentőséggel.

12 Hamza Gábor: Szászy-Schwarz Gusztáv. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok II*. Professzorok Háza, Budapest, 2001, 73–82.

Szászy-Schwarz Rudolf von Jhering *Der Zweck im Recht* című munkáját[13] ismertetve foglalkozik a történeti jogi iskola képviselőinek filozófiaellenes – elsősorban az észjogi irányzat (*Vernunftrecht*) híveinek és Hegelnek a tanait sokszor joggal bíráló – nézeteivel. Szászy-Schwarz Gusztáv Jhering tanaival az *Új irányok a magánjogban*[14] című munkájában foglalkozik. Megállapítja, hogy Jhering a korabeli jogtudomány kritikusa, gyakorlati érzéke visszatartja a történeti iskola historizmusától, képtelen Savigny és követői tekintélykultuszára. Megállapítja, hogy Jheringet a materialisztikus gondolkodási mód jellemzi. Utal arra, hogy a kötelmi jog kiindulási alapja a magánbüntetés (*obligatio ex delicto*), az ügyleti kötelmek ugyanis eredetileg a vétségi kötelmekből fejlődtek ki. A „*damnum iniuria datum*" esetében a kártételnek közvetlen testi behatástól kell történnie. Arra a következtetésre jut, hogy „*a jog és kötelesség correlativ fogalmak*". Ahol az egyik adva van, szükségképpen adva van a másik is. Még helyesebben: jog és kötelesség ugyanaz, csak más oldalról tekintve. „[A] *jog egész területén lépten-nyomon találkozni az emberi alany nélküli jogi kötöttséggel. Az alanyi jog nemcsak valamely érdek védelme, hanem valamely értelmek, mint jogi célnak a védelme*."

Az „érdekkutató jogtudomány" (*Interessenjurisprudenz*) előkészítőjének is tekintett Jhering nyomdokain haladva hirdette az érdekeszmét. Ez a kritikai szemlélet jellemzi különösen az említett, *Új irányok a magánjogban* címen közreadott tanulmánygyűjteményben publikált munkáit.

Az a vétkességi tan, amely a iustinianusi kodifikációban található, és amely nagy valószínűséggel klasszikus eredetű, nem az egyedül létező alap a felelősség megállapítására és a felelősségi rendszer fejlesztésére. Az interpoláció-kutatások eredményeként a klasszikus római felelősségi rendszer ettől különböző volt.

Szászy-Schwarz Gusztáv figyelemmel kísérte az elsősorban a német jog intézményeit különösen jól ismerő, germanistának is tekintett Eugen Huber rendkívül széles körű jogirodalmi munkásságát és kodifikációs tevékenységét is. Vonatkozik ez különösen Huber négykötetes, a svájci magánjog egységesítésének – ebben az esetben „valódi" jogegységesítésről, *Rechtsvereinheitlichung*ról van szó – tudományos alapjául szolgáló, 1886 és 1893 között publikált *System und Geschichte des schweizerischen Privatrechts* című monumentális, ma is irányadónak tekintett munkájára.

Szászy-Schwarz Gusztáv korábban főképpen a magyar polgáritörvénykönyv-tervezet családjogi részének kidolgozásában vállalt aktív szerepet. A polgári törvénykönyv 1900-ban közzétett (első) tervezetének öröklési jogi részét is ő dolgozta ki. A feudális jog jegyeit hangsúlyozottan magán viselő dologi jog, családjog és öröklési jog átfogó reformjának szükségességét hangsúlyozta, vállalva ezzel a konfliktust az ősi magyar

13 Von Jhering, Rudolph: *Der Zweck im Recht, I–II.* Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1877–1883.
14 Schwarz Gusztáv: Új irányok a magánjogban. Athenaeum, Budapest, 1911.

jogban (*ius patrium*) gyökerező intézményeket túlértékelő, azok megtartásához, sőt megerősítéséhez ragaszkodó Grosschmid (Zsögöd) Bénivel (1852–1938).

Arra törekedett, hogy a készülő hazai magánjogi (polgári jogi) kódex valóban európai színvonalú alkotás legyen. Ezért nagy súlyt helyezett arra, hogy a német nyelven is közzétett kódextervezeteket nagy tekintélyű német, osztrák és svájci magánjogászok is véleményezhessék. Ez is arra a törekvésére utal, hogy beépítse a német pandektisztika és a döntően Joseph Ungerrel (1828–1913) kezdődő osztrák pandektisztika eredményeit a magyar magánjogi kodifikációba. Vonatkozik ez különösen *A magánjogi törvénykönyvről*[15] című, a maga korában komoly visszhangot kiváltó munkájára.

Szászy-Schwarz Gusztáv volt a hazai jogászok között – Szladits Károly találó megállapítása szerint – „*az egyetlen igazi nagy pandekta-jogász*".[16] A jeles magyar jogtudós, mint a német és osztrák pandektisták munkáinak kitűnő ismerője, tisztában volt a pandektarendszer keletkezésének folyamatával, és világosan látta e módszer előnyeit és hátrányait. Szászy-Schwarz tudatában volt annak, hogy a Történeti Jogi Iskola képviselőinek nem csak történeti (jogtörténeti) céljai voltak. A pandektisták elsődleges feladatuknak tekintették az új jogi dogmatika kidolgozását. Munkásságukat jellemezte a történetiség szempontjának a rendszeres dogmatikai szemlélettel való összekapcsolása. Hugo, Savigny, Mühlenbruch, Puchta, Windscheid, Dernburg – hogy csak néhány kiemelkedő pandektista nevét említsük – a iustinianusi kodifikációt (kompilációt) élő, mindenkor érvényes jognak tekintették. Ez az ahistorikus – és egyúttal a jogösszehasonlítás iránt is averzióval lévő – szemlélet megakadályozta a római jog antikvarizálódását.

Szászy-Schwarz Gusztáv a római jogi alapokra épülő európai magánjogtudományt „védi" az archeológusokkal, a klasszika-filológusokkal és az ókortörténészekkel szemben. A római jog híres oxfordi Regius Professorának, Alberico Gentilinek (1552–1608) követője évszázadokkal később olyan értelemben, hogy a római jogot, pontosabban annak intézményeit, konstrukcióit ő is a glosszátorok és a kommentátorok szemlélete alapján kívánja – diametrálisan eltérően a filológiai-történeti módszert alkalmazó francia irányzattól (*mos [iura docendi] Gallicus*) – bemutatni.

Szászy-Schwarz Gusztáv – hasonlóan nagy göttingeni mesteréhez – a jogot elsősorban a római jogban kereste, azon keresztül vizsgálta. Közel állt Jheringhez abban is, hogy a fejlődési gondolattól (*Entwicklungsgedanke*) inspirálva, amelyben nyilvánvalóan kora bámulatra méltó természettudományos eredményei is nagy szerepet játszottak, egy „*magasabb (magán) jogtudományhoz*" kívánt eljutni.[17] Ennek lényegét a jogképződés, a jogfejlődés általános törvényszerűségeinek szinte természettudományos

15 Schwarz Gusztáv: *A magánjogi törvénykönyvről – Tanulmányok és bírálatok*. Politzer, Busapest, 1909.
16 Szladits Károly: Szászy-Schwarz Gusztáv. *Jogtudományi Közlöny*, 1920/9, 65–66.
17 Szabadfalvi József: Szászy-Schwarz Gusztáv jogbölcseleti nézetei. *Jogtudományi Közlöny*, 2010/3, 115–123.

igényű feltárása, pontosabban annak kísérlete alkotta. A paradigmát számára ezen az úton a római jog jelentette. Jheringhez hasonlóan Szászy-Schwarznak is hangoztatott célja a fogalmi jogtudomány meghaladása. Jhering hatása alatt ő is eljut a teleologikus jogfelfogáshoz, melynek révén hatással van hazai kortársaira. Szászy-Schwarz is híve volt az érdekkutatásnak, pontosabban az érdekkutató jogtudománynak. Ugyanakkor azonban – s ebben a vonatkozásban is mutatkozik hasonlóság kettejük között – Szászy-Schwarzról nem lehet állítani azt, hogy az *Interessenjurisprudenz* megalapítója lett volna a magyar jogtudományban.

2.4. Marton Géza

Marton Géza, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1880. március 9-én született Lovasberényben, és 1957. december 27-én hunyt el Budapesten.[18] Marton Géza a római jog és a polgári jog nemzetközileg is elismert, kiemelkedő művelője volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1939-ben választotta levelező tagjává. *A római jog mai értéke* című székfoglalóját a Magyar Tudományos Akadémián 1942. április 13-án tartotta. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem *honoris causa doctor*rá avatta. 1957-ben, halála évében Kossuth-díjat kapott.

Marton Géza középiskolai tanulmányait Nagykőrösön, a református gimnáziumban végezte, ott is érettségizett. 1898-ban kezdte meg jogi tanulmányait a Budapesti Királyi Tudományegyetemen. Jogi doktori oklevelet 1903-ban szerzett. Az 1904/1905. évi tanév második szemeszterében Párizsban folytatott jogi tanulmányokat. A Sorbonne-on elvégezte a *Cours de droit Romain*t. Párizsban a kitűnő romanista – aki egyúttal a grecisztika nemzetközileg is elismert tekintélyének is számított –, Paul Frédéric Girard (1952–1922) tudományos munkássága volt rá döntő hatással. Marton, aki 1902-től ügyvédjelöltként is működött, 1907-ben tett ügyvédi vizsgát Budapesten. 1908-ban Berlinben, 1910-ben ismét Párizsban folytatott kutatómunkát.

Szászy-Schwarz Gusztáv ajánlása alapján Marton Gézát 1907 augusztusában kinevezték a máramarosszigeti jogakadémia római jogi tanárának. 1911-ben a Budapesti Tudományegyetemen szerzett magántanári képesítést. Magántanári értekezésének címe *A furtum mint delictum privatum*[19] volt. Említést érdemel, hogy bírálója a jeles romanista, Szentmiklósi (Kajuch) Márton (1866–1932) volt. 1918 januárjától lett a kecskeméti református jogakadémián a római jog nyilvános rendes tanára. 1921 és 1937

18 Zlinszky János: Marton Géza (1880–1957). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok I.* Budapest, 1991, 97–104. Csehi Zoltán: Marton Géza munkássága 1907–1934. In: Csehi Zoltán: *Diké kísértése – Magánjogi és kultúrtörténeti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 2005, 317–375.; P. Szabó Béla: Marton Géza (1880–1957). In: P. Szabó Béla (szerk.): *„Ernyedetlen szorgalommal..." – A Debreceni Tudományegyetem jogász professzorai (1914–1949)*. Debrecen, 2014, 343–365.

19 Marton Géza: *A furtum mint delictum privatum* – Római jogi tanulmány. Városi Nyomda, Debrecen, 1911.

között a debreceni Tisza István Tudományegyetem római jogász professzora. Említést érdemel, hogy Marton Gézát 1925 januárjában a debreceni kar kezdeményezésére az államfő kinevezte a kereskedelmi és váltójog nyilvános rendes egyetemi tanárává.

Marton Géza 1937-től 1957-ig a Budapesti Tudományegyetem (1951-ig Pázmány Péter Tudományegyetem, azt követően Eötvös Loránd Tudományegyetem) rómaijog-tanára volt.

Az alapvetően romanista Marton Géza tudományos munkásságát áttekintve kiemelendőnek és lényegesnek tartjuk, hogy nézete szerint a *ius gentium* nem tekinthető „tételes jognak" (*ius positivum*) a római jogtudósok (*iurisperiti, iurisconsulti*) felfogásában. A *ius gentium* sokkal inkább jogelvek összessége, mely a *naturalis ratió*n nyugszik és minden „művelt" népnél megtalálható.

Marton Géza érdeme a polgári jogi felelősség egységesítése, azaz monista koncepciójának kidolgozása. Megalapozatlannak tartva az objektív és a szubjektív felelősségi alap dualizmusát, az objektív felelősség melletti prevencióra alapozta az egységes felelősségi elméletét. Az egységes felelősségi rendszer közös elvét szerinte az ún. hasznosság („*utilität*") alkotná. Ez azt jelentené, hogy a judikatúra a közösség, a társadalom érdekét venné döntően figyelembe. Az objektív felelősségi rendszert alapul véve a jogellenesen okozott vagyoni kárt („*dommage patrimonial*") meg kell téríteni abban az esetben, ha az megelőzhető lett volna. Ezt indokolja egyrészt a materiális igazság, másrészt a jogbiztonság. Marton kutatásai során tekintettel volt az interpolációs kutatómódszer legújabb eredményeire, anélkül, hogy az ún. *Interpolationenjagd* túlzásait elfogadta volna.

Marton Géza kutatásai a római jog és a polgári jog általános kérdései mellett érintették a büntetőjog és a deliktuális felelősség kérdését is. A kártérítéssel kapcsolatos kutatásai nemzetközi viszonylatban is jelentősek, több munkája idegen nyelven, franciául és németül is megjelent. Munkatársa, szerzője volt továbbá a Szladits Károly által szerkesztett *Magyar magánjog* című gyűjteményes, többkötetes munkának is.

Marton Géza legfőbb tudományos érdeme a római jog és a modern magánjog eredményeinek egyfajta összekapcsolása, alkotó módon történő ötvözése. A római jog adta alapokra, forrásokra, pontosabban azok elemzésére helyezte a civilisztika doktrínáját, felhasználva a jogösszehasonlítás, a jog-összehasonlító módszer eredményeit is.

2.5. Farkas Lajos

Farkas Lajos 1841. november 14-én született Doboka vármegyében, a Szamos-parti Bonchidán. A nemzeti hagyományokhoz ragaszkodó, s azokért áldozatokat is hozó családból származott.[20]

20 Kolosváry Bálint: Farkas Lajos emlékezete – A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, 20/5. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1928.

Jogi tanulmányait a pesti Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán kezdte meg. Gyenge egészsége miatt azonban kénytelen volt a születési helyéhez jóval közelebb eső nagyszebeni jogakadémiára átiratkozni. Harmadéves korától kezdve a nagyszebeni kincstári ügyészség fogalmazási székén dolgozott, mellette szinte emberfeletti erőfeszítéseket tett a doktori cím (ahogy akkor nevezték: jogtudorság) előírt idő előtti megszerzése érdekében a budapesti egyetemen. Farkas Lajost azonban csak 1871. június 6-án avatják Budapesten jogtudorrá. A jogtudori cím viszonylag késői megszerzésének oka a családi körülményekből adódó, túlfeszített munka.

1872-ben nyert királyi jóváhagyással kinevezést az abban az évben alapított Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetemre, amely 25 évvel később uralkodói jóváhagyással vette fel a Ferencz József Tudományegyetem nevet. 1872-ben a római jogi tanszék nyilvános rendkívüli, majd 1873-tól nyilvános rendes professzora lett, egészen 1915-ben bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig. Farkas Lajos döntő szerepet játszott Kolozsvár Erdélyben betöltött kulturális elsősége megőrzésében és ápolásában. Széles körű tudományos munkássága is ezt a célt szolgálta. Farkas Lajos társadalmi és egyházi lekötöttségén túl az egyetemi életben való aktív, szervező részvételre is tudott időt fordítani. A kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karának több ízben dékánja és prodékánja volt. Az 1896/1897. évi tanévben az egyetem rektori tisztségét töltötte be.

A Magyar Tudományos Akadémia Farkas Lajost 1893. május 12-én választotta levelező tagjává.

Farkas Lajost 1902-ben harmincéves professzori működése alkalmából tanítványai és a kar nagyszabású ünnepség keretében köszöntötték fel, ahol a résztvevők egyhangúlag Pannonia utolsó nagy római jogászához, Valerius Dalmatiushoz hasonlították egyéniségét. Hasonló módon üdvözölték tanári működése 45. évi jubileuma alkalmából is 1914-ben. Kollégái ebből az alkalomból Emlékkönyvet adtak ki a tiszteletére.

Farkas Lajos fő munkája, a több kiadást is megért, kétkötetes *Római jog történelme – Alapintézmények az első alakulás szerint.*[21] Tudományos munkássága legértékesebb darabját szinte egész életén át írta, ezért kritikusai, felületes ismerői nemegyszer *„homo unius libri”*-nek nevezték.

Szemléletében Farkas Lajos a Gustav Hugo (1764–1844) alapította és Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) nevével fémjelzett Történeti Jogi Iskola követője. E koncepció szerint: a római jog igazi elismertségét az európai jogtudományban csak a történelmi szemlélet és a tudományos módszer együttes alkalmazása révén érheti el. Farkas Lajos a római jog „szelleme” (*Ideenwelt des römischen Rechts*) tökéletesebb megismerése érdekében a római jogtudósok gondolkodásmódjába próbálta minél jobban beleélni

21 Farkas Lajos: *Római jog történelme – Alapintézmények az első alakulás szerint, I–II.* Stein János, Kolozsvár, 1892–1895.

magát. Farkas Lajos módszertani hibának tartotta a római jog archaikus elemeinek túlhangsúlyozását. Erre tekintettel alapnézőpontja az volt, hogy „[…] *a régi római jogászok, bár mindig koruk általános műveltségének színvonalán állottak, a maguk jogának sem kezdetét, sem elvi értékét összehasonlító magyarázgatásokkal nem zavarták; intézményeiknek eredetét és életrevaló mivoltát mindig magukból az intézményekből és saját magukon keresztül szemlélték. Náluk a recepcióban az idegen eredet éppen úgy elenyészik, mint akárcsak a* novatió*ban a régi* obligatio*.* […] *Az ilyen antiquarius elemek ugyan figyelmen kívül nem hagyhatók, de nem szabad az sem, hogy nyomaikkal az egész kép conceptiójóát és színteli hatását mintegy megzavarják.*"[22] Többek között ez a magyarázata annak, amiért *A római jog történelme* negyedik kiadásában, dacára az időközben megélénkülő papirológiai kutatásoknak, az asszíriai és egyiptomi leletek alapján megindult tudományos munka eredményeiről Farkas Lajos részletesebben számot már nem ad.

Farkas kisebb terjedelmű tudományos munkái a római jog történetének feltárásával kapcsolatos tudományos életművének fontos kiegészítéseit alkotják. Időrendben először a nagyszebeni jogtanárként írott *A* hereditas iacens *jogi természete*[23] című értekezése érdemel említést, amely az 1866-ban alapított tekintélyes folyóirat, a *Jogtudományi Közlöny* 1872. évi kötetében jelent meg. A jogintézmény történetének és fejlődésének általános felvázolása után Farkas Lajos kitér a római jogászok idevonatkozó ellentétes nézeteire, majd az újabb írók: Savigny, Puchta, Brinz, Jhering, Scheurl, Schirmer, Verning, Keller – felfogásait közli kritikai szemszögből, végül ismerteti saját álláspontját: „[…] *a hagyaték a* successio *céljára tekintettel és anélkül tartozik jogi és gazdasági egészként egy egységben össze, hogy az interim tartalma alatt meghatározott alanya lenne. Jogok azalatt is állhatnak fenn, amíg az, akire átszállandók lesznek, megállapítva még nincs. Az uratlanság nem jelent jognélküliséget, s főleg a hagyaték personificatiójára, jogi személyiség fictiv alkotására szükség nem merül fel*" – felfogása tehát a Brinz nevéhez fűződő célvagyonelmélethez áll közel.[24]

Nem sokkal ezután született a *Tanulmányok a magánjog dogmatikájából – A jogügylet* című munkája, mely a *Jogtudományi Közlöny* 1883. és 1884. évi köteteiben jelent meg. Farkas Lajos Savigny felfogásának elemzésével kezdi fejtegetéseit, részletesen bírálja azokat a különböző nézeteket, amelyek az akarat és az akaratnyilvánítás mint ügyleti tényálladéki elemek tekintetében felmerültek (akarati elmélet [*Willenstheorie*] és nyilatkozati elmélet [*Erklärungstheorie*]). Ő maga a nyilatkozati elmélettel szemben foglal állást, és éles kritika alá veszi Bernhard Windscheid (1817–1892) teóriáját. Különösen

22 Farkas Lajos: *Római jog történelme – Alapintézmények az első alakulás szerint, I–II.* Stein János, Kolozsvár, 19054. Előszó.

23 Farkas Lajos: A hereditas iacens jogi természete. *Jogtudományi Közlöny*, 1872/19–22, 133–135., 141–143., 149–150., 155-157.

24 Farkas (1872): i. m., 155.

értékes a munka második része, amely az elmélet történetére vonatkozó francia, angol és belga tudományos eredményeket is tüzetesen ismerteti.

A polgári jog kodifikációja nézete szerint az 1495-ben recipiált római jog uralmát megdöntötte, azt az iskola jogának szintjére szorította vissza, s így a „*Gemeines Privatrecht*" helyett az egyetemi tantervbe a „*System der römischen Rechtsgeschichté*"-t állította be.

A munka ikerpárjának tekinthető a magyar jogfejlődésben a BGB által előidézett változáshoz hasonló előretörést jelentő 1911. évi I. tc., a Plósz Sándor-féle polgári perrendtartás értékelése: *Az új polgári perrendtartás és a római jog*, amely 1912-ben jelent meg Kolozsváron.[25] E tanulmánya először előadás formájában kapott nyilvánosságot az Erdélyi Múzeum Egylet Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának 1911. október 11-én tartott ülésén. Munkájának témája az volt, hogy az 1911. évi perrendtartásnak mennyit sikerült megőriznie az ősi római per intézményeiből, melynek elemzésére egyébként maga a törvényalkotó Plósz Sándor kérte fel egykori tanárát. Az értekezés a Plósz-féle törvénymű egyik ritkaságszámba menő szakmai értékelésének tekinthető.

Utolsó jelentős, hosszabb terjedelmű munkája az 1913-ban nyomtatásban is megjelent akadémiai székfoglaló értekezése: *A római obligatio fogalmilag véve a közép- és újkori jogi elméletben*.[26] Betegsége miatt a Magyar Tudományos Akadémia levelező taggá történő megválasztása kapcsán írt székfoglaló értekezését azonban személyesen nem tudta felolvasni. Ezért a székfoglaló értekezés felolvasására, amelyre 1912. december 9-én került sor, egyik legkedvesebb barátját, volt kolozsvári kollégáját, Plósz Sándort (1846–1825) kérte meg.

Tudományos munkássága, amely a római jog mellett kiterjedt a magyar jogtörténet és magánjog, továbbá az osztrák és német magánjog művelésére is, sok tekintetben ma is iránymutató.

2.6. Schwarz András Bertalan

A már fiatal korában nemzetközi hírnévre szert tett, magyar származású Schwarz András Bertalan, akit a Magyar Tudományos Akadémia 1946. július 24-én választott tiszteleti tagjául, széles körű tudományos munkásságának bemutatása és méltatása nem könnyű feladat.[27] A ma is komoly értékkel rendelkező munkákat hátrahagyó tudós

25 Farkas Lajos: Az új polgári perrendtartás és a római jog. In: Bochkor Mihály (szerk.): *1910/12. évi szakosztályi előadások – Az Erdélyi Muzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai, III*. Ajtai K. Albert, Kolozsvár, 1912, 9–22.

26 Farkas Lajos: A római obligatio fogalmilag véve a közép- és újkori jogi elméletben. Székfoglaló értekezés. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 16/6. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1913.

27 Wieacker, Franz: In memoriam Andreas Bertalan Schwarz. *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, 1954, 598.; Hamza Gábor: Schwarz András Bertalan (1881–1953). *Jogtörténeti*

oeuvre-je nem választható el személyes sorsának, életpályájának alakulásától. Ennek megfelelően célravezető még a kiváltképpen nemzetközi jellegű jogi romanisztika művelői körében is szokatlannak számító, jórészt külső kényszerítő körülmények hatása alatt formálódó *curriculum vitae* változatos állomásainak – amelyek között megkülönböztetett figyelmet érdemel a csaknem két évtizedes törökországi, isztambuli tartózkodás – áttekintése.

Az 1886. február 17-én Budapesten született Schwarz András Bertalan jogi tanulmányait a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi karán végezte. Még budapesti joghallgató korában – nagybátyja, Szászy-Schwarz Gusztáv ösztönzésére, aki Rudolf von Jhering tanítványa volt Göttingenben – tanulmányokat folytatott a bonni egyetemen, ahol főleg a jeles civilista, Ernst Zitelmann előadásait és szemináriumait hallgatta. Jogi tanulmányait Magyarországon, Budapesten fejezte be 1908-ban. Még ebben az esztendőben visszatért Németországba, ahol Lipcsében, Ludwig Mitteis világhírű papirológiai intézetében folytatott kutatómunkát. Itt készítette el komoly nemzetközi visszhangra találó munkáját, amelynek alapján 1912-ben magántanári képesítést nyert római jogból.

Az első világháborút követően visszatért Lipcsébe, ahol 1922-ben rendkívüli tanári címet kapott. 1926-ban Zürichbe hívták, itt elődje a nemzetközi hírű Andreas von Tuhr professzor volt. 1930-ban ismét Németországba ment, ezúttal a freiburgi egyetemen (Freiburg im Breisgau) nyerve professzori kinevezést. Előadásai a római jog mellett átfogták a magánjog oktatását, és kiterjeszkedtek az összehasonlító jog bemutatására is, de emellett tartott szemináriumot a jogi papirológia köréből is. A freiburgi professzúra azonban csak rövid ideig tartott, mivel Schwarz András Bertalan már 1933 nyarán, a nemzeti szocialista (NSDAP) hatalomátvétel után katedrája elhagyására kényszerült. Az első emigrációs év legnagyobb részét Angliában töltötte, ahol Oxfordban és Cambridge-ben tartott előadásokat. Úgy döntött, hogy elfogadja az isztambuli egyetem megtisztelő meghívását, s így életének hátralevő részét, csaknem húsz esztendőt, az isztambuli egyetem professzoraként élte meg.

A törökországi meghívás a nemzetközi hírnévnek örvendő római jogásznak és a magánjogásznak szólt. A francia felsőoktatási rendszer (így a szemeszterenként kötelező vizsga és az előre meghatározott sorrendben felveendő tárgyak) szerint megszervezett jogi karon Schwarz András Bertalan két katedrát, a római jogit és a magánjogit kapta meg, emellett azonban előadója volt az összehasonlító jognak is. Külön érdeme Schwarz professzornak, hogy kitűnő ismerője és művelője volt a svájci magánjognak, amelyet a török állam Kemál Atatürk idejében recipiált. A svájci *Zivilgesetzbuch*

Szemle, 1992/4, 54–55.; Hamza, Gábor: András Bertalan Schwarz (1886–1953). *Journal on European History of Law*, 2012/3, 58–61.

és *Obligationenrecht* 1926-ban történő bevezetését – amelyben nagy szerepe volt a közreműködő francia jogászok mellett a kiváló, már a régi isztambuli egyetemen vendégprofesszúrát nyert svájci jogásznak, Georges Sauser-Hallnak – megelőzte az arab és perzsa jogforrások 1924-ben történt hatályon kívül helyezése.

Előadásaiban Schwarz általános képet adott a római jog történetéről, és emellett külön figyelmet fordított a továbbélés és azon belül is a recepció kérdéseire. A római magánjog doktrinális részét ismertetve a személyekre és az ügyleti tanra volt különös figyelemmel, de a perjogot sem hanyagolta el. A kötelmi jog ismertetése erősen háttérbe szorította a dologi jogot. Római jogi előadásainak karakterisztikuma szoros kapcsolatban áll a római jogot egyfajta *ius Europaeum*nak tekintő szemléletével, amely végső soron a pandektisztika aktualizáló tendenciájával rokon. Emellett azonban mindig figyelemmel van a római jog *ius controversum* jellegére is. Előadásainak ilyen jellegű és irányú felépítése azonban szinte kizárólag azzal a funkcióval magyarázható, amelyet a több áttételen keresztül *ius oecomenicum*ként értelmezett római jog mint egyetemi diszciplína az átfogó reformok Törökországában betölt.

Schwarz András Bertalan gazdag tudományos munkássága rendkívül széles körű. Első római jogi tárgyú munkáit magyarul írta, és Magyarországon jelentette meg még hallgató korában. A római jog mellett mestere, Grosschmid Béni hatására érdeklődik a modern civilisztika témái iránt is. Ez az érdeklődés még teljesebbé válik a lipcsei évek eredményeként a jogi papirológia egyes tudományos témái feldolgozásával. S végül a nem csupán a római jogra korlátozott antik jogok iránti tudományos vonzalom párosulása a modern jogok művelésével szinte szükségképpen egyfajta szintézisként vezet a jogösszehasonlítás bonyolult problémakörébe vágó kérdések feldolgozásához. Schwarz András Bertalan kifejezetten csak a tulajdonképpeni római joggal foglalkozó munkássága ilyen módon tudományos életművének csak egy részét képezi.

Ha azonban akár Magyarországon írt első munkáit vagy a zürichi egyetemen tartott bemutatkozó előadást, amely a pandektajog és a modern római jog stúdium kapcsolatával foglalkozik, vagy akár az élete utolsó éveiben publikált, modern szellemű, szociológiai szempontokat is figyelembe vevő, a római jog *ius controversum* (*strittiges Recht*) jellegére rámutató tanulmányait tartjuk szem előtt, nyilvánvaló, hogy ennek a jognak tudományos művelése állott munkásságának központjában.[28] Papirológiai tárgyú könyvei, tanulmányai rendkívül alapos felkészültségről, nagy elmélyültségről tanúskodnak. A recepció és a vele összefüggő jogösszehasonlítás azonban feltételezik a modern civilisztikai témák iránti tudományos érdeklődést. Schwarz András Bertalan

28 Munkáinak jegyzékére lásd Thieme, Hans–Wieacker, Franz (Hrsg.): *Rechtsgeschichte und Gegenwart. Gesammelte Schriften zur Neueren Privatrechtsgeschichte und Rechtsvergleichung von Andres Bertalan Schwarz*. Müller, Karlsruhe, 1960, 227–281.

behatóan foglalkozott, csak a példa kedvéért néhány, a vagylagos kötelemről szóló tanulmányán felüli témát megemlítve, a magánjog általános elveivel, a magánjog nemzetközi egységesítésének problémájával, a svájci ZGB nemzetközi hatásával, a veszélyviselés kérdésével az adásvételnél stb.

Nagy jelentőséghez jut életművében a jogösszehasonlítás, amelyen belül az isztambuli professzúra által determináltan is a recepció játszik központi szerepet. A jogösszehasonlítás azonban nem válik el mereven a jogtörténettől. Schwarz András Bertalan mindig szem előtt tartja, éppen a pozitív, valamint a negatív asszimiláció kérdései kapcsán, azokat a történeti hagyományokat, amelyek lehetővé teszik, vagy éppen ellenkezőleg: akadályozzák az idegen jogszabályok meghonosodását. Kifejezetten jogtörténeti tárgyú munkái között kiemelkedő jelentőségű a modern pandektarendszer keletkezését elemző, és az ún. *Professorenrecht* jogfejlődésben betöltött szerepét vizsgáló tanulmánya. A jogösszehasonlítás tárgykörébe vágó munkái között igen jelentősek az angol jogi (magánjog) forrásaival és a svájci ZGB hatásaival foglalkozó művei, valamint – bár már inkább partikuláris érvényességi körrel – a svájci magánjogra épülő török magánjog aktuális kérdéseit elemző tanulmányai. Schwarz András Bertalan a korára általában jellemző, szűk látókörű pozitivizmustól való következetes elszakadása révén érte el azt, hogy a római jog adta alapokra épített munkái halála után is megőrizték a jelen és a jövő jogászai számára tételeik, gondolataik eredetiségét és frissességét.

Stipta István[*]

A 19. századi magyar jogi gondolkodás elméleti alapjai – jogtörténeti nézőpontból

A tanulmány Szabadfalvi József köszöntésére készült. Az ünnepelt a hazai jogbölcselet olyan jelentős alkotója, akinek munkásságában meghatározó szerepet játszik a történeti szemléletmód, a históriai közelítés és a ténytisztelet. Magas színvonalon végzett, következetesen végiggondolt tudományos tevékenysége során szinte kivétel nélkül feldolgozta a hazai jogelmélet valamennyi jelentős szerzőjének munkásságát. Minden műve annak igazolása, hogy a tudományos irányzatok értékelése során elengedhetetlen a szerzői életút történeti hátterének és a teória gyakorlati hatásának vizsgálata is. A jogfilozófia művelőinek munkásságát nyomon követő feldolgozások a hazai felsőoktatás történetének is számos részletkérdését tisztázták. Szabadfalvi József szépen ívelő akadémiai pályája bizonyíték arra, hogy a zajtalan, elmélyült és eredményes tudományos tevékenység zavart értékrendű világunkban is megértő fogadtatásra talál.

1. A jogképzés és jogalkalmazás bölcseleti jellemzői

A magyar jogfilozófiai gondolkodás 19. századi áttekintésekor említenünk kell azt a gyakori vádat, amely a korabeli magyar jogi gondolkodás eredetiségének hiányára utal. Kétségtelen, hogy az időszak egyes alkorszakaiban valóban erős volt az osztrák és a német szellemi befolyás, amely a kényszerű közjogi kapcsolat és a politikai-földrajzi viszonyok befolyásoló-determináló következménye volt. Így például már a 18. század elején kibontakozó magyar természetjogi gondolkodást jelentősen korlátozta, hogy Mária Terézia reformjai (1777) Anton Martini bécsi professzor természetjogi tankönyvét jelölték ki a főiskolai előadások kötelező tananyagaként. Ez az uralkodói pátens 1848-ig hatályban maradt hazánkban is, így ennek tulajdonítható, hogy a magyar természetjogi művek zömmel a birodalmi szemléletű közjogi irányt tükrözték. Említenünk

* Stipta István, egyetemi tanár, KRE ÁJK. E-mail: stipta.istvan@kre.hu

kell azonban, hogy ez a transzfer nem volt kizárólagos, hiszen az egyre szaporodó protestáns jogakadémiákon (Eperjesen, Debrecenben, Sárospatakon, Kecskeméten) már a korszakunk elején olyan tanárok is oktattak, akik a kanti észjogi tanokat hirdették és kérték számon tanítványaiktól.[1]

Az 1830-as években jelentek meg Virozsil Antalnak, az első jelentősebb magyar jogfilozófusnak az európai tudomány színvonalán álló és a kanti filozófiára támaszkodó természetjogi munkái.[2] Virozsil utóda és követője, Pauler Tivadar ugyancsak a tágabb horizontú kanti filozófia és természetjogi iskola híve volt. Az is közismert, hogy a magyar közgondolkodásra és törvényhozásra nagy befolyást gyakorló Deák Ferenc is „nemzetiesítette" a jogakadémián kiválóan megtanult természetjogi felfogást. A természeti jogra hivatkozott, amikor 1836-ban a földesurak bíráskodási jogát bitorolt hatalomnak nyilvánította. A jobbágyok személyes szabadságát sem úgy kérte, mint „*kegyelmet vagy ajándékot*", hanem úgy sürgette, mint igazságot, amelyet az „*emberiség jussainak sértése nélkül meg sem lehet tagadni*". Az örökösödést természeti szabálynak tartotta, amely „*a szeretet ideáljára*" épült. Ezen az alapon támadta az ősiséget az 1834-es országgyűlési beszédében. Az államtudomány alaptételére hivatkozva a szólásszabadságot és a gondolkodás szabadságát „természetből nyert jognak" tekintette.[3]

A 19. századi magyar teoretikus jogi gondolkodás mindezek ellenére nem volt zárt, számos tekintetben képes volt a francia, de főleg az angol hatások befogadására is.[4] Van olyan álláspont, miszerint a magyar jogfilozófia önállósága kivívásának folyamata, az eredetiség igényével fellépő teljesítményei a lehető legszorosabban összefüggtek a példaképnek és mintaadónak tekintett angol fejlődéssel. Eszerint ez a fejlődési modell vált kiindulóponttá és mércévé a fennálló gazdasági-társadalmi és politikai-jogi állapotok kritikája során. A társadalmi fejlődés és világértelmezési mód angol mintaképe politikailag és ideológiailag a liberalizmus, a társadalom, az állam és jog filozófiai-tudományos értelmezését illetően a pozitivizmus dominanciáját jelentette. Azonban a felzárkózni akarás, az utánzás és alkalmazkodás első jogfilozófiai reakcióiban is jelen volt már a kritikára és szintetikus továbbfejlesztésre irányuló törekvés, amely a „realisztikus", „historizáló", a metafizikát határozottan elutasító, autochton „magyar világnézet"

1 Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története*. Gondolat, Budapest, 2024, 34–35. A kérdésről bővebben: Stipta István: Constitutional and legal thought in the long nineteenth century. In: Hörcher Ferenc–Tóth Kálmán (szerk.): *19th-Century Hungarian Political Thought and Culture: Towards Settlement with Austria, 1790–1867.* Bloomsbury Academic, London-New York-Oxford-New Delhi, India-Sydney, 2023, 26–44.

2 Szabadfalvi József: „Az első jelentősebb magyar jogfilozófus" – Virozsil Antal (1792–1868) pályaképének vázlata. *Jogtörténeti Szemle*, 2014/2, 20–25.

3 *Deák Ferenc beszédei*. Összegyűjtötte Kónyi Manó. I. Budapest, 1903, 16., 33.

4 Concha Győző: *Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában.* (Értekezések a társadalmi tudományok köréből 9. 8.). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.

sajátja.[5] Kétségtelen, hogy a korszak magyar jogfilozófiájában egyidejűleg tapasztalható volt a régi joghoz ragaszkodó jogi konzervativizmus és az aktuálisan legmodernebb európai jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra (Frank Ignácz, Wenzel Gusztáv, Pauler Tivadar, Pulszky Ágost) ez utóbbi sajátosság a leginkább jellemző.[6]

2. Jogbölcseleti irányzatok, eszmei árnyalatok

2.1. Természetjog

A természetjog hazánkban katedrajognak tekinthető, hiszen a korabeli egyetemi jogászképzés egyik alapstúdiuma volt. Igaz, kezdetben a nagyszombati egyetemen még a római jog keretében oktatták, de Mária Terézia idején önálló stúdiummá vált. A jogbölcselet oktatásának törzsanyagát ekkoriban Hugo Grotius tételei, illetve Hobbes, Leibnitz, Thomasius, Locke, és a Huber tanaiból építkező Samuel Pufendorf és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezte. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője Karl Anton Martini (1726–1806) volt, akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegyezésig kötelező tankönyvek voltak a hazai jogi oktatásban. A természetjogi gondolkodás e vegyes válfajában az eredeti természetjogi elvek, a szelídített polgári törekvések az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek. A korabeli természetjogi teóriák a hatalom kontrollja alatt azt a célt szolgálták, hogy az utilitarista alapon reformált állam jogilag képzett, a hatalom igényeit jól felmérő, szakszerű és a központi akaratot kiszolgáló hivatalnoki apparátust nyerjen.[7]

Korszakunk kezdetétől Magyarországon is a Kanthoz kötött „észjogtudomány" (észjogi iskola) fokozatos térnyerése tapasztalható. Virozsil Antal (1792–1868), a 19. század második harmadának meghatározó jogbölcseleti gondolkodója – akit az első jelentősebb magyar jogfilozófusnak tekinthetünk – már a kanti filozófia szellemében oktatta a jogbölcseletet. Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt, kiindulópontjait tekintve a kanti szabadságeszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt. A birodalmi eszme

5 Cs. Kiss Lajos: Az angol társadalom- és jogelmélet a magyar jogfilozófiai hagyományban. *Világosság*, 2002/10–12., 108–109.

6 Szabadfalvi, József: Transition and Tradition – Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie,* 1999/Beiheft 20., 1–19. (a továbbiakban: 1999a).

7 Szabadfalvi József: Megújulás és tradíció – A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, 1999/5, 56. (a továbbiakban: 1999b).

alkotmányjogi megalapozásában és hazai tudományos-történeti legitimációjában komoly szerepet vállalt. Reformkonzervatív beállítódás jellemezte, az újabbkori alkotmányosság és jogegyenlőség híve volt, aki ősi alkotmányunkat számos kritikával illette. Szigorúan ítélte meg a nemesi előjogokat, rokonszenvezett Eötvös *Reform* című művével, amelyet a magyar alkotmány átalakításáról írt legjelesebb munkának tartott.[8]

A 19. század közepén, Hoffmann Pál (1830–1907) jeles római jogász és országgyűlési képviselő műveiben már találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással is, mely a jog legfőbb forrását a „nemzeti közszellemben"[9] kereste.

A 19. század 40-es éveitől Pauler Tivadar (1816–1886) jogelméleti munkássága tükrözi a koreszmék és a gyakorlati törvényhozási igények közötti kompromisszumkeresés lehetőségét, egyben nehézségeit. Elméleti munkáiban arra törekedett, hogy a kanti észjogi alapokat összeegyeztesse a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező történeti jogi iskola szemléletmódjával. Később formálódó jogpozitivizmusa a törvényhozásban is nyomot hagyott, hiszen Tisza Kálmán bizalmas miniszteréként részese volt a kiegyezést követő jogi reformoknak, az igazságügyi, törvénykezési rendszer fokozatos átalakításának. A történeti jogi iskola törekvéseitől eltérően a jogösszefoglalások és a kodifikáció híve volt, a büntető anyagi jogi kódex megalkotásában jelentős szerepet vállalt.[10]

Moór Gyula (1888–1950) szerint, míg a régebbi természetjog, így az Arisztotelész–Szent Tamás-féle felfogás is, bölcs mérséklettel általában megelégedett azzal, hogy csupán néhány alapvető irányelvet állítson fel természetjogi követelmény gyanánt, addig az újkor klasszikusnak nevezett természetjogi iskolája a felvilágosodás korának elbizakodottságával már részletesen kidolgozott, hatalmas természetjogi kódexeket igyekezett a legfőbb tekintéllyé emelt emberi észből dedukálni. Uralma esetünkben is a 19. század elejéig tartott, „*amidőn a fejlődéses, történeti és organikus felfogás fegyvereire támaszkodó jogtörténeti iskola rohama háttérbe szorította, utat nyitva a 19. század második felében uralkodó szociológiai felfogások és a jogi pozitivizmus számára*".[11]

8 Szabadfalvi József: *Múltunk öröksége – Elmélettörténeti perspektívák*. Gondolat, Budapest, 2016, 9–19.

9 Szabadfalvi József: *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media–Debrecen University Press, Debrecen, 1999, 244. (a továbbiakban: 1999c); Pauler Tivadar emlékbeszéde Virozsil Antal felett. *A Királyi Magyar Tudományegyetemen elhangzott beszédek 1868–1869. tanév*. 27–28.

10 Szabadfalvi József: A józan ész „természetszülte szózata" – Pauler Tivadar szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodásban. In: Zsidai Ágnes–Nagypál Szabolcs (szerk.): *Sapere aude – Ünnepi kötet Szilágyi Péter hetvenedik születésnapja tiszteletére*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017, 239–246.

11 Moór Gyula: *A természetjog problémája* (Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből 4/10), 1934, 4.; Szabadfalvi József: *Moór Gyula*. Osiris-Századvég, Budapest, 1994, 61.

2.2. A jogpozitivista szemléletmód

A magyar jogfilozófiai hagyomány Pulszky Ágost (1846–1901) munkásságához köti a pozitivista jogfelfogás sajátos hazai megjelenését és uralkodóvá válását. Pulszky *Az angol jogbölcselet történetéhez* című értekezésével habilitált 1872-ben, majd 1875-ben *A jog őskora* címmel lefordította, bevezetéssel és jegyzetekkel látta el Henry Maine nevezetes munkáját (*Ancient law*). Ezt követően angol nyelven is kiadta az 1885-ben megjelent, döntően az angol filozófiai-tudományos pozitivizmus eredményeit felhasználó, szintetizáló fő művét, *A jog és állambölcsészet alaptanai*t 1888-ban (*The Theory of Civil Law and Society*). Ezen túl, például Spencer szintetikus filozófiájáról szóló kritikai ismertetésével, rendkívül sokat tett a kortárs angol filozófia és tudomány eredményeinek hazai népszerűsítése érdekében.[12]

Pulszky államfelfogásában tükröződnek a dualizmus teremtette közjogi ellentmondások. Kiváló elméleti érzékkel reagált a 19. század végén bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra, illetve ezeknek az állam tevékenységi körére gyakorolt hatására. Az állami szerepvállalás (az etatizmus) igényét a gazdasági viszonyok alakításában, a szegényügyben és az egészségügyben jelölte meg. Kora kapitalista fejlődési tendenciáit világosan érzékelve a klasszikus liberális eszmeáramlat meghaladásának tekinthető korai szociális állam ideáját vetítette előre, illetve felhívta a figyelmet a korabeli államkereteket később szétfeszítő nemzetiségi ellentétekre. Munkássága számos társadalomtudományi ágra jelentős hatást gyakorolt, a Pulszky-életművet egyaránt magáénak tudta a jogbölcseleten kívül az államelmélet, a politikaelmélet és a szociológia. Az 1880-as évek végétől intenzív politikai szerepvállalása elvonta energiáit a tudomány művelésétől, így életművét befejezetlennek tekinthetjük.[13]

A pozitivista szemléletmód a századfordulón Pikler Gyula (1864–1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját. Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel, és az angol mintára tekintettel formálta ki a szociológiai pozitivizmus magyar paradigmáját. Azonban már első jelentősebb munkája (*Ricardo. Jelentősége a közgazdaságtan történetében.* Érték- és megoszlástana. MTA, 1885) is arról árulkodik, hogy Pikler nem egyszerűen utánzott, hanem kritikailag sajátított el egy mintát. Pikler a jogot társadalmi tényként kezelte. Sajátos elméletet állított fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kapcsolatosan. Úgy vélte, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk" alapján cselekednek (belátásos elmélet), s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre

12 Cs. Kiss: i. m., 108.; Szabadfalvi József: Angolszász hatások a magyar jogbölcseleti gondolkodásban. *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis*, 2002, 123–155.

13 Szabadfalvi (1999a): i. m. 1–19.; Nagy Endre: Pulszky Ágost társadalom- és államtana. *Szociológia* 1977/2, 209–210.

tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket. Az emberek így teremtenek meg egy olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. A célszerűségi belátás hordozói, első felismerői a társadalom legkiválóbb tagjai, az ún. művelt osztályok. Piklert az 1910-es évek elejétől kezdve egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti élettani és pszichológiai okok foglalkoztatták. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcselet kérdéseitől, és lényegében tudományszakot váltva pszichofizikai és érzékfiziológiai kísérleteket folytatott. Ez irányú eredményeit később főleg német nyelven publikálta.[14]

2.3. Az újkantiánus irányzat

A hosszú 19. század utolsó évtizede jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia hatására végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivista megközelítések, és veszített jelentőségéből a történeti szemléletmód is. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új értelmezési lehetőségét. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban e folyamat elsősorban Somló Bódog (1873–1920) munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődési fáziskésés fölszámolása és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.

Somló a magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérői* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakasz Herbert Spencer tanainak maradéktalan elfogadása és hirdetése, illetve Pikler Gyula természettudományos-pszichológiai belátásos elméleti felfogása és részben a materialista történetfilozófia hatásának jegyében telt el. Érdeklődésének középpontjában az ún. naturalista szociológia problémáinak tárgyalása állt. Somló ez idő tájt Pulszky Ágost és Pikler Gyula mellett a magyar pozitivista jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, amellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás addigi legprosperálóbb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog

14 Szabadfalvi (1999a): i. m.; Cs. Kiss: i. m., 109.; Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei – Werbőczy Istvántól Somló Bódogig.* Gondolat, Budapest, 2011, 97–108.

vizsgálatának e két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. S joggal lehet büszke a magyar jogtudomány arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somló Bódogot is az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.[15]

A századforduló táján publikált írásaiban a természettudományos pozitivizmus és az evolucionizmus alapján állva kritizálta a korabeli hivatalos tudományeszményt. Pozitivista elméleti állásfoglalását ekkoriban radikális közéleti-tudományos tevékenysége egészítette ki. E korszak egyik fő művének tekinthető az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyve. A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető, fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását. Az 1906-ban megjelentetett *Jogbölcseleti előadásai*ban – bár a korábbi pozitivista nézőpontja nem változott – egy sor kérdésben a későbbi fő művét, a *Juristische Grundlehré*t idéző megfogalmazásokkal találkozunk. Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között, már ekkor rögzíti későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcselet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előföltételeinek (fogalmának) meghatározására (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatására (jogi értéktan). A neokantiánus fordulat valójában – Rudolf Stammler hatására – a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Grundlehre* című terjedelmes könyvében csúcsosodott ki. Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Elméletében a jog mint a legmagasabb rendű hatalom (jogalkotó hatalom) parancsa jelenik meg. Művének lelkes fogadtatása arra ösztönözte, hogy hasonló alapossággal kidolgozza jogi értéktanát is. Ennek előfeltételeként hozzálátott egy önálló filozófiai alapvetés (ismeretelméleti megközelítés) kidolgozásához, mely csupán korai halála után, 1926-ban, posztumusz műként, töredékes formában jelenhetett meg.[16]

A magyar jogfilozófia legjelentősebb irányzatainak és alkotó személyiségeinek áttekintése során igazolható Wenzel Gusztáv azon tétele, hogy a magyar szellemi életben sohasem jelentkeztek a tudományos ellentétek olyan egyoldalúsággal és élesen, mint a német irodalomban. A természetjogi és észjogi felfogás Magyarországon nem jutott kizárólagos uralomra, mert kellően mérsékelte Werbőczynek a történelmi fejlődést és a szokásjogot méltányló organikus felfogása. A 19. század szociológiai jellegű

15 Szabadfalvi József: *„A jogállam a jogeszme megvalósítását czélzó intézmény" – Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig*. Gondolat, Budapest, 2023, 97.

16 Szabadfalvi (1999c): i. m. 244.; Szabadfalvi (1999b): i. m., 55–69.; Szabadfalvi József: Bódog Somló. In: Varga Csaba (Hrsg.): *Felix Somló: Schriften zur Rechtsphilosophie*. Akadémiai, Budapest, 1999, 11–12.

jogfilozófiája alig 30 évig uralkodott a magyar jogbölcseletben, legnagyobb képviselője, Pulszky Ágost sem az egyoldalú naturalista szociológia híve, hanem egy idealisztikus felfogás képviselője volt. Végül a 20. század újkantiánizmusa is a szociológiai felfogástól mérsékelve jelentkezik Somló Bódog jogfilozófiájában.

2.4. A hazai jogszemlélet, jogfelfogás

A történészek egyöntetű véleménye szerint a magyar politikai elit közös tudását hagyományosan a jogi iskolázottság jelentette, a politizálás tipikus beszédmódja pedig a jogászias érvelés volt, amelynek egyik központi elemét az ősi alkotmányosságra való hivatkozás képezte a hosszú 19. század folyamán. A szokásjogra, az ősi intézményekre és a hajdani törvények betűjére, de leginkább azok szellemére épített érvelés és gondolkodásmód a nemzeti önkép részévé vált. A csavaros észjárás, a jogászi okoskodás és mindennek magán- és közéleti felhasználása röpiratokban, irodalmi alkotásokban és újságcikkekben egyaránt felbukkant. Kossuth Lajos egyik vezércikkében már 1843-ban rosszallóan említi, hogy a magyar túlságosan „ügyvédnemzet", és kevéssé érdeklődik a gyakorlatiasabb (például gazdasági) kérdések iránt.[17]

A reformkor egyik meghatározó politikusa, Széchenyi István is úgy fogta fel a jogot, mint amivel az egyén és a nemzet önmagának tartozik. Ő azonban kötelező jog alatt nem a tételes jogot értette, hiszen az lehet már elavult, igazságtalan és célszerűtlen is, hanem az emberi személy megbecsüléséből fakadó jogra gondolt, amelynek érdekében az elavult tételes jogok reformját követelte. Erős meggyőződése volt, hogy a tételes jog értékét veszti, mihelyt igazságtalanná válik, ami okvetlenül bekövetkezik, ha az annak megalkotásakor mérvadó életviszonyok már megváltoztak. Álláspontja szerint minden pozitív jog a történelmi fejlődéssel szükségképpen változó eszköze a változatlan értékű alapjogok mind teljesebb megvalósításának.

Ebben az – egyes értelmezések szerint szociáletikai – felfogásban tér el Széchenyi a tételes jogról való hagyományos gravaminalis magyar felfogástól, amely a tételes jogot gyakran abszolutizálta. Az ő felfogásának lényege ezzel ellentétben az, hogy a jog maradandó eleme nem egyéb, mint annak tartalma: az igazságosságra való törekvés a történeti fejlődéssel adott viszonyok között. Ennek megfelelően a tételes jogot nemcsak szabad, de erkölcsi kötelesség is változtatni és fejleszteni, ha lényegének, hogy igazságos legyen, többé nem felel meg, eleget tenni nem tud. A régiségnek bármely tiszteletreméltó patinája sem menti Széchenyi szemében azt a jogintézményt, amely többé nem igazságos.[18]

17 Kossuth Lajos: Magyarország és Erdély. *Pesti Hírlap*, 1843. március 16.

18 Horkay Hörcher Ferenc: Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi az eszmetörténetet – A Hitel tudományközi kontextusai. In: Hites Sándor (szerk.): *Jólét és erény – Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről.* Reciti, Budapest, 2014, 14.

Széchenyi a jogról való bölcseleti felfogásában is az evolúció híve, de amellett felismerte, hogy „*minden fejlődés feltesz egy maradandó és változatlan elemet: amely fejlődik s ez a mozzanat a szüntelen jogfejlődésben csak a mind-nagyobb igazságosságra való törekvés lehet, amelynek esetleg a történeti tételes jogot is fel kell áldoznunk*”.[19]

3. Ágazati jogtudományok, szakjogági specialitások

Számos kiemelkedő hazai jogtudós esetében egyidejűleg egymásnak ellentmondó és – a munkásság hosszabb időszakát vizsgálva – nemegyszer egymást váltó módszereket, irányzatokat igazolhatunk. A szaktudományi folyamatokat követő jogtudományi összegzések módszertani alapdilemmája hosszú ideje változatlan: ma is nehéz választani a kronologikus és a szinkronisztikus közelítésmód között, miközben együttes alkalmazásuknak is kézenfekvő tudományos kockázatai vannak.

A hazai ágazati jogtudomány művelői a vizsgált két évszázadban kettős intellektuális szorításban éltek. Egyrészt a szűkebb értelemben vett politika felől érték termékenyítő hatások, és fogalmazódtak meg magas szintű szakmai és társadalmi elvárások. A másik szaktudományi kihívás a jogalkalmazók részéről fogalmazódott meg. Ebből a körből főleg a hatályos jog magyarázatát, külföldi modellek felmutatását, a gyakorlati alkalmazhatóság igazolását igényelték a tudományági részterületek művelőitől. Az ilyen igényeket teljesítő szerzők műveiben általánossá vált a visszavetítő szemlélet, háttérbe szorult a szakmódszertani szempont, gyakran hiányzott a történetileg hiteles fogalomértelmezés, és számos esetben tetten érhető volt a hatalmi legitimációs szándék is.

A jogtudomány helyzetének általános áttekintésekor tekintetbe kell venni, hogy ez a teoretikus részterület is (döntő mértékben) a nagy kutatóegyéniségek jelentős műveivel jellemezhető, így az egyes jogágak, jogtudományi részterületek tudományos értelmezésének eredményei a címben jelzett történelmi időszakban is döntő mértékben az individuális teljesítmények alapján és mércéje szerint értelmezhetők.

A reformkor és dualizmus időszakának általános felfogása szerint egész jogtudományunk fejlődéstörténetét Werbőczy István *Hármaskönyv*énél kell kezdeni. A *Hármaskönyv* II. Rész 14. címe valóban listázta a fontosabb törvényeinket, és röviden szól azok tartalmáról is. Ezt a textust a forrásokat számba vevő külső jogtörténet első kísérletének is tekinthetjük. Nem kétséges, hogy a jogtörténet hazai tudománya is a szabályozó normák feltárásával és a jogi tartalmú szabályok rendszerező feldolgozásával kezdődik. Ezen túl szükség van e források értelmezésére, keletkezési körülményeik

19 Pauler Ákos: Széchenyi társadalmi erkölcstana. In: Gaal Jenő et al.: *Széchenyi eszmevilága* 2. *Kultúra és tudomány*. Franklin Társulat, Budapest, 1912, 75.; Szabadfalvi József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest, 2014, 252–253.

vizsgálatára, a konkrét jogkeletkeztető szándék feltárására. Csak ezt követően bontható ki az intézmények belső rendszere, ennek ismeretében történhet meg a rendszertani feldolgozás. Ez az elvi kiindulási pont, amelyhez az első jogtörténeti munkák egész módszerükkel és rendszerükkel kapcsolódnak. A jogforrások története, amely az irodalmi fejlődés természetes során megelőzi a jogintézmények történetét, kétséget kizáróan Werbőczyhez vezet.

Ami a 18. századra háramló jogtudományi szellemi örökséget képező művek körét illeti, a hazai jogtudományban nincs általános egyetértés. Kiderül ez az egyes jogágak történeti összefoglalásaiból és a kevés jogtudomány-történeti értekezésből egyaránt. Ebben a kérdésben természetesen nincs konszenzuskényszer, már csak jogtudományunk történeti gyökerei, a jogrendszerünk szerves fejlődésének jellege miatt sem lehet. A 19. századi jogági elkülönülés sem volt erős Magyarországon, számos jogtudós a hazai magánjog közjogi arculatáról, mások a közjogunk szerződési alapjairól értekeztek, miközben a büntetőjogi ismeretkör rendszertani helyzete hosszú ideig vitatott volt. A bizonytalanság egyik forrása lehet, hogy huzamosabb ideig eltávolodott egymástól a bölcsészeti és jogtudományi szemlélet, és szeparálttá vált a két tudományművelő csoport. Kiderül ez abból is, hogy miképpen állapítjuk meg a jogtudományi körbe tartozó korai művek listáját.

Pauler Tivadar szerint a magyar jogintézmények „*történeti alapokon gyökereznek, azok a nemzet belső és külső életviszonyai befolyása alatt eredtek, fejlődtek, szellemük, természetük csak a történeti igazság szövétnekénél felismerhető*”.[20] Ez lehetett a magyarázata annak, hogy a hazai jogtudomány hosszú ideig nem csupán tudományos értékkel bírt, hanem komoly praktikus szerepe is volt: gyakran hívták segítségül a törvények megalkotása, a normák értelmezése és alkalmazása során. A történeti szempont ezen belül a jogismeret elengedhetetlen része volt, sőt a korai reformkortól a közjogi átalakítás fontos eszközévé is vált.

Ezzel függ össze, hogy a hazai jog általános kérdéseiről, az egyes jogintézmények eredetéről és fejlődéséről számos praktikus szemléletű írás, gyakorlati célú összefoglalás született. Ezzel is magyarázható, hogy hosszú ideig nem született átfogó tudományos mű a jogunk egészéről, a korabeli szerzőktől a forráshiányra és a gyakorlati igényekre tekintettel főleg a magánjogi tárgyú összegző művek születtek. Más volt a helyzet a közjog terén: itt erősen hatott a hatalmi érdek, a Mohács utáni időszakban élesen elvált egymástól a hazai és birodalmi szemlélet, kísértett az aulikus és nemzeti beállítódás ellentéte. A történetileg releváns közjogi források összegyűjtése is gyakran

20 Pauler Tivadar: Bartal György jogtörténeti kommentárjai. Első cikk. *Új Magyar Muzeum* VIII. évf. 1858. február II. füzet 65.

nehézségbe ütközött azok hatalmas terjedelme, szétszórtsága és gyakran elérhetetlensége miatt.

A korabeli közjogi irodalom megítélése szempontjából rendkívül tanulságosak – a kiváló történeti judíciummal is rendelkező – Nagy Ernő gondolatai. Eszerint alkotmányunk századokon keresztül a legerősebb támadásoknak volt kitéve, gyakran inkább papiroson jelentkezett, ezért nagyobb szükség volt a létének bizonyítása a múltnak feltüntetése által, semmint feldolgozása konkrét esetekre, melyekben úgysem igen használták.[21] A kiváló közjogász ezzel magyarázta azt, hogy számos tudományos kézirat nem jelent meg, vagy csak súlyos szerzői engedmények révén láthatott napvilágot. Virozsil Antal véleménye is az volt, hogy a magyar közjog művelése fölötte háládatlan volt mindig, sőt egyenesen veszéllyel járt.[22]

A jogtudomány korabeli megítélésének egyik szempontja lehet, hogy képviselőinek szellemi horizontja mennyiben haladta meg a sokszor kárhoztatott „táblabíró-tudományt". Ezen irányzat a történeti múltunkhoz és jogintézményeinkhez való ragaszkodás ellenére elfogadta és legitimálta a német birodalmi jogalkotási mintákat. Az 1867 utáni társadalmi, gazdasági és közjogi viszonyok, továbbá a törvénytudománnyal szembeni elvárások a jogtörténetet hivatásszerűen művelőkkel szemben új követelményeket támasztottak.

A kiegyezéssel megteremtett (Deák Ferenc, Virozsil Antal, Fogarasi János által tudományosan is megalapozott) közjogi kompromisszum komoly elvi lehetőséget kínált a hazai jogrendszer szerkezeti átalakítására is. A jelentősen kibővült államjogi mozgástér a jogélet nemzeti irányú reformigényét is felvetette, és új elméleti irányzatok létrejöttét is elősegítette. A gyakorlati jogalkotás előtt is évszázados feladatok álltak, így 1867 után újra napirendre került a kodifikáció kérdése, amely már a birodalmi aspirációktól, és közjogi-hatalmi szempontoktól függetlenül, a hazai érdekek alapján válhatott tudományos viták tárgyává. A korabeli jogtörténet-tudomány ebben az értelemben is komoly inspirációt kapott, hiszen lehetősége nyílt a jogintézményeink politikamentes értékelésére, az osztrák–magyar jogi kényszerközösség előnyeinek és hátrányainak objektív feldolgozására.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy ez az átértékelődési folyamat legkorábban a magánjogi tudományosság terén indult el. Ezen a téren jelent meg először a jogegységesítést szorgalmazó gazdasági igény, és ezt a jogrendezést igényelte legmarkánsabban a társadalom is. A tudományos élet képviselői nem csupán elméleti síkon támogatták ezt a tevékenységet, hanem tervezeteikkel részt vállaltak a jogösszefoglalás gyakorlati

21 Nagy Ernő: Az államjogi methodológiáról. *Athenaeum*, 1892/1, 52.

22 Pauler Tivadar emlékbeszéde Virozsil Antal felett. *A Királyi Magyar Tudományegyetemen/Pázmány Péter Tudományegyetemen elhangzott beszédek Egyetemi beszédek*, 1868–1869. tanév, Királyi Magyar Tudományegyetem, Pest, 1869, 22.

feladataiból is. Hoffmann Pál római jogász készítette az első átfogó általános részi tervezetet, és zömmel jogtudósi közreműködéssel (Apáthy István, Teleszky István, Győry Elek) születtek a kodifikációs résztervezetek is. A magánjogtudomány képviselői a kiegyezés utáni időszakban a tudományos és szakmai közélet aktív szereplői voltak, többségük nem csupán a teoretikus elemzésre és az ismeretközvetítésre törekedett, hanem érdemi jogalkotói szerepet is vállalt.

A dualizmuskori magánjogtudomány értékelésekor fontos annak vizsgálata, hogy a hazai tudósi közösség hogyan reagált a meghatározó külhoni szellemi áramlatokra. Hamza Gábor elemzése szerint erre az időre a történeti iskola romanista és germanista szárnyának irányt szabó, programadó munkák megjelenésétől – Savigny *Vom Beruf*ja (1814) és Eichhorn *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichté*je (1808) – eltelt néhány évtized során a természetjogi alapokra építő észjogi irányzat a német egyetemeken is teljes mértékben háttérbe szorult. Nálunk Pauler Tivadar révén e szellemi áramlatnak továbbra is fontos szerepe volt. A német történeti iskola hazai térhódítása – az OPTK megalkotását is figyelembe véve – hármas akadályba ütközött. A széles körben népszerű, hamis illúziókra építő *ius patrium* kutatása gátolta Savigny és követői tanainak érvényesülését a hazai jogtudományban. Másrészt a még mindig ható, a tételes jogot másodlagos jelentőségűnek tekintő észjogi irányzat késleltette a történeti iskola doktrínájának uralomra jutását. Az OPTK léte – mint harmadik hátráltató tényező – azért volt jelentős akadály, mert mintegy „élő" tagadása volt az iskolára oly jellemző „törvényalkotási averziónak".[23]

4. Összegzés

A tudományos jogtörténetírás 19. századi helyzetének értékelésére – kiindulásként – megfelelő támpontot adhat a korabeli köztörténet-tudományi irányzatok áttekintése, hiszen ehhez mérhetjük jogtudósaink tudományos eredményeit. Ellentétben a jogi tudományokkal, a magyar köztörténetírás az első világháború előtti évtizedekben gyors léptekkel modernizálódott. Mindenekelőtt jelentős módszertani innováció történt, és kiszélesült a hivatásos történészek tematikai érdeklődése is. Ez javarészt azzal magyarázható, hogy a tudományszakot fontos külső impulzusok érték, történetírásunkban

23 Hamza Gábor: Adalék a történeti jogi iskola magyarországi hatásához – Hoffmann Pál életműve (1830–1907). *Jogtudományi Közlöny*, 1980/8, 540.; A történeti jogi iskola hazai hatására: Horváth Pál: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 102. skk.; Pólay Elemér: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára. *Acta Univ. Szegediensis de Attila József, Nom. Tom. 28. fasc.* Szeged, 1976, 90.; Reiner János: *A jogtudományi irodalom fejlődése*. Budapest, 1930, 13–14.

teret nyertek az akkor modernnek számító európai történeti irányzatok. Gunst Péter megállapítása szerint a magyar történetírás követő jellege azonban megmaradt.[24] Történetíróinkra továbbra sem volt jellemző a tisztán teoretikus érdeklődés. Abban a tekintetben is párhuzam vonható az általános történet és a jogtörténet korabeli helyzete között, hogy mindkét terület képviselői alapvetően praktikus szempontokat követtek, túlnyomó részüket érintetlenül hagyták a különféle európai irányzatok. Azok a szerzők (közülük is inkább a jogtörténészek), akik valamilyen irányzathoz kötődtek, munkásságuk ideje alatt kivétel nélkül módosítottak korábbi irányultságukon, vagy lassan elhagyták korábbi szellemi iskolájukat.

Amíg az általános történet képviselőinek körében a külföldi tudományos és világnézeti irányzatok között a legtöbb vezető európai irányzatot megtalálhatjuk, a jogtudomány intellektuális palettája jóval szerényebb volt. A tudományos törvénymagyarázat hazai képviselőire csaknem kizárólag német-osztrák orientáció volt jellemző, ezzel szemben a történettudomány nyitottabbá vált a francia, az angol tudományos és világnézeti iskolák felé. A dualizmus hazai jogtudományának egyik fontos ismérve viszont a szellemi iskolák, a tudományos műhelyek és markáns intellektuális közösségek hiánya volt. Csaknem minden korabeli európai tudományos irányzatnak voltak hazai követői, de egyik nézetrendszernek sem alakult ki biztos szellemi alapon álló, tudatos követőket felvonultató tábora. Az egyes irányzatokat a dualizmus időszakában markáns egyéniségek, a nézeteiket alkotói korszakonként módosító-változtató, kiemelkedő képességű tudósok (Wenzel, Hajnik) személyesítették meg.

A tudományok művelésének szervezeti keretei és legfontosabb inspirátorai az egyetemi, főiskolai tanszékek voltak. A kiegyezés utáni időszakban a jogtörténeti tárgyak is a kötelező oktatás részévé váltak, művelésük ezáltal hivatalos tudósi kötelesség, elsajátításuk joghallgatói feladat volt. Ennek ellenére ez a jogászi ismeretkör nem nyerte el azt a tekintélyt, nem kapta meg azt a tiszteletet, amelyet a kontinentális Európa nyugati országaiban (főleg a német, osztrák területeken) igazolva látunk. Ennek egyik magyarázata lehet a jogtörténeti kutatások gyakorlatorientáltsága, a múlt intézményeihez való gyakran elfogult viszonya, és az a tematikai kiegyensúlyozatlanság, amelynek következtében a tudósi horizonton szinte kizárólagossá vált a magánjogi kutatás.

A dualizmus időszakában formálódott szellemi irányzatok a jogtudomány terén modellkövetőek, adaptív jellegűek voltak. A történeti iskola hívei, a jogi pozitivizmus képviselői, a nemzeti horizontú történészek és a dogmatikus irányzat hazai tudósai nem léptek túl az irányzatok szokott keretein, általános mércével mérve alig alkottak időtálló műveket. Ebben természetesen szerepe volt a tradíciókra épülő hazai jogrendszerünknek,

24 Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 2000, 241.

a múlt intézményei iránti túlzott tiszteletnek és a kiegyezés időszakára is jellemző – főleg a közjogtörténetet terhelő – hivatalos legitimációs elvárásoknak is.

Amíg a német nyelvű országokban a kodifikációról, különösen a magánjogi jogösszefoglalásról szóló vita inspirálta és tekintéllyel ruházta fel a jogtudományi műhelyeket, addig nálunk ez a diskurzus nem eredményezett maradandó tudományos értékeket. Igaz ugyan, hogy a jogtudósok egy része aktív résztvevője volt a korabeli törvényhozási munkálatoknak, de ez a tevékenység a jogtörténet-tudomány területén sem járt együtt átfogó szemléletváltozással, műhelyteremtő hatással. A magánjogi kodifikáció sikertelensége is jelentős részben a jogtudósok megosztottságával, a hazai joghoz túlzottan ragaszkodó és a külföldi minták átvételét követelő nézetek merev elkülönülésével magyarázható.

Említettük, hogy a magyar jogtudomány dualizmuskori megítélésének egyik szempontja lehet, hogy képviselőinek szellemi horizontja mennyiben haladta meg az 1830-as évekből örökölt, és makacs szívóssággal tovább élő (egyébként egyes területeken jelentős értékeket felmutató) „táblabíró-tudományt". A kérdésre nem adhatunk egyértelműen pozitív választ. A korszak kiváló tudós egyéniségei megjelenítették a legfontosabb szemléleti-módszertani irányzatokat, a legszorgalmasabb forráskutatók folytatták jogi emlékeink feltárását, de a hazai jogtudomány nemzetközi tekintélye átlagos volt, és innovációs képessége sem igazolható a megjelent tudományos művek többségében. Ezen a helyzeten a századforduló megújító törekvései sem változtattak alapvető módon.

P. Szabó Béla[*]

Egy 18. századi polihisztor jogász énje

Ifjabb Köleséri Sámuel (1661/63–1732), a jogász

Az Ünnepelt a hazai jogi gondolkodás *saeculum*ait feldolgozó munkáiban több jogi szerző felfedezéséhez vagy újrafelfedezéséhez járult hozzá. Bár érdeklődése középpontjában elsősorban a 19. és 20. századi hazai jogtudósok gondolatainak rekonstruálása, elemzése és közvetítése áll, nem lankadó szorgalommal a korábbi századok jogi íróinak is megfelelő figyelmet szentel. Az alábbi tisztelgő sorok talán szerény „felfedező" hozzájárulást jelenthetnek Szabadfalvi József azon lankadatlan törekvéseihez, amelyek a magyar jogi gondolkodás történetének, európai kapcsolódásainak feltárását célozták az elmúlt – barátságban megélt – évtizedekben.

A 18. század eleji Erdély híres – de ugyanakkor magánélete miatt egyúttal hírhedettnek is tekintett – közéleti személyisége volt az utókor által polihisztorként emlegetett, magyarországi származású ifjabb Köleséri Sámuel.[1] Széles körű műveltsége nagy elismerést vívott ki számára, több tucat kisebb-nagyobb írása több tudományterületet átfogott: publikált teológiai, orvosi, történeti, matematikai és jogi műveket,[2] értő régiségbúvárként,[3] természettudósként[4] tartották számon, és kora egyik legjelentősebb könyvtárát is magáénak tudhatta, amely szinte valamennyi korabeli tudásterületet

* Szabó Béla, egyetemi tanár, DE ÁJK, E-mail: szabo.bela@law.unideb.hu

1 Trausch, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, *2*. J. Gött & Sohn, Kronstadt, 1870, 281–300.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, *VII*. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1980–1981, 28.; Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977, 344. A jelen írásban nem érintett, magánéletével kapcsolatosan jelentkező, inkább negatív értékítéletre lásd Hermányi Dienes József: Nagy Enyedi siró Heráklitus, és – Hól mosolygó' s hól kaczagó Demokritus. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Akadémiai–Balassi, Budapest, 1992, 359–362.; Pataki Jenő: Köleséri uram házasságai. *Pásztortűz*, 1925/5, 93–96.

2 Nyomtatott és kéziratos munkáinak felsorolására lásd Trausch: i. m., 285–295.

3 Sánta Sára: Köleséri Sámuel, az erdélyi polihisztor régiségbúvár. In: Békés Enikő–Kasza Péter–Molnár Dávid (szerk.): *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2023, 371–377.

4 Kázmér Miklós: Köleséri Sámuel ásvány- és ősmaradvány-gyűjteménye – Történeti rekonstrukció. In: Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: tanulmányok és szövegek*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016, 187–198.

felölelt. A tudománytörténeti szakirodalom elsősorban a hazai orvoslás[5] és bányászat[6] történetének kiemelkedő személyiségeként tartja számon, és jelentős elemzések tárgya teológiai munkássága is.[7]

A jogtörténeti irodalomban mindeddig kevés figyelmet kapott az a tény, hogy az erdélyi pályafutását városi orvosként kezdő, majd Habsburg-párti tisztviselőként az erdélyi hivatalnoki ranglétrán fokozatosan emelkedő tudós Köleséri komoly érdeklődéssel fordult jogi kérdések felé is. Nyomtatásban megjelent munkái közül kettőben is tanúságát adta jogi jártasságának. A nevét híressé tevő – alább tárgyalandó – bányászati szakmunkájában még csak néhány oldalt tettek ki azok a jogi fejtegetések, amelyek évtizedes bányahivatalnoki munkája során megszerzett tapasztalataira épültek. Természetjogi axiómákat felvonultató másik könyve azonban már teljes egészében a szerző tudásszomjából fakadó jog- és államelméleti munkának tekinthető. Az összeállítás elsődlegesen talán abból az igényből született, hogy hivatalnoki munkájának bizonyos – ideálisnak tekintett – kereteket adjon, s ezen kereteket kortársai felé is közvetítse.

1. Köleséri, a Habsburg-párti hivatalnok

A magyarországi lelkészcsaládból származó, csodagyerekként számontartott ifjabb Köleséri Sámuel debreceni tanulmányok után 1680-ban iratkozott be a leideni egyetemre, és ott szerzett a következő évben filozófiai doktori címet. Rövid angliai látogatás után a franekeri akadémián tanult, és ott 1684-ben a teológiai doktorátust is megszerezte.[8] Miután lelkészi bemutatkozása során kudarcot vallott, Teleki Mihály kancellár 1686-ban jelentős összeget bocsátott orvosi tanulmányaira rendelkezésére.[9] Hogy a *medicina* tudományát hol tanulmányozta, ma már nem rekonstruálható, s források azt sem igazolják, hogy orvosi fokozatot szerzett volna valamelyik nyugat-európai egyetemen, bár utóbb magát többször is *medicinae doctor*nak titulálta. Nagyszebenben

5 Szentgyörgyvölgyi Gábor: Köleséri Sámuel pályája és jelleme. *Orvostörténeti Közlemények*, 1981/93–96, 183–187.; Magyar László András: Az orvos Köleséri Sámuel. *Korunk*, 2012/4, 90–95.

6 Terény János: Köleséri Sámuel. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1935/21, 377–379.; Faller Jenő: Köleséri Sámuel (1663–1732) élete és munkássága, 1–2. *Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat,* 1968, 647–656., 725–730.; Gedeon Magdolna: *Abszolutisztikus törekvések a magyarországi ércbányászat és kohászat terén a 18. században*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2020, 132–134.

7 Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: tanulmányok és szövegek.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016, 73–186.; Albert András: A wolffianizmus Erdélyben. *Aetas*, 2008/4, 129–139.

8 Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*. ELTE Levéltár, Budapest, 2007, nr. 470. 2864.

9 Hermányi: i. m., 359.

– valószínűleg a ’80-as évek végén megtelepedvén – előbb városi fizikusként, majd (1717-től) erdélyi *protomedicus*ként tevékenykedett, és nagy hírnévre tett szert, széles magánpraxissal, több arisztokrata pácienssel rendelkezett.[10]

Ezen tevékenysége mellett – mint több különböző tisztséget betöltő, királyhű hivatalnok – fontos szerepet játszott a Habsburg-uralom alá került Erdély közigazgatásának modernizálásában. Hivatalnoki karrierje kapcsán sem a korábbi, sem a modern életrajzok nem adnak egészen pontos képet arról, hogy Köleséri mettől meddig töltötte be azokat a köztisztségeket, amelyeket életpályája ismertetése során megemlítenek. Katonai orvosként, az erdélyi ércbányák felügyelőjeként, majd guberniumi titkárként, végül tanácsosként emlékeznek meg róla, de ezeket nem mindig kötik dátumokhoz.[11]

Mivel hivatalnoki pályafutása egyes állomásain mindig is szüksége lehetett laikusként szerzett jogi ismereteire és tapasztalataira, nem lehet érdektelen, hogy a rendelkezésre álló források alapján – megközelítőleg – rekonstruáljuk ezen állomásokat.

Az Erdélybe érkezése utáni évtizedben orvosként szerzett kapcsolatait kihasználva Köleséri elérte, hogy 1699-ben a kincstári jövedelmek, a bánya, só- és pénzügyek erdélyi rendezése céljából tevékenykedő *Cameratica Commissio* megbízza az erdélyi ércbányák felügyeletével, amelyek létfontosságúak voltak a kincstári bevételek szempontjából. Köleséri felettesei megelégedésére végezte el az erdélyi bányák felmérését, és elősegítette azok újraindítását. 1700 januárjától a munkát, ami nemcsak rendkívüli bányászati szakmai felkészültséget, hanem a joggyakorlatban való jelentős elmélyülést is igényelhetett, már mint az erdélyi bányák teljhatalmú felügyelője („*S. C. Regiaeque Majestatis Rei Metallicae et Monetariae per Transylvanum Supr. Inspector*”) folytatta.[12] A neki szóló uralkodói utasítás a bányák működésének biztosítása érdekében széles feladat- és hatáskört jelölt meg a számára. Nemcsak a termelés szorgalmazása, feltételeinek biztosítása és javítása, az *urbura* beszedése lett a feladata, hanem a bányarendtartás betartatásának felügyeletét, az aranycsempészek üldözését is előírták neki. Felül kellett vizsgálnia a régi, szokásjogi alapon érvényesülő bányatörvényeket Abrudbányán. Köleséri elöljárója volt egy tagolt bányahivatalnoki apparátusnak, akik közé a bányabíró is tartozott.[13] Szükségszerű volt tehát, hogy Köleséri ne csak szervezési,

10 Magyar: i. m., 90–91.

11 Tulajdonképpen nem rendelkezünk egy kronológiai pontosságra törekvő, újabb levéltári kutatásokon alapuló, modern Köleséri-életrajzzal. A modern áttekintések esetleges címbéli ígéretük ellenére sem rajzolják fel elvárható részletességgel hivatalnoki életpályáját. Az ilyen vonatkozású életrajzi adalékok elsősorban bányafelügyelői, illetve orvosi tevékenységére koncentrálnak. A rekonstrukciós kísérletek elsősorban Trócsányi alapvető monográfiájára támaszkodnak. Lásd Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740*. Akadémiai, Budapest, 1988.

12 Trócsányi: i. m. 251–257.; Sánta: i. m., 373.

13 Trócsányi: i. m., 259–260.; Gedeon: i. m., 140.

logisztikai és technikai kérdésekkel, hanem jogi problémákkal is szembesüljön bányahivatalnokként. Tisztségét valószínűleg 1713-ig töltötte be.

A bányaigazgatásban elért eredményei mellett a hivatali ranglétrán történő további előrelépése valószínűleg Savoyai Jenőnek is köszönhető, aki 1713-tól az erdélyi Gubernium felettes szervének, a *Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis*nek az elnöke lett.[14] Köleséri 1715-től a Gubernium egyik titkára lett,[15] s tisztségénél fogva jelentősen kivette részét Erdélynek a Habsburg-birodalomba való beintegrálásában, és – egyebek mellett – új közigazgatási és járványügyi rendszerének kialakításában. Tevékenysége magától értetődően megkívánta, hogy a jogélet új igényekhez való igazításában is részt vegyen.

Amellett, hogy korszerű járványügyi intézkedések fűződnek a nevéhez, néhány leveléből az is kitűnik, hogy foglalkozott az erdélyi igazságszolgáltatás és jogélet gyakorlati és elméleti kérdéseivel is. Különös érdeklődést tanúsított az 1715. évi magyarországi országgyűlés által kiküldött, úgynevezett rendszeres bizottságokban készülő reformjavaslatok iránt. 1722-ből és 1723-ból több levele ismert, amelyeket a rendszeres bizottság egyik legaktívabb tagjához, Károlyi Sándorhoz írt, s amelyekben a „*Systema Juridicum*" javaslati szövegének megküldését kéri, hogy felhasználhassa.[16]

Egy 1722 szeptemberében kelt levele jól mutatja a jogforrások iránti érdeklődését, midőn tájékoztatást kért arról, mire számíthatnak a jogi reformok iránt érdeklődők: „*A Juridicum Systema, melly most készittetik, a Quadripartitumbol – melly első Ferdinand boldog emlékezetű császár és király idejében a haza nagy értelmű törvénytudó tagjai által írattatott és eddig csak in Manuscripto latitalt – contrahaltatik-e, vagy a Verboczi Tripartituma ujjabb articulusokkal augealodik és adatik ki, ha bátorkodni merek, Excellentiadat kérem alázatossan, bár csak mellette levő emberei által informatiot adatni méltóztassék*."[17] Érdeklődése hátterében nemcsak gyakorlati szükségletek állhattak,

14 Font Zsuzsa: Köleséri Sámuel és Jakó Zsigmond által összegyűjtött levelezése. In: Jakó Zsigmond–Font Zsuzsa–Magyar László András (szerk.): *Köleséri Sámuel tudományos levelezése, 1709–1732*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012, 246.

15 Trócsányi: i. m., 104. 1715-ben és 1727-ben írott leveleiben „*secretario guberniali Transsilvanico*", illetve „*Gubernialem intimum Secretarium Principatus Transilvaniae*" titulussal illette magát. Lásd Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 37., 42., 72., 133., 141., 160., 214.

16 Az országgyűlés által kiküldött bizottságok működése kapcsán lásd Kónyi Mária: Az 1715–1722. évi rendszeres bizottság javaslatai – Systema politico-oeconomico-militare. In: *A bécsi magyar történeti intézet évkönyve II*. Budapest, 1932, 137–182.; Bónis György: *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában* (*Systematica Commissio*). Sárkány Nyomda, Budapest, 1935.

17 Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 71. A Károlyi családi levéltár missiliseiből (MOL P 398 Károlyi család nemzetségi levéltára, Missiles) közöl további vonatkozó részleteket Jakó Zsigmond. 1722. november 22-én Köleséri így írt: „*Excellentiad kiváltképpen valo gratiajanak fogom ismerni, ha a Juridicum Systemat leiratni s velem közleni méltóztatik*." 1723. július 9-én megismétli kérését: „*Alázatosan kérem Excellentiadat, méltóztassék a Törvényes Systemanak állapottyáról, helyben hagyattatásáról és ki adattatásáról bizonyos notitiat és egy becsületes ember által communicatiot tétetni; s kivált ha a juridicus eddig usualt processusokban van-e változás, vagy csak a régi formában maradott*." Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 72.

hanem – saját nyilatkozata szerint – maga is kísérletet tett egy peres eljárással foglalkozó munka összeállítására.[18]

A jogi kérdések iránti szükségszerű érdeklődése valószínűleg fokozódhatott, midőn 1727-ben – titkári pozíciója megtartása mellett – a Gubernium helyettes tanácsosává („*Consiliarius et Secretarius Caesareus in Transilvania*"),[19] majd 1729-ben rendes tanácsnokává („*Consiliarius Gubernii Transilvanici*)"nevezték ki.[20] 1729 decemberében a Felvidéken tevékenykedő jogászhoz, Jóny Jánoshoz írott levelében arról írt, hogy az erdélyi kormányzat egyik legfontosabb aktuális feladata a jog kiigazítása, a *Tripartitum*, az *Approbatae* és *Compilatae* joganyagának összehangolása a központi hatalom utasításai szerint.[21]

Bár jelenleg keveset tudunk Köleséri hivatali tényked éséről, de a rendelkezésünkre álló néhány megnyilvánulás is mutatja, hogy napi munkája során – jogi végzettség hiányában is – jelentős szakmai kihívásoknak kellett megfelelnie. Valószínűleg munkája megkönnyítése érdekében készített összefoglalásokat az erdélyi jogélet egyes vonatkozásairól.

Már említett, 1722 novemberében Károlyi Sándorhoz írott levelében említést tesz egy erdélyi peres eljárással foglalkozó összefoglalásról, amelyet valószínűleg „*Bellum forense, seu processus Juris Civilis Hungarico-Transylvanici*" címmel akart elkészíteni. Tervét hosszabb ideig érlelhette, hiszen a következő év júliusában is írt erről Károlyinak, s kézirata témáját imigyen jelölte meg: „*de Processu forensi Juris Consuetudinarii Regni Hungariae cum differentia Juris Transilvanici.*"[22] Ezen munka kéziratban maradhatott, sorsa nem ismert.

Már guberniumi tanácsos volt, midőn leveleiben arról számol be, hogy a joganyag áttekintését szolgáló további jogi segédkönyv(ek) összeállítása is foglalkoztatta. Az, hogy ebben az esetben egy vagy több munka is szóba jöhet, ma már nem tisztázható. A korábban említett, Jóny Jánosnak szóló, 1729 decemberében kelt levelében mintha arról írna, hogy egy szinte tankönyvként kiadásra szánt kéziraton dolgozik. A polgári jog alapjairól szóló munkát a jogban járatlan fiataloknak és azoknak a szakbarbároknak

18 Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 72.

19 Trócsányi: i. m., 322. Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 222.

20 Leveleiben a következő titulatúrát is használta: „*Consiliarius Regiminis Caesareo Regii in Princip. Transylvaniae*", „*consiliarius Transylvanicus*". Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 206., 210. és 225.

21 „*Nostra quoque dicasteria iam ab anno, et quod excurrit, fatigantur ab opere correctionis remoratae justitiae, cui consummando restat ultima manus Gubernii. Legum equidem nostrarum et constitutionum fundamentum est decretum Tripartitum Verbőtzianum, cui accessere sub Principibus variis occasionibus conditae articulares constitutiones sub titulo Approbatarum et Compilatarum consarcinatae. In quibus pro praesenti statu multa emendabuntur et ad mentem Rescriptorum Caesareorum conformabuntur.*" Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 207.

22 A levelekből Jakó Zsigmond idéz. Lásd Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 70. Köleséri utóbbi levelében így fogalmazott: „*Mivel egy kis munka van kezem alatt* de Processu forensi Juris Consuetudinarii Regni Hungariae cum differentia Juris Transilvanici*, mellyet addig ki nem adhatok, mig aszt nem értem*."

írná, akik a legalapvetőbb szakkifejezéseket sem ismerik. Ha ideje engedi, a munkát negyedrét formában, a lőcsei nyomdában tervezte megjelentetni,[23] de a terv nem valósult meg, s a kézirat sem maradt fenn.

Nem elképzelhetetlen, hogy az imént említett munka azonos a Köleséri által ugyanezen évben befejezett munkával, amelynek viszont fennmaradt egy vagy több kézirati példánya. A „*Compendium Juris Transylvanici, juxta approbatas compilatasque constitutiones, in capita redactum*", mint azt a cím is mutatja, az erdélyi fejedelmi jogforrások (és valószínűleg a Habsburg-berendezkedés során keletkezett rendeletek) alapján készített, négy részre osztott tematikus összeállítás. Az első rész az erdélyi vallások helyzetével és egyházi kérdésekkel foglalkozik, a második rész az uralkodó, a rendek és a kincstár közjogi kapcsolatát elemzi, a harmadik a Guberniumra tartozó, *regnicolaris* ügyeket veszi sorra, míg az utolsó rész a Kölesérit láthatóan nagyon érdeklő eljárásjoggal foglalkozik.[24]

A kézirat jelentőségét az is aláhúzza, hogy egyes források szerint Köleséri *Compendium*át még a 19. század elején is érdeklődéssel forgathatták. Ugyanis a Teleki Sámuel gróf, erdélyi kancellár által 1802-ben a közönség számára megnyitott marosvásárhelyi könyvtár első néhány évi forgalmáról olvasónapló készült. Ezekből kiolvasható, hogy a kézirat az egyik legkeresettebb jogi munka volt: a *Tripartitum* és az országgyűlési dokumentumok mellett ezt forgatták leginkább.[25]

2. Köleséri és a bányajog

Köleséri 1713-ban megvált bányafelügyelői tisztségétől, s négy év távlatából, már az Erdélyi Fejedelemség császári és királyi kormányzósági titkáraként írta azon munkáját, amellyel beírta nevét az erdélyi bányászat és a hazai bányászati szakirodalom történetébe.[26] Köleséri fontosnak tartotta a bányászattal kapcsolatos jogszabályok

23 „*Et ego Elementa Jurisprudentiae Civilis ignarae juventuti nostrae, et inter rabulas leguleiorum, ne quidem terminorum technicorum auditui assuetae, in minori eaque quartali forma in lucem dare cogitaram, si tempus et nitor caracterum Leutschovianorum animum volenti adderet.*" Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 207.; Trausch: i. m., 294.

24 Sajnos a kéziratot mindeddig nem volt módomban tanulmányozni. Valószínűleg egy kézirata a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban ma is megtalálható. A kézirat egy 1769-ben készített másolatát pedig a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár őrzi (Budapest-gyűjtemény, Ritkaságok gyűjteménye, 09/6987). A fejezetek tartalmát Trausch közli: I. *de statu Religionum in Transylvania, annexisque rebus ecclesisticis*. II. *de negotiis Principis, Statuum et Fisci*. III. *de rebus et negotiis regnicolas concernentibus*. IV. *de modalitate et formra juridici Processus*. Trausch: i. m., 292.

25 A külföldi jogi szerzők közül Pufendorf, Sonnenfels és Filangieri munkái iránt nyilvánult meg a legélénkebb érdeklődés. Lásd Somkuti Gabriella*:* Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében. In: *Az OSZK Évkönyve 1961/1962*. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, 1963, 294.

26 Samuel Köleseri de Kereseer: *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, MDCCXVII [1717]. Tárkány Szücs Ernő: Köleséri Sámuel bányászati szakkönyve 250 évvel ezelőtt jelent meg. *Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat* 1967/10, 717.

megújítását és modernizálását, ezért már a Károly királyhoz írott előszóban kiemeli, hogy az uralkodónak ezen a téren is ki kell használnia a lehetőséget, hogy a közboldogulás érdekében mindenkire érvényes jogot teremtő törvényeket alkosson.[27]

Köleséri az összesen hat fejezetből álló munka negyedik fejezetében a bányászattal és pénzveréssel kapcsolatos tartományi törvényeket és rendeleteket veszi sorra (*Constitutiones Provinciales de Re Metallica & Monetaria recenset*) 12 oldal terjedelemben.[28] A szerző a bányászattal kapcsolatos jogokat az uralkodói *regale*jogok közé sorolja, amelyeket az uralkodó hűbérjog révén földesuraknak, illetve rendtartások révén közösségeknek engedhet át szolgáltatások fejében. A bányabérleti díjak, a tizedek és kuxrészesedések megfizetésének a kötelezettsége, illetve az elővásárlási joga jelzik azonban az uralkodó legfőbb tulajdonosi jogosultságát.[29] Mivel a bányászattal kapcsolatos szabályok, rendeletek és szokások területileg rendkívül változatosak, Köleséri csak az Erdélyre vonatkozó legújabb szabályokat kívánja ismertetni, vizsgálva, hogy a hatályos szabályok mennyire veszik figyelembe részben a római, részben a fejlettebb európai gyakorlatot.[30] Elsősorban a 17. századi fejedelmi *constitutió*k (*Approbatae constitutiones*; *Compilatae constitutiones*) szabályait követve kifejti, hogy a földesurak saját földjükön szabadon nyithatnak bányákat, s szabadságlevél (*salvus conductus*) alapján egyes külföldiek is bányatevékenységet folytathatnak a földesurak földjein. A saját földön kitermelt aranyból származó jövedelem tizedét a kincstárnak kell beszolgáltatni, míg a más földjén termelt összes aranyat a hivatalos pénzváltóban vagy pénzverdében kell beváltaniuk a bányavállalkozóknak. Az aranymosás is szabad, kötelező kincstári beváltás mellett. Köleséri idézi az arany külföldre csempészésével kapcsolatos előírásokat, valamint felhívja a figyelmet, hogy Lipót császár megváltoztatta az aranyváltás szabályait. Az aranycsempészeket a szokásjog és a tételes törvény halálbüntetéssel sújtja („[…] *per Jura consvetudinaria ac articularia capitalis poena dictatur*").

A jogbiztonságot szem előtt tartva Köleséri ugyanakkor hiányosnak tartja a bányák jogi szabályozását, és szorgalmazza a vonatkozó privilégiumok rögzítését, ami még az

27 „*Tot Regnorum Atlas, tot diversæ originis Populorum Publicus Pater, paternas æqua manu metiris curas; Succollas Saluti humeros, jura, legesque, ut TE Singuli verum Patriæ Patrem agnoscant, cunctis, statuis*." Köleseri (1717): i. m. [ajánlás].

28 Köleseri (1717): i. m., 153–163. Nyomdai hiba miatt a 160., 161., 162. és 163. oldalak kétszer szerepelnek. A munka magyar fordítására lásd Köleséri Sámuel: *Erdély aranybányászata = Auraria romano-dacica: Cibinii, 1717*, ford., utószó, magyarázatok Magyar László András, szerk. Font Zsuzsa. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola-Erdélyi Múzeum-Egyesület, Szeged-Kolozsvár, 2015, 101–107.

29 „*Ut Nobilium Communitatumque Jura sint tantum feuda, & possessiones, feudales. Siquidem de Jure Principis est, Nobili & Nobilitatis prærogativam, & bonorum immobilium Dominium ex condicto fidelitatis promissæ largiri; sed & per urburarum, decimarum aut certarum portionum, quæ in fodinis Kukus appellantur, solutionem, ut & præemptionem, Vorkauff/ memoriam Dominii eminentis recolere.*" Köleseri (1717): i. m., 157–158.

30 „*… ut appareat, an Juris Regii cura, an beneficii in Provinciam ex cultura fodinali, notitia, ex Romanorum partim, partim cultioris Europæ praxi, animos eorum incesserit*." Köleseri (1717): i. m., 159.

abrudbányaiak esetében sem történt meg.[31] Követendő példaként a zalaknai külföldi bányászoknak a Magyarországon is érvényes császári és szász választói bányászati rendeletek és törvények alapján („[…] *juxta tenorem Cæsarearum in Hungaria, & Electoris Saxoniæ Ordinationum canonumque*") adott fejedelmi kiváltságokat hozza fel. Végül a pénzverés királyi előjogával kapcsolatban kifejti, hogy ez az uralkodó legfontosabb előjoga, bár a pénzverési jog a pénzveréssel kapcsolatos szabályok („*Leges Edicti Monetarii*") betartási kötelezettsége mellett alattvalókra is átruházható, mint ahogy a római uralkodók is rábízták azt egyes *municipium*okra vagy *coloniá*kra.[32]

A pénzhamisítókkal szemben szigorúan kell eljárni, mivel a tettesek nemcsak csalást, hanem felségsértést is elkövetnek. Bár a *Constitutio Criminalis Carolina* értelmében elevenen meg kell égetni az elkövetőket, Erdélyben az *Approbatae* szerint fejvesztéssel és vagyonelkobzással sújtják őket.[33]

Zárásként Köleséri jelzi, hogy az erdélyi bányagazdálkodás szabályozása nem teljesen megfelelő, de szerénysége megakadályozza abban, hogy javaslatokat tegyen a királyi jogok és a nép üdvének összeegyeztetését lehetővé tévő szabályokra. Az erdélyi bányászatról írott könyvét Köleséri egyik legfontosabb, korszakos művének tekinti az utókor. A néhány oldal, ahol a bányászattal kapcsolatos legfontosabb erdélyi jogszabályokat idézi fel, valamint a legégetőbb szabályozási kérdéseket veszi sorra, jól tükrözi bányafelügyelői munkájának tapasztalatait, és bizonyos jártasságát a vonatkozó külföldi jogszabályokban és irodalomban: a *Constitutio Criminalis Carolinár*a való hivatkozás, Benedict Carpzovnak a szász választófejedelmi rendeletekhez fűzött kommentárjának[34] ismerete, valamint a brandenburgi bölcsészprofesszor, Johann Christoph Becman politikai munkájának[35] említése igazolja széles látókörét.

31 „*Quod ad Constitutiones Metallicas, immunitatumque prætensas prærogativas, præter securitatem publicam ac unam vel alteram speciali decreto roboratam Abrudbányensium exemptionem, Metallicis non videtur esse provisum. Ipsi Abrudbanyenses consvetudinariis Juribus ac legibus utuntur, illis enim ordinibus ac libertatibus* […] *diu gavisi non sunt, variaque sub conditione tractati manserunt.*" Köleseri (1717): i. m., 159.bis.

32 „*Jus cudendæ Monetæ defertur aliqvando in inferiores; & subditis prout à Romanis municipibus & Colonis olim conceditur.*" Köleseri (1717): i. m., 161. bis.

33 Köleseri (1717): i. m., 162. bis.

34 A Köleséri által hivatkozott eredeti *definitio* lelőhelye: Carpzovius, Benedictus: *Jurisprudentia Forensis Romano-Saxonica, Secundum Ordinem Constitutionum D. Augusti Electoralis Saxoniae.* Pressius, Francofurti ad Moenum, 1650, 876. Köleséri – később említendő könyvtárában – Carpzov munkájának egy rövidített változata volt megtalálható, 1714-ből. Az előbb említett munka debreceni felbukkanásához lásd Biczó András: Benedikt Carpzov két műve a debreceni levéltárban. *Debreceni Jogi Műhely*, 2021/3–4, 3.

35 Becmann, Johann Christoph: *Politica parallela, continuandis et illustrandis Meditationibus politicis addita, & XXIV. dissertationibus academicis*. Eichorn, Francofurti ad Oderam, 1676. Köleséri könyvtárában egy 1693-as példányt leltároztak. Lásd alább.

3. Köleséri és a természetjog

Köleséri egyetlen, nyomtatásban megjelent tisztán jogi munkáját a jogbölcselet történetével foglalkozó irodalom viszonylag gyakran felemlegeti,[36] de a munka alaposabb értékelésére mindeddig nem került sor. A munka részletes ismertetését esetleg más lapokra hagyva, hiszen jelen keretek között erre nincs lehetőség, talán a könyvecske rövid bemutatása is alkalmas lehet felvillantani a tudománytörténeti jelentőségét.

Az 1723-ban nyomtatásban megjelent, alig 70 oldalas munkácska,[37] amelyet a szerző egyik pártfogójának, az 1722 és 1725 között Erdély katonai főparancsnoki tisztét betöltő gróf Lothar Joseph Dominik von Königsegg und Rothenfels császári tábornoknak[38] ajánlott alázatos szavakkal, nem más, mint egy természetjogi alaptétel-gyűjtemény.

A kötet egy 15 oldalas bevezető (*Introductio Paraenetica*) után három részre osztva mindösszesen 335 alaptételt, *axiom*át sorol fel mindenféle forrásmegjelölés nélkül, mintegy megkérdőjelezhetetlen alapigazságként feltüntetve az egyes kijelentéseket.

Köleséri a bevezetőben az emberi kötelezettségek hármas forrását különbözteti meg: a végeredményben isteni eredetű természeti törvényt, amely elkerülhetetlenül az ember észszerű és társadalmi természetéből származik, úgyhogy annak figyelmen kívül hagyása nélkül az emberek tisztességes és békés együttélése lehetetlen lenne; az isteni kinyilatkoztatást, amely kisegítő jellegű ott, „ahol a természet kudarcot vall"; a polgári törvényeket, a pozitív jogot, amely törvényhozók akaratán alapul.[39]

Köleséri szemében minden létrejött politikai társadalom alapja a természet törvényében rejlik, mert a józan ész és a méltányosság adja a polgári törvények életerejét és lelkét. A természet törvénye és a méltányosság különbözteti meg a jó törvényt a rosszától, az igazságosat az igazságtalantól.[40] Már itt kiemeli ugyanakkor, hogy az egyén alá van rendelve a mindenkori uralkodó által megalkotott állami törvényeknek, s aki nem

36 Lásd például többek mellett Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás története*. Gondolat, Budapest, 2024, 20.

37 [S. Köleseri]: *Axiomata Juris Naturae de Officiis Justi, honesti & Decori. Cum Introductione paraenetica*. Johann Barth, Cibinii Transylvaniae, MDCCXXIII [1723]. Károlyi Sándornak írott leveleiben 1722-ben és 1723-ban többször említi a munka készültét és megjelenését. Lásd Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 71–72.

38 K. A.: Königsegg, Lothar Joseph Dominik. In: *Allgemeine Deutsche Biographie 16*. Duncker & Humblot, Leipzig, 1882, 523–525.

39 Koleseri (1723): i. m., 7. Valamivel alább Ciceróra is utalva emeli ki a kötelességek három forrásának jelentőségét: „*Hi fontes, ad res & Personas, earumq; actiones applicati, Juris Natura, Divini & Civilis nomine, veniunt. Hi dictant Leges, ad quas expenduntur, actiones hominum, in omni statu & conditione; suntque norma officiorum, vitæ felicis, nec non virtutum & vitiorum hominis*." Koleseri (1723): i. m., 9.

40 „*Universi quippe Juris Romani non solum, sed etiam cujuscunque moratæ societatis politicæ fundamentum, in Jure Naturæ situm ac ex Jure naturæ potissimum derivatum esse , vel ex hoc solo cuique obvium intellectu, rentur Jure Consulti, quia sana ratio & æquitas Legum Civilium vis est, vigor & anima. Si Jus a Justitia appellandum, consequens est ut ubi non est Justitia, quæ ipsa sine ratione & æquitate non est, ibi nec Jus esse. Nec norma, quâ Lex bona a mala, justa ab injusta discerni potest, ulla alia est , quam Juris Naturæ & æquitatis*." Koleseri (1723): i. m., 7.

engedelmeskedik uralkodója akaratának, azt úgy kell tekinteni, mintha a természet törvényének üzenne hadat.[41]

Az előszó végén kifejti, hogy a haza biztonsága, a jó polgárok kultúrájának emelése és a fejedelem szeretete vezette tollát, midőn a társadalom tagjainak elengedhetetlen kötelezettségeit számba vette.[42] Az említett, a kötelességek forrása kapcsán tett hármas megkülönböztetés egyértelműen visszavezethető Samuel Pufendorf gondolataira,[43] s nem véletlenül, hiszen a három részre osztott *axioma*sorozat elrendezése egyértelműen Pufendorf rendkívül népszerű, először 1673-ban megjelent, tankönyvszerű munkájának, a „*De officio hominis et civis*"-nek[44] a szerkezetét, fejezetsorozatát követi, anélkül azonban, hogy szó szerint átvenne abból mondatokat. Köleséri az állítások nyelvi megfogalmazásában tehát önálló, ugyanakkor a gondolatok, amelyeket egy-egy hosszabb-rövidebb mondatban összefoglal, nagyrészt egyértelműen beazonosíthatók Pufendorf munkájában.

Szerkezetileg Köleséri annyiban önállósítja magát Pufendorf munkájától, hogy míg a német szerző az első könyvben az egyén kötelességeivel foglalkozik, a másodikban pedig az egyéntől kiindulva a tágabb életkörökre lép tovább, és azokat a kötelességeket vizsgálja, amelyek a közösséghez való tartozásból fakadnak – a házasságtól kezdve az államon át egészen a nemzetközi közösségig –, addig Köleséri három részre osztja munkáját. Pufendorf műve második könyvének első négy fejezetét felbontva, annak első fejezetét saját első *sectió*ja végére helyezi, míg a másik háromra alapozva egy rövid külön *sectió*t állít fel munkája derekán.

Köleséri az első nagyobb (174 alapelvet felsoroló) egységben előbb az egyes embernek a természet törvénye szerinti kötelességeiről értekezik Istennel, önmagával és felebarátjával szemben (*De officiis hominis erga Deum erga seipsum, & erga proximum juxtà legem naturalem*). A *sectio* legelején még nem követi szorosan Pufendorf gondolatmenetét, de ő is az emberi cselekedetekről, azok kiváltó okairól, a felelősségről és a cselekedetek szabály alá rendelésének szükségességéről fogalmaz meg alapelveket.[45] Majd – a *sectio* címének megfelelően – az egyének Isten iránti, önmaguk és a többi ember iránti kötelességével foglalkozik.[46] Akárcsak Pufendorf, Köleséri is elvárja, hogy az

41 „*Proinde, bellum indixisse Legi naturæ censendus est, qui legitimo imperanti non paret.*" Koleseri (1723): i. m., 11.

42 „*Si non, sufficiat me intendisse, salutem Patriae, in cultura boni Civis, & amore Principis fundatam, ad quam naturalis honesti, justi & decori officiorum, uberior cognitio, manuducit, & præsens Civilis Patriae status, quo, imperandi & parendi jura, Lege perpetua sancita sunt, indispensabili obligatione exigit.*" Koleseri (1723): i. m., 20.

43 Luig, Klaus: Samuel Pufendorf. Über die Pflicht des Menschen und des Bürgers. In: Brocker, Manfred (Hrsg.): *Geschichte des politischen Denkens. Ein Handbuch.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2007, 242–257.

44 Pufendorfii, Samuel: De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri du Haberegger, Londini Scanorum MDCLXXIII.

45 Koleseri (1723): i. m., 23–25. Például: „*XXIV. Id bonum quod Legi congruum; malum quod vel in una parte deficit.*" (Az jó, ami összhangban van a Törvénnyel; [az] pedig gonosz, ami akár csak egy ponton is eltér tőle.) „*XXV. „Quot sunt Leges, tot sunt Officiorum fontes.*" (Ahány törvény, annyi kötelességforrás.)

46 Koleseri (1723): i. m., 26–30.

egyén senkinek ne okozzon kárt, és ha mégis megtörténne, a kárt jóvátegye, minden más embert természeténél fogva egyenjogúnak tekintsen, és hogy amennyire csak lehetséges, hozzájáruljon mások javához.[47]

Ezen abszolút kötelességek után az egyén feltételes kötelezettségeivel kapcsolatban vesz sorra alapelveket. Az idesorolt kötelezettségek ígéretekből vagy megállapodásokból, a szó puszta használatából, az esküből, a tulajdon megszerzéséből, a jóhiszemű birtoklásból származnak. Ezen kötelezettségek tekintetében válhatnak fontossá egy áru vagy tevékenység árára vonatkozó elvek, a szerződésekre, a vállalt kötelezettségek megszüntetésére, valamint a szerződések és törvények értelmezésének módjára vonatkozó kijelentések.[48] Az első *sectió*ban szereplő kötelezettségeket – Pufendorf első könyvéhez hasonlóan – Köleséri is elsősorban az egyén szempontjából tárgyalja, s nem hozza még összefüggésbe a társadalommal, az állammal szembeni kötelezettségekkel. Az első nagyobb egységet a *status naturalis*szal, az embereknek az államok létrejötte előtti életével foglalkozó gondolatokkal zárja: az itt leírt hat alapállítással Köleséri tulajdonképpen elfogadja a társadalmi szerződés hobbesi felfogását.[49]

A mindössze 24 *axiomá*t felvonultató második *sectió*ban (*De officiis hominis in statu sociali domestico, juxta legem naturalem*) Köleséri az egyén szűkebb környezetében a természetjog által is elvárható viselkedési elveket veszi sorra a házassági kapcsolattal, a szülők és gyermekek közötti kölcsönös viszonnyal foglalkozva, valamint a gazda és szolgái, rabszolgái közötti kölcsönös kötelezettségekről jelentve ki alapelveket.[50]

---

47 Koleseri (1723): i. m., 31. Például: „*LXIX. Quoties Jus perfectum læditur, toties damnum infertur*." (Ahányszor valaki tökéletes jogát sérelem éri, annyiszor károkozása történik.) „*LXXV. Inter quos par Libertas, & Juris communio, inter eos etiam aequalitas est.*" (Akik egyenlő szabadsággal és a törvény közösségével rendelkeznek, azok között egyenlőség is van.)

48 Koleseri (1723): i. m., 32–42. Néhány jellemző kijelentés ebből a részből: „*LXXXVI. Fidem datam semel, serva semper*." (Az egyszer adott szót [hűséget] tartsd meg mindörökké.) **„***XIC. Quicunque promittit, Juri mutandi voluntatem suam renunciavit*." (Aki ígér [szerződést köt], lemondott arról a jogáról, hogy megváltoztassa az akaratát.) **„***CXV. Quæcunque res homini fert Commodum, ea, domino apta est*." (Bármely dolog, amely hasznot hoz az embernek, az alkalmas [arra, hogy] tulajdonosa [legyen]) „*CXL. Utilitas contractuum mater, æqualitas obstetrix, fides eorum nutrix est*." (A hasznosság a szerződések anyja, az egyenlőség a bába, a hit pedig a dajkája.) „*CLX. Quæcunque interpretatio usum, cum sensu conjungit, in moralibus omnium est optima*." (Az erkölcsi kérdésekben mind közül az az értelmezés a legjobb, amely a gyakorlati hasznot összekapcsolja a józan ésszel.)

49 „*CLXX. Ubi imperium humanum deficit, status naturalis incipit*." (Ahol az emberi hatalom kudarcot vall, ott kezdődik a természeti állapot.) „*CLXXI. Judicia non à natura, sed pacto hominum descendunt, ergò ad statum adventitium pertinent*." (Az ítéletek nem a természetből fakadnak, hanem az emberek közötti megállapodásból, ezért azok egy szerzett állapothoz tartoznak.) **„***CLXXII. In statu naturali bellum est loco judicii, victoria autem loco sententiæ, quia judicia deficiunt*." (A természetes állapotban a háború helyettesíti az ítélkezést, a győzelem pedig az ítéletet, mivel [a bírói] ítéletek hiányoznak.) „*CLXXIII. Quantum blandiuntur jura libertatis ac æqualitatis, in statu naturali, tantum in hoc statu premunt incommoda***."** (Amennyire csábítóak a szabadság és egyenlőség jogai a természeti állapotban, annyira nyomasztóak az ebben az állapotban jelentkező hátrányok.) Koleseri (1723): i. m., 42.

50 Koleseri (1723): i. m., 43–46. Ismét néhány jellemző kijelentés: „*V. Leges positivæ reddunt Matrimonia regularia. Jure Nature, jus nubentium & conjugatorum mutui consensus & pacti est.*" (A pozitív jog szabályozza a házasságokat. A természetjog szerint a házasulandók és a házasok jogai a kölcsönös beleegyezésen

Pufendorf nyomán könyve harmadik *sectió*jában (*De officiis hominis in statu Civili juxta legem naturalem*) jut el Köleséri is az államjog területére, és először azt a kérdést vizsgálja, hogy miért is alkotnak az emberek közösségeket, államokat. Az embert *animal social*eként alkalmasnak tartja a szervezett közösségi életre, megkülönböztetve a magánember (*homo*) és a polgár (*civis*) szerepét.[51]

Az állami közösség *pacto* jön létre, a hatalom alapja pedig a jog (*decretum*). Köleséri teljesen leképezi Pufendorf szerződésen alapuló államkoncepcióját, midőn (Hobbesétől eltérően) a leendő állampolgárok egymás közötti egyesüléséről szóló *pactum* és a kormányzati formáról szóló *decretum* mellett egy második, egy teljesen kétoldalú jellegű szerződést is megkövetel, amely az uralkodó és az alattvalók között kell hogy létrejöjjön.[52]

Köleséri a legfőbb hatalom (*summum imperium*) összetevői közül elsősorban az igazságszolgáltatásra koncentrál, majd a kormányzati formákkal (*monarchia*, *aristocratia*, *democratia*) foglalkozik, egyértelműen a monarchikus formának tulajdonítva felsőbbrendűséget.[53] Ezt előtérbe állítva az állami hatalom jellemzőiről, a szuverén hatalom gyakorlásának elveiről és annak sérthetetlenségéről fogalmaz meg gondolatokat („*Summum imperium sanctum est.*"),[54] majd a hatalom megszerzésének erőszakos és szerződéses lehetőségét, valamint az öröklést („*legitima successio*") említi.

Fontos gondolatokat szentel Köleséri az uralkodó kötelességeinek is, s kiemeli, hogy a *salus publica*, a közjó biztosítása a legfőbb elvárás vele szemben.[55] Az uralkodónak ügyelnie kell, hogy becsületes, aktív és tekintélyes tisztviselőket nevezzen ki, akik nem

---

és a megállapodáson alapulnak.) „*VIII. Conjugum officia, præstanda sunt, secundum finem conjugii, quia finis norma est quorumlibet sociorum*." (A házastársak kötelességeit a házasság céljának megfelelően kell teljesíteni, mert a cél az irányadó elv minden társulás számára.) „*XII. Tota quidem Patris potestas jure naturali dirigitur, non tamen singuli ejus effectus ab eo producuntur…*" (Bár az apa minden hatalmát a természeti jog szabályozza, ennek ellenére nem minden hatása ebből [a természeti jogból] fakad…) „XV. „*Quicquid facit ad conservationem corporis & mentis culturam, id debent parentes liberis suis*." (Bármi, ami hozzájárul a test megőrzéséhez és az elme fejlesztéséhez, azzal a szülők tartoznak gyermekeiknek.) „XX. *In servos multa permittit Potestas Domini, quæ tamen mitigat humanitas.*" (A gazda hatalma a szolgákkal/rabszolgákkal kapcsolatban sok mindent megenged, amit azonban az emberség mérsékel.)

51 „*II. Homo igitur est animal Sociale actu, civile autem aptitudine*." (*Az ember tehát ténylegesen társas lény, de alkalmasságát tekintve közösségi/politikai lény.) „III. Multa quis injustè patitur, ut homo, quæ tamen injusta non sunt, si patiatur ut civis.*" (Sok olyasmit szenved el valaki jogtalanul, mint ember [magánszemély], amik azonban nem jogtalanok, ha polgárként szenvedi el őket.) Koleseri (1723): i. m., 47.

52 „*VIII. Nulla civitas sine pacto initium, nec sine decreto imperium cepit*." (Nincs állam, amely ne szerződéssel kezdődött volna, és nincs uralom, amely ne határozattal [törvénnyel] vette volna kezdetét.) „*XIV. „Prima quidem causa summæ potestatis Deus est; sed proxima in pacto populi latet*." (A legfőbb hatalom elsődleges oka ugyan Isten, de a közvetlen ok a nép szerződésében rejlik.) Koleseri (1723): i. m., 48.

53 „*XXXIV. Optima sunt Imperia, quæ placido regimine & spontaneo obsequio mitigantur*." (Azok a legjobb uralmak, amelyeket szelíd kormányzás és önkéntes engedelmesség enyhít.) Koleseri (1723): i. m., 48–50.

54 Koleseri (1723): i. m., 52.

55 Koleseri (1723): i. m., 51–53. „*XLVIII. Quicquid ad salutem publicam tendit: id ad officium imperantis respicit*." (Ami a köz üdvösségére [közjóra] irányul, az az uralkodó kötelességére vonatkozik.) „*XLIX. Salus publica omnes leges limitat, & actiones imperantum excusat*." (A közjó korlátozza az összes törvényt, és mentséget ad az uralkodók cselekedeteire.) Utóbbi állításokra lásd Koleseri (1723): i. m., 52.

élnek vissza hatalmukkal. Köleséri itt bizonyos önállóságot mutat azzal, hogy nem kevesebb, mint 14 pontban megfogalmazza az uralkodó tanácsosainak, tisztviselőinek természetjog által elvárt kötelességeit.[56]

Visszatérve a pufendorfi gondolatmenetre, az állami törvények (*leges civiles*) és a természetjog viszonyával kapcsolatban fogalmaz meg elveket, jelezve, hogy előbbiek biztosítják a *leges naturales* hatékonyságát, és konkretizálják annak tartalmát.[57] Köleséri láthatólag nagy jelentőséget tulajdonított a büntetőjog természetjogi alapelveinek, hiszen nem kevesebb mint 17 pontot szentel a szuverén büntetőhatalma, a halálbüntetés szükségessége igazolásának és a büntetések kiszabása (köztük a proporcionalitás) elveinek.[58]

Az állami hatalom egyének tiszteletével kapcsolatos, és a polgárok javaihoz való viszonyulását tárgyazó néhány alapelv után a háború és béke joga kerül előtérbe a *ius ad bellum* és *ius in bellum* legfontosabb természetjogi szabályainak megfogalmazásával. A zsákmányjog elismerése, a fegyverszünet és a békeszerződés közötti éles különbségtétel, valamint a szövetségek kötésének egyes alapelvei sem kerülik el Köleséri figyelmét.[59]

A természetjogból levezethetőnek tulajdonított tételek sorát néhány az állami közösség egyes rétegeinek szerepével kapcsolatos megállapítás zárja, mintegy párhuzamban Pufendorf utolsó fejezetével („*De officio civium*"). Az egyes társadalmi rétegekhez tartozó minden egyénnek megvannak a maga kötelezettségei a közösséggel szemben („*Officiorum norma est cujusque civis conditio*").[60]

Mint említettem, Köleséri axiómái nem fogalmaznak meg eredeti gondolatokat, de jól tükrözik azt a szemléletmódot, amely egy vezető erdélyi tisztviselőt jellemezhetett a 18. század első harmadában, midőn egy minél hatékonyabban működő államszervezet kialakítása került előtérbe a viszonylag békés időszakban. Amellett, hogy Pufendorf (és rajta keresztül Grotius és Hobbes) gondolatainak két nemzedéken belüli, korai recepciójának is jele a munka,[61] azt is mutatja, hogy a század második felében

56 Koleseri (1723): i. m., 53–54.

57 „*LXXII. Quibuscunque legibus naturalibus summi imperantes vel poenam adjecerunt, vel ex iis actionem forensem dederunt, illis vim & efficaciam legis civilis impertiti sunt.*" (Bármilyen természeti törvényhez is fűztek a legfelsőbb uralkodók büntetést, vagy peres eljárást, azokat a polgári jog erejével és hatékonyságával ruházták fel.) „*LXXIII. Quarum legum naturalium obligatio solo pudore hominum adhuc continetur, illæ vim legis civilis non acceperunt in republica.*" (Azok a természeti törvények, amelyek betartását még mindig csupán az emberek vagy becsülete kényszeríti ki, az államban nem nyerték el a polgári törvények erejét.) Koleseri (1723): i. m., 55.

58 Koleseri (1723): i. m., 55–57.

59 Koleseri (1723): i. m., 57–62.

60 Koleseri (1723): i. m., 62.

61 Köleséri egyetlen szerzőt sem említ meg a munkájában, nem hivatkozik gondolatai forrására. Ez annál is inkább érdekes, mert könyvtárában megtalálhatók voltak azok a legfontosabb munkák, amelyek a természetjog korabeli alapműveinek voltak tekinthetők. Könyvtárának rövid bemutatását lásd alább.

uralkodóvá váló, Bécsből propagált abszolutista természetjogi megközelítésnek már megvoltak bizonyos alapjai az erdélyi értelmiség körében.[62]

Köleséri egyébként élete végéig nagy jelentőséget tulajdonított a természetjogi elveknek. Ezt igazolja egy kései levele, amelyet Huszti Andráshoz, az akkor éppen az oderafrankfurti egyetemen tanuló későbbi jogtanárhoz írt. Huszti utóbb nyomtatásban is közreadta azt a levelet, amelyet 1730 márciusában írt neki Köleséri. Ebben a guberniumi tanácsos hangsúlyozza a természetjog szerepét az ifjúság nevelésében: hazánkban semmi sem tűnik szükségesebbnek, mint hogy az ifjúság átitatódjék a természetjog igaz elveivel. A természetjog tudományának valódi ismerete – írja Köleséri – lehet az a közös és egyetemes vallás, amely egyedül alkalmas arra, hogy oly sok embert egy szent egységbe gyűjtsön, hogy létrejöjjön a kölcsönös nyugalom, a társadalmi szeretet, a hatalomgyakorlás és az engedelmesség helyes észszerűsége.[63] Köleséri egyértelműen Heineccius[64] tanítását és legfontosabb jogi munkáit emeli ki és ajánlja Huszti figyelmébe.[65] Huszti, szívén viselve a tudós orvos-politikus szavait, maga is kiemeli a helyes észszerűség és a természetjog jelentőségét.[66]

62 Pufendorf Köleséri által használt munkájának népszerűségét mutatja, hogy a kolozsvári jogászprofesszor, Albisi Csomós Mihály 1773-ban – éppen száz évvel a munka első megjelenése után – sajtó alá rendezte és kiadatta Kolozsváron. Csomós a könyvhöz – amelyet tankönyvként is használt – hosszabb ajánlást írt, amelyben hosszan méltatta Pufendorf szellemiségét. P. Szabó Béla: Néhány adat Albisi Csomós Mihály, a későbbi kolozsvári jogászprofesszor peregrinációjához. In: Boóc Ádám–Homicskó Árpád Olivér–Szuchy Róbert (szerk.): *70. Studia in honorem József Szalma*. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018, 436.

63 „*Hocce Studiorum genus, Cui te impigro studio dicasti, adeo se Commendat, ut nil huic Patriae necessarium magis esse videatur, quam veris Juris Naturae principiis juventutem imbuisse; semina altas actura* radices, *& cum tempore arborescentia, sapidissimos editura fructus, in omnem posteritatem proficuos, non poenitendo foenore, sata, reliquisse. Genuina Juris Naturae scientia, Communis illa religio & universalis est, quae tot separatos in sacris Coetus in Vnum Colligere sola apta est, ut mutuae tranquillitatis, socialis amoris, recta deinde Imperandi & parendi constet ratio*." Huszti Andreas: *Origo, Incrementum, & Facies hodierna Trium in Transilvania Illustrium Gymnasiorum Reformatorum, In Memoriam Anni Jubilaei Augustissimæ Confessionis Augustanae A. 1730. Die 25. Junii In Auditorio Majori Almæ Viadrinæ, Jussu & Auspiciis* [...] *Prussorum Regis* [...] *Friderici Wilhelmi Sollemniter Celebrati, Historicè Delineata* / Auctore Andrea Huszti, Ungaro S.S. Theol. ut & Juris Utriusque Studioso. Francofurt ad Viadrinum, 1731, 34–35.

64 Kleinheyer, Gerd–Schröder, Jan (Hrsg.): *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*. Mohr Siebeck, Tübingen, 20176, 520–521.

65 „*Te informandum tradideris Disciplinae Heineccii, Viri in tantum laudandi, in quantum intelligi Virtus potest: Vel supra laudem & invidiam posita eruditio. Non Ego a rumore, sed ex ungue Leonem, ex tersissimis & apodictice scriptis in Institutiones Iustinianeas, Pandectas, Antiquitates Juris, & novissime Francofurti editis primae Philiosophiae Lineamentis*." Huszti (1731): i. m., 35.

66 „*Intelligenda autem sunt verba Litterarum Citata sensu latissimo, ne omnes Disciplinas ex recta ratione derivatas, ad salutem hominis, & felicitatem Reipublicae Comparatas, quae ipsum Jus Naturae antecedunt & consequuntur, comprehendant*." Huszti (1731): i. m., 36.

4. Köleséri könyvtárának jogi anyaga

A fentebb említett megnyilatkozásokon túl a jogi tudás iránti érdeklődését mutatja, hogy a kortársak és az utókor által is számontartott, tekintélyes könyvgyűjteményében[67] viszonylag nagyszámú jogi és államtudományi mű volt megtalálható. A gyűjtemény a fennmaradt leltár alapján 3561 kötetet tartalmazott,[68] s ha abból indulunk ki, hogy „[a] *könyvtermésből a XVIII. század közönsége csak a hasznos könyvet becsülte meg* […]",[69] akkor joggal feltételezhetjük, hogy Köleséri jogi könyveit is utalitárius alapon szerezte be.

A könyvjegyzéket megjelentető publikációban Bertók Lajos is azt a feltételezést fogalmazta meg a könyvgyűjtő Kölesériről, hogy nem a ritkaságokat gyűjtötte, hanem azon munkákat szerezte be, amelyeket tudományos munkálkodásához, illetve szakmai feladatainak megoldásához segítségül hívhatott. Könyvtárát enciklopédikus jellegűnek tartja, és megemlíti, hogy a természettudományos munkák nagy arányával kissé elüt a korabeli gyűjteményektől. Megállapítja azt is, hogy természetszerűleg a korban „megszokott" tudásterületek, a teológia, a történelem, a klasszikus irodalom és a jogtudomány is megfelelő arányban képviselve voltak.[70]

A korabeli jegyzék hét nagyobb csoportba sorolja a könyveket (teológiai, jogtudományi, orvosi, filozófiai, történeti könyvek, tankönyvek, vegyes tárgyú művek), amelyek között arányaiban a jogi és politikai munkák és az orvosi könyvek voltak ugyan legkisebb arányban képviselve, de megállapítható, hogy Köleséri ezen területeken is igyekezett lépést tartani a tudomány haladásával, és az általa fontosnak tartott friss munkákat szerezte meg.[71]

A Köleséri könyvtárának anyagát elemző szakirodalom mindeddig nem sok figyelmet szentelt Köleséri jogi könyveinek.[72] A jogtudományi munkákkal kapcsolatban Bertók egyrészt azt állapítja meg, hogy a gyűjtemény a legjobb nevű szerzők híres műveiből

67 „*Nagy bibliotékája volt jó és válogatott könyvekből álló, a mellyhez hasonló kevés volt abban az időben Erdélyben*." Bod Péter: *Magyar Athenas avagy az Edélyben és Magyar-országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a'kik valami, világ eleibe botsátott irások által esmeretessekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok*. S. l. 1766, 152.

68 A leltárt Köleséri halála után 13 évvel, 1745-ben vették fel könyveiről, s valószínűleg ekkor már nem sikerült valamennyi, korábban Köleséri által birtokolt könyv jegyzékbe foglalása, mivel jórészt hiányoznak abból Köleséri saját munkái is. Lásd Bertók Lajos: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának* Évkönyve, 1954. KLTE, Debrecen, 1955, 385.

69 Alszeghy Zsolt: A könyv és olvasója. In: Domanovszky Sándor et al. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet IV. Barokk és felvilágosodás.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939, 486.

70 Bertók Lajos: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve*, 1955/2. KLTE, Debrecen, 1956, 5–6.

71 Bertók (1955): i. m., 390–391.

72 Pogány György: Egy tudós orvos könyvtára: a könyvgyűjtő Köleséri Sámuel. *Orvosi Könyvtárak*, 2021/3, 40–41.

állt, és fel is sorol közülük néhányat,[73] másrészt felhívja a figyelmet, hogy az átfogó művek mellett kisebb részletkérdésekkel foglalkozó munkák is voltak a gyűjteményben, és ezek közül mintegy találomra fel is sorol néhányat.[74] Bertók még arra is felhívja a figyelmet, hogy a jogi munkák jelentős része 1700 utáni kiadás, s jelentős hányaduk Köleséri életének utolsó öt évében jelent meg. Ez bizonyára azzal lehet összefüggésben, hogy Kölesérit, mint *consiliarius*t, hivatalból növekvő intenzitással kellett érdekeljék a jogi kérdések, s tájékozódni csak könyvekből volt lehetősége.

Az eddigi elemzések elfogadták a könyvleltár szász készítőinek szakbeosztását a jogi könyvek tekintetében is. A 260 jogi könyv (ami mennyiségileg a gyűjtemény 7, értékben pedig mintegy 8 százalékát tette ki) a leltárkészítők besorolása szerint 150 közjogi (*Libri juris publici*), 25 politikai (*Libri politici*), 27 egyházjogi (*Libri juris canonici*), 10 büntetőjogi (*Libri juris criminalis*), három hadi jogi (*Libri juris militaris*) műre bontható, 44 további vegyes jellegű (*Libri juridici miscellanei*) mű mellett.[75] Azonban ha a jogtudomány holdudvarába tartozó munkákról teljes képet kívánunk nyerni, mindenképpen figyelembe kell vennünk azokat a természetjogi és nemzetközi jogi (*Libri philosophici juris naturae et gentium*), valamint további politikai (*Libri philosophici morales et politici*) műveket is, amelyeket a leltározók a filozófiai könyvek alcsoportjába osztottak be. Előbbi csoportba 29 munka lett besorolva, míg utóbbi csoportból 8 könyv lehet érdekes a számunkra.

modern szakbesorolás	Libri juris publici	Libri politici	Libri juris canonici	Libri juris criminalis	Libri juris militaris	Libri juridici miscellanei	Libri phil. juris naturae et gentium	Libri phil. morales et politici	összesen
közjog	45								45
magánjog	37								37
eljárásjog	13					2			15
büntetőjog				10					10
római jogi források	3								3
egyházjog	2		27						29
politica	6	25						8	39

73 Grotius mellett Vitriariust, Heinecciust, Samuel és Henrik Coccejust, Struvét, Carpzovot, Pufendorfot és Macchiavellit említi. Bertók (1956): i. m., 14.

74 A poligámiával, a zsidók házassági jogával és szokásaival, az orosz cárok címével, vadászati joggal, a boszorkányok elleni büntetőeljárással, hidegvíz-próbával, varázslattal, udvari ceremóniákkal kapcsolatos munkákra hívja fel a figyelmet. Bertók (1956): i. m., 14.

75 Bertók (1955): i. m., 391.

modern szakbesorolás	Libri juris publici	Libri politici	Libri juris canonici	Libri juris criminalis	Libri juris militaris	Libri juridici miscellanei	Libri phil. juris naturae et gentium	Libri phil. morales et politici	összesen
hivatalnokság						14			14
jogtörténet	2					5			7
term. és nk. jog	3						29		32
hadi jog					3				3
lexikális munkák	6					7			13
magyar jogforrások	12								12
magyar jogi feldolg.	10					1			11
hűbérjog	2					1			3
bányajog	1								1
vegyes szakjog	6					3			9
*dissertatio*gyűjt.	1		1			10			12

1. táblázat. Köleséri jogi és politikai könyveinek tematikus megoszlása – saját szerkesztés

Finomítva az összeírók jogtudományi szakok szerinti beosztását, az alábbi áttekintést adhatjuk a mellékelt táblázat adatai segítségével: a közjogi könyvek alá besoroltaknak csak mintegy harmada (46 kötet) foglalkozott valóban alkotmányjogi kérdésekkel, elsősorban a Német-római Szent Birodalom vonatkozásában (*Jus publicum Romano-Germanicum*). 17. századi és kurrens német és németalföldi szerzők összefoglalásai teszik ki az idetartozó munkák többségét. A leideni professzor, P. H. Vitriarius munkái tűnnek fel a leggyakrabban, de a korabeli hallei professzorok, J. H. Böhmer és J. P. Ludewig, is több kötettel képviseltették magukat. Valóban a legtekintélyesebb szerzők munkáit gyűjtötte össze Köleséri. A másik nagyobb egységet a magánjogi munkák alkották a gyűjteményben. Az idesorolható művek szerzői jobban szóródtak időben, hiszen 16. századi szerzők munkáinak utánnyomása is megjelenik a jegyzékben. Ebben a tekintetben is a legfontosabb „sztárszerzők" művei sorjáztak Köleséri polcain. A 17. század végi holland elegáns jogtudomány képviselői (U. Huber, G. Noodt, Ph. R. Vitriarius) mellett a német *usus modernus Pandectarum* legjelesebb kortárs képviselőinek (S. Stryk, J. G. Heineccius, S. Coccejus, J. H. Böhmer, J. F. Böckelmann) műveit szerezte be a kényszerűen jogásszá váló Köleséri. A leltározók ebbe az egységbe soroltak be tucatnyi eljárásjogi munkát, valamint a magyar jogforrásgyűjteményeket, amelyek között

Werbőczy Hármaskönyve, valamint a diétai *articulus*ok mellett az erdélyi jog forrásai (*Approbatae*, *Compilatae*), sőt az erdélyi szászok *statutum*ainak több kiadása is helyet kapott. A magyar „jogtudományt" Baranyai Decsi János, Koller Ferenc, Otrokócsi Fóris Ferenc, valamint a levelezőtárs Jóny János munkái képviselték a gyűjteményben. Érdekes, hogy az utókor által megismerhető könyvgyűjteményébe csak egyetlen bányajogi munkát sorolt be a neves bányászati szakember.

A politikával foglalkozó háromtucatnyi könyv között is a legfontosabb szerzők munkáit találjuk (Macchiavelli, Bodin, Lipsius, Besold, Hobbes, Locke, Chr. Wolff). Az, hogy Köleséri nem csak az említett tudáskörök könyvei között válogatott szakértelemmel, mutatja, hogy a régi egyházjogi munkák mellett korának legfontosabb protestáns egyházjogászának, a hallei J. H. Böhmernek a munkáit is besorolta a kéttucatnyi kánonjogi munka közé. Többségében modern munkák soroltattak be a büntetőjogi könyvek közé is. B. Carpzov *Practica nová*jának egy 1723-as kiadása a legjelentősebb ezek között, néhány kisebb összefoglalás mellett.

A könyvtárról könyvjegyzéket készítők a nehezen „beszakozható" könyvek számára egy vegyes csoportot képeztek. A *Miscellanea*k között feltűnően nagy számban találhatunk *dissertatio*-gyűjteményeket, ami igazolja egyrészt, hogy a kis füzetek korabeli folyóiratok híján fontosak voltak az új ismeretek közvetítésében, másrészt mutatja Köleséri érdeklődését is. Ebben a csoportban tűnnek fel több kötetben olyan gyűjtemények is, amelyek a hivatali munkához szükséges iratmintákat tartalmaztak (*Informatorium juridicum officiale, oder der Kluge Beamte; Sylloge negotiorum publicorum; Teütsche Reichs-Kantzelley*; *Teütsche und Ceremoniell Politica*).

A filozófiai könyvek csoportjába sorolták be az ebben az esetben nagyon szakszerűen eljáró leltározók a korabeli jogi gondolkodást uraló szellemi irányzat, a természetjog körébe tartozó könyveket. Ahogy arra számítani lehet, Köleséri ebben a körben is a legfontosabb szerzők munkáit vehette a kezébe. Pufendorf csaknem tíz kötettel kiemelkedik a természetjogi szerzők közül, de természetesen Grotius, Thomasius, N. H. Gundling, Ph. R. Vitriarius munkái is megtalálhatók több, ma már kevésbé ismert tudós munkái mellett.[76]

Összességében megállapítható, hogy Köleséri jogi könyvgyűjteménye a legmodernebb munkákból tevődött össze. A csaknem 300 mű (figyelembe véve a nem a *libri juridici* alá besorolt munkákat is) többsége a 18. században nyomtatott munka volt. Különösen felerősödhetett Köleséri érdeklődése a jogi könyvek iránt 1715-től, guberniumi titkári kinevezése után, ami nem csökkent, miután 1727-ben guberniumi tanácsos lett. Gyűjteményében 83 kötetnyi 1715 és 1727 között kiadott munka kapott helyet,

76 Mint említettem, az *Axiomatá*ban nem találunk utalást arra, hogy Köleséri honnan merítette gondolatait, így azt nem hasonlíthatjuk össze könyvhagyatékának tételeivel.

s a kollekció 1727 után további 52 kötettel gyarapodott. Mindenképpen igaznak kell tekintenünk tehát azt a megállapítást, hogy Köleséri hivatali munkájához a legmodernebb jogi munkákat vehette – szükség esetén – igénybe.[77]

Köleséri – a könyvtárában rendelkezésére álló munkákon kívüli – általános, a hazai jogforrások és munkák iránti érdeklődését mutatja továbbá, hogy a feltételezhetően Jóny Jánosnak írott – már említett – levelében szólt a korban még csak kéziratos formában ismert *Quadripartitum*ról, büszkén említve, hogy neki magának van egy saját, jegyzetekkel ellátott példánya. Szintén megemlíti, hogy a Váradi regestrum valószínűleg 1550-ben Kolozsváron nyomtatott változatát,[78] valamint a szász *statutum*ok egy kiadását is birtokolja. Utóbbihoz kapcsolódva említi meg Georg Reussnernek a *statutum*okhoz írott, torzóban maradt kommentárját is. A levélben biztatta Jónyt, hogy a magyar jog rendszeres összefoglalását minél előbb készítse el.[79]

5. Köleséri mostohafia, a joghallgató

Még egy rejtélyes szál köti Kölesérit a jogtudományhoz. Történt ugyanis, hogy 1712-ben a hallei egyetemen egy jogi *disputatió*t bocsátottak vitára. A címlapja szerint vizsgacélból („*Placido eruditorum examini submittit* […]") kinyomtatott tézisek *respondens*e Samuel de Coloseri *Eques Transylvanus*ként jelölte meg magát.

Mai tudásunk szerint Kölesérinek, bár négyszer házasodott, nem volt vér szerinti gyermeke. A vonatkozó irodalomban feltételezik, hogy az említett vitairatot benyújtó ifjú Köleséri második feleségének korábbi házasságból származó gyermeke volt, aki 1694-ben születhetett, és utóbb mint mostohagyermek felvette Köleséri nevét.[80] Ugyanakkor ezen fiú feltételezett születési évében, 1694-ben Köleséri későbbi felesége, Asnatha Meder nem élt házasságban, mivel második férje, Paul Waldhütter egyévi

77 A Köleséri-könyvtár különböző tudásterületekre kiterjedő állományának (pl. orvostudományi könyveinek) összehasonlító vizsgálata arra is választ adhat, hogy a jogi könyvek beszerzésének megélénkülését valóban hivatali munkája indukálta, vagy általános, polihisztorikus érdeklődése vezette a könyvek beszerzésében.

78 *Ritvs Explorandae Veritatis, quo Hungarica Natio in dirimendis controuersijs ante annos trecentos & quadraginta vsa est, & eius testimonia plurima, in Sacrario summi templi Varadien. reperta*, Colosuarij, 1550. Lásd Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II*. MTA, Budapest, 1885, nr. 47.

79 „*Quadripartitum Juris Hungarici opus miror in tanta raritate esse, ut ne videre quidem Tibi contigerit. Habeo ego exemplar non ultimae notae et quidem eo tempore, quo confectum est, optima manu descriptum. Est et alius ad manus, Claudiopoli impressus liber, continens decisiones ducentorum fere annorum a tempore Andreae regis per ferrum candens Varadini terminatas. Statuta municipalia Saxonum Te vidisse credo, et quidem una cum commentario nobilis domini de Berger, sub nomine Reissneri Cibiniensis. Quid de Institutionibus Juris Hungarici tua opera in formam systematicam reducendis sperare fas est*?" Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 207–208.

80 Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 212. Mostohagyermekként jelöli még Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. SZTE Régi magyar irodalmi Tanszék, Szeged, 2001, 138. és 147.

házasság után, 1692-ben elhalálozott.[81] Köleséri pedig csak 1695-ben vette nőül a szász patríciuscsaládból származó özvegyet.[82]

Bár tényleges származása ilyen módon homályban marad, az ifjú jelentős támogatók ajánlásával érkezhetett valamikor 1709 derekán Halléba. Kölesérin kívül[83] Andreas Teutsch nagyszebeni polgármester[84] és barátja, a szintén szász Johann Hossmann v. Rothenfels,[85] akkoriban a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosa ajánlotta az ifjút August Hermann Francke,[86] a hallei *Paedagogium* vezetőjének figyelmébe. Az intézménybe 1709. augusztus 1-jén vették fel a feltételezhetően ekkor 15–16 éves fiatalt.[87]

Nincs adat arról, hogy mikor iratkozott be – ha egyáltalán – az egyetemre,[88] csak a jogi karon védett vizsga*dissertatió*ját ismerjük,[89] amelyet Jacobus Fridericus Ludovici professzor[90] elnöklete alatt védett meg. Ludovici – munkásságát tekintve – elsősorban eljárásjoggal foglalkozott, s az ifjú Köleséri *dissertatió*ja is egy magánjogi eljárással kapcsolatos kérdéskört dolgozott fel.

A munkácska ajánlásában meleg szavakkal, apjaként („[…] *vir perillustris, Pater amantissime* […]") emlékezik meg az erdélyi bányafelügyelőről,[91] s háláját kifejezendő

81 A Meder család történetét feltáró kutatás szerint Asnatha első férjétől, Johann Chrestelstől (megh. 1686) két gyermek született, de ezek korán elhaltak, s csak egy házasságon kívüli leánygyermekről szólnak még a források. Lásd Nagy Andor: A brassói Mederus család története egy halotti búcsúztató tükrében. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 2*. Reciti, Budapest, 2013, 46., 48. Font Zsuzsa ezen első házasságból származónak tartja a hallei diákot. Lásd Font Zsuzsa: „Theologia pacifica" Erdélyben (Gardenius, Poiret, Köleséri). In: Korányi András (szerk.): *Megújulás és megmaradás. Dr. Fabiny Tibor egyháztörténeti professzor emlékére*. Luther Kiadó, Budapest, 2009, 127. Egy Waldhüttertől származó gyermekről csak egy szerzőnek van tudomása. Lásd Trausch: i. m., 282–283.

82 Pataki: i. m., 93–94.

83 „*… quem filii loco amo Tuoque vir Excellentissime recommendatum volo ac opto … In re literaria et quidquid in sexta qua selecta Classis audit offertur, erudire ipsum non gravemini*." Köleséri Sámuel levele August Hermann Franckének. Font (2201): i. m., 202–203. Köleséri Sámuel tudományos levelezése, i. m., 212–213.

84 Csepregi Zoltán: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. 1–2*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2015, 107. és 949.

85 Csepregi: i. m., 110. és 797.

86 Beyreuther, Erich: Francke, August Hermann. In: *Neue Deutsche Biographie, 5*. Duncker & Homblot, Berlin, 1961, 322–325.

87 Csepregi: i. m., 821.; Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. ELTE Levéltára, Budapest, 2004, 129. Font (2001): i. m., 165.

88 Font (2001): i. m., 41. és 147.

89 *Dissertatio Juridica De Expensis Litis Actoria Reo Subministrandis*, quam … in illustri Academia Fridericiana, praeside Dn. Jac. Friderico Ludovici, J.U.D. et profess. publ. ordinar. fautore ac praeceptore aetatem colendo ad diem Jan. … MDCCXII. in Auditorio Majori Placido Eruditorum Examini submittit Samuel de Coloseri, Eques Transylvanus. Halar Magdebvrgicae, Typis Christoph. Andreae Zeitleri, Acad. Typ.

90 Jacobus Fridericus Ludovici (1671–1723), 1701-től rendkívüli, 1711-től rendes professzor a hallei jogi karon. 1721-től a gießeni egyetem professzora és alkancellárja. Több különböző eljárásjogi területhez kapcsolódóan írt több kiadást megélt tankönyveket és kommentárokat. Különösen német nyelvű tankönyvei voltak népszerűek. Rolf Lieberwirth: Die Gründung der Universität Halle aus dem Geist des Naturrechts. In: Berg, Gunnar–Hartwich, Hans-Hermann (hg.): *Martin-Luther-Universität. Von der Gründung bis zur Neugestaltung nach zwei Diktaturen*. Leske + Budrich, Opladen, 1994, 19–20. Kleinheyer–Schröder: i. m., 536.

91 „*Viro Perillustri atqve excellentissimo Dn. Samveli de Coloseri, Sacrae Caesareae Regiaeqve Majestatis Aurifodinarum per Tranylvaniam Svpremo Inspectori, Domino ac Patri per aetatem omni filiali reverentia proseqvendo*…" Coloseri (1712): i. m.

nyújtja át első akadémiai zsengéjét („*primum foetum studiorum Academicorum*"). A barokkos dagály mögött valódi elkötelezettség mutatkozik meg.

Maga a dolgozat egy speciális eljárásjogi kérdést boncolgat: milyen esetekben lehet a felperes perbeli költségeit az alperesre terhelni? Főszabályként természetesen minden fél viseli a saját költségeit, de adódhatnak esetek, mikor a „*sumtus transmissionis, vel denuncians expensas ad inquisitionem necessarias*" megfizetésére, illetve megelőlegezésére lehet kötelezni az alperest a felperes számára. Ennek lehetséges eseteit vizsgálja a dolgozat, elsősorban német helyi bíróságok döntvényei, helyi jogszabályok, jogi kari szakértői vélemények és irodalmi álláspontok alapján. A felperes szegénysége lehet az egyik ok, amit a dolgozat szerzője egy ulpianusi szöveghelyből (D. 5.2.27.3) kiindulva vizsgál meg alaposan, a felmerülhető eljárásjogi kérdéseket és mozzanatokat (szegénység megítélése, szegénységi eskü stb.) figyelembe véve. Egyebek mellett a szász, a magdeburgi és a jénai eljárásjogi rendtartásokat hozza fel példának, de többször szakszerűen idézi a *ius commune* és az *usus modernus* szerzőinek véleményét is. A szerző gazdag kazuisztikával járja körül az összes lehetséges esetét a költségek alperes általi megtérítési kötelezettségének, behatóan elemzi annak feltételeit és a kizáró okokat, s kitér a figyelembe jövő költségelemek közötti különbségekre.

A korabeli *dissertatió*k kapcsán mindig felmerül a kérdés, vajon ki lehetett a nyomtatásban megjelenő szöveg valódi szerzője. A dolgozati téma kidolgozottságának mélysége jelen esetben nem igazán ad támpontot, mivel elképzelhető, hogy egy-két éves joghallgatás után egy *peregrinus* képes lehetett egy ilyen munka megfogalmazására. Az idézett munkák valószínűleg egy diák számára is rendelkezésre állhattak. Megerősítheti a vélelmet, hogy az ifjú Köleséri kivette részét a munka megszövegezéséből, az a megfogalmazás, amely szerint egy jogesetről a *praeses*, Ludivici professzor informálta a szerzőt.[92] A Kölesérit apjának tekintő ifjú további sorsáról semmilyen információ nem áll rendelkezésre.[93]

Talán Köleséri életének fentiekben bemutatott mozzanatai is jól illusztrálják, hogy egy nem jogvégzett értelmiségi életét is mennyire áthathatta korának jogi kultúrája, tekintélyes jogász kortársainak gondolatai és törekvései, a korszellem, ami a korai német felvilágosodáshoz társuló jogi gondolkodásban is visszatükröződött.

92 Coloseri (1712): i. m., 35.: „*Subjiciam hic casum a Dn. Praeside mihi communicatum, qui forte materiam hancce non parum illustrabit.*"

93 Az irodalomban korai halálát vélelmezik. Jakó–Font–Magyar (szerk.): i. m., 212.; Font (2001): i. m., 147.

Takács Péter[*]

Egy közjogi hungarikum: a „Szent Korona szuverenitása”

Szabadfalvi Józsefnek, a magyar jogbölcselet és államelmélet története állhatatos kutatójának, 65. születésnapjára

„A magyarok nemcsak különös nyelvet beszélnek, hanem koronájukról is valami rendkívüli dolgot hisznek. Azt ugyanis szerintük az angyal hozta Szt. István királynak, miért is meg vannak győződve arról, hogy ettől függ az ország sorsa […]”
Edward Brown,
angol utazó, 1673**

E tanulmány a magyar királyi koronához társított eszmék és a modern állam jellemzőjének tartott szuverenitás összekapcsolódásának egy tartalmilag is, terminológiai szempontból is jellegzetes elemére fókuszál: a „Szent Korona szuverenitása”-fogalom történeti, elmélettörténeti és államelméleti vonatkozásait vizsgálja. A terminus vitathatatlanul hungarikumnak számít, mint a tokaji aszú**,** a halasi csipke**,** a Pető-módszer és a védőnői szolgálat, ám ez utóbbiakkal ellentétben sokak szemében egy évezredes hagyomány része. A koronával kapcsolatos eszmék, elméletek és tanok[1] ugyanis hosszú évszázadok alatt alakultak ki, és változtak olyanná, amilyenként ma ismerjük azokat. A jelzett terminus azonban – akármit is gondoljunk az ahhoz közvetlenül is kapcsolódó elméletről (amit többen, miként arra alább utalok, Szent Korona-tanként vagy annak részeként azonosítanak) – a 19. század végén, illetve a 20. század elején jelent meg.

* Takács Péter, egyetemi tanár, SzE DFÁJK. E-mail: takacs.peter@outlook.hu

** Brown, Edward: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli.* Printed by T. R. for Benjamin Tooke, London, 1673, 6. Idézve az 1891-es magyar kiadásban megjelent szöveggel. Szamota István (szerk): *Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten 1054–1717.* Franklin, Budapest, 1891, 309.

1 E kifejezések használatával kapcsolatban lásd az 5. szakasz megjegyzéseit. Az alapjelentést illetően kiindulópontként vö. Teszelszky, Kees: [S]zentkorona-eszme és [S]zentkorona-tan (szócikkek). In: Kőszeghy Péter (főszerk.)–Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. K*özépkor és kora újkor. XI. Balassi, Budapest, 2011, 113–117.

Első karakteres megfogalmazásai a következők. „*A magyar közjogi felfogás szerint a szuverenitás alanya a szent korona*" – fogalmazott Concha Győző 1891-ben.[2] „*A szent korona mysteriummal bír, a főhatalom benn[e]rejlőnek tekintetik*" – jelentette ki Timon Ákos 1907-ben[3] és több más alkalommal is. „[A] *szent korona az igazi souverain*" – ismételte számos kiadást megért tankönyvében Kmety Károly 1911-ben.[4] Ezen időszaknál korábban – bármit is gondoljunk a Szent Korona-tanként ismert elmélet kialakulásáról és változásairól – nem volt szokás a „Szent Korona szuverenitására" utalni; az adott korszakból (1891–1911) és a későbbről származó példák viszont hosszabban is sorolhatók volnának.

Sőt, a fogalomhasználat zenitje – paradox módon (hiszen ennek feltételei akkor már nem álltak fenn) – a két világháború közötti korszakra tehető. Ez a közjogi szakirodalomra is igaz, leglátványosabban azonban a bírósági ítéletek preambulumának 1930-ban előírt formulája[5] révén látható: az állami bíróságok ettől kezdve mintegy másfél évtizeden át a „*Szent Korona nevében*" hirdettek ítéletet. 2011-ben, a „historizáló alkotmányozás" jegyében és részeként felvetődött e régi megoldás visszaállításának lehetősége,[6] erre azonban nem került sort. Ám ami késik, az nem mindig múlik! – gondolhatják a történeti alkotmány hívei, mert szemükben a múló idő „mennyiségének" bizonyos összefüggésekben (és megint csak paradox módon) nincs jogi jelentősége. A 2011. évi CLXI. törvény ugyanis – feltehetőleg a magyar állam átnevezésére tekintettel és az antirepublikánus közgondolkodás megalapozásának részeként – lényegében megszüntette a bírósági ítéletek preambulumának a „magyar köztársaságra" utaló nyelvi performatívumát, és nem írt elő újat, amit az Országgyűlés elnöke 2019-ben „jogalkotói mulasztásnak" minősített. Elvi jelleggel, és kontrafaktuális módon kijelentette azt is, hogy „az eljáró bíróságok csakis a magyar állam vagy az Alaptörvény szerint Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét megtestesítő Szent Korona nevében hozhatják meg ítéleteiket".[7]

2 Concha Győző: Közjog és magyar közjog. *Magyar Igazságügy*, 1891/2, 58.

3 Timon Ákos: *A szent korona és a koronázás közjogi jelentősége.* Rákosi J., Budapest, 1907, 5.

4 Kmety Károly: *A magyar közjog tankönyve.* Grill, Budapest, 19115, XVIII.

5 A „törvénykezés egyszerűsítéséről" szóló 1930. évi XXXIV. törvénycikk 1. §-a szerint „A bírói hatalmat az állami bíróságok a Magyar Szent Korona nevében gyakorolják. Ennek megfelelően módosulnak az eljárási szabályoknak azok a rendelkezései, amelyek meghatározzák, hogy a bíróságok kinek a nevében hozzák ítéleteiket és más határozataikat." Az egyes bíróságok ügyrendjei ezután kimondták (példaként lásd a Hatásköri Bíróságnak az 1931. évi 2.700. M. E. sz. rendelettel jóváhagyott ügyrendjét), hogy az ügydöntő határozatnak tartalmaznia kell – egyebek mellett – „annak a kijelentését, hogy a határozat a Magyar Szent Korona nevében hozatott". Ez 1946 elejéig tartott. A bíróságok 1946-tól a „*Magyar Köztársaság nevében*", 1949 után a „*Magyar Népköztársaság nevében*", 1989 után pedig egy másik „*Magyar Köztársaság nevében*" hoztak ítéletet.

6 Vö. Kapa Mátyás: Bírósági ítéletek a Szent Korona nevében? In: Téglási András (szerk.): *Történelmi tradíciók és az új Alkotmány. Tanulmánykötet*. Országgyűlés Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottsága, Budapest, 2011, 64. A „historizáló alkotmányozás" Szente Zoltán kifejezése; lásd egy alább hivatkozott írását.

7 Lásd a magyar bírói függetlenséget garantáló 1869. évi IV. tc. 150. évfordulójára az Országgyűlés Felsőházi üléstermében rendezett 2019-es konferencia hanganyagát a Kúria honlapján (https://kuria-birosag.hu); 2019. április 24.: *Az Országgyűlés elnökének megnyitója* 8:00–8:50.

A vizsgálni kívánt fogalom 1946 után, és főleg 1948 és 1990 között alig bukkant fel a hazai diskurzusokban; s ha a Szent Koronáról olykor ezekben a korszakokban is születtek elemzések, különösen a koronánk az Egyesült Államok általi 1978-as visszaszolgáltatása után, annak szuverenitásáról senki sem beszélt.[8] 1990 után azonban a kifejezés – olykor határozott, máskor bátortalan kontextusokban – újra feltűnt a hazai szakirodalomban, bár csak sporadikusan használták.[9] Ez érthető is, hiszen a 20. századi magyar történelem folyamán – amint arra mindjárt utalok – szétporladtak alkalmazásának minimális valóságfeltételei. A bátortalanságot kivéve ugyanez a helyzet a publicisztikába sorolható írások esetén is, ahol alkalmasint[10] ugyancsak találkozhatunk vele.

1. Előzetes megjegyzések

A „Szent Korona szuverenitása” a magyar királyi koronához társított elgondolások egyike. Ezek fejlődésének főbb állomásait illetően a szakirodalomban van ugyan egyfajta közmegegyezés, több kérdésben azonban komoly nézetkülönbségekkel szembesülünk, melyek az előbbiekkel kapcsolatos konszenzust látszólagossá teszik. Ez megnehezíti a szóban forgó fogalom és terminus értelmezését. A vitatott kérdések közül itt hármat említek.

Először azt, hogy egy néhány éve részletesen is kifejtett, szakszerűen alátámasztott és gondosan megérvelt történészi álláspont megkérdőjelezte a Szent Korona-tan

8 Érdekes kontraszt viszont, hogy az amerikai Képviselőház egyik albizottságának a korona visszaszolgáltatásával kapcsolatban tartott meghallgatásán, ahol magyar emigráns szervezetek képviselői nyilatkozhattak Jimmy Carter elnök döntéséről, 27 alkalommal került szóba a szuverenitás – többnyire azonban abban az értelemben, hogy a kádári Magyarországon ez hiányzott vagy korlátozott volt, s ezért a koronát nem kellene visszaadni. Vö. *The Holy Crown of St. Stephen and United States-Hungarian relations – Hearing before the Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on International Relations, House of Representatives. 1977*. U.S. Government Printing Office, Washington, 1978. passim.

9 Lásd például Tóth Zoltán József: A Szent Korona és a Szentkorona-tan. In: Tóth Zoltán József (szerk.): *A magyar Szent Korona és a Szentkorona-tan az ezredfordulón.* Szent István Társulat, Budapest, 1999, 275–277.; Zétényi Zsolt: Bevezető gondolatok. In: Zétényi Zsolt (szerk.): *A történeti alkotmány – Magyarország ősi alkotmánya*. Magyarországért Kulturális Egyesület, Budapest, 2010, 163. és uő: A magyar örökkévalósági klauzula: az állami és nemzeti függetlenség. *Hitel,* 2023/3, 61–88., 74–76.; Bódi Stefánia: Gondolatok a Szent Korona-tan mint közjogi szuverenitásfogalom személyfelettiségéről. *Jogelméleti Szemle*, 2023/1, 3 és 7–8. A dualizmus korabeli terminológia feleleventéseként lásd még (a területi főhatalom változására utalva) Szabó Szilárd: Bosznia-Hercegovina 1908-as annexiójának közjogi vonatkozásai. *Történeti Tanulmányok*, 2003, 187.

10 Lásd például Jókuthy Zoltán: „A Szent Korona közjogi fogalom” [Interjú G. Nagyné Maczó Ágnessel]. *Magyar Demokrata*, 1999. augusztus 19., 8–9.; Fáy Árpád: Vitaindító. Fáy Árpád (szerk.): In: *Konferencia az alkotmányról az Európai Unió kapujában.* Püski, Budapest, 2002, 52–53.; „Élő alkotmány” [Interjú dr. Tóth Zoltán Józseffel]. *Magyar Demokrata,* 2009. október 7., 34–36.; Lencsés Károly: „A nemzeti biológiai megmaradás feltételei – avagy a tökéletesség titka. A HM helyettes államtitkára szerint a Szent Korona szuverenitása a megoldás.” *Népszabadság,* 2010. június 15., 4.

kialakulásával kapcsolatos uralkodó felfogást. Péter László szerint e tan (melyhez a kérdéses fogalom tartozik) – miközben a Szent István koronájával kapcsolatos nemzeti hagyomány több száz éves – nem középkori mű, és nem is Werbőczy István alkotása, ahogy azt sokan gondolták és gondolják, továbbá nem Hajnik Imre elméletéhez köthető, ahogyan Eckhart Ferenc sugallta, hanem a 19. század végén született, mint a budapesti jogi kar professzorainak innovációja.[11] E tan – amint azt eddig is tudtuk – nem teljesen felelt meg a történeti tényeknek, bár más, akár pozitívnak is mondható funkciókkal ettől még rendelkezhetett. Kidolgozása ugyanakkor nem pusztán a több évszázados koronahagyomány egyes elemeinek egyszerű átrendezése volt, hanem – mint Péter sugallta – bizonyos feltételek mellett egy új hagyomány megteremtéseként is értékelhető. Ha ez az álláspont az esetleges kritikákkal szemben is tartani tudja magát, és a tudományos diszkussziók során elfogadottá válik, az döntő módon és mértékben fogja átalakítani a nemzeti hagyomány más elemeiről kialakult elképzelések megítélését is.

Másodszor, s részben a fentiektől függetlenül, részben azzal összefüggésben, viták tárgya a Szent Korona-eszme és a Szent Korona-tan „mai érvénye": aktualitása és aktualizálhatósága, s bármely jelenkori közjogi probléma szempontjából vett alkalmazhatósága. Az egyik álláspont képviselője, Kocsis István az 1990-es években így fogalmazott:

> *„A Szent Korona továbbra is a magyar államhatalom alanya, s a Szentkorona-tan sem csak emléke egy dicsőbb magyar múltnak, hanem érvényben lévő, kötelező erejű közjogi tan."*[12]

Másfelől viszont, még azok között is, akik nem tekintik alkotmányjogi mítosznak e tant, akadtak olyanok, akik szerint nemcsak lehetséges, de szükséges is felülvizsgálni az érvényességét. Zlinszky János véleménye például 2006-ban így hangzott:

> *„Ha pedig a ma élő nemzetnek nincs arra irányuló közakarata, hogy valaha szentnek tartott formákhoz visszatérjen, és amúgy is nehezen összehozható közakaratát terméketlen közjogi vitákban őrölje fel ismét, akkor volt nemzedékek döntése erre nem kötelezheti* […] *Őseinknek tisztelettel tartozunk, de nem állunk hatalmuk alatt* […]"[13]

---

11 Péter László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. *The Slavonic and East European Review.* 2003/3, 421–510., különösen 478–490. (Reprint In: Péter László–Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective.* Brill, Leiden, 2012, 15–112.) Magyarul Péter László: *Magyarország látható és láthatatlan Szent Koronája.* (Ford.: Takács Péter.) Budapest, kézirat [gépirat], 2026.

12 Kocsis István: *A Szent Korona tana. Múltja, jelene, jövője.* Püski, Budapest, 1996[2], 5. (kiemelés csak itt). Lásd még az első kiadást is, ettől némileg eltérő szövegezéssel: Püski, Budapest, 1995, 11.

13 Zlinszky János: A Szent Korona tan – „mai érvényében". *Magyar Szemle. Új folyam*, 2006/1, 177–182. (kiemelés csak itt). (Reprint: Zlinszky János: *A XII. táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott tanulmányok.* Szent István Társulat, Budapest, 2013, 182.) Ez az álláspont érintheti a jogfolytonossági

S miben állna a Szent Korona sokszor deklarált „közjogi szerepe”,[14] már ha még ma is lenne ilyen neki?

Az – példának okáért –, hogy az alkotmány szerint „a Magyar Köztársaság címerében a Szent Korona szerepel[t]”,[15] vagy az Alaptörvény szerint Magyarország címerének „pajzs[á]n a magyar Szent Korona nyugszik”, legfeljebb „közjogi vonatkozás”, de nem normatív szerep. Miként annak kinyilatkoztatása sem az, hogy e korona (a koronatörvény szerint) „a magyar állam folytonosságát és függetlenségét megtestesítő ereklyeként él a nemzet tudatában és a magyar közjogi hagyományban”, vagy (az Alaptörvény szerint) „megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét”.[16] A deklarációk ugyanis még akkor sem bírnak normatív[17] közjogi funkcióval, ha azokat egy alkotmány, alaptörvény vagy más fontos jogszabály szövegében helyezik el.

Az érvényességprobléma természetesen nem ma, és nem 1990-ben, de még csak nem is 1946-ban vagy 1949-ben vetődött fel, hanem – álláspontom szerint – 1918/1920-ban, amikor – a magyar állam katonai veresége, teljes összeomlása és két forradalom után, az első világháborúban győztes hatalmak által kialakított nemzetközi rendben – egy „kis-Magyarország”: a „trianoni Magyarország” lépett a csaknem ezerévesnek és nemzetileg magyarnak gondolt „történelmi” vagy „nagy-Magyarország” örökébe. Az ezzel járó nehézségek (így a Szent Korona-fogalomnak az államterületre való alkalmazhatatlansága, majd egy magyar királynak az 1921-es trónfosztás utáni „hiánya” stb.) a második világháború befejezése után, különösen pedig – a köztársaság kikiáltásával,

kérdéseket, s azt is jelenti: a közjogi hagyományok rendje megújítható, s egy „rendszerváltozás” idején új alkotmányos rendszer is létrehozható.

14 A régi szakirodalom szerint – lásd például Timon (1907): i. m.; Timon Ákos: *A szent korona elmélete és a koronázás*. Hornyánszky, Budapest, 1916. Stephaneum, Budapest, 19202 (Reprint: História Antik, Budapest, 2013; Újraszerkesztett kiadás: Hermit, Miskolc, 2017; Nemzeti Örökség Kiadó, Budapest, 2017.); Mihályfi Ákos: A magyar királykoronázás jelentősége. Ünnepi beszéd a budapesti kir. magy. tud-egyetem díszközgyűlésén 1917. január 22-én. Egyetemi, Budapest, 1917, 21.; Bartoniek Emma: *A magyar királykoronázások története.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939, 33–57. A „közjogi szerep” elsősorban a koronázás és az ahhoz kapcsolódó jogi aktusok, így a koronázási hitlevél kiadása és az eskü letétele alkotmányjogi következményeinek beállásában (például a törvényszentesítési jog megszerzése stb.) állt. Egy olyan jogi kultúrában – teszem hozzá –, amely nem ismerte sem a „*rex non moritur*” (a király soha nem hal meg) vagy a „*le roi est mort, vive le roi*” (meghalt a király, éljen a király!) elvét, sem a király két teste *(„the king's two bodies”)* gondolatát.

15 Lásd ehhez Koltay András: Jelkép vagy hatalom? Beszélgetés Kukorelli István alkotmánybíróval a Szent Korona-törvényről. Ítélet, 2001. május 3. 8., valamint ehhez Koltay András: Nemzeti jelképek. In: *Kukorelli-kommentár.* Gondolat, Budapest, 2022, 285–290. Lásd még a 26/2000. (VII. 6.) AB határozatot.

16 Lásd 2000. évi I. törvény, preambulum, és Alaptörvény, Nemzeti hitvallás (kiemelés csak itt).

17 A mai magyar jogban a Szent Koronához kapcsolódó egyetlen általános érvényű normatív következmény (hiszen a 2011. évi CCII. törvény 5. § (3) bekezdésében foglaltakat, valamint a 2. melléklet leírásait nem tekinthetjük ilyennek) büntetőjogi jellegű: a 2012. évi C. törvény (Btk) 334. §-a szerint (hatályos: 2013. július 1-jétől) Magyarországon nagy nyilvánosság előtt büntetés terhe mellett tilos a Szent Koronát sértő vagy lealacsonyító kifejezést használni, vagy azt más módon meggyalázni. A magyar büntetőjog ilyen értelmű alakítására vonatkozó indítványt a Jobbik nevű, egykor szélsőjobboldalinak, majd „nemzeti radikálisnak” mondott párt öt képviselője – Gaudi-Nagy Tamás, Gyüre Csaba, Hegedűs Tamás, Pörzse Sándor, Staudt Gábor – nyújtotta be „képviselői önálló indítványként” 2010. szeptember 13-án (T/1169. sz.).

a párizsi békeszerződéssel, a kommunista hatalomátvétellel – azt követően jelentősen megsokszorozódtak. 1949-ben hatalmi-emlékezetpolitikai döntéssel évtizedekre kivonták a közgondolkodásból a koronaeszméket és a Szent Korona-tant. Amikor aztán 40 évvel később, vagyis mintegy három és fél évtizeddel ezelőtt – lényegében ugyancsak politikai döntés révén – levették őket az eszmetörténet lélegeztetőgépéről, sokan abban reménykedtek, hogy majd új erőre kapnak. Mindmáig azonban nem kaptak, amin azt értem, hogy az ezen munkálkodók igyekezete ellenére – szemben a korona mint *regália* elemzéseivel, ahol az elmúlt évtizedekben is jelentős tudományos eredmények születtek[18] – tartalmi értelemben ezeket senkinek sem sikerült megújítania.

Egy *harmadik* nézetkülönbség a Szent Korona-eszme és -tan szélesebb kontextusát jelentő történelmi alkotmány mai tartalma, állandó és változó komponenseinek mibenléte terén vetődik fel,[19] ideértve az államforma-probléma egyik fő kérdését is: vajon a tanból és a Szent Korona-eszméből monarchikus államforma következik-e, vagy „csak" – amit manapság látunk – egyfajta antirepublikanizmus?[20] Ez utóbbi úgy is megfogalmazható, hogy vajon a „köztársasági eszme" tekinthető-e a Szent Korona-tan diametrális ellentétének, vagy valami más. Egy másik gondolati síkon a kérdés az, hogy ezen eszméknek és tanoknak van-e valamilyen spontán vagy tudatosan felvállalt ideológiai szerepük, s ha igen, e hagyomány milyen társadalmi és állami rendet legitimál.[21]

18 Lásd különösen a Pálffy Géza által vezetett Szent Korona Kutatócsoport tagjainak – így Tóth Csabának és Tóth Gergelynek, Kerny Teréziának és másoknak – az írásait. Lásd még Tóth Endre et al.: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2018, bővített és átdolgozott kiadás: 2022.

19 Lásd ezzel kapcsolatban például Szabó István és Szente Zoltán alkalmi pengeváltásait. Szente Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle,* 2011/3, 1–13.; Szente Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle,* 2019/1, 1–8.; Szabó István: A történeti alkotmány jelentősége, a Szent Korona-tan az Alaptörvényben. In: Varga Réka–Mázi András (szerk.): *10 éves az Alaptörvény.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2022, 145–151.

20 Vö. például Egresi Katalin: A Szent-Korona tan és a köztársasági eszme a magyar politikai gondolkodásban. Egy 1999-es törvényjavaslat jelentősége. *Leviatán* [Győr], 2005/3, 23–46.; Szabó István: A Szent Korona és az államforma. In: Peres Zsuzsanna–Bathó Gábor (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2021, 981–990.; Schweitzer Gábor: Összeegyeztethető-e a köztársasági államforma a történeti alkotmánnyal? Csekey István előadása a Magyar Köztársaság alkotmányáról. Δίκη [*Díké*]. *A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport folyóirata,* 2022/2, 31–39. A mai magyar köztársaságon belüli antirepublikanizmusról lásd Takács Péter: *Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés.* Gondolat, Budapest, 2023, 15. és 496–501.

21 Lásd például Szigeti Péter: Legitimációs viták Magyarországon a köztársasági eszme és a Szent Korona-tan alkotmányosságáról (1990–1999). In: *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből*. Széchenyi István Egyetem–MTA Politikai Tudományok Intézete, 2006, 152–167.

2. A korona és a szuverenitás összekapcsolódásának történeti kontextusa – három elgondolás

A koronaeszme és a szuverenitásgondolat összekapcsolódása az eszmetörténet szokásos léptékéhez mérten alighanem csak egy pillanat. Hiszen a Szent Koronával kapcsolatos elgondolások több mint fél évezredes, egyes vélemények szerint ezeréves története során e „korona szuverenitásáról” – nem számolva itt az 1990 utáni, többnyire „rehabilitációs” célú hivatkozásokat – explicit módon csupán négy-öt évtizeden át, 1891 és 1945 között beszéltek. S ha esetleg – nem követelve meg a sajátos terminológiát és a kifejtett elméletet – a szuverenitásnak egy másik jelentését vennénk alapul, ez az időtartam még akkor is legfeljebb egy bő évszázadra, az 1830 és 1945 közötti időszakra tehető. Most ezeket az alternatívákat tekintem át, felvetve egy harmadik lehetőséget is.

(1) A mai magyar jogtudomány sok képviselője úgy véli, olykor egyes történészek által is megerősítve, hogy a Szent Koronával kapcsolatos eszmék kifejtése és a szuverenitás gondolata már a (rendszerint Werbőczyhez datált) kezdetektől kéz a kézben járt. Ennek feltételezéséhez csak arra van szükségük, hogy olyannyira kibővítsék – s ezzel leegyszerűsítsék – a szuverenitásfogalmat, hogy az már Werbőczy idejében, sőt Werbőczynél is megtalálható legyen. Kukorelli István például azt állapította meg, hogy

> *„Werbőczy Szent Korona tanában a Korona önálló közjogi fogalom, amely a nemzeti szuverenitás teljességének a kifejezője”*.[22]

Más, hasonló megfogalmazások szerint e tan nem a nemzeti szuverenitás „*teljességének kifejezője*”, hanem „*a nemzeti szuverenitás érzete kialakulásának előmozdítója*”,[23] az általában vett szuverenitás „*biztosítéka*”,[24] megalapozója, védelmezője, „*az önálló magyar államiság megőrző ereje*”,[25] vagy a magyar állam önálló léte fennállásának „*bizonyítási eszköze*”.[26] Egy megújultnak tűnő, de valójában a szuverenitáselméleteket leképező

22 Kukorelli István: Magyarországot saját alkotmánya nélkül kormányozni nem lehet. In: Máthé Gábor (szerk.): *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán.* NKE, Budapest, 2014, 406–407. Ugyanígy Kukorelli István: Werbőczy „közjoga”. *Jogtörténeti Szemle*, 2014/4–2015/1, 63. E nézetet lásd még a magyar állam „karakterét” megállapítani kívánó kötetben is. Lásd Pongrácz Alex: A magyar szuverenitásfelfogás története. In: Orbán Balázs–Szalai Zoltán (szerk.): *Ezer éve Európa közepén. A magyar állam karaktere.* Mathias Corvinus Collegium Tihanyi Alapítvány, Budapest, 2019, 200.

23 Fodor Pál: Werbőczy, az államépítő és politikus. In: Máthé (szerk.) (2014): i. m., 194.

24 Vö. Horváth Attila: A történeti alkotmány, a Szent Korona-tan mint a szuverenitás biztosítéka. In: Karácsony András (szerk.): *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek.* Gondolat, Budapest, 2020, 114–137.

25 „A mohácsi vész (1526) után, amikor az Magyarország három részre szakadt és a Török Birodalom a középső részét elfoglalta, a Szent Korona az ország és a nemzet egységének a jelképévé vált. A Szent Korona-tan megőrző erejévé vált a magyar államiságnak, az ország újra egyesítésére irányuló törekvéseknek még akár a Habsburg-házi királyokkal szemben is.” Horváth: i. m., 122.

26 Barna Attila: A Felség és a Szuverén. A reformkori rendszeres büntetőjogi munkálatok és a szuverenitás elméletei. In: Heil Kristóf Mihály (szerk.): *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok.* Gondolat, Budapest, 2023, 110.: „a Szent Korona-tan segítséget nyújtott a szuverenitás fennállásának, az önálló államiság bizonyításához […]”

fogalmi rendben ugyanide jutnak azok is, akik szerint „Werbőczy Szent Korona-tana" a nemzeti „*alkotmányos identitás*" „*előzménye*",[27] esetleg a „*közjogi autonómia előképe*".[28]

Talán indokolni sem kell, annyira egyértelmű, hogy ezek a megállapítások nem elmélettörténeti tényeket vagy összefüggéseket állapítanak meg, hanem a 2010 utáni egy-másfél évtizedben Magyarországon kialakult politikai-legitimációs szükségleteket elégítenek ki.

Általában is, de a hivatkozott gondolatok történeti kontextusából konkrétan is tudható, hogy – még ha a „Szent Korona szuverenitását" Werbőczyhez is kötnénk (amit nem teszünk) – Werbőczynek a koronaelméletek más területén akár jelentősnek vagy döntőnek is mondható jogkönyve a 16. század elején legfeljebb a köznemesi érdekeket szolgálta (amint megalkotója is tette, amíg nem állt a török uralom szolgálatába), némileg később pedig a nagyhatalmak által megtépázott ország egysége helyreállításának referenciája volt.

Ám ha ezt jelentené a „szuverenitás", akkor az bizony nem sokat jelent! S nem is jelenthet, hiszen az 1504 és 1514 között íródott, majd 1517-ben megjelent műben kifejtett gondolatokat nem helyes olyan fogalom alapján értelmezni, amelyet, és amelynek első elméletét, egy francia gondolkodó, Jean Bodin – aki ekkortájt Vermandois megye követeként a blois-i rendi gyűlésen politizált, majd kegyvesztettsége előtt III. (Valois) Károly királlyal vacsorázgatott, mint a király öccsének, Alençon hercegének szolgálatában álló jogász – mintegy hat évtizeddel később, 1576-ban vetett papírra, fejtett ki és terjesztett el. S tette ezt a „fejedelmi szuverenitás" formájában, melyet aztán körülbelül kétszáz évvel később, vagyis csak a 18. században követett, más franciák által kifejtve, a „nép-", majd némileg még később a (fent hivatkozott) „nemzet-", illetőleg „nemzeti szuverenitás" eszméje, és ezután az angol „parlamenti", valamint a német „államszuverenitás" tana!

Werbőczynél tehát nemcsak azért nem beszélhetünk a Szent Korona és a szuverenitás (alkotmányos identitás, közjogi autonómia) bármilyen értelmű kapcsolatáról, mert az ő korában nem létezett „nemzet", hanem azért sem, mert ismeretlen volt számára a „szuverenitás" eszméje és fogalma.

(2) A Szent Korona-eszme és a szuverenitásgondolat összekapcsolódásának létezik egy másik, a fentiektől különböző forrásvidéke is. Ez Concha Győzőnek egy nem túl hangsúlyos, de inspiratív megjegyzése szerint nem Werbőczynél, hanem a magyar reformkorban keresendő. Ha komolyan vesszük e megjegyzést,[29] e kapcsolat Kölcsey

27 Paczolay Péter: A király igazsága – A hatalom gyakorlása és korlátai Werbőczy művében. In: Máthé (szerk.) (2014): i. m., 387.

28 Varga Zs. András: A közjogi autonómia előképe a Tripartitumban. In: Csehi Zoltán–Szabó István–Schanda Balázs–Varga Zs. András (szerk.): *A Hármaskönyv 500. évfordulóján.* Pázmány Press, Budapest, 2015, 25–39.

29 Lásd Concha Győző: *Politika*. 1. kötet: *Alkotmánytan*. Eggenberger, Budapest, 1895, 229. A második kiadásban: Grill, Budapest, 19072, 239.

Ferenc 1830-as években mondott beszédeiben jelent meg (magára a szuverenitásfogalomra való utalás nélkül persze, ami egy költőtől és szónoktól nem is volt elvárható). 1830-ban Kölcsey Nagykárolyban így fogalmazott:

> *„Mert, jegy a mi koronánk, jegye a független akaratnak, melynek önkényű mozdulatából egy szabad bajnoknép fejedelmet választott magának, óhajtván a féketlenséget elfojtani, és emberi s nemzeti jogait egyetlenegy középpontban egyesíteni, nehogy széjjeloszlás miatt meggyengüljenek; zálog a mi koronánk, záloga a legfontosabb kötelességnek, mely fejedelmet nép, és népet fejedelem iránt viszonos tartozások alól [alatt] feloldhatatlanul tart, melyet a fejedelmi szent esküvés s népi hódolás a vallás felsége közelébe emel fel; pecsét a mi koronánk, pecsétje a fejedelem és a nép kölcsönös egyezkedésének* […]”[30] *stb.*

Két évvel később, megyei főjegyzővé, majd országgyűlési követté választásának évében tartott beszédében az „*alkotványi közszabadságra*” tekintettel lényegében ugyanezt – „*a szabad nemzet egy testbe foglalásának*” és Szent István koronájához kapcsolásának a gondolatát – ventilálta ki magából a költő.[31]

Mint látható, Kölcsey szövegeiben a *nemzeti egység* gondolata a kollektív *akaratképződés* hierarchikus mechanizmusán keresztül egyszerre mutatott a *függetlenség* és a *belső rend* megteremtése, illetve fenntartása felé, vagyis ő valóban valamiféle szuverenitásról beszélt, s e négyelemű gondolatsor minden tagját összekapcsolta a koronával. Ezért e beszédekről, még ha a szuverenitás *tanár*ól formailag nem is sokat mondanak, annyi mindenképpen kijelenthető, hogy egy tétova lépést jelenthettek azon az úton, amelyen a „Szent Korona szuverenitása”-gondolat később megfogalmazódott.

(3) A Szent Korona szuverenitásával kapcsolatos gondolat érdemleges kifejtésére csupán az Osztrák–Magyar Monarchia idején, az 1867-ben létrehozott állam válságtüneteinek megjelenésekor, vagyis a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben került sor. Ahhoz, hogy e gondolat megszülethessen, két előfeltételnek kellett teljesülnie: az egyik a szuverenitás („fölségi jog” stb.) fogalmának és változatos elméleti értelmezéseinek széles körű elterjedése, a másik az addigra szinte elfelejtett Szent

30 Kölcsey Ferenc: Követek visszaérkezésekor, koronázás után [politikai beszéd, Nagykároly, 1830]. In: *Kölcsey Ferenc összes művei, 2*. Szépirodalmi, Budapest, 1960, 42. Modernizált átiratban lásd Kardos József: *A szentkorona-tan története 1919–1944.* Akadémiai, Budapest, 1987, 19.; Értelmezve Kardos József: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus.* Gondolat, Budapest, 2012, 14–19.

31 „Őseink az ország egyetemi érdekeit, s a jus[s]okat, miket egyes polgár sem bírni, sem gyakorolni közszerelem nélkül nem képes, a koronában megtestesítették; s e koronát tették fel a választott főre, hogy legyen az alkotványi közszabadság fenntartásának képviselője. Szentnek nevezék a koronát; mert a legszentebbnek gondolatát köték hozzája: gondolatát a szabad nemzet egy testbe foglalásának, gondolatát az egyesült néperőnek, mely ne[m] csak idegen bitorló, de egyes honfiak féketlensége s hatalomvágya ellen is bonthatatlan gátat emel.” Kölcsey Ferenc: Beszéd I. Ferenc király uralkodása negyvenedik évi ünnepén [Nagykároly, 1832. márc. 1.]. In: Kölcsey (1960): i. m., 57.

Korona-eszme *újjáéledése,* vagy egy azzal összefüggő, meghatározott tan invenciózus „feltalálása" volt.

Az előbbi lassan terjedt el a magyar közéleti beszédben, de ez a 19. század folyamán megtörtént. Kazinczy Ferenc például még csak ízlelgette a fogalmat (például amikor leveleiben „souverain Nemzetekről" írt); Eötvös József könyveiben azonban már sok helyen felbukkant; igaz, rendszertelenül és gyakran francia kontextusban. Ezzel szemben a század második felének jogászai rendszeresen tárgyalták, ám – mint például Récsi Emil – gyakran csak az ún. felségjogok fogalmi foglalatának, keretének tartva azt.[32] A szuverenitás első teljes elméletét nálunk Concha Győző fejtette ki a *Politika* első kötetében.[33] Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy e műben Concha nem a Szent Korona-elmélet kontextusában tárgyalta a szuverenitást (s nem használta a „Szent Korona szuverenitása" terminust sem), bár hosszasan elemezte Ausztria és Magyarország államkapcsolatának általános és aktuális kérdéseit,[34] amiből – mint arra mindjárt utalok – a fogalom az ő 1891-es megjegyzései nyomán kibomlott.

Ami a második feltételt, a korona addigi elméletét illeti, annak jelentősége a 16–17. századi, „klasszikusnak" mondott szerzők (Werbőczy, Révay) után – s a 18. századi jogászok[35] és „alkalmi" publicisták[36] munkássága ellenére is – a 19. századra elenyészett. Eckhart Ferenc egyenesen úgy fogalmazott, hogy

> „[…] *közjogi íróink az 1890-es évekig nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a szent koronatannak* […] *[Könyveikben] magával a szent korona tanával, mint alkotmányunk alaptételével, nem találkozunk* […] *a kiegyezés után a koronázás fontosságának és a korona tiszteletének kiemelésén kívül nem is vettek tudomást a szent korona tanáról."*[37]

32 Récsi Emil: *Magyarország közjoga amint 1848-ig s 1848-ban fennállott.* Pfeifer, Buda-Pest, 1861, különösen 168–277.

33 Vö. Concha (1895): i. m. különösen 216–271., 303–340. és 342–347.; Concha (1907): i. m., különösen 254–284. és 319–361.

34 Lásd Concha (1907): i. m., 619–649.

35 Így például Bencsik Mihály, Szerémi László, Rosenmann István, Hajnóczy József, Demjén Antal és Grossing Ferenc Rudolf. Munkáikról lásd Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története. MTA, Budapest,* 1941, 300–304. (Reprint: *Attraktor,* Máriabesnyő-Gödöllő, 2003, 182–184.) és Kocsis (1996): i. m., 239–240.

36 Mint például Decsy Sámuel: *A' magyar Szent koronának és az ah[h]oz tartozó tárgyaknak historiája*. Alberti Ignácz, Béts [Bécs], 1792, 547.; Hasonmás kiadás: Kossuth, Budapest, 2008; valamint *A' magyar Szent Koronáról. Doct. Décsy Sámueltől írtt históriának meg-rostálása Katona István által.* Királyi Akadémia, Buda, 1793.; Hasonmás kiadása: Pytheas, Budapest, 2009.

37 Lásd Eckhart (1941): i. m., 315. Eckhart (2003): i. m., 189–190. Hasonlóan Szente Zoltán: The Doctrine of the Holy Crown in the Hungarian Historical Constitution. *Journal on European History of Law*, 2013/1, 110–112.

A 19. század közjogászai[38] elsősorban koronázási ékszernek, az „ország ékességének” (Récsi Emil)[39] vagy az állam szimbólumának tekintették a koronát. Bár alkalmilag utalt rá, nem játszott különösebb szerepet Deák Ferenc írásaiban sem.[40]

Az általánosan elterjedt felfogás szerint a Szent Korona-eszmét több száz éves szendergés után (Concha szerint) Szabó Béla, (Eckhart szerint pedig) Hajnik Imre ébresztette fel Csipkerózsika-álmából. Ám mindkét megközelítés (ún. „közjogi felfogása” ellenére Hajniké is) kissé „magánjogias” volt: inkább a tulajdon- és birtokviszonyokkal állt kapcsolatban, semmint a szuverenitással mint főhatalommal.

Szabó Béla szerint a magyar „fölségi jog” azért van „a koronában letéve”, „mert azé az egyetemes magyar földtulajdon”, s így „a magyar álladalom mint földtér” a Habsburg királyoknak nem vált „*dinasztikus tulajdonává*”, tehát nem is olvasztható bele az ausztriai birodalomba.[41] Hajnik Imre úgy vélte: „a magyar közélet kizárólag a földbirtokra lett fektetve”, s „a közszereplés mértéke a birtokéval esett egybe”. Igaz ugyan, hogy a középkor előrehaladtával e rendben szerepet kaptak a hűbéries – „vagy amint azt Magyarországban mondották, rendi” – „minősége[k]”, ennek magyar jellegét mindazonáltal „a szent korona fogalmában és tanában kifejezést nyerő közjogi felfogás” adta meg.[42] Már egy ilyen rövid összefoglalásból is látható, hogy Hajnik álláspontja ellentmondásos volt: Magyarországon „a szent korona minden szabad birtokjog forrása”, de itt soha nem volt „klasszikus” értelemben vett hűbériség. A magánjogias szemléletűnek megmaradó nyugati hűbériség és a közjogias felfogásúvá lett magyarság kissé romantikus-historizáló szembeállítása végül is a magyar történelmi jogfejlődés különutas voltának egyik megalapozása lett. E különutasság – a „sajátos magyar út”, később a „sajátos közép-európaiság”

38 Így Bartal György, Cziráki Antal Mózes, Miskolczy Károly, Kiss István, Récsi Emil, Friedrich Schuler von Libloy, Virozsil Antal, Boncz Ferenc, Csillag Gyula, Korbuly Imre, Máriássy Béla és mások. Munkásságukról részletesebben lásd ugyancsak Eckhart (1941): i. m., 304–314. Eckhart (2003): i. m., 184–191. Néhányukról lásd Kocsis (1996): i. m., 250.

39 Récsi: i. m., 195–200. (Úgy tűnik, hogy e mű Löw Tóbiás által „rendezett és bővített” második kiadása – Pfeifer, Pest, 18692 – nem tartalmazza e kifejezést.)

40 Ettől eltérő értékelésként lásd Kocsis (1996): i. m., 10–11. és 244–249.

41 Vö. Szabó Béla: *A Magyar Korona országainak státuszjogi és monarchiai állása 'a pragmatica sanctio szerint.* Schmid és Busch, Pozsony, 1848. (Reprint: Szabó Béla: *Honunk státusjogi állása*. Magyar Közlöny, Budapest, 2008; Az eredeti címmel: Históriaantik, h. n., 2013, 74.).

42 Hajnik Imre: *Magyarország az Árpád királyoktól az ősiségnek megállapításáig és a hűbéri Európa. Állam- és jogtörténelmi kísérlet a magyar álladalmi és társadalmi élet alapzatainak és fejlődési irányainak feltüntetésére*. Heckenast, Pest, 1867.; és Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet.* 1. kötet: *A középkor kezdetétől a francia forradalomig*. Eggenberger, Budapest, 1875, 18802, 18913, 18964, 1899 (1900)5, különösen VII. fej. 1. szakasz. Hajnikról lásd még Vécsey Tamás: Hajnik Imre emlékezete. *Századok*, 1903, 101–150.; Mezey Barna: Hajnik Imre. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok I.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1999, 75–96.; Kocsis (1996): i. m., 250–252. Elméletének korabeli bírálatát lásd Steinacker, Harold: Über Stand und Aufgaben der Ungarischen Verfassungsgeschichte. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 190., 276–347. A szövegszerűen idézett utalások forrása Hajnik (18802): i. m., 234–237.

lehetősége – a Szent Korona-eszmére és tanra vonatkozó másodlagos szakirodalomban a mai napig jelen van.[43]

Többek szerint a modern értelemben vett Szent Korona-tan lényegét mindennek ellenére először Hajnik fogalmazta meg később klasszikussá vált módon: a „király és nemzet a Szent Koronában egyesül a közhatalom egészét adva az országgyűlésen, ahol együtt teszik ki a Szent Korona egész testét *(totum corpus Sacrae Regni Coronae)".* Lehet; de a „közhatalom egésze" még nem „főhatalom" (szuverenitás), s Hajnik – talán fentebb jelzett ellentmondásos álláspontja, talán más miatt – az uralkodó és a nemzet valóságos (már ha volt ilyen a Habsburg-időkben) vagy idealizált egységét nem kapcsolta a szuverenitás gondolatához.

3. Birodalmi gondolat és nemzetállami eszme az Osztrák–Magyar Monarchiában

Az Osztrák–Magyar Monarchia különleges állam volt, melyben a szuverenitás „hollétének" megállapítása önmagában is komoly elméleti feladatot jelentett, s ezt már a kezdetek során megnehezítették e bonyolult állam egyes politikai egységeinek törekvései. Az elméleti feladat mikénti megválaszolása később, a válságjelenségek tüneteinek megjelenésekor még nehezebbé vált, mert minden lehetőség gyakorlati jelentőséget is kapott.

E különös államalakulatban – melynek egyszerre volt császára[44] és királya, s a kettő ugyanaz a személy volt – már létrejöttekor is igen sok ellentmondás rejlett. Nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy esetleg csak az uralkodó személye kapcsolta-e össze a két államot, ahogy eredetileg a magyarok tervezték még 1867 előtt,[45] vagy valami több.

A többségi vélemény szerint persze több volt perszonáluniónál, de hogy micsoda, az további viták és értelmezések tárgya lett. Nem egység- vagy összállam (*Gesamtstaat*),

43 Lásd például Zlinszky János: A Szentkorona-eszme és története. In: Tóth (szerk.) (1999): i. m., 28–29. (Reprint: Zlinszky [2013]: i. m., 233–234.), Máthé Gábor: A Szent Korona-eszme – Parafrázis. In: Mezey Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc emlékkönyv.* Gondolat, Budapest, 2004, 181–295.

44 Az osztrák császári cím kialakulásának történeti kontextusáról lásd Brauneder, Wilhelm: Az osztrák császári cím. In: Mezey Barna (szerk.): *Szimbolikus kommunikáció. A jog színházától a jogi rituáléig.* Budapest, Gondolat, 2011, 7–22. Lásd még Nagy Ernő: *Az ausztriai császári cím fölvételéről.* MTA, Budapest, 1897.

45 Többen azzal érveltek, hogy Magyarország csak úgy tudja megőrizni önállóságát, ha nem létesít Ausztriával ún. államkapcsolatot (államjogi kapcsolatot), s a két önálló államban csak az uralkodó személye lesz közös. Lásd Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz – Észrevételek Lustkandl Vencel munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht", a magyar közjogtörténelmének szempontjából.* Pfeifer Pest (*Budapesti Szemle,* 1865. I.), 1865, 58–60. A „közös ügyekre" és azok minisztériumaira e koncepció hívei később is csak úgy gondoltak, hogy azok az uralkodói jogkörök közös részei, de maga az államhatalom nem egyesült, vagyis Magyarország és Ausztria nem egy közös összállam (*Gesamtstaat*) két részállama.

és nem is szövetségi állam (*Föderalstaat*) volt, hanem – amint Georg Jellinek elemzései akkor sugallták[46] – reálunió vagy valamiféle államszövetség (konföderáció).[47]

Mások szerint az OMM „kettős állam”, konkrétan kettős monarchia *(Doppelmonarchie*)[48] volt: Ausztria–Magyarország Császári és Királyi Monarchia –, amit Ferenc József döntése nyomán 1868-tól Osztrák–Magyar Monarchiának neveztek[49] –, dualista (két központú) államszerkezettel, ún. kettős szuverenitással, mely persze, hogy bonyolítsuk a dolgokat, a nemzetközi jognak egyként lett alanya.

A szerkezeti problémák a működés során további nehézségekhez, sőt válságokhoz vezettek, amelyek aztán az 1890-es évektől a dualizmus kisebb-nagyobb reformjának a lehetőségét vetették fel. A problémák hátterében a nemzetiségi kérdés állt, nevezetesen az, hogy a Lajta két oldalán a nemzeti eszme különböző intenzitással és más-más módon alakította az állami kereteket, valamint az arra vonatkozó terveket. *Transzlajtániában* a nemzetállami fejlődés a közép-európai nagykönyvekben megírt módon haladt előre, s az itteni „országok”, így Magyarország a lehető legteljesebb autonómiát követeltek, bármilyen „birodalom” részei is lettek. *Ciszlajtániában* ezzel szemben gyakran ingadoztak a német centralizmus (Anton von Schmerling) hagyományaihoz való visszatérés, mondhatnánk egyfajta új jozefinizmus, a német nacionalizmus és az „Ausztria mint a népek szövetsége” teória („*Idee Österreich als Völkerbund*”) megvalósítása között. E helyzetet egy magyar történész így összegezte:

> *„Magyarországon egyértelműen amellett foglaltak állást, hogy Ausztria és Magyarország két önálló állam, amelyek a szuverenitásuk egy relatíve kis részének önálló gyakorlásáról lemondtak, és azt közösen gyakorolják.*[50] *Ausztriában a vélemények*

46 Vö. Jellinek, Georg: *Die Lehre von den Staatenverbindungen*. O. Haering, Berlin, 1882. E művében egyébként Jellinek reáluniónak tekintette „Ausztria-Magyarországot”, mely szerinte különbözött mind a szövetségi államtól (*Bundesstaat*), mind az államszövetségtől (*Staatenbund).* Jellinek: i. m., 226. és 234–252.

47 Voltak olyanok, például Polner Ödön, akik az OMM komplex jellege miatt mindkét álláspontot elfogadták. Ők úgy gondolták, hogy az államszövetség – mivel az uralkodó személyének egybeesését a két államnak a trónöröklést egymástól függetlenül, de azonos módon szabályozó törvényei biztosították – a *Pragmatica Sanctió*val (1723) jött létre – mely szerint a Habsburg-királyok Magyarországot és kapcsolt részeit „*felosztathatatlanul és elválaszthatatlanul*” együtt birtokolják más országaikkal –, ami aztán az 1867-es törvényekkel csak kibővült.

48 Lásd például Buchmann, Bertrand M.: *Kaisertum und Doppelmonarchie* (Geschichte Österreichs, 5). Pichler, Wien, 2003. Kulturális és politikatörténeti kontextusát illetően vö. Philippoff, Eva (Hrsg.): *Die Doppelmonarchie Österreich-Ungarn. Ein politisches Lesebuch, 1867–1918*. Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve-d'Ascq, 2002 (szemelvények).

49 Közismert, hogy e nevet személyesen Ferenc József határozta meg 1868. november 14-én. Az uralkodó azonban arról nem rendelkezett, hogy minek kell nevezni ezen állam két felét (ha egyáltalán két „fele” volt). A Lajtán inneni részeket a törvények hivatalosan Szent István, illetőleg a Szent Korona országának (országainak) nevezték; a Lajtán túli részeknek (Ciszlajtánia) azonban nem volt ilyen egyszerű nevük. Ezek – hogy ne kelljen és ne lehessen az Osztrák Császárság kifejezést használni rájuk – „*a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok*” voltak. Ciszlajtánia egy részére aztán 1915 után az Ausztria nevet használták.

50 Itt jegyzem meg, hogy a „Szent Korona szuverenitása gondolat” (vagy Péter László értelmezése szerint a „Szent Korona-tan” maga) azt jelenti, hogy a „*szuverenitásuk egy relatíve kis részének önálló gyakorlásáról*

szélesebb skálája volt megfigyelhető: a legradikálisabb álláspont, a nagyosztrák centralista perspektíva szerint Magyarország egy a többinél szélesebb önkormányzattal bíró tartomány csupán Ausztriában; más vélemények pedig a magyar és a nagyosztrák álláspont között szóródtak."[51]

* * *

Az egységes birodalom eszméje mindazonáltal egy idő után az összosztrák állameszme köré formálódott, s ennek képviselői – a jogtörténész-közigazgatási jogász Fiedrich Tezner, az alkotmányjogász-politikus, majd diplomata Ivan Žolger, a statisztikus Ernst Mischler, a történész Gustav Turba és mások (többük Edmund Bernatzik tanítványa) – az egyes területeket, tartományokat és országokat egyre inkább szerették volna betagolni az összbirodalomba.

Az összosztrák állameszme vonatkozásában, ha nem is a legjelentősebb, de a magyar álláspont szempontjából a legérzékenyebb húrokat Friedrich Tezner és Gustav Turba pendítette meg. A csehországi családi gyökerekkel rendelkező Tezner (1856–1925) – aki 1879-ben Bécsben szerzett jogi diplomát, egy ideig ügyvédként praktizált, később banki, majd állami szolgálatra lépett – 1892-től közigazgatási jogot, 1893-tól alkotmányjogot tanított a Bécsi Egyetemen, és bíróként működött a Legfelsőbb Bíróságon, 1907-től a Közigazgatási Bíróság titkos tanácsosa volt.[52] Társadalmi integrációja, s ennek részeként hivatali előmenetelének előmozdítása érdekében 1882-ben nevet változtatott (Tänzerles/Tezner), 1907-ben vallást váltott. Szellemi kapcsolatban állt Georg Jellinekkel és Hans Kelsennel; alkotmányjogi írásaiban az egységes osztrák állam fennmaradását vizionálta. 1918-ban a köztársasági Közigazgatási Bíróságon maradt tanácsosként; 1920-ban az osztrák szenátus elnöke lett. Bár számos általános jogtörténeti kérdést tárgyalt,[53] elsősorban közigazgatási jogász volt: a közigazgatási hatóságok és

lemondtak, és azt közösen gyakorolják" fordulat valójában egy meg nem történt dologra utal, vagy a magyar fél úgy csinálhat, mintha az nem történt volna meg.

51 Varga Bálint: Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas. Történettudományi Folyóirat*, 2017/4, 5–6. A magyar közjog aspektusából a kérdésről lásd Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában – A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867–1918.* Atlantisz, Budapest, 2011, különösen 175–198., és Máthé Gábor: *Közép-Európa újkori születése – A magyar közjog elemi forrásai. 16–20. század*. Gondolat, Budapest, 2021, különösen 62–81.

52 Rövid életrajza Olechowski, Thomas: Friedrich Tezner. In: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. 14. kötet. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015, 276.

53 Például a rendi alkotmánynak az osztrák „összállamon" belüli szerepével kapcsolatos nézeteit lásd Tezner, Friedrich: Das ständisch-monarchische Staatsrecht und die österreichische Gesammt- oder Länderstaatsidee. *Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart*, 1916, 1–136. Értékeli és bírálja Ereky István: Tezner elmélete a rendi alkotmányokról. *Budapesti Szemle*, 1917/484, 68–96., 1917/485, 251–281.

a közigazgatási bíróságok viszonyáról szóló munkája[54] befolyásolta az 1920-as osztrák alkotmány rendelkezéseit is.[55] Szakmai jelentősége alapján egyesek a „nagy osztrák közjogászok” (Theodor Dantscher, Alfred Offermann, Harold Steinacker)[56] közé sorolják, mások azok epigonjának tekintik, akiknek – amint a fiatal Eckhart kissé pikírt módon megjegyezte – „az növesztette meg érdemtelenül hírnevét és önbizalmát, hogy legnagyobb államférfiaink vitatkoznak velük, olyan emberek, kiknek ők [a] saruit sem méltók megoldani”.[57]

Az Osztrák–Magyar Monarchiát több művében is elemezte,[58] közjogi elgondolásai és politikai szerepe a Monarchián belüli magyar autonómia szempontjából vitathatatlanul problematikusak voltak.[59] Témánk szempontjából legnagyobb hatású műve az osztrák császári címet a magyar alkotmányjog és alkotmányjogi szakirodalom kontextusában tárgyalta.[60] Ebben – miután az 1860-as években indult Lustkandl–Deák-vita apropóján mintegy 200 könyvoldalon áttekintette a magyar közjogi és jogtörténeti szakirodalom azt megelőző két évszázadát – a magyar és (amint fogalmazott) „a magyar önbizalmat a fanatizmusig eltorzító” „elmagyarosodott német” alkotmányjogászokat bírálta, mert elutasították a császári cím kiterjesztését a magyar államra. Holott az osztrák császári titulus – szerinte – „a Magyarország számára alkotmányosan bevezetett

54 Tezner, Friedrich: *Zur Lehre von dem freien Ermessen der Verwaltungsbehörden als Grund der Unzuständigkeit der Verwaltungsgerichte*. Manzsche, Wien, 1888.

55 Közigazgatási jogi elgondolásairól és jelentőségéről lásd Ferrari Zumbini, Angela: The Austrian model of administrative procedure. Origins, characteristics, diffusion and the importance of the personal factor. *Italian Journal of Public Law*, 2022/2, 378–397.

56 Az osztrák–magyar közjogi viszony kérdéséről írott főbb műveik: Dantscher von Kollersberg, Theodor: *Das staatsrechtliche Verhältnis zwischen den Reichsratsländern und Ungarn.* A. Hölder, Wien, 1906; Freiherr von Offermann, Alfred: *Das Verhältnis Ungarns zu „Österreich”.* Braumüller, Wien-Leipzig, 1902.; Steinacker, Harold: Österreich-Ungarn und Osteuropa. In: Steinacker, Harold: *Austro-Hungarica – Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie.* R. Oldenbourg, München, 1963, 128–153. (Eredetileg: *Historische Zeitschrift,* 1923, 377–414.)

57 Eckhart Ferenc: Nyílt levél a szerkesztőhöz. *Századok*, 1915, 570., idézi Törő László Dávid: Eckhart Ferenc és Harold Steinacker – rokonítási kísérletek. *Jogtörténeti Szemle*, 2014/3. 41.

58 Tezner, Friedrich: *Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee. Ihr Inhalt und Ihre Politische Notwendigkeit.* Manzsche, Wien, 1905. Lásd még az „Entwicklung des Parlamentarismus in Österreich-Ungarn” c. szócikket, In: Paul Laband et al. (szerk.): *Handbuch der Politik* (S), 1. Rothschild, Berlin, 1914, 409–415.

59 Az OMM közjogi szerkezetéről vallott nézeteit értékeli Buzás József: Az osztrák-magyar közjogi vita történetének kérdéséhez. Friedrich Tezner a dualisztikus államkapcsolat jogi természetéről. In: Kovács Kálmán (szerk.): *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből – XVIII–XIX. század. Jogtörténeti értekezések, 12*. k. n., Budapest, 1982, 7–19. Működésének politikai értékelését lásd Voegelin, Eric: *The Authoritarian State. An Essay on the Problem of the Austrian State* (ford.: Weiss, Gilbert). University of Missouri Press, Columbia-London, 1999, 198–206. (Eredetileg németül Voegelin, Eric: *Der Autoritäre Staat – Ein Versuch über das Österreichische Staatsproblem.* Springer, Wien, 1936.), és Wheatley, Natasha: *The Life and Death of States – Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty* Princeton University Press, Princeton, 2023. passim.

60 Tezner, Friedrich: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik*. Alfred Hölder, Wien, 1899, 234. Hasonló tárgyban lásd még Tezner, Friedrich: *Der Kaiser – Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen für den praktischen Gebrauch.* Manzsche, Wien, 1909.

Pragmatica Sanctiótól" kezdve „az 1867-es magyar Alaptörvényekig" „a magyar király alkotmányos címe" is.[61] A magyar „király" fogalma szerinte beleolvadt az osztrák „császári" intézménybe. Egy ilyen jogtörténeti megállapítás aktuálpolitikai következményei mindenki számára nyilvánvalók voltak.

E folyamat kezdetének megítéléséhez sokak számára hasznos volt a *Pragmatica Sanctio* új megközelítése, amit a trónöröklési joggal foglalkozó Gustav Turba szolgáltatott.[62] Ő zágrábi születésű, jogtörténeti kérdésekkel is foglalkozó történész volt (1864–1935), aki eleinte egy bécsi gimnáziumban tanított, majd – miután 1898-ban habilitált – 1909-től rendkívüli, 1917-től pedig rendes egyetemi professzor lett a Bécsi Egyetemen, ahol a bölcsészeti és a jogi karon tartott kurzusokat.[63] Ivan Žolger szakértői támogatásával megszerkesztette és magyarázatokkal ellátva kiadta a *Pragmatica Sanctió*t.[64] Álláspontját Csekey István bírálta, részben forráskritikára alapozva egy 1916-os akadémiai előadásában, részben elméleti szempontok alapján a magyar trónöröklési jogot feldolgozó monográfiájában.[65] Többek között kimutatta, hogy az 1723. évi törvénycikkek írott eredetije kapcsán Turba nem ismert – nem ismerhetett – bizonyos történeti forrásokat.

4. A „Szent Korona szuverenitása"-elgondolás születése és kontextusának változása

A vázolt törekvésekre adott válaszként születtek a Magyarország autonómiájára vonatkozó elképzelések, elméletek, fogalmak. A „Szent Korona szuverenitása" ezek közé tartozott. Kialakítói és használói Magyarország önállóságának szószólói voltak, akik e fogalommal nemcsak hazájuk Osztrák–Magyar Monarchián belüli relatív önállóságát védték, hanem annak válsága idején egy korábbinál kiterjedtebb autonómiát

61 Tezner (1909): i. m., 232–234.

62 Lásd Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur Pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI. – 1156 bis 1732.* Carl Fromme, Wien-Leipzig, 1903. (Reprint: Nabu Press, 2014.), és Turba, Gustav: *Die pragmatische Sanction mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone.* Manz, Wien, 1906. Ismerteti és bírálja Ferdinandy Gejza: Österreichisch-Ungarische Revue. 1906 (különlenyomat: Wien, 1906) és *Századok,* 1907, 551–555.

63 Életrajzi vázlata Schmetterer, Christoph: Gustav Turba. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 15. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2018, 8.

64 Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen. Kaiserlich-königlichen Schulbücher-Verlage, Wien, 1913. A *Pragmatica Sanctió*ról lásd Mezey Barna: A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány. *Századok*, 2023/3, 495–513.

65 Az előbbi Csekey István: *A Magyar Pragmatica Sanctio írott eredetijéről – Kiadatlan oklevélmellékletekkel és az 1723. évi törvénycikkek írott eredetije első és utolsó lapjának hasonmásával.* MTA, Budapest, 1916. Az utóbbi Csekey István: *A magyar trónöröklési jog – Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel.* Athenaeum, Budapest, 1917, különösen 150., 263–264. stb.

készítettek elő. Azt nem tudhatták, hogy a „korábbinál kiterjedtebb autonómia” a munkásságukat követő másfél-két évtized múltán formális államszuverenitássá változik, ahol nem lesz király, (egy ideig) kétkamarás országgyűlés, törvényszentesítés, nemességadományozás és így tovább. Az elgondolás hozzájárult a magyar történelmi fejlődés különutasnak gondolt jellege indokolásához is.

A tezneri elmélet és általában a birodalmi elgondolások bírálata természetesen ezen új fogalom nélkül is megtörtént. Például ifj. Andrássy Gyula írásaiban, aki háromkötetes történeti és alkotmánytani művében jól látta, hogy Tezner a Deák által megcáfolt Lustkandl-féle „birodalmi elméletet” folytatta. Andrássy a szuverenitásfogalmat gyakran használva, de azt nem a magyar koronához kötve cáfolta Tezner tételeit.[66] Wlassics Gyulának e mű vonatkozó részeit ismertető és némileg kiegészítő 20 oldalas összegzése[67] ezzel szemben nem sűrűn operált ugyan a szuverenitás kifejezéssel, de megjegyezte: Turba tévedéseinek oka, hogy nem méltányolta „a szent korona tanát”. Így ugyanis nem láthatta, hogy a „magyar alkotmányos rendi állam” alapelve – mint (kissé félreérthetően) fogalmazott – „a rex és a regnum jogi egysége” volt.[68]

* * *

A „Szent Korona szuverenitása” kifejezés, amint arra már többször utaltam, a szűkebb értelemben vett Szent Korona-tanhoz köthető, az viszont hagyományosan vagy (Eckhart Ferenc elemzéseinek betudhatóan) Hajnik Imréhez, vagy (részben önértékelésére visszavezethetően) Timon Ákoshoz kötődik. Péter László újnak mondható, mert (bár egyes elemeiben korábban is jelzett,[69] de) részleteiben csak 2003-ban kifejtett elmélete ezzel szemben kimutatta, hogy a tan, amelynek középpontjában ez a fogalom áll, Concha Győzőnek tulajdonítható. E tant – mint az általunk vizsgált fogalom elméleti kontextusát – Concha kollégái, Timon Ákos és Kmety Károly vitték tovább, hogy aztán a két világháború között jogtörténész-közjogászaink fazonírozgassák még egy kicsit. Most ezekre térek rá.

(1) A Szent Korona eszméjét a szuverenitás kontextusába helyező elgondolás – amint arra Péter a Szent Korona-tanról beszélve rámutatott – abból a vitából született meg, amit Nagy Ernő és Concha Győző folytatott 1891-ben a *Magyar Igazságügy* című lap hasábjain. A vita alapját a nagyváradi jogakadémia tanárának, Nagy Ernőnek a *Magyarország*

66 Andrássy Gyula [ifj.]**:** *A magyar állam fön*[*n*]*maradásának és alkotmányos szabadságának okai.* 3 kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1901–1911., különösen 3. kötet, 334–351. és 388–414.

67 Wlassics Gyula: Alkotmányjogunk védelme – Tezner és Turba ellen. *Budapesti Szemle*, 1912/426. 346–366.

68 Wlassics: i. m., 356.

69 Lásd Péter (2003): i. m., 421–510. E tanulmányt a szerző halála előtt öt évvel jelentette meg, a téma azonban szakmai pályája kezdetétől foglalkoztatta; lásd PhD-dolgozatát (Oxford, 1965). Elméletének néhány tétele utalásszerűen megtalálható más írásaiban is; lásd például Péter László: *Az Elbától keletre – Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Osiris, Budapest, 1998, 13., 69., 100., 223–224. és 228.

közjoga (Államjog) című kézikönyve[70] szolgáltatta. Concha – aki ekkor magántanár volt Budapesten, rendes tanár Kolozsváron, s 1886 óta az MTA levelező tagja – Nagy könyvének második kiadását egy 10 oldalas írásban recenzálta,[71] sok vonatkozásban kritizálva a kifejtetteket, szakmai kételyeket és fenntartásokat fogalmazva meg a szerző kilátásba került akadémiai tagságát illetően is. Az érintett a bírálatra 16 oldalban válaszolt,[72] ami – figyelembe véve a válasz indignálódott hangnemét is – annyira meglephette a recenzenst, hogy arra két lapszámban, összesen 38 oldalnyi „viszonválaszt" közölt *Közjog és magyar közjog* címen, még szigorúbb és hevesebb kritikákkal.[73] Erre Nagy kissé fáradt és rövid „Végszava" következett,[74] ami egyfajta visszavonulás volt, miként az egyébként alapos és sikeres mű 1897-es harmadik, majd az ezt követő 4–7. kiadásainak folyamatos kisebb átdolgozásai is. (A visszavonulásnak talán szerepe volt abban is, hogy Nagy 1895-ben az MTA levelező tagja lett.) A vita egyik értékelője, Polner Ödön szerint Nagy valójában nem visszakozott, hanem a módosítások során „fokozatosan tökéletesítette" művét.[75] Lehet. Ám akárhogy is volt, Nagy – miközben az 1. és 2. kiadásban ezt még nem így gondolta – a 4. kiadás előszavában már azt állapította meg, hogy a Werbőczy által (állítólag) kifejtett magyar felfogás, különösen a Szent Korona-tan teljesen megegyezik azzal az elmélettel, melyet korának tudása, így ő is az államélet alapjaként elfogad. (Nem tette hozzá, talán nem is tartotta fontosnak, hogy a „Werbőczy által kifejtett felfogás" valójában a Concha értelmezése szerinti elgondolást jelentette.)

A magyar jog- és államtudomány e fontos vitája sokféle keretben értelmezhető. Felfogható tudománymódszertani síkon,[76] nevezetesen arra koncentrálva, hogy a magyar államot és a magyar közjogot vajon általános, valamennyi államra és minden nemzeti

70 Nagy Ernő*: Magyarország közjoga (államjog).* Eggenberger, Budapest, 1887, 18912, 18973, 19014, Athenaeum, Budapest, 19055, 19076, 19147 (minden új kiadás „átdolgozott"); (Reprint [a 7. kiadás alapján, Koi Gyula bevezetőjével] Ludovika, Budapest, 2024.)

71 Concha Győző: Magyarország közjoga (Államjog). Írta Nagy Ernő, a közjog tanára a nagyváradi jogakadémián. Második átdolgozott kiadás. Eggenberger, Budapest, 1891, 367. *Magyar Igazságügy*, 1891/5, 369–379. (Újranyomva Concha Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmai között*, 1. MTA, Budapest, 1928. 553–567.)

72 Nagy Ernő: Válasz közjogi könyvemről a Magyar Igazságügy XXXV. kötetének 5. füzetében megjelent bírálatra. *Magyar Igazságügy*, 1891/5, 437–452.

73 Concha Győző: Közjog és magyar közjog. Viszonválasz Nagy Ernőnek. Első közlemény. *Magyar Igazságügy*, 1891/2, 47–62. (a továbbiakban 1891a). Concha Győző: Közjog és magyar közjog. Viszonválasz Nagy Ernőnek. Második közlemény. *Magyar Igazságügy,* 1891/3, 112–132. (a továbbiakban 1b91b). (Újranyomva Concha 1928: i. m. 1. kötet, 568–618.)

74 Nagy Ernő: Végszó Concha Győző egyetemi tanár úr bírálatához. *Magyar Igazságügy*, 1891/5. füzet 276–281.

75 Polner Ödön: *Három magyar közjogász – Nagy Ernő, Ferdinandy Gejza, Réz Mihály.* [Felolvasás 1937. december 6.] MTA, Budapest, 1941, 11. A vitához lásd még Eötvényi Olivér: *Emlékbeszéd Nagy Ernő felett.* Budapest, magánkiadás, 1925, különösen 5–6.; Csekey István: *Nagy Ernő és a magyar közjogírás új irányai*. Franklin, Budapest, 1926, különösen, 169–172.

76 Lásd Sólyom Péter: A közjogtudomány interpretív felfogásához. In: Bódig Mátyás–Ződi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások*. MTA TK JTI – Opten, Budapest, 2016, 113–132. Lásd még ehhez (Kovács István alkotmányjogász nézeteit is érintve) Vasas Tamás: *Az állam szellemi valósága – Concha Győző és a hagyomány.* Gondolat, Budapest, 2023, 180–184.

közjogra alkalmazható fogalmakkal kell-e, illetőleg lehet-e megragadni, ahogyan Nagy tette – német mintákat (elsősorban Laband elméletét) követve –, vagy különös-nemzeti sajátosságait kell kutatni, amint azt Concha elvárta volna tőle. Nagy Ernő – fogalmazott Concha – „idegen írókkal és idegen jogi fogalmakkal akarja a magyar közjogot magyarázni”; s „annak a czélnak, hogy közjogunkat mentől modernebbé, jogászibbá tegye, áldozatul esik a magyar közjog specificus jellege”. A szerző – olvashatjuk – „a magyar közjog lényeges jellemvonásait […] nem emelte ki […] a magyar sajátságokat elmosta és az európai általánosságokra fektette a súlyt, ezért azt hiszem, joggal mondhattam [a recenzióban] azt is, hogy nem bírja a magyar közjog szövedékét kimagyarázni, sőt idegen fogalmaival még inkább összekuszálja [azt]”.[77]

A vita azonban értelmezhető egy konkrét politikai ügy elméleti vetületeként is, amit Péter László vett észre: annak néhány kérdése ugyanis az ún. nagy véderővitával állt kapcsolatban,[78] melyre Concha a sorok közé rejtve alkalmasint utalt is. S ha vázlatosan is, de itt fejtette ki a korona és a szuverenitás kapcsolatának általa elgondolt, később közkeletűvé vált verzióját. E különös ügy látszólag a hadsereg vezényleti nyelve, az ott használt bizonyos szimbólumok és rövidítések (kétfejű sas, sárga-fekete szín, a K.k. vagy K.u.k. rövidítések stb.) körül forgott, valójában azonban – az ún. „rezervált felségjogok”[79] fogalmán keresztül – az önálló hadsereg megteremtésének lehetőségét is felvetette. A vita tehát végső soron a magyar állam szuverenitásának értelmezéséről folyt. A véderővita jelentőségét mi sem jellemzi jobban, mint hogy először egy igazságügyi miniszter (Fabiny Teofil, 1889), majd Ferenc József „örökös miniszterelnöke” (Tisza Kálmán, 1890) lemondásához vezetett, s mint utólag tudjuk: Magyarország első világháborúba vezető korszakának kezdete volt.

A német „államszuverenitás” tana alapján Nagy Ernő azt a véleményt képviselte, hogy a szuverenitás alanya „maga az állam”, s „a megkoronázott király, saját jogán, a magyar állam feje, a legfőbb hatalom birtokosa”.[80] Concha Győző – aki szerint Nagy nem különböztette meg az állam „funkcióit” és „szerveit” (ami a szuverenitásviták elmúlt másfél-két évszázadának bevett kritikai toposza) – üresnek találta ezt a tételt, és így fogalmazott:

77 Concha (1891a): i. m., 58. és 62.

78 „A Szent Korona-tan létrejöttéhez – fogalmazott – a nagy véderővita kimenetele adta a hátteret és a kontextust”; Péter (2003): i. m., 480. A véderővitáról lásd Bihari Péter: Az 1889-es „nagy véderővita”. Egy politikai hisztéria anatómiája. *2000. Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*, 2007/11, 66–76.

79 Concha (1891a): i. m., 379. és Concha (1891b): i. m., 129–132. Érdemes megjegyezni, hogy e jogok pontatlan leírása a *Magyarország közjoga* második kiadásában olvasható, éspedig azért, mert Nagy elfogadta Schvarcz Gyulának az első kiadással kapcsolatos bírálatát és tanácsát, miszerint a törvények csak 1848-ban vezették be a felségjogok megosztását a távollévő király és a nádor között. Concha bírálatának ez lett az egyik fő célpontja („*a legnagyobb vagy legszembeszökőbb botlást szerző a király reservált felségjogaira nézve követi el*”).

80 Nagy (18912): i. m., 166.

„A magyar közjogi felfogás szerint a szuverenitás alanya a szent korona; a király azáltal lesz a szuverenitás legfőbb részese, hogy annak a koronának külső jelképével felruháztatik, a polgárok azáltal, hogy annak tagjaivá válnak, régente a nemesség, ma a választói jogok által. – Amit a külföldi közjogok […] *úgy fejeznek ki, hogy a szuverenitás alanya nem a fejedelem és nem a nép, hanem az állam: azt a magyar közjogi fölfogás sok század óta a korona fogalmával fejezte ki. Ezzel a felfogással állott ellen a magyar nemzeti szellem úgy a király, mint az uralkodó osztályok törekvésének, hogy a szuverén hatalmat tulajdonuknak, patrimóniumuknak tekintsék. Ebből kifolyólag nem lehet mondani, mint szerző* [ti. Nagy], *hogy a szuverén hatalom egyedüli birtokosa a király, mert a főhatalomnak Magyarországon az országgyűlésben szervezett polgárok is részesei; ha tehát a birtokos kifejezéssel jelöljük meg, hogy kit illet a szuverenitás, úgy a fejedelem és az országgyűlés annak közös birtokosai. – A szuverenitásban való osztályosság*[81] *az országgyűlésileg szervezett államtagokat már a törvényhozási részvétüknél fogva megilleti. – A törvényhozás Magyarországon nem a királyt illeti, hanem a királyt és az országgyűlést közösen; a magyar király nem az országgyűlés meghallgatásával alkotja a törvényt, hanem ketten együtt."*[82]

A „közös" törvényhozásra vonatkozó állítás plauzibilissé tételéhez Conchának persze egy kicsit – finoman fogalmazva – át kellett értelmeznie a *Tripartitum* egyik passzusát. Werbőczy ugyanis a király és a nemesség (a „Szent Korona tagjai") közötti „viszonos átruházásról és kölcsönös kapcsolatról" beszél[83], amit Concha – amint azt Péter László plauzibilisen bizonyította[84] – „egy kis ügyeskedéssel" úgy értelmezett, hogy a király és az országgyűlés a „törvényhozói szuverenitás közös birtokosa".

A „viszonos és kölcsönös" „közös"-ként való értelmezéséhez Concha felhasználta a középkori organikus államelméleteknek a G. W. F. Hegel, majd Lorenz v. Stein nyomán

81 Értsd: részesedés, valamiben való osztozás. Ugyanígy fogalmazott később Barabási Kun József: a *„szent korona souverainitása a királynak és országgyűlésnek a főhatalomban való osztályosságát jelenti"*. Barabási Kun József: Széljegyzetek a Szent Korona tanához. *Budapesti Szemle*, 1917/490, 50.

82 Concha (1891a): i. m., 58–59. E gondolat alapján állította Péter László, hogy *„ez az írás, és nem – ahogy Eckhart Ferenc gondolta – Hajnik* Jogtörténete *tekinthető a Szent Korona-tan első kifejtésének"*; Péter (2003): i. m., 482. Eckhart e kérdésről alkotott véleményét lásd Eckhart (1941): i. m., 320–323. Eckhart (2003): i. m., 194–195.

83 A *Tripartitum* szerint „[…] a nemesítésnek s következésképen a nemeseket ékesítő és a nem nemesektől megkülönböztető birtok adományozásának jogát s teljes hatalmát az uralkodással és országlással együtt a község a maga akaratából, az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte és következésképen fejedelmünkre és királyunkra ruházta; ettől fogva Ő tőle ered minden nemesítés, és e két dolog mintegy a *viszonos* átruházásnál és a *kölcsönösségnél* fogva, annyira szorosan függ egymástól mindenha, hogy *egyiket a másiktól külön választani és elszakítani nem lehet*, s egyik a másik nélkül nem történhetik." „Mert a fejedelmet is csak nemesek választják, és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti nemesi méltósággal" (kiemelések csak itt). I. rész 3. cím, 6–7. §-k. Werbőczy István Hármaskönyve. Ford.: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest, MTA, 1894, 40–41.

84 Vö. Péter (2003): i. m., 482.

a 19. századi konzervativizmusban újraformálódó nézeteit és nyelvezetét is.[85] Eszerint az állam szervei nem önálló részei, hanem csak „mozzanatai” az állam személyiségének, s a szerveknek, például a királynak (akit Concha „államszervnek” tekintett) nem lehet önálló akarata, ami törvényi formát öltene, hiszen akarni csak az egész akarhat. Az így értelmezett törvényhozási szuverenitás nem egyetlen homogén hatalmat feltételez, hanem két alany valamilyen – de nem szerződés által létrehozott, hanem az organikus elgondolások szerint összetartozó – közösségét, társulását jelenti.[86] „A magyar közjogi felfogás szakadatlanul fen[n]tartá a szent korona egységében a szuverén akarat egységét, e korona tagjaiban annak megoszlását” – tette hozzá egy évvel később *Az államhatalmak megoszlásának* kérdéséről értekezve. Itt adta meg elgondolásának elméleti forrásvidékét is: „Kiegészítendőnek találtuk pedig [Lorenz von] Stein elméletét a szuverén akarat mozzanatainak és e mozzanatokat létrehozó szerveknek megkülönböztetése, továbbá az államban ható erőknek, nevezetesen a fizikai, jogi és erkölcsi erőknek elemzése és az államhatalmakbani érvényesülésének feltüntetése által.”[87]

(2) Ezt az elméletet az 1890 és 1925 között ugyancsak a budapesti jogi karon működött, részben a történeti jogi iskola mintáit követő Timon Ákos vitte tovább, akinek műveiben az – (Eckhart éles szavaival) a „jogtörténeti iskola keblét feszítő sovinizmus” lapjain[88] – új színekkel gazdagodott.

E művek zászlóshajója az 1902-től 1919-ig hat kiadást megért, időközben csaknem 200 oldallal bővült, *Magyar alkotmány- és jogtörténet* című tankönyv[89] volt, amely előadásainak diákok által leírt kőnyomatos jegyzeteit[90] váltotta fel a jogászképzésben. Tankönyve (a magyar kormány által is támogatva) Berlinben megjelent németül,[91]

85 „Az állam organikus szókészlete megvilágítja azt az állításunkat, mely szerint Eckhart tévedett, amikor Hajnikot, és nem Conchát tekintette a Szent Korona-tan szerzőjének. Amit Concha organikus alatt értett, annak kevés közös vonása volt azzal, amit Hajnik a totum corpus sacrae regni coronae alatt értett.” Péter (2003): i. m., 484.

86 Plasztikusan fejezte ki ugyanezt a gondolatot jóval később Polner Ödön: „Az államnak a Szent Koronával való megjelölése – fogalmazott az 1920-as években – [azt is] jelentette, hogy az állam és annak szervezete valami egységes szervezet, amelynek vannak és lehetnek részei, de ezek a részek egységes eszmével és céllal vannak összefoglalva. Nem állanak egymással szemben, mint különálló szerződő felek, hanem mint olyanok, amelyeknek közös céljuk van.” Vö. Polner Ödön: Magyar Alkotmányjog (részletek). In: Schweitzer Gábor–Szente Zoltán (szerk.): *„A történeti alkotmány (…) jogtörténetbe váltott át” – Jogtudósok kiadatlan munkái Magyarország történeti alkotmányáról és alkotmánytörténetéről.* Akadémiai, Budapest, 2024, 40.

87 Concha Győző: Az államhatalmak megoszlásának elvei. *Magyar Jogászegyleti Értekezések,* 73. VIII/2. Franklin, Budapest, 1892, 30.

88 Vö. Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931, 305.

89 Timon Ákos**:** *Magyar alkotmány- és jogtörténet,* [*különös*] *tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Politzer, Budapest, 1902 (alcím nélkül), Hornyánszky, Budapest, 19032 (az alcímben „különös” nélkül), 19063, 19104, 19175, Grill, Budapest, 19196.

90 Timon Ákos: *A magyar alkotmány- és jogtörténet. Előadásai után jegyezte Török M. az 1895–1896. tanévben.* Budapest, gépirat [ny. n.], 1896, 189[?]2, Politzer, Budapest, 18993.

91 Von Timon, Akos: *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten.* Ford.: Felix Schiller. Puttkammer & Mühlbrecht, Berlin, 1904, 19092. A fordítás a 3. kiadás alapján készült.

s elméletét egy londoni konferenciára előadás formájában angolul is összefoglalta.[92] A koronaeszmékkel kapcsolatos nézeteit – egyéb jog- és kultúrtörténeti,[93] valamint egyházjogi[94] munkái után, illetve mellett – többféle formában kifejtette németül,[95] valamint népszerűsítette rövidebb írásokban magyarul.[96]

Oktatási és kutatási elveinek sikerét illetően már tankönyve második kiadása és az azokról egyes lapokban megjelent dicsérő, sőt dicsőítő recenziók után meglehetősen magabiztos elképzeléseket táplált: „A jogtörténet tanítása és tudományos művelése Magyarországon – fogalmazott[97] – a jövőben csakis amaz irányelvek, ama módszer és rendszer alapján történhetik sikeresen, a melyet idevágó könyvemben érvényre emelni törekedtem." E meghökkentő elgondolást a büntetőjogász Balogh Jenő azonnal vitatta, mint a „tudományos egyedárusság" szerénytelen és kártékony elgondolását. Kimutatta azt is, hogy a tartalmukban, sőt, szerzői körükben is gyanús recenziók (mint írta)

92 De Timon, Ákos: Theory of the Holy Crown, or the development and significance of the conception of public rights of the Holy Crown in the constitution. In: Spiller, G. (szerk.): *Papers on Inter-Racial Problems. Communicated to the First Universal Races Congress Held at the University of London, July 26–29, 1911*. P. S. King & Son, London, 1911, 184–195.

93 Timon Ákos**:** *A germán ősalkotmány – Bevezető tanulmány az európai alkotmány történetéhez*. Pallas, Budapest, 1881, 98.; Schiller Bódog: *A Hármaskönyv egyik állítólagos fő forrásáról* – Gábor Gyula és Timon Ákos felszólalásaival [Előadás a Magyar Jogászegylet ülésén, 1907. december 14.] Franklin, Budapest, 1908, 119.; Timon Ákos**:** *Pázmány Péter – a jog és igazság védelmében*. Egyetemi Ny., Budapest, 1921, 41.

94 Timon Ákos: *Az osztrák concordatum és a magyar közjog.* Pallas, Budapest, 1883, 16.; Timon Ákos: *A visitatio canonica a magyar egyházjogban*. Budapest, Pallas, 1884, 24.; Timon Ákos: *A legfőbb kegyúri jog* – Pallas, Budapest, 1887, 17. Lásd még Timon Ákos**:** A párbér (lecticale) a katolikus egyházjogban. Jogtörténeti tanulmány. *Magyar Igazságügy,* 1882/1, 1–22. és 1882/2, 71–93.; Timon Ákos: *A párbér Magyarországon – Jogtörténeti fejlődése és jelen állása szerint. Levéltári nyomozások alapján.* Pallas, Budapest, 1885, 19082. Timon Ákos: *A párbér jogi természete. Válaszul Kováts Gyula... bírálatára*. Eggenberger, Budapest, 1885, 32.; Raffay Ferencz: *A párbérkérdés megoldása... – Timon Ákos... felszólalásával* [Előadás a Magyar Jogászegyletben, 1898. január 29-én]. Franklin, Budapest, 1898, 28–35.; Timon Ákos: *Zárszó a párbér vitához*. Pallas, Budapest, 1886, 54.

95 Timon Ákos: *Das städtische Patronat in Ungarn. Rechtshistorische Studie nach archivalischen Quellenforschungen.* Különlenyomat: a *Vering's Archiv für katholisches Kirchenrecht.* 61. és 62. kötetéből. Köhler–Pallas, Leipzig-Budapest, 1899, 95., a Szent Korona kérdésében lásd különösen 11–12., 20. és 38–39. [Ez a következő írás rövidített német változata: Timon Ákos: *A városi kegyuraság Magyarországon. Jogtörténeti tanulmány – Oklevéltári nyomozások alapján*. Különlenyomat a *Katholikus Szemle*. 2. kötetéből, 1889. 154. (121–154: dokumentumok), a Szent Korona kérdésében különösen 17–19., 36., 63., 80. és 112.] lásd még Timon Ákos: Die Entwicklung und Bedeutung des öffentlich-rechtlichten Begriffs der Heiligen Krone in der ungarischen Verfassung. In: *Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag dargebracht von Schülern und Verehrern.* Böhlau, Weimar, 1910, 309–338.

96 Timon (1907): i. m., valamint Timon (1916): i. m.; lásd még Timon Ákos: *A szent korona elmélete.* Magánkiadás, Budapest, 2000, 70., ami a Szász József által szerkesztett *Politikai Magyarország*. 1. kötet: *Magyarország története az arany bullától 1795-ig* című kiadványban (Budapest, Anonymus Történelmi Könyvkiadó Vállalat, 1912, 1914.) megjelent (9–32.) hasonló című írás reprintje.

97 Timon Ákos: Az alkotmány- és jogtörténet tanítása Magyarországon. *Jogállam*, 1904/8., különlenyomat: Franklin, Budapest, 1904, 15. Lásd még ehhez: Timon Ákos: Még néhány szó az alkotmány- és jogtörténet tanításáról. *Jogállam*, 1905/3. különlenyomat: Franklin, Budapest, 1905, 30.

„hazafias frázisai” felszínesek, és bírálta Timon oktatási elképzeléseit, melyek szerint a joghallgatóknak csak a magyar jogtörténetet kell tanítani, s nem az európait.[98]

Az „illúziókkal teli millenniumi korszakot” tükröző elméletének másokhoz, s főleg Conchához képest az volt az egyik megkülönböztető vonása, hogy ő nem, vagy nemcsak Werbőczynek tulajdonította az általa kifejtett tantételeket, hanem a korábbi korszakokba „olvasta bele” azokat. Az *echte* magyar intézmények ősiek voltak, és sok esetben már a honfoglalás idején is léteztek!

A koronázás közjogi következményeinek nyomatékosításán túl továbbá Timonnál nagy hangsúlyt kapott a hatalomátruházásban rejlő nem racionális elem, s ezzel a korona *misztikus* volta, vagy misztériuma. Bár a „Szent Korona misztériumának” sokféle értelmezése van,[99] a közjogon belül ez – az egyházjogot jól ismerő, ám a teológiai háttérkérdésekre és a miszticizmusra nem különösebben érzékeny szerzőnél – elsősorban annak hangsúlyozását jelenthette, hogy a királyi hatalom azáltal száll át az új uralkodóra (aki esetleg már trónra is lépett), hogy Szent István koronájával koronázzák meg. Ez a korona ugyanis valami különleges erővel és képességgel rendelkezik.

Emellett Timon hajlott a jogi kérdések társadalomlélektani kereteinek elemzésére, például a „magyar nép lelkére” és „monarchikus érzületére” vonatkozó, sokszor zsurnalisztikus okfejtésekre, meg- vagy újrafogalmazva a nemzeti romantika bizonyos toposzait is. Például azt, hogy a magyar jogfejlődés nemcsak külön úton jár, de meg is előzi a nyugati országokét,[100] vagy magasabb szintű azokénál.

Természetesen ő is az organikus államfelfogás és a nemzeti eszme korlátlan érvényesülésének híve volt. Mint korábban Hajnik és később többen is, Concha „országgyűlésileg szervezett államtagjai” helyébe a „nemzetet” helyezte: a főhatalom tulajdonképpeni birtokosa – fogalmazott – „a királyt és a nemzetet egybefoglaló organikus egység”.[101] A magyar, nemritkán „magyarkodó” öntudat azonban olykor nála is meg-megtört a pragmatikus szempontokon. Amíg például 1916-ban a „nemzet” koronán keresztüli hatalomkorlátozó voltát, mint „államjogi constructiót” a magyar alkotmányfejlődés „legsajátosabb alkotásának” és kora magyar „közjogi jogrendje középpontjának”

98 Balogh Jenő: *A jogtörténet tanítása hazánkban.* Budapesti Szemle, 1905/338, 161–197. és Balogh Jenő: *A jogtörténet tanításának kérdéséhez.* Budapesti Szemle, 1905/340, 122–143.

99 Lásd például Kocsis István: *A Szent Korona misztériuma.* Püski, Budapest, 1997. és Kocsis István: Szempontok a Szent Korona misztériuma és tana tanulmányozásához. In: Tóth Zoltán József (szerk.) *A Szent Koronaeszme időszerűsége.* Budapest, Szent István Társaság, 2004, 173–314.; Varga Tibor: *Ima ellenségeinkért. A Szent Korona misztériuma.* Debrecen, MEK [mek.oszk.hu/03400/03473], 2001.; Molnárfi Tibor: *A Szent Korona misztériuma (A Szent Korona és a kozmosz).* Összmagyar Testület, Budapest, 2001; Újabb kiadás: Öt Falu, h. n., 2007.

100 „A szent korona [meg]személyesítésében rejlő átruházott közhatalom eszméjét és lényegét már Werbőczy Hármaskönyvében oly világosan és határozottan formulázta, amint az egyik nyugati államnak, még abban a korban Angolországnak alkotmányában sem találjuk”; vö. Timon (19202): i. m., 15.

101 Vö. Timon (1907): i. m., 14.

tekintette, addig tanulmánya 1920-as második kiadásakor jóval kevesebbel kellett beérnie. Számot kellett ugyanis vetnie az akkor születő „trianoni Magyarország" problémáival: így a területi kérdésen túl a király „távollétével" és a törvényszentesítés lehetetlenségével, az Országgyűlés helyébe lépő egykamarás Nemzetgyűlés nem túl erős legitimációjával és így tovább. S ekkor beérte kevesebbel is.[102] Vagyis Timon abban is újított, hogy bebizonyította: ez az elmélet szinte a végtelenségig hajlítható, és a körülményekhez igazítható.[103]

Nagy hangsúlyt helyezett a Szent Korona-tan és saját elmélete nemzetközi elismertetésére. Ez külföldön kétségtelenül hagyott némi nyomot, amit itthon Timon nagy sikerként prezentált. Egy helyen például így fogalmazott: „ennek a tételemnek igazságát ma már a külföldi jogtudós világ is elismeri. Így Redslob, a rostocki egyetemen az állam- és népjogok tanára […]" stb. stb. stb.[104] Másfelől viszont ha megnézzük a korabeli szakirodalmat, azt látjuk, hogy Robert Redslob, egy különösebben nem kitűnt német-francia alkotmányjogász, összehasonlító alkotmányjogi művében[105] mintegy tíz oldalon tekintette át a magyar közjog történetét, és abban kitért a Szent Korona-tanra is.

Timon tankönyve minden új kiadásának elején felsorolta a művéről született külföldi recenziókat; ezek azonban az ismertetések és elismerések mellett jócskán tartalmaztak fenntartásokat és kritikákat is. Paul Laband például egy rövid ismertetés összegzéseként ezzel zárta mondandóját:

> *„A rendkívüli elismerés, amelyet [a könyv] otthon aratott, valószínűleg nemcsak tudományos értékének, hanem a nemzeti büszkeség kielégítésének is köszönhető. A szerző ismételten rámutat arra, hogy a magyar nemzet különleges jogalkotó tehetséggel rendelkezik, hogy a magyar jog – bár külföldi jogrendszerek befolyásolták – nem idegen népektől van kölcsönözve, hanem a nemzet nemzeti jogtudatából, igazságérzetéből és szabadságszelleméből fakadt, a maga sajátos formájában fejlődött ki, és hogy sok tekintetben felülmúlja a nyugat-európai államok jogát, és*

102 „Ha nincs király, vagy működésében akadályozva van – fogalmazott 1920. februárjában, nyilvánvalóan a küszöbön álló kormányzóválasztás igazolásaként –, akkor a királyt megillető közhatalmi funkciók a szent korona hatalma alapján, amelyből azok erednek, a szent koronának másik alkotó részére, a nemzetre és annak képviseletében az országgyűlésre szállanak át. Az országgyűlés feladata a királyt megillető hatalmi kör ellátásáról gondoskodni, részint közvetlenül, részint az általa alkotott ideiglenes szervek útján. Timon (19202): i. m., 22.

103 S ami 1920-ban hajlítható, az a 2010-es években is az, sőt még inkább az: „Ha valamely oknál fogva nincs király – fogalmazott Tóth Zoltán József –, akkor a nemzeté a főhatalom gyakorlásának kizárólagos joga, és a nemzet akár király nélkül, vagy köztársasági formát választva is gyakorolhatja hatalmát, elfogadva a Szent Korona alkotmányos értékeit, elveit." Tóth Zoltán József: Az Alaptörvény szellemisége: a Nemzeti hitvallás értékei, a jogfolytonosság és az Alapvetés. *Polgári Szemle,* 2013/3–6, 282.

104 Timon (19202): i. m., 15.

105 Redslob, Robert: *Die parlamentarische Regierung in ihrer wahren und in ihrer unechten Form – Eine vergleichende Studie über die Verfassungen von England, Belgien, Ungarn, Schweden und Frankreich.* J. C. B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1918, 82–93., különösen 86–87.

megelőzi azokat a liberális intézmények fejlődésében […] *Számomra úgy tűnik, hogy a szerző némileg túlbecsüli a magyar jog eredetiségét. Ha eltekintünk a külső formáktól, és különösen a szakkifejezésektől, a magyar jog intézményei és a nyugat-európai, különösen a német jog intézményei közötti megfelelés rendkívül, sőt meglepően kiterjedt.* […] *Bár a feudális jog nem honosodott meg Magyarországon, a nagy királyi földadományok, a magas állami tisztségek és bizonyos egyházi hivatalok közötti állandó kapcsolat, a főispánok, ispánok és alispánok stb. tisztségeinek örökletes jellege, a családi birtokok összetartozása és a nemesség öröklési jogai, az örökletes mágnásosztály kialakulása és sok minden más olyan jogrendszert hozott létre Magyarországon, amely nem különbözik olyan alapvetően a nyugat-európai országokban a feudalizmus által létrehozottól.”*[106]

A Szent Korona-tan, s annak részeként a Szent Korona szuverenitásának gondolata egyébként a külföldi szakirodalomban meglehetősen vegyes fogadtatásban részesült[107] – „külföld” alatt nem az 1920 utáni utódállamok szellemi közegét értve itt, ahol sokszor ellenségesen szemlélték azt.

(3) A harmadik „innovátor” Kmety Károly volt, aki a budapesti egyetemre történt 1896-os magántanári és 1902-es rendes egyetemi tanári kinevezése előtt Szilágyi Dezső igazságügyminiszter fogalmazójaként és pozsonyi jogakadémiai tanárként működött. Számos kiadást megért közjogi tankönyvének[108] bevezetőjében Kmety kiadásról kiadásra bővítette a Szent Koronáról szóló részeket. A kezdetben szűkszavú megállapítások[109] az évek előrehaladtával kiegészültek Concha és Timon tételeivel, amelyekhez Kmety egy sajátos hangot megütő nemzetállami misztikát társított. „A szent korona – fogalmazott – a magyar nemzet [meg]személyesítője”, másutt: „a souverain nemzetszemély”, nemcsak „egybefoglalása a magyar állam összes alkatelemeinek”, hanem „az egész nép a maga nemzeti létében”.

106 Laband, Paul: Akos von Timon, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte [recenzió]. *Archiv für öffentliches Recht.* 1904/2, 279. A bírálatot természetesen egy udvarias forma oldotta fel: „Erre azonban itt részletesen nem lehet kitérni. Még azok is, akiknek lelkében nem visszhangzik olyan élénken a művet átható magyar nemzeti büszkeség, gazdag és sokrétű munkának találják, és hálásak lesznek érte a szerzőnek.”

107 E tárgykörben széles körű – elegyes kérdésekre is kitérő – áttekintésként lásd Pecze Ferenc: Szemelvények a Szentkorona-tan visszhangjáról a külföldi szakirodalmi forrásokban. In: Tóth (szerk.) (1999): i. m., 113–159., Timonra vonatkozóan különösen 146–149.

108 Kmety Károly: *A magyar közjog tankönyve*. Politzer, Budapest, 1897, 19022, 19053, 19074, Grill, Budapest, 19115, 19266. (Az új kiadások mindig „javított” kiadások.) lásd még Kmety Károly: *A magyar közjog kézikönyve*. Politzer, Budapest, 1900. Újabb kiadás: Trianon Múzeum/Trianon Kutatóintézet, Várpalota, 2020.

109 Például: „Alaptétele e jogrendszernek, hogy a szent korona, mely többé nem a király, hanem az ország szent koronája, nem pusztán a királyságnak egyház kölcsönzötte symboluma, hanem a legfőbb nemzet-alany, az igazi és egyedüli souverain, a magyar államiság legfőbb személyesítője; az övé az államélet minden tényezője, a terület, a nép, a főhatalom.” „A szent korona a nemzet díszének és méltóságának hordozója.” „A szent korona közjogi rendszere, mely a nemzet-államiság és a nemzet-souverainitás valósága, nem veszíté el érvényét a mai magyar államéletben sem; tévednek, akik azt hiszik, hogy az 1848-ban bekövetkezett átalakulásokkal elenyészett az a kilencz-százados közjogi rendszer.” Kmety (19022): i. m., XVII–XIX.

Ellensúlyozta e misztikát, hogy Kmety már-már jogdogmatikainak tűnő rendszerezésben állította olvasói elé a tant, s az adott korban közkeletűnek mondható formális államfelfogás három klasszikus elemét – terület, népesség, (köz)hatalom – a hely és idő követelményeihez, vagyis az új tanhoz igazította. A „Szent Korona szuverenitása" így nála azt jelentette, hogy

(a) a „szent koronáé az államterület",

(b) „a magyar állam jogi népessége, vagyis a magyar állampolgárok a szent korona népét képezik", és

(c) „a szent korona az igazi souverain, sem a király, sem az országgyűlés külön önmagukban nem bírják a souverainitás teljességét (csak annak némely vonásait), a valóságos állami felségiség vagy főhatalom, főuralom, a szent korona összes tagjait, vagyis a szent korona egész testét illeti meg". S mivel a formális államfelfogás szokásos „közhatalma" Kmetynél „főhatalom" lett, az utóbbi tételből szerinte az is következett, hogy

(d) „minden közhatalom a szent koronából ered", illetőleg (1848-ig), hogy

(e) „a szent korona nemcsak a terület feletti impérium birtokosa, hanem 1848-ig a hazai föld minden talpalatnyi területének főtulajdonosa is volt […]".[110] Végül, az identifikációs mechanizmusokra is figyelmet fordító jogász[111] szerint

(f) „a szent korona a nemzet díszének és méltóságának hordozója; a királyhoz és hazához való hűséget egykép jelenti a szent korona iránti hűség". Vagy még fennköltebben: *„A szent korona sérelme a király és nemzet sérelmét képezi, a homály, mely a szent koronára esik, árnyat vet az egész nemzetre."*[112]

Szép szavak! A fennkölt megfogalmazás ellenére azonban – figyelemmel arra is, hogy néhány évvel a történelmi Magyarország megsemmisüléséhez vezető első világégés előtt születtek – mindez akár felelőtlen játszadozásnak is tűnhetett. Ez sokáig sokaknak azért nem volt nyilvánvaló, mert 1920 után e nézetek – paradox módon – az új állami és jogrend legitimációs mechanizmusának középpontjába kerültek.

* * *

Voltak persze kételkedők és fenntartásokat megfogalmazók is. Ezek egyike Szászy-Schwarz Gusztáv volt, aki tudománytalannak minősítette az imént bemutatott és az azokhoz társuló korabeli[113] irodalmat. A bármilyen tisztes érzületből fakadó „hazafias frazeológia" – fogalmazta meg lesújtó ítéletét 1912-ben –, „amellyel alkotmányjogi

110 Kmety (19115): i. m., XVII–XVIII.

111 Vö. Kmety Károly: *Elmélkedés a magyar nemzeti czímer és lobogó jussáról*. Politzer, Budapest, 1903.

112 Kmety (19115): i. m., XVII–XVIII.

113 Lásd például Balogh Arthur: *Az államélet főjelenségei tekintettel a magyar szent korona elméletére.* Politzer, Budapest, 1904.

tudományos könyveink a szenvtelen, éles, analizáló, dogmatikai tárgyalás hiányát pótolni iparkodnak” „tudománynak nem mondható”.[114] Hasonlóképpen:

> *„Amit közjogi és alkotmánytörténeti könyveink a szent korona tanáról mondanak, az kétségtelenül becsületesen és hazafiasan van érezve, de jogi fogalom tudományos elemzéséül el nem fogadható. A magyar közjog népies hagyománya a szent korona megható képletében foglalja össze a magyar államhatalom gondolatát. Ám a tudomány szimbólumokkal és metaforákkal be nem érheti, hanem szárazon, de élesen ki kell fejtenie, hogy a köztudatban élő jogi szimbólum mögött rejlő tételek jogi tartalma miben áll.”*[115]

* * *

(4) Az 1920-as évek „közjogi káoszának”[116] idején a nyilvánosan megszólaló jogászok körében nem nagyon akadtak ilyen kételkedők és fenntartásokat megfogalmazók. A koronával kapcsolatos fogalmak és elméletek a detronizációs törvény után – de mondhatjuk így is: a királyi hatalom „felfüggesztésével” és a király nélküli királyság tartós rendjének kialakulásával – elveszítették a szociális-politikai valóságban nélkülözhetetlen referenciapontjaikat. Ennek ellenére – a történelmi alkotmány fogalmának részeként – (kis túlzással) virágba borultak.

E paradoxonnak az 1920-ban kialakított és lényegében 1945-ig fennálló új rend közgondolkodásában alighanem két oka volt. Az egyik a *múltban* gyökerezett, a másik (perspektivikusan) a *jövő* felé mutatott.

Az előbbi a *történelmi és jogfolytonosság*ról kialakított elgondolások erősítésével állt összefüggésben.[117] Ennek keretében a szerzők azt sugallták, hogy a trianoni „kis-Magyarország”, akár van királya, akár nincs, az ezeréves, történelmi „nagy-Magyarország” folytatása, rendjének kialakításakor a régi alkotmányos rendet „helyreállították” és folytatták. Jól szemlélteti ezt a szempontot az ügyvéd Tihanyi Lajos rövid tanulmánya, amely nem mélyen szántó elemzésével tűnt ki a „tizenkettő egy tucat” jellegű

114 Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok.* Athenaeum, Budapest, 1912, 448.

115 Szászy-Schwarz: i. m., 449. (kiemelések csak itt).

116 A kifejezés Barabási Kun József Concha Győzőhöz írott 1923-as leveléből származik, idézi Schweitzer Gábor–Szente Zoltán: Bevezetés Barabási Kun József *Közjog* című előadásjegyzeteihez. In: Schweitzer–Szente (szerk.): i. m., 59.

117 A korabeli szakirodalomból lásd Vass Lajos: *A Szent Korona és a jogfolytonosság.* Szerzői kiadás, Budapest, 1926.; Mai vonatkozásban Kocsis (1995): i. m., 273–287. és Kocsis (21996): i. m., 276–292., valamint Balogh Sándor: A Szent Korona és a jogfolytonossága ma. In: Fáy Árpád (szerk.): i. m., 175–182. Szakirodalmi elemzésként lásd Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány – A két világháború közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. In: Schweitzer Gábor (szerk.): *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig – Közjog és tudománytörténeti tanulmányok.* Publicon, Pécs, 2017, 14–25. és Kopyś, Tadeusz: The Crown of St. Stephen as a Symbol of Legal Continuity and Hungarian Constitutionalism (Historical Background). *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2022/3, 369–388.

írások közül, hanem azzal, hogy szövegezésével „fején találta a szöget". A Habsburg-ház detronizálása után a királyság államformája mellett szólva így fogalmazott:

> *„Szakítani alkotmányunknak a magyar nép nemzeti és állami egységét ezeréves erővel hirdető történelmi jellegével, megfosztani állami létünknek intézményeiben megnyilvánuló alapelveit az ezeréves fejlődés adta erőtől, és ép[p]en ma [1922-ben], mikor nem a sivár jelen, csupán a történelmi múlt lehet a magyar jövő biztos alapja, több lett volna a bűnnél* […] plus qu'un crime […] une faute […]"[118]

Másként fogalmazva: az emberek általában a jövő alakítása végett akarják uralni a jelent, a jelen uralásával azonban hatalmukba kerül a múlt alakítása is. S ezzel hatalmuk igazolására felhasználhatják a múlt dicsőségét és ragyogását, akár eltüntetve azt a foltot is (jelen esetben a történelmi Magyarország teljes összeomlását az első világháború végén, illetőleg után), ami e dicsőségen esett.

Az utóbbi, ti. a jövő szempontja – tekintettel arra, hogy az elszakított országrészek egykor a „Szent Korona országainak"[119] részei voltak, tehát (mint sugallták) „visszajárnak" – a *területi revízió* reményét tartotta fenn, igényét erősítette,[120] majd részleges megvalósulásának módját próbálta igazolni. Timon Ákos már 1920-ban úgy látta, hogy

> *„[a] világháború és a bolsevizmus következtében szétdarabolt magyar nemzet a szent korona személyiségében, mysteriumában látja azt a mystikus nagy erőt, azt a hatalmas történelmi tényezőt, mely a szent koronához tartozó népek és területek állami egységét – habár nagy küzdelmek árán is – újból létrehozni fogja".*[121]

Molnár Kálmán pedig, aki minden kérdésben őszintén igyekezett nyilatkozni, így fogalmazott:

> *„A szent korona tan értelmében a szent korona magát az államot jelentette. Ma több ennél. Ma az állam: Csonkamagyarország. A szent korona: az ezeréves Magyarország."*[122]

118 Tihanyi Lajos: Államformánk. *Jogállam*, 1922/1–2, 8. (kiemelés csak itt). (A francia szólás – *C'est pire qu'un crime, c'est une faute*: Ez több, mint bűn; ez hiba – Antoine de Boulay gróf bon mot-ja, melyet az utókor, tévesen, Fouchénak vagy Talleyrand-nak szokott tulajdonítani.)

119 Az államok nevének rendjét szabályozó mai „névrezsim" kialakulása előtt a magyar állam nevét e koronára utalással volt szokás meghatározni: a Magyar Szent Korona országa vagy Szent István koronájának országai. Vö. Polner Ödön: Magyar Alkotmányjog (részletek). In: Schweitzer–Szente (szerk.): i. m., 40. Az ún. „kiegyezési törvények" a feleket egyfelől „a magyar korona országai", másfelől „Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok és tartományok" kifejezéssel nevezték meg.

120 Zlinszky János szerint „a Szent Korona mindezen kérdések jogszerű rendezésének igényét jelképezte". Lásd Magyar Szent Korona-tan (szócikk). In: *Magyar Katolikus Lexikon* (https://lexikon.katolikus.hu) (letöltés: 2026.03.15.). Hasonlóan Zlinszky János: A Szentkorona-eszme története. In: Tóth (szerk.) (1999): i. m., 31–32.

121 Timon (19202): i. m., 4.

122 Molnár Kálmán: *A Szent Korona-tan kifejlődése és mai jelentősége.* A Magyar Nők Szent Korona Szövetségében 1927. február 2-án tartott előadás. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1927, 13.

A fentebb „fazonírozgatásnak” nevezett elméletalkotás tehát a Szent Korona-tannak és a korona szuverenitása fogalomnak e két követelményhez, vagy azok egyikéhez való részleges hozzáigazítását jelentette. Akiket nem ezek a legitimációs szempontok vezettek, azok a kialakult „kaotikus” helyzet értelmezése vagy orvoslási lehetőségének számbavétele végett alakítgatták azt.[123]

Polner Ödön például – amint egy kéziratban maradt munkája bizonyítja – a Szent Korona-fogalom államforma-meghatározó jellegén gondolkodott. Mint írta: e fogalom egyrészt „a magyar államformát, mint monarchiát” jelentette, másrészt utalt a királyság „választott” jellegére (többen[124] ugyanis úgy vélték: a detronizáció után kialakult helyzetben az ország újra választási királyság lett), harmadrészt pedig alkalmat adott, vagy legalábbis csábított azon lehetőség megpendítésére, hogy Magyarország „alkotmányos monarchia”.[125] Ez persze ugyanúgy téves kormányforma-meghatározás volt/lett volna, mint – a magánleveleiben és publikált írásaiban olykor eltérő módon nyilatkozó – Barabási Kun által pedzegetett „korlátozott” monarchia.[126]

A legjelentősebb korabeli elméletet – mely a tan delelőjén sokak számára „derült égből villámcsapásként” érkezett – Eckhart Ferenc fejtette ki. Eckhart – az 1931-es (az alkotmánytörténet szellem- és társadalomtörténeti alapú újrafogalmazását meghirdető, politikai botrányt okozó) programadó tanulmánya[127] után – a témáról 1941-ben közzétett monográfiájával[128] megkérdőjelezte az akkor immár csaknem három évtizede uralkodó „hivatalos” hagyományt: a tan Timon Ákos féle naiv-romantikus értelmezését.

Történelmi tények, levéltári adatok és kiterjedt elemzések alapján Eckhart tagadta, hogy a magyar alkotmány „ezeréves” volna, s hogy a koronatan Szent Istvánig és az *Intelmek*ig visszavezethető. Állította és bizonyította, hogy „a Szent Korona-eszme” az évszázadok során tartalmilag folyamatosan módosult (vagyis több tan és elmélet rejlik

123 A fentebb hivatkozott műveken túl lásd még Szontagh Vilmos: *A Szent Korona tana és a kormányzói jogkör. Alkotmánypolitikai tanulmány.* Ludvig, Miskolc, 1937; Nagy Miklós: A Szent Korona eszméje. In: Serédi Justinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv* 1–3. kötet. MTA, Budapest, 1938. 2. kötet, 267–308. (különlenyomat Franklin, 1938); Puky Endre: A szent korona tana és a közigazgatási bíráskodás [évnyitó beszéd a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság 1941. június 13-i teljes ülésén]. *Magyar Közigazgatás*, 1941/3, 16–20.; Szekfű Gyula: A Szent korona-eszme. In: Szekfű Gyula: *Szent István és az államalapítás*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1941. Barabási Kun József vonatkozásában lásd még Schweitzer–Szente (szerk.): i. m., 69–77.

124 Lásd például Egyed István: Az ezeréves magyar alkotmány. In: Lányi Viktor (szerk.): *Az ezeréves Magyarország.* Pesti Hírlap–Légrádi, Budapest, 1939, 250.

125 Polner (2024): i. m., 41., 44. és 53.

126 Barabási Kun József: Közjog (részletek). In: Schweitzer–Szente (szerk.): i. m., 77. Érdemes megjegyezni, hogy a Szent Korona-tan megfogalmazásakor – Péter László egy kissé homályos utalása szerint – korábban talán Concha fejében is felvetődött a „parlamentáris monarchia” kategóriája Magyarország kormányforma-meghatározásaként, de ezen – a sugalmazott értelmezés szerint – maga is meglepődhetett, és (e kontextusban) nem tárgyalta a kérdést. Vö. Péter (2003): i. m., 484., 491. és 494.

127 Eckhart (1931): i. m., 269–323.

128 Lásd Eckhart (1941): i. m.; Eckhart (2003): i. m.

benne), továbbá hogy csak a 15. századtól jelenti a király és a rendek együttes hatalmát, s e tekintetben (ma így mondanánk) több társadalmi csoportnak a hatalmon való osztozását. Végül felvetette, hogy az nem a „magyar közjogi géniusz" teremtő erejének bizonyítéka, hiszen a lengyeleknél és a cseheknél is kialakultak hasonló elgondolások.

Az adott korban és helyzetben ezek meglehetősen eretnek és tekintélyromboló megállapításoknak számítottak, de – a kritikus értékelésekkel szemben – megfeleltek a tudományosság követelményeinek, ideértve a nyilvános ellenőrizhetőség és vitathatóság próbáját is. Volt is vita bőven, s az Eckhart-vita[129] talán még ma is tartana, ha Magyarország második világháborús katonai veresége, a „Horthy-rendszernek" nevezett politikai rend teljes összeomlása, majd egy új állami berendezkedésnek az akkor cselekedni képes erők általi kialakítása – ideértve a köztársaság bevezetését, a trianoni döntés lényegi elemeinek a párizsi békében történt megerősítését és a kommunista hatalomátvételt – nem vet véget neki.

5. A „Szent Korona szuverenitása" mint szuverenitáselmélet

Hátravan még annak vizsgálata, hogy a „Szent Korona szuverenitása" kapcsán kifejtett nézetek vajon szuverenitáselméletnek tekinthetők-e egyáltalán, s ha igen, miként értékelhetők.

A kérdés első felére válaszolva először azt kell megállapítani, hogy a szóban forgó koronával[130] kapcsolatos elgondolások egy több száz éves, tartalmi értelemben folyamatosan változó nemzeti hagyomány részei. E hagyomány különböző jellegű elemekből áll. Ezek között vannak egyfelől

(a) a valamely közösséghez – mintegy kétszázötven éve a magyar nemzethez – való tartozás érzéseivel vegyülő érzelmi-identifikációs elkötelezettségek,

129 Az ún. Eckhart-vitáról lásd Mályusz Elemér: Az Eckhart-vita. *Századok*, 1931/9–10, 406–419.; Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. *Századok*, 1969/5–6, 1104–1117.; Mezey Barna: Utószó. In: Mezey Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, Gondolat, 2001, 407–437.; Péter (2003): i. m., 495–500.; Tóth Zoltán József: *Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig. Adalékok a Szent Korona-eszme történetéhez.* Szent István Társulat, Budapest, 2007.; Törő László Dávid: Az „Eckhart-vita". Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas. Történettudományi Folyóirat,* 2016/4, 57–77.

130 Megnevezése és írásmódja meglehetősen változatos: magyar korona, magyar királyi korona, Szent István koronája, Szent Korona, szentkorona, Magyarország Szent Koronája, vagy (miként az ún. címertörvény, az 1990. évi XLIV. törvény szövegében is olvasható) magyar Szentkorona stb. Kis- és/vagy nagy kezdőbetűs írásmódját illetően (az idézett szövegek kivételével, melyekben az ettől eltérő megoldásokat változatlanul hagytam) a magyar helyesírás MTA által alkotott és jóváhagyott, 2015. szeptember 1-jétől hatályos szabályzata (*A magyar helyesírás szabályai.* Budapest, Akadémiai, 201512) 171. pontját követtem. Eszerint a nemzeti ereklyék – valamint a régi mozdonyok és speciális fegyverek stb. – nevének jellemzője a nagy kezdőbetűs írásmód.

(b) a „politikai vallásosságra” jellemző hitek és hitszerűen vállalt meggyőződések,[131]
(c) egy valóságos vallás transzcendenciájába átvezető spirituális érzések, gondolatok és elképzelések, valamint
(d) az organikus államelméletekre olykor ráépülő – a kritikusok által „középkoriasnak” mondott, bár valójában időtlen – misztikus hitek.

E lényegében nem racionális tudatformákkal szemben, a másik oldalon, e hagyomány elemei különböző fajta racionális ismeretrendszerekké szerveződnek, mint amilyenek

(e) az eszmék, valamint
(f) az elméletek és tanok.[132]

S végül, a két fő csoport közötti köztes szellemi térben sok esetben, miként a jelenlegiben is,

(g) a történeti legendákból kibomló vagy más forrásokból táplálkozó mítoszokkal találkozhatunk.

131 A Szent Korona-tant vagy annak egy-egy tételét sokan olykor már-már a vallásosságra emlékeztető, hitszerű meggyőződéssel képviselik. Ennek legbiztosabb jele, hogy a *tényekre alapozott* kritikai megjegyzéseket sem fogadják el (vö. „*certum est, quia impossibile*”). „A tanba vetett hit – jegyezte meg Péter László – néha rendkívüli reakciókat váltott ki. Politikusok és magasan képzett egyetemi professzorok az azzal kapcsolatos legenyhébb kritikai megjegyzések esetén is teljes érzéketlenséget mutattak. Hajnik botlása a *totum corpus sacrae regni coronae* létezésével kapcsolatban, melyre a forrásokban egyetlen példa sem bukkant fel, még azután is hittétel maradt, hogy a nem hívők rámutattak: a kifejezés a Hajnik előtti irodalomban nem volt megtalálható.” Péter (2003): i. m., 485. „Hajnik botlásáról” először Barabási Kun József írt. Barabási Kun (1917): i. m., 16. Eckhart ugyanerről: „Vajjon van-e jogosultsága – kérdi már 1917-ben Barabási Kun József –, hogy Hajnik óta állandóan beszélnek a szent korona egész testéről *(totum corpus sacrae regni coronae),* mely jelenti a királlyal együtt a nemességet, míg a XV. századi okmányokban előforduló *totum corpus regni* csupán az országgyűlésileg szervezett nemesek testületét jelenti?” Eckhart (1941): i. m., 320. és Eckhart (2003): i. m., 193–194. és 201. (10. jegyzet).

132 Az alábbi észrevételek megfogalmazása során e három ismeretforma kapcsán általános jelleggel a következőket tartottam szem előtt. Az *eszme* valaminek a többnyire pozitív értékeket is közvetítő általános *fogalma* vagy gondolati esszenciája, kivonata, mint amilyen például az újkantiánius jogfilozófiában a „jogeszme”. Az eszmeként értett fogalom megjeleníthet, illetve magába foglalhat több, többé-kevésbé rendezett, időben változó elméletet és tant, azok halmazát vagy folyamát és területi változatait is, kiemelve a bennük rejlő felfogások hasonlóságát.

Az *elmélet* – amint az közismert – valamely jelenséggel kapcsolatos tények összefüggéseinek koherens leírása, igazolható feltevések alapján történő rendszerbe foglalása, és általános érvényű, mások által is érthető, valamint ellenőrizhető, plauzibilis magyarázata. E magyarázat sokak szerint törvények megállapításához vagy (a társadalomtudományokban legalábbis) hatásmechanizmusok feltárásához vezet. Az elmélet esetén – az eszmével szemben – gyakran felvetődik a gyakorlat valamilyen követelménye is.

Valaminek a tana (mint például a „jogtan”, az „államtan”) egy elmélet vagy annak valamely része kanonizált „tanítássá”, dogmákká, esetleg standard elvekké sűrített, rendszerben rögzített vagy legalábbis rendszerezettnek tűnő tételekből álló strukturált ismeretrendszer, amely az adott területen magyarázó erővel bír. A tan egy-egy területre jellemző, specifikus tudás, melynek általános érvényűsége az elméleténél korlátozottabb (mert annál kulturálisan kötöttebb), magyarázó ereje viszont határozottabb (erőteljesebb). Az elméletekkel szemben a tannak nincs szüksége feltétlenül a gyakorlati alkalmazásból és alkalmazhatóságból származó kiegészítésekre.

Ezek jelentős részével itt még csak nem is foglalkozhatunk.

A szakirodalomban többségének mondható az az álláspont, amely szerint a Szent Korona-*eszme* és a Szent Korona-*tan* vagy egymás szinonimái (ami tévedés), vagy nem szinonimák ugyan, de valamilyen közelebbről nem megjelölt hagyományos beidegződés okán a két kifejezés egymás helyett is használható. Amikor például Eckhart az *eszme* szót használja a témával kapcsolatos munkája címében*, elméletek és tanok helyett,* akkor ezzel egy gondolati (valójában részben elméleti) és felfogásbéli hagyományra, annak tartós voltára utal, jelezve, hogy az e hagyományt alkotó teóriáknak és tanoknak vannak közös értékvonatkozású elemei is. Hasonlóan: amikor e művében „organikus állameszméről" beszél,[133] akkor az organikus államszemlélet alapján létrejött elméletek és tanok államfogalmaira, illetőleg azok közös elemeire is utal. Az is lehet ugyanakkor, hogy a címadással valójában csak a szelet kívánta kifogni várható kritikusainak a vitorlájából.[134]

A hazai szakirodalom a *tan*hoz képest ritkán használja (néhány szerzőt kivéve[135] természetesen) a Szent Korona-*elmélet* kifejezést, s ha mégis, azt könnyen idézőjelek közé teszi, ami valami fenntartást jelez. Ez magyarázatot igényelne, bár a hagyomány szerepén és a konyhafilozófiai okoskodásokon túl ilyet valószínűleg senki sem tud mondani. Hacsak azt nem, hogy amíg az *elméletek* rendszerint *tentatív* módon[136] épülnek fel és haladnak előre, addig a *tanok* esetén ez nem jellemző, sőt elemeik, a tantételek könnyen magabiztos kinyilatkoztatásnak tűnnek, esetleg azzá válnak. Jellemző az is, hogy a szakirodalom (megint csak Eckhart kivételével, akinél az *eszme* több elméletet is magában foglalhat) rendszerint egyes számban, Szent Korona-*tan*ról beszél, holott sokan, helyesen, eleve tan*ok*at és elmélet*ek*et értenek alatta. Például kijelenthető, s ma alighanem ez az egyik legelterjedtebb felfogás, hogy a Szent Korona-*tan*t – az akkor már régóta létező, gyökereiket illetően akár Szent Istvánig vagy még tovább visszavezethető szokások és elképzelések alapján – először Werbőczy István összegezte és rendszerezte, olykor újra is értelmezve azokat; ezt később mások, különösen Szabó Béla és Hajnik Imre, kiegészítették és alakították; a 19. század végén és a 20. század elején pedig Timon Ákos kanonizálta, hogy aztán az ő elgondolásának vadhajtásait Eckhart Ferenc nyesegesse le.[137] Maga Eckhart a koronaeszme részeként elgondolt Szent

133 Eckhart (1941): i. m., 176. s köv.

134 Lásd ezzel kapcsolatban Teszelszky, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009, 47–59. és Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!" Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok*, 2016/6, 1437.

135 Például Balogh (1904): i. m.; Tóth (2007): i. m., 73–74. stb.

136 Tentatív – próba-hiba eljárással előrehaladó, óvatos, kísérleti, puhatolódzó, sok vonatkozásban ideiglenes, esetleg bizonytalan.

137 Ehhez némileg hasonlóan Hollósi Gábor: A Szent Korona-tanról. In: Medgyesy Zsófia–Pászti László (szerk.): *„Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!" Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére.*

Korona-*tan*t Hajniktól eredeztette, mondható azonban az is Péter László nyomán, hogy a 19. század vége előtt a koronahagyomány keretében különböző *eszmé*ket és *elmélete*ket fejtettek ki, ám maga a ma is így ismert Szent Korona-*tan* Concha, Timon és Kmety innovációja volt. Mint jeleztem, hajlok ennek az utóbbi nézetnek az elfogadására, és ebben a tanulmányban igyekeztem ezt a terminológiát alkalmazni (bár ez nem jelenti azt, hogy ezzel e tan szélesebb történelmi korszakhoz kötését más vonatkozásban eleve kizárnám). Végül, amíg a *tan*okat olykor elégségesnek tűnik rögzíteni, esetleg deklarálni, addig az *elmélet* az egyes tételeinek megállapításához tudományos megismerési *módszert*[138] kíván.

A fenti és az ahhoz hasonló megfontolások alapján azt lehet mondani, hogy a „Szent Korona szuverenitása”-fogalom kapcsán kifejtett nézetek felfoghatók egy tartalmilag jelentős mértékben *részleges*, mind szerkezeti, mind tartalmi szempontból *fragmentált*, szükséghez képest hol *merev*, hol *rugalmas* tételeket tartalmazó szuverenitáselméletként, vagy annak esszenciájaként is. Ez az összegzés jellegüket illetően (általában) *analitikus* és *történeti* tételekből áll; bizonyos esetekben analitikus megállapításokként jelenítve meg történeti következtetéseket, máskor megfordítva. Kidolgozói, művelői és képviselői szerint az elmélet – tárgyát és egyéb jellemzőit illetően is – *magyar*, bármit is jelentsen itt a gondolat nemzeti jellegére utaló jelző. Egy jellegzetes, bár a kelleténél lapidárisabb értelmezés szerint más népek koronaeszméivel szemben a magyar Szent Korona-eszme különlegessége az, hogy „kizárólag Magyarország Szent Koronájához fűződik, meghatározza a korona iránti hűség gondolata, és nem utolsósorban a király és a rendek együttes törvényalkotási joga”.[139] Az ilyen összegzés azért mond meglehetősen

Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, Budapest, 2023, 339–345.; Rácz Lajos: Rex és regnum. A magyar államelmélet főbb tendenciái a 10–16. században. A királyi hatalom legitimációja. *Rubicon*, 1997/8, 20–24. Ugyancsak hasonlóan, mégis másként Horváth Attila: A Szent Korona-tan és a történeti alkotmány. In: Vízkelety Mariann (szerk.): *5 éves az Alaptörvény* – Válogatás az ünnepi konferenciasorozat beszédeiből. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2017, 160–180.

138 A témáról szóló szakirodalomban viszonylag ritkán tárgyalnak kutatásmódszertani kérdéseket. Kivételként lásd általában az Eckhart-vitát. Ennek üdítő és vidám pillanata volt, hogy amikor Molnár Kálmán módszertanra hivatkozott, akkor a (már 1920-ban is politikai jelentőséget kapott) pálinkafőzés komplex metaforájával magyarázgatta el a kívánatos módszert: „*A Szent Korona tana vagy elmélete* – fogalmazott – *nem jogtétel, nem jogszabály* […] *hanem* tudományos rendszer, tan, elmélet. *A tudományos kritikát kiálló alkotmányjogi források sok-sok adatának összevetéséből, szellemtörténeti és jogászi értelmezéséből és értékeléséből jutunk el a sok részadat nagy szintézisére, vagyis a szent korona elméletére* […] *A tudományos kritikát kiálló források adatainak összedobált cefréjéből az adatok lelkét kivonatolva, a jogtudomány szűrőjén átszűrve és lepárolva. Ez a tiszta párlat, a konkrét adatok nagy szellemtörténeti és jogelméleti szintézise: a szent korona tana.*” Vö. Molnár Kálmán: *Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes közjogi iránya? Reflexiók Eckhart Ferenc: Jog és alkotmánytörténet című dolgozatára*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1931, 29. Elvileg módszertani kérdést tárgyal Kocsis István is. Kocsis (1996[2]): i. m., 8–13.; valójában azonban inkább a magyar közjog „helyes felfogását” fejtegeti.

139 Vö. Zétényi Zsolt: A Szent Korona eszme a második ezredfordulón. In: Fáy Árpád (szerk.): *Búcsú az évezredtől.* – [*Az*] *alkotmányosság reményében*. Alkotmányossági Műhely és Fórum Társaság, h. n. [Budapest], é. n. [2000k], 87.

keveset, mert az első jellemző (így fogalmazva)[140] evidencia, a második közelebbről meghatározatlan általánosság, a harmadik pedig a rendi állam szokásos jellemzője. A fogalom, mint már többször hangsúlyoztam, leginkább a 19. század végén és a 20. század elején kifejtett, s a két világháború között alakítgatott Szent Korona-tanba illeszkedik, mint annak része, melynek több változata is létezett.

* * *

A kérdés második fele kapcsán – ti. hogy az eddig vázlatosan jelzett tételek szuverenitáselméletként miként értékelhetők – mindenekelőtt azt célszerű szem előtt tartani, hogy a „szuverenitás" – az „autoritás" és az „államhatalom" mellett – a modern állam hatalmi elemének fogalmi megragadására szolgáló egyik fontos államelméleti kategória.[141] Bár az elméletképzés tartalmi vonatkozásában a másik kettővel összehasonlítva több okból sem a legszerencsésebb,[142] de kétségtelenül ez a legelterjedtebb, s ekként megkerülhetetlen.

Az immár 450 éves, hiszen 1576-ig visszavezethető „történeti fogalom" – a *szuverenitás* – eredetileg (a francia király és a német-római császár vonatkozásában) „politikai elképzelés" volt, ami később (már a 19. századi angol John Austin elméletében) „jogivá sűrűsödött"; s kezdeti „defenzív"-polemikus jellege „offenzívvá" vált.[143] Egyre szélesebb körben történt elterjedése, mely az elmúlt százötven év fejleménye, elméleti szempontból inkább ártott neki, semmint használt, mert jelentése visszavonhatatlanul poliszémikussá (több-, sőt sokértelmű) lett, s így tartalmilag bizonytalanná is vált. Ennek egyik jele a mai gondolkodásban egymás mellett élő sokféle szuverenitásfogalom: a jogi és politikai, a belső és külső, az abszolút és relatív, a *de facto* és *de jure*, a monisztikus és pluralisztikus, a „kényszerítő" és a „befolyás" értelmében vett, a vesztfáliai és globális, a klasszikus és a posztszuverenitás s így tovább. Van olyan vélemény, amely szerint a többértelműséggel együtt járó zavar a kezdetektől jellemzi e kategóriát: „Talán egyetlen

140 Az első jellemző annyiban persze nem evidencia, amennyiben hozzátesszük: Magyarországon a „látható korona" (a fizikai tárgy) meglétének, jelenlétének, eltűnése esetén folyamatos előkerülésének stb. jelentősége volt a „láthatatlan korona" (a koronaeszme és az ezzel kapcsolatos hagyomány) folyamatos fenntartásában. Az, hogy ez a hagyomány különböző tartalommal, de csaknem ezer évig fennmaradt, valóban hungarikumnak mondható.

141 Értelmezési lehetőségeit és elméleteit lásd – egyebek mellett – Schliesky, Utz: *Souverenität und Legitimität von Herrschaftgewalt*. Mohr Siebeck Tübingen (Jus Publicum 112), 2004, 815.; Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* MTA JTI–Gondolat, Budapest-Győr, 2015, 562.; Chronowski Nóra–Petrétei József: Szuverenitás. In: Jakab András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* [*IJOTEN*] http://ijoten.hu/szocikk/szuverenitas (2020) 34. (letöltés: 2026.03.15.). (Mindegyik bőséges további szakirodalommal.)

142 Az ezzel kapcsolatos, olykor félreértett álláspontomat lásd Takács Péter: A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája. In: Cserny Ákos (szerk.): Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2013, 549–569.

143 Lásd erről Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre.* O. Häring, Berlin, 19143, 454–484.

fogalomnak sem olyan ellentmondásos a jelentése – fogalmazott Lassa Oppenheim –, mint a szuverenitásnak. Vitathatatlan tény, hogy – attól a pillanattól kezdve, amikor bevezették a politikatudományba [értsd: államtudományba], mind a mai napig – sosem volt egyetemesen elfogadott jelentése.”[144] Akár a kezdetek kezdetén, akár később alakult ki ez a sokértelműség, azon nem változtat, hogy a fogalom az utóbbi egy-két évtizedben belekerült a hazai és a „patriótának” mondott külföldi politikai imamalmokba, ahol csupán egyetlen – a nemzetállamoknak a nemzetközi renden belüli, (tévesen) rögzítettnek vélt és állandónak gondolt önállóságára utaló – jelentését hasznosítják, s rendszerint visszaélnek vele.

Egy teljes vagy legalább viszonylag teljes szuverenitáselmélet megalkotójának számos kérdésre[145] kell válaszolnia; a „Szent Korona szuverenitása”-fogalom kapcsán kifejtett elgondolások alapján azonban ezek közül csak néhányra lehet.

* * *

A részlegesség ellenére az eddig megismert és azokhoz kapcsolódó elméletekből is kiolvasható néhány következtetés. Most ezeket tekintem át röviden.

144 Oppenheim, Lassa F. L.: *International Law – A Treatise*. Longmans, Green, and Co., London-New York, 1905, 103. E poliszémikus jelleg megnehezíti a különböző mai kérdések megítélését is. Lásd például Máthé Gábor: *Szuverenitási kérdések (16–21. század)*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2025, különösen 53–55.

145 A legfontosabb öt kérdés a következő. *Először* is ki kell munkálnia a szuverenitás fogalmát, s ha azt fő- vagy legfőbb hatalomként fogja fel, ami helyes, akkor annak más hatalmakhoz való viszonyát is. Például tudnia kell, hogy e bűvös szó a „végső döntés” lehetőségét jelöli-e, vagy inkább az „autonóm döntésre” és az „önállóságra” utal; hogy azt közhatalomként vagy főhatalomként kell-e érteni; és jogilag körülhatárolt hatalomként („hatáskörként”) kell-e felfogni, vagy a lényege inkább a *Kompetenz-Kompetenz* (a hatáskörök megállapításának hatásköre).
E fogalmat használva, *másodszor*, állást kell foglalnia annak *érvényességi körét* illetően is, vagyis hogy a szuverenitás vajon az államra, vagy valamely állami szervre vonatkozik-e, s ha nem, vagy nem csupán az államra, akkor milyen jelenségekre vonatkozhat még. Például használhatók-e az „egyén szuverenitása”, az „egyház szuverenitása”, a „jog szuverenitása” stb. kifejezések.
Harmadszor, tisztáznia kell, hogy a valóságban (ténylegesen) ki – vagy egy eszményi rendben ki legyen – a szuverén, amit a „szuverenitás *alanya”* problémájának szokás mondani. Az elmélettörténet tanulsága szerint ezt az alanyt az elméletalkotó keresheti/megtalálhatja egy uralkodóban (fejedelemben) és a parlamentben (vagyis egy államszervben), a nemzetben és a népben (vagyis egy politikai értelmet kapott társadalmi tényezőben), de keresheti magában az államban („államszuverenitás”), a „kivételes állapot” elrendelőjében, sőt – mint esetünkben – egy különleges koronában is.
Negyedszer, egy ilyen elmélet megalkotójának meg kell tudni mondania, hogy egy politikai közösségben mit tehet meg az – *milyen jogai vannak annak* –, aki szuverenitással rendelkezik, vagy akinek azzal kell(ene) rendelkeznie. Az e kérdésre adható válaszok lényegében még ma is a „szuverenitás azon nyolc ismertetőjegye” valamilyen kombinációjából és modernizált változatából állnak össze, amelyeket Jean Bodin fejtett ki 450 éve.
Végül és ötödször, az elmélet megalkotójának ki kell fejtenie, hogy melyek a szuverenitás legfőbb *jellemzői.* Például a szuverén hatalom, bárkié is legyen, egységes és oszthatatlan-e vagy esetleg megosztható; elidegeníthetetlen és átruházhatatlan-e, vagy átruházható; ha független, milyen mértékű a „függetlensége”, mit jelent „korlátlansága” vagy jogi korlát(ozhatat)lansága; s mit értünk „legfelső” voltán: azt-e, hogy „másból le nem vezethető” vagy azt, hogy „nincsenek idegen kötelékei”?

(1) A vizsgált fogalom azt jelenti, hogy a Szent Korona nem csupán egy tárgy, például koronázási ékszer, nemcsak történelmi ereklye, és nem is csak szimbólum, mely megjelenít valamit, hanem – a régebbi megfogalmazások szerint – „*a szuverenitás alanya*”,[146] „*az állami főhatalom* [maga]”,[147] vagy az „*igazi souverain nemzetszemély*”.[148] „Az állami szuverénitás alanya – fogalmazott Molnár Kálmán – a szent koronában szimbolizált és reprezentált állam.”[149] „Az államhatalom alanya a Szent Korona, amely magát az államot jelenti” – vetette papírra 1938/1939-ben Buza László.[150] Tomcsányi Móric szerint „a szent korona az államhatalom alanya, övé az egész államhatalom”.[151]

Manapság azt mondják, hogy a Szent Korona „a főhatalom alanya, a szuverenitás letéteményese”,[152] „a magyar államhatalom alanya”[153] vagy hogy „a magyar állam főhatalma a Szent Koronában benne foglaltatik, a Szent Korona és a Magyar Állam azonos, a Szent Korona főhatalma és a magyar állam főhatalma ugyancsak azonos”.[154]

Mint látható, a fogalomhasználatot, magyar módra, nem a katonás rend jellemzi: a korona egyszer a főhatalom alanya, máskor annak forrása, ismét máskor pedig letéteményese vagy megtestesítője, olykor meg a főhatalom maga. Azt, hogy valaminek ilyen pozíciója legyen, még elképzelni is csak annak hitszerű feltételezésével lehet, hogy az nem tárgy, hanem „személy”, „élő személy” (van, aki így mondja: „élő tárgy”), „államszemélyiség”, valami olyasmi, aminek személyisége van, sőt, talán még lélekkel is rendelkezik.[155] Ez a korona továbbá – hogy fokozzuk a fogalomhasználat kuszaságát –„jogi személy” is: van akarata, valamint vannak jogai, javai és jövedelmei is.

Személyiségét állítólag csak az ismerheti meg, aki megérti a misztériumát, s értékeli, hogy ez „az egyetlen az összes koronák közül, amelyben Isten égi és földi birodalmának az egybeszövődése”, azaz „Isten országa” „fejeződik ki”.[156] Amikor múzeumi, majd

146 Concha (1891a): i. m., 58.
147 Timon (19175): i. m., 494.
148 Kmety (19266): i. m., 13.
149 Molnár Kálmán: *Magyar közjog.* 2 kötet. Danubia, Pécs, 1926–1928, 1. kötet, 358.
150 Buza László: Magyar közjog (részletek). In: Schweitzer–Szente Z. (szerk.): i. m., 166.
151 Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 19435, 281.
152 Tóth (1999): i. m., 275.
153 Kocsis (1996[2]): i. m., 90. Ennek fontos kiegészítése, hogy e tételt nem lehet megkérdőjelezni: „*Nem lehet vita tárgya* – olvashatjuk –, *hogy a Szent Korona a magyar államhatalom alanya. Ha valaki [ezt] mégis vitatja, akkor az egész Szentkorona-tant kérdőjelezi meg*.”
154 Zétényi (2023): i. m., 74. Ennek is van egy fontos kiegészítése: „*a magyar államiság lényegét jelentő főhatalmat megtestesítő szerepét nem érinti az a körülmény, hogy a jelenkor alkotmánybírósága mindezidáig nem említette meg a történeti alkotmány vívmányai között*”, s így eszméje nem normatív jellegű előírásnak, hanem – úgymond – „*alkotmányos önazonossági faktumnak*” tekintendő.
155 A korona és a Szent Korona-tan rövid társadalompszichológiai elemzését (például: „úgy tölti fel lélekkel az »állam szürke testét«, hogy nem személyteleníti el az intézményeit, a területi-történeti jogfolytonosság biológiai/etnikai esetlegességeit (például a tulajdonviszonyokat is) a szakrális kötöttség folyamatosságával helyettesíti” stb.) lásd Lányi Gusztáv: Békecsászár/király és/vagy alkalmatlan politikai vezető? Történelmi szociálpszichológiai elemzés IV. Károlyról. *Valóság,* 2022/6, 37–40.
156 Kocsis István szövegezése, Csomor Lajos, Molnárfi Tibor és Szigeti István munkáira utalva. Kocsis (1996[2]): i. m., 104.

parlamenti elhelyezése után egyes hívő látogatók keresztet vetettek, és vetnek ma is a golyóálló üveg előtt, akkor talán ebből az artikulálatlan kettősségből – a korona tárgyi és „személyi” voltából – éreznek át valamit. A fogalmi rendetlenség ellenére a „szuverenitás alanya” tehát a személyként elképzelt Szent Korona, vagy (egyes megfogalmazások szerint) az abban reprezentált, ugyancsak személyként, s még ma is organikus fogalmi keretekben elgondolt állam.

E korona *tagjai* a király és a nemesség, majd a választójoggal rendelkező „polgárok”, egy archaizáló, suta kifejezéssel: az „országlakososok”. „A király – amint Conchánál láttuk – azáltal lesz a szuverenitás legfőbb részese, hogy […] [a szent] korona külső jelképével felruháztatik, a polgárok [pedig] azáltal, hogy annak tagjaivá válnak, régente a nemesség, ma [1891-ben] a választói jogok által.” Kijelenthető ezért, hogy a „Szent Korona szuverenitása” mögött egy *megosztott alany* áll: a szuverenitásnak „a fejedelem [király] és az országgyűlés a közös birtokosai”, s e két szerv „osztozik” a hatalomban.[157]

Azért, hogy ne kelljen feltenni a rousseau-i kérdést: meg lehet-e osztani egyáltalán a főhatalmat anélkül, hogy megszűnjön főhatalom volta, a mai elméletek úgy fejezik ki az alany e megosztottságát, hogy a Szent Korona-tan egyik tétele „a mellérendelt hatalomgyakorlás elve és gyakorlata”.[158] Eszerint a Szent Korona tagjai osztoznak a hatalmon.

Ezt az osztozást az abszolutizmus, zsarnokság és önkényuralom kizárásaként szokás értékelni: „Mind a fejedelmi abszolutizmus, mind a korlátlan […] népuralom illegitim” – fogalmazott az imént idézett szerző tizenkét évvel korábban.[159] Ezt nyilván nem empirikus tételként vagy a magyar történelemre vonatkozóan megállapított történetszociológai tényként értette, hanem kívánalomként és a legitimitás feltételeként, *norma*ként fogta fel. Egy másik szerző ugyanezt *logikai összefüggés*ként magyarázza: „mivel [a tan szerint] *csak a Szent Korona bírhatja a hatalom teljességét*”, e tanból „értelemszerűen következik, hogy teljhatalom egyes embert vagy egyes csoportot nem illethet meg, csak a politikai nemzet összességét, amely összesség csak a Szent Koronában van jelen, csak a Szent Korona által nyilvánul meg”.[160] S ha valaki ennek garanciájára lenne kíváncsi, akkor a tan híveitől azt a választ kapja, hogy e megosztottság a biztosíték maga – hiszen ez hatalommegosztás.

157 Lásd Concha (1891a): i. m., 58.

158 Lásd Tóth Zoltán József: A Szent Korona-tanról ma – Ma? In: Téglási (szerk.) (2011): i. m., 163.

159 Tóth (1999): i. m., 276.

160 Kocsis (1996²): i. m., 98. Akár logikai összefüggésként, akár normaként kezeljék is a tan e követelményét, az igen könnyen nehézségekhez vezet. Példának okáért kérdéses lehet, hogy miként értékelendő az a 13 év, amikor I. Ferenc az 1811/1812-es országgyűlés után – a történelmi alkotmány tiszteletét ígérve – 1825-ig nem hívta össze a rendeket (vagyis nem engedte megszólalni a Szent Korona tagjait), s különböző leiratokkal, a politikai rendőrséggel és hasonló eszközökkel kormányozta Magyarországot. Lásd ezzel kapcsolatban Eckhart Ferenc álláspontját, valamint annak Kocsis István által adott szenvedélyes, bár fogalmilag nem feltétlenül helyes bírálatát. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Politzer, Budapest, 1946,194–199. és Kocsis (1996²): i. m., 225–228.

(2) A Szent Korona szuverenitásának fenti elgondolása többek szerint egy sajátos *hatalommegosztást* is jelent, sőt, a Szent Korona-tannak – mint mondják – „a hatalommegosztás a lényegi eleme".[161]

Ez a hatalommegosztás azonban – tegyük hozzá rögtön – még ha létezik is, nem azonos azzal, és nem is olyan, mint amit Locke, Montesquieu, Constant vagy Madison és követőik kigondoltak, s amit aztán a nyugat-európai és észak-amerikai modern államok így vagy úgy megvalósítottak. Vagyis nem a politikai közösségekben ellátandó fő funkciókhoz[162] igazított államhatalmi ágak, majd az egyéb, olykor az államon belüli, máskor azon kívüli hatalmi tényezők viszonylagos szeparációján, kívánatos viszonyaik kialakításán, s e rendszer intézményesítésén alapul, amikor is azt feltételezik, hogy az elválasztott elemek ellenőrzik, kiigazítják és korrigálják egymást, ám végül mégis az egész célját szolgálva együtt maradnak, azaz nem bomlasztják fel az államot.

A magyar elgondolások szerint ezzel szemben a Szent Korona-tan hatalommegosztási „rendszer[e] túlmutat a klasszikus hatalommegosztás […] hatalmi ágain",[163] többek között azért, mert a hatalommegosztás itt a hatalomátruházás folyománya.[164] A legfontosabb különbség mindazonáltal az, hogy fókusza nem a szeparáció, hanem az együttműködés. Ezt Tóth Zoltán József például így fogalmazza meg:

> *„A koronázással a nemzet vonja be (akár a választott, akár a dinasztikus jogon trónra lépő) királyt a hatalomba.* […] *Ezzel a király azt fogadja el, hogy a hatalmat a nemzettel együtt gyakorolja, és törvénytelen, ha a jogokat vagy a szokásokat önhatalmúlag el akarná vonni. A megosztott hatalom minden hatalmi területre, ágra vonatkozik. A király az elsődlegesen mellérendelt és nem alá-fölé rendelten gyakorolja a hatalmat a nemzettel a végrehajtásban, a bíráskodásban, a törvényhozásban."*[165]

A hangsúlyozott *együttműködés* és a hatalom – normaként felfogott vagy logikai összefüggésként magyarázott – *együtt gyakorlása* miatt alighanem redundáns minden olyan gondolat, amely – miként az idézett – az államhatalmi ágak szeparációjára és egymás ellenőrzésére épülő elméletet vagy annak valamely elemét (például a törvényhozás, végrehajtás, bíráskodás vonatkozásában) utólag „rávetíti" a Szent Korona-tanban jelzett hatalommegosztásra. S itt nemcsak arról van szó, hogy a bírói hatalom példának

161 Lásd például Hollósi: i. m., 339–345.

162 Ezeket jogászi fogalmakkal jelezve: normaalkotás, normaérvényesítés (végrehajtás), normamegállapítás (ítélkezés, igazságszolgáltatás) – a politikai közösségekben, vagyis az államokban ellátandó egyéb fő funkciókat – kormányzás, ellenőrzés, jogvédelem stb. – itt nem is említve.

163 Tóth (2011): i. m., 163.

164 Mint fentebb láttuk, részben emiatt jut ezekben az elméletekben döntő szerephez a *Tripartitum*nak a Szent Korona tagjai közötti „viszonos átruházásról és kölcsönös *kapcsolatról*" szóló passzusa (I. rész 3. cím, 6–7. §-k), amit Concha Győző *„közös"* hatalomgyakorlásként értelmezett.

165 Tóth Zoltán József: Az Államfő – A 10. századtól 1848-ig. In: Horváth Attila: *Magyar állam- és jogtörténet*. NKE Közigazgatás-tudományi Kar, Budapest, 2014, 67–68.

okáért egyáltalán bevonható-e ebbe az összefüggésbe,[166] hanem arról is, hogy a „három hatalmi ág” felemlegetése az eredeti rendszer utólagos, legitimációs célt követő dekorációja.[167] Ez utóbbit mondhatjuk úgy is, hogy az organikus államelméletek lacikonyháján sütögetett disznótoros után desszertként nem szokás mandulás habcsókot: *macaron*t rendelni; ám mindig akadnak, akik ezt teszik.

S ha az ezzel járó fogalmi zavar a középkorra vagy kora újkorra nézve, és más okokból, esetleg tolerálható is –, mint amikor például Biró Zsófia „a király és a nemesség közti hatalommegosztást” egyfajta „rendek közötti hatalommegosztásként” vagy „gyakorlati, rendi hatalommegosztásként” értékeli[168] –, az egészen biztosan nem keverhető össze a modern európai államfejlődés hatalmi ágak szerint intézményesített hatalommegosztásával.

Az ilyen és ehhez hasonló fogalmi zavarokat azért kell elviselnünk, hogy kijelenthető legyen: a Szent Korona az itt szóba jövő hatalommegosztás révén „*az alkotmányosság megtartásának*” „*legfőbb garanciája*”.[169] Ezt a racionális gondolkodás keretei között még elképzelni is nehéz, ezért kijelenthető, hogy a hatalomnak a korona tagjai közötti megosztása vagy megoszlása végső soron pusztán elvi deklaráció, vagy a fent jellemzett dekoráció.

(3) A most vizsgált szuverenitáselmélet változásainak egyik fejleménye, hogy amikor a korona tagjainak tekintett eredeti tényezők („a király és a nemesség”) egyikének körét 1848-ban, majd 1867 után kiterjesztették a nem nemeseknek minősülő állampolgárokra is, és létrehozták a „politikai magyar nemzetet”, akkor ez – miközben az első tényezőre gondolva sosem beszéltek *fejedelmi* szuverenitásról, a másik oldalon – a koronaszuverenitás és a *nemzeti* szuverenitás fogalmilag differenciálatlan összekapcsolódásához vezetett.

Concha fogalmát („országgyűlésileg szervezett államtagok”) néhány éven belül teljesen elfeledték, Kmety zavaros megfogalmazása (a Szent Korona az „igazi souverain

166 Ez ügyben Concha Győző elmélete különös figyelmet érdemel. Lásd erről további, itt nem tárgyalható részletekkel Koi Gyula: Concha Győző elmélete a hatalommegosztásról. *Pro Publico Bono–Magyar Közigazgatás*, 2018/3, 168–186.

167 Látszólag nem követi el ezt a hibát Kocsis István, aki így fogalmazott: „A Szent Koronában mint az államhatalom alanyában egyesülnek a végérvényesen megosztott törvényhozó és végrehajtó hatalom részesei: a mindenkori király és a mindenkori politikai nemzet.” Utólag persze ő is hozzáteszi ehhez, hogy „*a legfelsőbb bírói hatalom is a Szent Koronát illeti*”. Kocsis (1996[2]): i. m., 14. és 16.

168 Biró Zsófia: *A bírói hatalomgyakorlás megoszlása a tradicionális magyar jogban.* PTE ÁJK–Novissima, Pécs, 2023, 47., 48. és 165. Talán a most jelzett fogalmi zavar megnyilvánulása ugyanakkor, hogy a kötet címében szereplő „hatalomgyakorlás megoszlása” kifejezés a kötet alapjául szolgáló dolgozatban még „hatalommegosztás” volt. Vö. Biró Zsófia: *Hatalommegosztás a történeti alkotmány fényében* – bírói hatalom a magyar tradicionális jogban. Pécs, PhD-dolgozat, 2022. Ezt pusztán azért említem, mert szociolingvisztikai szempontból érdekes, hogy a konzervatív, s azon belül az organikus államelméletekben szóba jövő hatalmi tényezők vonatkozásában ennek hívei mindig is szívesebben beszéltek „hatalom*megoszlás*ról” („-megosztás” helyett); vö. Concha (1892): i. m.

169 Kocsis (1996[2]): i. m., 14. és 16.

nemzetszemély") sosem terjedt el, Timon Ákos azonban a lehető legegyszerűbb fogalmat, a „nemzetet" tette meg a Szent Korona egyik tagjának, és – a nacionalizmus évszázadának végén – ez a megoldás lett a befutó. A 20. század elejére általánossá vált a meggyőződés, hogy a korona tagjai „a király és a nemzet", amikor is az előbbit az utóbbi emeli a helyére; a két világháború közötti korban pedig az is, hogy a Szent Korona-tan a *nemzet* szuverenitását mozdítja elő, hogy alanyi szempontból a *nemzet*szuverenitás a legértékesebb szuverenitásforma (helyesebb a *nép*szuverenitásnál is),[170] s hogy „a magyar közjog […] a nemzetszuverenitás elvén épül fel".[171]

Az érvek fejtegetésekor kevesen törődtek a *tények*re utaló szociológiai kérdésekkel, mint például azzal, hogy a *Bíró előtt* című életképen (Bihari Sándor, 1886) az eltörött hegedű miatt panaszkodó: kérő és könyörgő cigány és az általa reprezentált népcsoport odafért-e már a „jognak az asztalához", amiről Petőfi beszélt; hogy 1922 és 1935 között a megszerezhető országgyűlési mandátumok közel 80 százalékának sorsát a vidéken (1938-ig) nyíltan szavazó, így véleményüket autonóm módon kifejezni nem tudó magyar parasztok „döntötték el"; vagy hogy az 1938-tól bevezetett zsidótörvények és rendeletek alapján kialakított vallási, majd faji alapú diszkrimináció révén százezrek legelemibb jogait korlátozták, előkészítve a későbbi deportálásokat is. E csoportokról a büntetlenség reményében kijelenthető, vagy gondolható volt, hogy nem részei a nemzetnek.

Ez azért is történhetett, mert mindent összevetve a szuverenitás alanyának problémája a koronatanban nem ténykérdés, hanem még akkor is a hatalom legitimációs *forrásának* megjelölésével áll kapcsolatban, amikor a hatalom *alanyának* tényleges identifikálásaként jelenítik meg. A magyar köz- és közjogi gondolkodás sosem tisztázta a nemzetszuverenitás kétféle elgondolása[172] szerinti fogalmakhoz való viszonyát, s így

170 Az emelletti szenvedélyes érvelést lásd Molnár Kálmán: Államelméletek lecsapódásai a tételes alkotmányjogban. In: Mártonffy Károly (szerk.): *Fejezetek a közjog és a közigazgatási jog köréből – Némethy Károly emlékkönyv*. Pallas, Budapest, 1932, 31–37.

171 Vö. Buza László: Magyar közjog (részletek). In: Schweitzer–Szente (szerk.): i. m., 166.

172 E kétféle elgondolás a következő. A nemzetszuverenitás eredetileg azon a francia alkotmányjogi gondolkodásból a forradalom alatt kibomló nézeten alapul, hogy a népet az alkotmány és a jog által való megszervezettség teszi nemzetté, s ez – a rousseau-i értelemben vett néppel ellentétben – a főhatalom forrása lehet. „Minden szuverenitás lényege szerint a nemzetet illeti. Sem testület, sem egyén nem gyakorolhat semmilyen hatalmat, amely kifejezetten nem ebből ered" – fogalmazott *Az ember és polgár jogainak deklarációja* (1789). Lényegében ugyanez fogalmazódott meg az 1791-es alkotmányban is: „A szuverenitás a nemzetet illeti, és sem az emberek egy csoportja, sem egyetlen személy nem igényelheti annak gyakorlását. A nemzet, amelytől minden hatalom ered, csak közvetve gyakorolhatja a szuverenitást." A 19–20. században ezzel szemben, főleg a nemzetállamok korának soknemzetiségű és birodalmi jellegű államaiban (jellegzetesen a közép- és kelet-európai országokban) az ottani nemzetek származási, nyelv-, kulturális, történelmi vagy sorsközösségként stb., majd politikai közösségként gondolták el és azonosították önmagukat, s ebbéli minőségükben kértek részt valamely állam hatalmából. A nemzet ez esetben nem a szuverenitás legitimációs forrása, hanem az állami hatalom egy csoportként azonosított gyakorlója, birtokosa, igénylője stb.

azt sem, hogy Szent Korona-tan *nemzet*szuverenitásában a „nemzet” vajon *legitimációs forrás*t jelent-e, vagy inkább az államhatalom egy *csoportként* azonosított gyakorlóját, birtokosát, esetleg igénylőjét.

E tisztázatlanság mellett a karaván feltartóztathatatlanul haladt tovább akkor is, amikor a „Szent Korona szuverenitása”-gondolatot megpróbálták összeegyeztetni a *népszuverenitás*sal is. Erre már az 1930-as években kísérlet történt. Buza László – aki talán pozitivizmusa, talán személyisége miatt mindig is könnyen „meglátta” a realitások követelményeit – így fogalmazott: „Jelenlegi [1938/1939-ben létező] közjogunkban […] abból a körülményből, hogy a kormányzó és a felsőház nem a képviselőházzal egyenrangú tényezője a törvényhozásnak, megállapítható, hogy bizonyos eltolódás következett be a nemzetszuverenitástól a népszuverenitás irányában.”[173]

Ez az „eltolódás” aztán a Szent Korona-tan 1990 utáni másod-, majd 2010 utáni harmadvirágzása idején folytatódott. Zétényi Zsolt például – miután tudatta olvasójával, hogy a nemzet hatalmának „hordozója” a Szent Korona, a Szent Korona hatalmának „forrása” pedig a nemzet – a gondolatmenet végén meglepetésszerűen azt közölte: „A világi hatalom forrása a nemzetté szerveződött nép.”[174] Ezek után – gondolom, ugyancsak a hatalom forrásának megjelöléseként, s nem alanyának identifikálása céljával – oda konkludált, hogy „a Szent Korona-tan a nemzetszuverenitássá nemesedett népszuverenitás alapján áll”.[175] Szép szavak!

Az ilyen deklarációkat és a hasonló üzeneteket megfogalmazó történeti elemzések[176] reakciójaként megszületett persze az ellenvélemény is. Még ha a szuverenitás tekintetében „zavarba ejtően nagy [is] volt [s ma is nagy] az eltérés a magyar közjogi gondolkodás és a valóságos alkotmányos helyzet között”,[177] a történeti alkotmánynak „az állami főhatalmat megszemélyesítő Szent Korona közjogi szerepére épülő szuverenitástana […] – fogalmazott Szente Zoltán – nem fér össze a népszuverenitás elvével […]”, illetőleg „*nem egyeztethető össze a modern alkotmányossággal;* azzal az európai konstitucionalista hagyománnyal, amelynek számos jegye az új Alaptörvényben is megmaradt”.[178] Kérdés ugyanakkor, hogy a Szent Korona-tan és a népszuverenitás összekapcsolhatóságát

173 Buza László: Magyar közjog (részletek). In: Schweitzer–Szente (szerk.): i. m., 166. (a kéziratos szöveg szórendjének értelemszerű korrekciójával). A szöveg a szerző 1938/1939-es tanévben tartott előadásai alapján készült, ezért több mint különös, hogy Buza e vázlatban azt írja: „*Magyarország államformája, míg egyrészről monarchikus, másrészről Magyarország a modern demokratikus államok kategóriájába tartozik, tehát demokratikus monarchia.*” Buza: i. m., 173.

174 Zétényi Zsolt: Magyarország Szent Koronája. In: Tóth (szerk.) (2004): i. m., 489. és 490. A 2010/2011-es alkotmányozási helyzetben ehhez hasonlóan, vö. Zétényi Zsolt: A történeti alkotmány időszerűsége (2010 adventjén). In: Téglási (szerk.): i. m., 50.

175 Zétényi (2004): i. m., 494. (kiemelés csak itt).

176 Például Berténi Iván: A „népszuverenitás” jelentkezése I. Ulászló 1440. júliusi királlyá koronázásánál. In: Téglási (szerk.): i. m., 86–91.

177 Vö. Szente (2011): i. m., 2.1.

178 Szente (2019): i. m., 7.

megkérdőjelező vélemény alátámasztásához elegendő-e az, hogy a szokásokhoz igazodva nem szociológiai tényekre hivatkozunk (például annak kijelentésével, hogy bizonyos csoportokat a gyakorlat *de facto* nem tekint a „nép" részének), hanem a tan *történeti* értelemben ténylegesen ellátott *funkciójára*.[179]

(4) Az alapkérdést illetően, hogy ti. a „Szent Korona szuverenitása" kapcsán kifejtett nézetek vajon milyen szuverenitáselméletnek tekinthetők, olykor kitérnek olyan összefüggésekre is, amelyek (a) a Szent Korona-tan részei, de valójában nem állnak tartalmi kapcsolatban a korona szuverenitásával; amelyek (b) csak részleges kapcsolatban állnak vele, és amelyekről (c) azt állítják ugyan, hogy abból következnek, de ezt nyilvánvalóan tévesen teszik.

(a) Az első esetre példa a *jogfolytonosság* követelménye és a „törvénysértésre jog nem alapítható" elv érvényessége,[180] ami a tan fontos kérdése ugyan, de tartalmi értelemben nem a „Szent Korona szuverenitása"-fogalommal,[181] hanem az állami szuverenitás[182] problémájával áll kapcsolatban.

A második esetre az államforma meghatározása lehet példa, amennyiben annak formális deklarálását tekintjük a kérdés lényegének. E tekintetben az egyik oldal azt állítja, hogy a „monarchikus államforma" a „történeti alkotmány állandó értékei és intézményei" közé tartozott és tartozik,[183] s „Magyarország történeti alkotmányának egyik meghatározó tartópillérét a monarchikus államforma jelentette", aminek következtében

179 Például: „[…] a Szent Korona-tan egyik alapvető funkciója épp az volt, hogy megakadályozza a népfelség elvének elismerését, s az annak megfelelő hatalmi szerkezet kialakítását – például az általános választójog biztosításával." Szente (2011): i. m., 2.1.

180 Ezt számos szerző tárgyalja. Az 1920 utáni irodalomból, példaként, lásd Buza László: A jogfolytonosság. *Új Magyar Szemle*, 1921/3, 268–272.; Kolosváry Bálint: A jogfolytonosság gondolata. *Társadalomtudomány*, 1926/3, 161–167.; Egyed István: Jogfolytonosság. *Jogállam*, 1926/6, 320–322.; Molnár Kálmán: A jogfolytonosság helyreállításának jogelvi szükségessége és lehetősége. Társadalomtudomány, 1931/1–2, 121–122. Polner Ödön: Jogfolytonosság és ideiglenes alkotmány *Jogállam*, 1931/3–4, 144–150.; a korszakra vonatkozóan Schweitzer (2017): i. m., és Wiener György: Jogfolytonosság és megszakítottság a történeti alkotmányosság rendjében. *Közjogi Szemle*, 2017/3, 22–32. Az 1945/1946-os változásokra nézve vö. Kukorelli István: Az 1946. évi I. törvény közjogtörténeti jelentősége és az alkotmányos jogfolytonosság. *Acta Humana* [új folyam], 2017/1, 21–26. Az 1990 utáni kérdésekre lásd Kocsis (1996[2]): i. m., 276–288.; Balogh Sándor: A Szent Korona és a jogfolytonossága ma. In: Fáy (szerk.): i. m., 175–182. és Tóth (2013): i. m., 282–293.

181 Ezzel ellentétes nézetként lásd Vass: i. m. és Kopyś: i. m.

182 Ezen azt értem, hogy sokan – elméleti alkotmányjogászoktól az Alaptörvény Nemzeti hitvallása deklarációjának megszövegezőjéig – *„az ország idegen hatalmak általi megszállásának"* valamely általuk kiválasztott időtartamát (például a manapság leghangosabban emlegetett 1944. március 19. és a 1990. május 2. közötti időszakot), mint a teljes és abszolút állami szuverenitás hiányát vagy korlátozott voltát tekintik a történeti alkotmány szempontjából vett jogfolytonosság megszakadási idejének, amire a (Vörös Imre kifejezésével élve, vö. *Jogtudományi Közlöny*. 2016/10, 499.) a történeti alkotmány *„esszenciális elemének"*, a Szent Korona-tannak reagálnia kell. Fentebb jeleztem, hogy nem osztom ezt a korszakolást, s úgy vélem, hogy a történelmi Magyarország, a magyar történeti alkotmánnyal együtt, 1918/1920-ban szűnt meg, s már 1920-ban egy új állam keletkezett. Ehhez kiegészítő esszéisztikus adalékként lásd Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*. Wodianer F., Budapest, 1927, különösen 725–854.

183 Szente (2019): i. m., 6.

„a köztársasági államforma puszta felvetése implicit módon a történeti alkotmány konstrukciójával való szembefordulást is magában foglalta”.[184] Ehhez további szempont, hogy a Szent Korona nem volna képes „kifejezni” Magyarország alkotmányos állami folytonosságát, ha egyszer a monarchiával, máskor meg a köztársasággal kellene összeegyeztetni. A másik oldal ezzel szemben úgy véli, vagy legalábbis azt mondja, hogy „*a Szent Korona szuver*enitására alapuló magyar történeti alkotmány [jelenleg] köztársasági államformában […] is tud működni”,[185] s bár „a teljes jogfolytonosság helyreállítása a cél”, amelynek része a királyság helyreállítása, ezt azonban csak fokozatosan lehet megtenni, s nehezen képzelhető el, hogy „a jelenlegi [2010-es] köztársasági államforma azonnal átváltson királyságra”.[186] E kérdés megítélését az Alkotmánybíróság 22/2016. (XII. 5.) AB határozata kifejezetten pikánssá tette, amikor is a köztársasági államformát mint „ma általánosan elfogadott alkotmányos értékeket” a történeti alkotmány azon „vívmányai” egyikének minősítette, „amelyeken az Alaptörvény és általa a magyar jogrendszer nyugszik”.

Az itt felvetődő problémák nagy része ugyanakkor elenyészik, ha a kérdést nem az államforma formális deklarálásának szintjén, hanem annak *valósága* alapján ítéljük meg. Így szemlélve ugyanis Magyarország államformája – mint megpróbáltam kimutatni[187] – a két világháború közötti korban ugyanúgy „köztes jellegű” volt, ahogy ma [e sorok írásakor, vagyis 2026 elején] is az. Akkor a monarchia felől hajlott a köztársaság felé, ma fordítva. A magyar állam formája Adolf Merkl szerint például 1925-ben formailag monarchia volt ugyan, de „*ténylegesen a köztársasági államformájú államokéhoz* [volt] *hasonló*”; Csekey István pedig 1937-ben úgy fogalmazott, hogy az „tartalmában a királyság felé törekedett”, valójában azonban „*a köztársaság formáival erélyesen szakítani nem tudott*”.[188] Az államforma e köztes jellege napjainkra újra kialakult, de az eredmény a másik irányból állt be: 2023-ban – fogalmaztam akkor – Magyarország egy „republikánus eszményektől eltávolodott […] *monokratikus elemekkel vegyített,* vagy *»monokráciába hajló« köztársaság*” volt,[189] vagyis nem volt valódi köztársaság. A helyzet azóta nem változott. Ilyen körülmények között a Szent Korona államforma-meghatározó vagy nem meghatározó jellege – ahogy szlengszerűen mondani szokták –

184 Schweitzer Gábor: „A királysági államforma […] megszakítás nélkül van érvényben.” Az államforma kérdése a történeti alkotmány időszakában. *Közjogi Szemle*, 2025/3, 1.

185 Tóth Zoltán József: Élet a Szent Korona jegyében – *A magyar értékekre épülő társadalom.* Hun-idea Szellemi Hagyományőrző Műhely, Budapest, 2010, 70.

186 Tóth (2010): i. m., 76–77. A szöveg folytatása: „*Ezt a kérdést szerintem nyugodtan rábízhatjuk a Gondviselésre, a szakrális király személyét illetően is*.”

187 Takács (2023): i. m., 427–506.

188 Az idézetek forrását lásd Schweitzer (2025): i. m., 6–7. A szemléltető idézetek bőven folytathatók.

189 Takács (2023): i. m., 496. Hasonlóan Takács Péter: Államforma. In: Jakab András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* [IJOTEN] (http://ijoten.hu**).** ORAC–TK Jogtudományi Intézet, Budapest, 1923. [96] (letöltés: 2026.03.15.).

a „felejthető dolgok" közé tartozna. Azért nem feledkezünk meg róla, mert folyamatosan provokálva vagyunk: a legutóbbi szimbolikus térfoglalási akció[190] keretében a korona 2000. január 1-jétől pont azon a helyen, a parlamenti épület kupolacsarnokában lett kiállítva egy nitrogéngázzal töltött golyóálló üvegkalitkában, ahol 82 évvel azelőtt az első magyar köztársaságot proklamálták.[191]

A fenti harmadik lehetőségre példa a következő: „a Szent Korona szuverenitásából […] következik – olvashattuk egy helyen 2010/2011-ben – a [Szent Korona-tan] negyedik alapelv[e]. Ez az *értékrend elve* […][az], hogy létezik olyan értékrend, amely nem vitatható, hanem követendő […]",[192] vagyis abszolút értékeket is tartalmaz. Ez teszi lehetővé – fejtegette a szerző – a közjóról való beszédet, az igazságosságot, és az alkotmányban foglalt emberi jogok „valós tartalmának" érvényesülését. Jogi eszközökkel való érvényesítésük lehetőségét persze, amint az várható, egy *autoriter jogfelfogás* biztosítja: „Az alkotmányban foglalt emberi jogoknak csak akkor van valós tartalma – olvashatjuk –, ha a fogalmak mögött megkérdőjelezhetetlen az értelmezés, az értékorientált jogalkalmazás, valamint [ha] a jogok, hozzá[juk] mérhető és jól körül írható, számon kérhető kötelezettségekkel párosulnak." Az értékorientált gondolkodással szemben kicsit méltánytalan, hogy ezt az autoriter jogfelfogást a szerző nemes egyszerűséggel a természetjoghoz köti, s azzal zárja fejtegetéseit, tévesen, hogy az abszolút értékeket tartalmazó értékrendet megjelenítő „jogrend természetjogi alapokon áll".[193]

A konkrét tévedés cáfolata helyett inkább arra utalok: semmi sem szól amellett, hogy ezek az elvek vagy tételek egyfelől bármilyen logika alapján is a „Szent Korona szuverenitásából" következnének. Másfelől viszont az értékpluralizmust értéktelennek tekintő okfejtések nem véletlenül, bár bizonyos értelemben váratlanul, lesznek az érvelés részei. Stílusosabban fogalmazva: annyiban váratlanul kerültek elő, hogy az égből pottyannak alá.

(5) Már utaltam rá, hogy Magyarország Szent Koronáját sokan Isten égi és földi birodalma összekapcsolódásának látják, ami így valamilyen értelemben *Isten országá*nak része. Ugyanezt mások azzal fejezik ki, hogy a magyar nemzet nem is a pápától, hanem egyenesen Istentől kapta a Szent Koronát. Akárhogy is volt, e megközelítés elsősorban azok számára gyümölcsöző, akik – a *történeti* és a *szakrális* narráció összekapcsolásával – úgy gondolják: az „angyal hozta korona" valójában egy „újszövetségi frigyláda", vagy legalábbis azzal áll kapcsolatban.[194] A kiinduló állítás ez:

190 A korábbi szimbolikus térfoglalásokról lásd Vörös Boldizsár: Két szimbolikus térfoglalási akció – A magyar köztársaság kikiáltása 1918-ban és ellenünnepsége 1919-ben. Állam- és Jogtudomány, 2019/3, 78–89.

191 Lásd erről Takács (2023): i. m., 11–12. és 477–479.

192 Tóth (2011): i. m., 164.

193 Tóth (2011): i. m., 165.

194 Az „újszövetségi frigyláda" teológiai értelemben Szűz Mária, aki méhében hordozta Jézus Krisztust, az új szövetség közvetítőjét; a Szent Korona-tan képviselői azonban olykor magát a koronát tekintik annak.

„*A Szent Korona a közjogi utalásokban is, mint személy és nem csupán* [mint] tárgy, [mint] *egy kiemelkedő jelentőségű ékszer* [van jelen], *hanem Szűz Mária koronájaként a Szent Szűz szuverenitását megtestesítő »élő« tárgy*[ként is], *mert az államhatalom, a főhatalom alanya, a szuverenitás letéteményese a Szent Korona (iurisdictio, vel ditio Sacrae Regni Coronae).*”[195] Másutt rövidebben és gördülékenyebben: „*A Szent Korona a Szűz Anya, mint a Világ és Magyarország királynőjének koronája.*”[196]

A szemantikai és szintaktikai szempontból kicsit „zötyögős”, ezért betoldásokkal javított megfogalmazás háttere és forrása – a szerző adott helyen olvasható közlésével szemben[197] – a Hartvik-legenda, amely arról számolt be, hogy halála közeledtét érezve Szent István Nagyboldogasszony ünnepén, 1038. augusztus 14-én az „örökszűz istenanya, Mária” gyámsága alá helyezte, vagyis oltalmára bízta magát, egyházát és királyságát. Sokan úgy mondják: felajánlotta Szűz Máriának a koronát, s a koronában mint jelképben az egész országot és népe sorsát.

E legenda, mint minden legenda, többről szól annál, mint amit a szavak mondanak. Bármit is gondoljunk a szóban forgó történeti elképzelés ténybeli alapjairól vagy teológiai összefüggéseiről, aszerint a korona nemcsak egy alkotmányos rend nélkülözhetetlen eleme, hanem egy *küldetés kifejezője* is: annak jelzése, hogy a magyarságnak üdvtörténeti feladata van.

A korona e „különös jelentősége a magyar történelemben – hangsúlyozza ugyanaz a szerző egy másik kontextusban – már Szent István uralkodásának kezdetétől nyilvánvaló. A korona kérése (vagy visszakövetelése)[198] – majd a koronán keresztül az ország és az összes országlakos háromszoros felajánlása a Szűz Anyának, az addigi magyar hitvilág kiteljesítése és a Szűz Anya birtokába kerülése Krisztus visszatértéig – önfeláldozó sorsunkban védelem a pusztulás ellen; Isten végtelen szeretetének kinyilvánítása.”

A kézzel fogható tárgyban, a koronában üdvtörténeti szempontból a *Gondviselés* van jelen, mely „*szimbóluma és beteljesítője annak a* magyar küldetés*nek, feladatnak, hogy* [a] szkíta népek utódaként *a Vízözön korától, Nimród és Attila örököseiként, a magyarság*

195 Tóth (1999): i. m., 275.

196 Tóth (2010): i. m., 19.

197 Az imént idézett 1999-es szöveghely forrásaként Tóth egy „K. G.” monogrammal megjelent írásra utal (lásd Tóth [2010]: i. m., 5. sz. jegyzet), ám annak szerzőjeként – tévesen – Kiss Gézát jelöli meg, akit valószínűleg a nagyszebeni születésű jogásszal azonosít, Kötsky Gábor helyett. (Kötsky Gábor egyébként Timon Ákos tankönyve joghallgatók számára készült kivonatának szerzője volt, aki egy idő után monogrammal jelentette meg könyvecskéjének újabb kiadásait. Vö. Kötsky Gábor: *A magyar alkotmány és jogtörténet compendiuma*. (Jogi compendiumok gyűjteménye XXI.) Grill, Budapest, é. n., majd 1913-tól „K. G.” szerzőmegjelöléssel: Grill, Budapest, 19133, 19184.

198 A kifejezés indoka: a legenda szerint itt valójában Attila elveszett koronájáról van szó.

és a magyar állam az örök igazságot és igazságosságot fenntartsa a világban".[199] A Szent Korona szuverenitása ezen értelmezés szerint e küldetés megfogalmazása is.

A történet következményei közismertek. Magyarország innentől *Regnum Marianum*: Mária országa vagy „Mária Királysága"; maga Mária pedig *Patrona Hungariae*: Magyarország védőszentje, másként a magyarok Nagyasszonya, Nagyboldogasszony, aki védelmezi, sőt olykor bizonyos értelemben kormányozza is az országot. Ezért vált ikonológiai szokássá Máriát karján a kisdeddel, fején a Szent Koronával, másik kezében a jogarral, lábainál vagy másutt az országalmával, esetleg magyar címerrel ábrázolni.

A történet szinte csábít a romantikus félreértelmezésekre, egyeseket a túlzásokra is. S ha a jogászok nem tudnak ennek ellenállni, azt egy szekularizált korban szinte lehetetlen komolyan venni. Egyetlen példa. E felajánlással – szól az egyik értelmezés – Szent István

> „olyan *szerződést* hozott létre [sic!], amellyel a Magyar Királyságot Szűz Mária birodalmává tette. Magyarország tehát Mária országa lett, Regnum Marianum, ahol a *hatalmat* Szűz Mária *gyakorolja* [sic!], a Szent Korona pedig az ő szuverenitását testesíti meg. Ez azt jelenti, hogy Magyarországnak elismerték a *közjogi jogi személyiségét [sic!], és ennek szimbóluma a Szent Korona. I. (Szent) István Máriának történő ország-felajánlásának akkoriban tehát közjogi jelentősége is volt [sic!].* Egyrészről ezzel *deklarálta* [sic!], hogy Magyarország *szuverén állam* [sic!]. Nem függ sem a császártól, de még a pápától sem. Másrészről azzal, hogy *Magyarország Mária öröksége (hereditas) lett* [sic!], már nem a király magánbirtoka [sic!], hanem egységes ország, közjogi jogi személy, amelynek területét kötelessége mindegyik magyar királynak megvédelmeznie."[200]

E textust olvasva nehéz eldönteni, hogy az egyes fogalmak és állítások – szerződés „ég és föld között", Mária mint az *államhatalom* gyakorlója, a „*közjogi jogi személyiség*" és annak elismerése, s így tovább –, a tudományosság legelemibb követelményei teljesítésének hiányában inkább ironikusak-e vagy bosszantók.

Megjegyzem, hogy a legendát az olvasók elismerését kiváltva is el lehet mesélni mai nyelven, személyes, hitbéli elkötelezettségeknek hangot adva, sőt, arra egy sajátos elméletet is felfűzve.[201] Az ilyen narráció a szerző hitének és a kifejtett elméletből előtűnő utópikus reményének[202] hitelessége (őszintesége) okán akkor is tiszteletet parancsol, ha a kifejtett elmélet megfontolásait és eredményeit tartalmilag vitathatónak tartjuk.

199 Tóth (2010): i. m., 19. és 55. (kiemelés csak itt).

200 Lásd Horváth (2020): i. m., 120. (kiemelések csak itt).

201 Lásd erre példaként Endrey Antal: *A korona országa – A Szentkorona-eszme történeti megvalósulása*. Magánkiadás, Tiszaalpár, 2002.

202 Például: „Rá fogunk döbbenni, hogy a Szent Korona legbensőbb lényege a szeretet. Isten és embertestvéreink iránt. És akkor ismét virágos kert lesz híres Pannónia. A Boldogasszony és az egymásra talált magyarság és testvérnépei boldog virágoskertje." Endrey: i. m., 137.

Végezetül arra utalok, hogy e „narratíva” sokak számára azért tűnik idegennek, mert nem vesz tudomást arról, hogy az európai politikai eszmék történetében a szuverenitás gondolata a modern társadalmak vallási-világnézeti megosztottságának megszüntetéséhez, s az abból eredő harc *pacifikálásához* kötődött. Maga a fogalom a francia vallásháborúk idején, négy évvel egy vallási okokból végrehajtott, több ezer ember életét követelő mészárlást, a Szent Bertalan éjszakát követően született, s lehetetlen volt nem úgy értelmezni, különösen a nantes-i ediktum kiadása után, mint az egymást gyilkoló emberek közötti béke megteremtésének eszközét. Bár lehet keresni magasabb igazoló elveit,[203] az isteni szuverenitás alapján lehet dekonstruálni államhoz kötődő fogalmát,[204] lehet beszélni az egyház szuverenitásáról[205] és így tovább, a szuverén hatalom rendje mégiscsak a világnézetileg plurális értékekre épülő, modern világ kikényszerített békéje. S ha valaki egy modernitás előtti legenda jegyében, legyen az bármilyen nemzeti hagyomány része, valamilyen vitathatatlan („nem vitatható, hanem követendő”) transzcendens értékre akarja visszavezetni e rendet, az ezt a békét bontja meg, viszályt és ellenségeskedést szít, s a „korona országát” harcok színhelyévé teszi.

* * *

Így ez a megosztottság egyike lesz azoknak az egyet nem értéseknek, amelyek a magyar királyi korona – Magyarország Szent Koronája – körüli nézetek terén immár századok óta ellentétekhez, ellenségességhez, sőt harcokhoz vezetnek. Ezért érdemes visszautalni a mottóként idézett gondolat szerzőjének egy másik megjegyzésére is. Edward Brown angol utazó ugyanis nemcsak a magyarok koronához való viszonyáról fogalmazott meg tanulságos gondolatokat, hanem a *nemzeti habitusunk* veszélyeivel kapcsolatban is fontos dologra figyelmeztetett. Azt írta:

„[…] *a magyarok a tudományok és a szabad művészetek elsajátítására elég ésszel, szorgalommal és jó tehetségekkel vannak fölruházva, mindaz[on]által sokkal inkább a harczban lelik örömüket, mintsem a tudományban*.”[206]

---

203 Példaként lásd Pethő Sándor: *Démosz vagy Deus? A szuverenitás két modellje a nyugati politikai gondolkodásban*. Osiris, Budapest, 2001.

204 Példaként vö. Maritain, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: Takács Péter (szerk.): Államtan – *Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Szent István Társulat, Budapest, 2003, 615–633.

205 Példaként lásd Erdő Péter: A szuverenitás és az Egyház. *Magyar Tudomány*. 2013/4. 383–391.

206 Brown: i. m., magyarul Szamota (szerk): i. m., 310. Itt jegyzem meg, hogy e tanulmány végleges változatának megszövegezésében nagy segítséget jelentettek azok az észrevételek, amelyeket az első kézirati változat kapcsán Balogh Judit, Barna Attila, Máthé Gábor, Karácsony András, Rácz Lajos, Sólyom Péter és Szente Zoltán fogalmazott meg. Ezeket nagyon köszönöm; a szövegben maradt esetleges hibákért természetesen a szerző felel. Ugyancsak megjegyzem, hogy e tanulmány a "Magyarország történeti alkotmánya egykor és ma" című, OTKA K 143008. számú kutatási program része, és a szöveg bővebb változata várhatóan megjelenik a Schweitzer Gábor és Szente Zoltán által szerkesztett, Tanulmányok a történeti alkotmányról (2026) című kötetben.

ISBN 978-963-615-470-7